

A MIGRÁCIÓ SZOCIOLÓGIÁJA 2.

E-tankönyv

VÁLOGATTA ÉS SZERKESZTETTE: SIK ENDRE

Az elektronikus kiadvány a TÁMOP-4.1.2.-08-/2/a/KMR
projekt keretében készült

© Szerzők, 2012

Válogatás és szerkesztés © Sik Endre, 2012

Hungarian translation © Fordítók, 2012

Hungarian edition © ELTE TáTK, 2012

A projekt az Európai Unió támogatásával,
az Európai Regionális Fejlesztési Alap
társfinanszírozásával valósul meg.

Budapest, 2012

TARTALOM

Első rész: A migráció elmélete 7

ANDREAS WIMMER ÉS NINA GLICK SCHILLER

MÓDSZERTANI NACIONALIZMUS ÉS AZON TÚL: NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉS, MIGRÁCIÓ ÉS

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK.....	8
A migrációkutatások tárgyának meghatározása	9
A nemzetépítés szakaszai és a bevándorlásról folytatott diskurzusok.....	11
Első szakasz: az első világháborúval lezáródó korszak (1870–1918)	11
Második szakasz: az első világháború végétől a hidegháborúig (1919–1945).....	15
Harmadik szakasz: a hidegháború és az enyhülés időszaka (1946–1989).....	17
A módszertani nacionalizmuson túl?	19
Záró megjegyzések	22

DOUGLAS S. MASSEY, LUIN GOLDRING ÉS JORGE DURAND

FOLYAMATOSSÁGOK A TRANSZNACIONÁLIS MIGRÁCIÓBAN:

TIZENKILENC MEXIKÓI KÖZÖSSÉG ELEMZÉSE.....	23
A migráció kumulált oksági elmélete	25
A kutatás módszertana.....	31
A migráció kiterjedtsége	32
A transznacionális migráció jellemzői.....	36
A társadalmi tőke felhalmozódása	36
Növekvő demográfiai változatosság	38
A migráció jellemzőinek növekvő, majd csökkenő diverzitása	41
A migráció növekvő társadalmi-gazdasági heterogenitása	45
Következtetések.....	47

DAVID KYLE

AZ OTAVALÓI INDIÁN KERESKEDELMI DIASZPÓRA: KAPCSOLATI TŐKE ÉS TRANSZNACIONÁLIS

VÁLLALKOZÁS	51
Bevezetés	51
Az otavalói kereskedelmi diaszpóra kialakulása.....	52
A transznacionális kereskedelmi diaszpóra: 1917-től napjainkig	53

HAJNAL LÁSZLÓ ENDRE

ROMÁK KANADÁBAN. KIVÁNDORLÁS MAGYARORSZÁGRÓL

AZ 1990-ES ÉVEK MÁSODIK FELÉTŐL	60
A megérkezést követő hivatalos eljárások, segítségforrások a kezdeti beilleszkedéshez	62
Mindennapi élet, gazdasági stratégiák az új környezetben	64
A mindennapok megkönnyítésének módjai	65
Bérmunka.....	67
A pénzszerzés egyéb lehetőségei	72
Az új kapcsolati háló és a rokonsági rendszer szerepe a migráció gyakorlatában	76
Hivatkozások.....	82

MARTON KLÁRA

MITŐL MÁSOK AZ AFGÁNOK?	84
Az interjú.....	84
Ami furcsa és szokatlan (volt).....	85
Eltérő szokások és hagyományok	86
Ünnepek	88
Afgán gyomor?	89
Nevelési szokások	89
Házassági szokások.....	92
Iskola vagy nevelés?.....	93
Ha most otthon lennének... ..	94

LARRY OLOMOOFE

EGY FEKETE KÖZÖSSÉG LÉTREJÖTTE BUDAPESTEN?.....	96
Közösség: mítosz vagy valóság?.....	98
Szubkultúra, alárendeltség, kibúvók	101
Összefoglalás	104

Harmadik rész: Kvázi diaszporikus folyamatok 106

SIK ENDRE

KEZDETLEGES GONDOLATOK A DIASZPÓRA FOGALMÁRÓL ÉS HEVENYÉSZETT MEGFIGYELÉSEK A DIASZPÓRAKONCEPCIÓ MAGYAR NÉZŐPONTBÓL VALÓ ALKALMAZHATÓSÁGÁRÓL.....	107
A diaszpóra fogalmáról.....	108
A diaszpórafogalom alkalmazhatósága magyar nézőpontból.....	111
A mai Magyarország határain túl élő magyarság mint diaszpóra?	111
A határon túlról jött magyarországi magyarság mint diaszpóra?	116
Hivatkozások.....	119
Függelék: A tanulmányok szereplői	120

BERTALAN BÉLÁNÉ

FEKETEMUNKA IMPORTBÓL, AVAGY A HÉTKÖZNAPI DIPLOMÁCIA EREDETE?	122
A külföldi munkaerőforrás felderítése, a „vendégmunkások” alkalmazása	123
Munkaadó gazdák.....	123
Idénymunkások, bevándorlók, menekültek.....	127
Hogyan illeszkedik az erdélyi vendégmunkás a falu gazdaságába és társadalmába?	129
A Szilágyság és Epres közötti kapcsolat gazdasági következményei	130

Negyedik rész: Migráció, hálózatok, társadalmi tőke 132

SIK ENDRE

A MIGRÁCIÓS BUROK	133
Miért játszik olyan fontos szerepet a hálózat a migráció folyamatában?	137
Kis magyar migrációs kapcsolathasználati példatár.....	139
Feketemunka itthon és külföldön	139
Betelepedés	139
Kivándorlás	140
A hálózatok migrációban játszott szerepéről összefoglalóan és előrettekintően	145
A migráció mint válsághelyzet.....	155
A migrációs burok	156
Hivatkozások.....	158

SIK ENDRE

MAGYAROK AZ OSZTRÁK MUNKAERŐPIACON	159
A munkaerő-piaci életpálya.....	162
Személyes kapcsolatok	165
Ide-oda a legalitás és illegalitás határán	168
Illegalitás kint és itthon.....	168
Illegalitás kint, legalitás itthon	168
Legális és illegális jövedelmek kombinálása kint	169
Legálisból illegális munkahely.....	169
Illegálisból legális munkahely, amire családi illegális megoldások fűződnek fel.....	169
A határtól való távolság és a regionalitás hatása	172
Az ausztriai munkavállalás hasznai és költségei.....	178
Költségek és kockázatok, félelmek és megaláztatások	181

SIK ENDRE

A MIGRÁCIÓS BUROK JÖVŐJE A GLOBÁLIS-TRANSZNACIONÁLIS VILÁGBAN	196
Technológia	196
Nemzetköziesedés	198
A transznacionális kisvállalkozás elterjedése.....	201
A transznacionális világrend	203
A nemzetköziesedő informális gazdaság	205
A munkaerőpiac (tovább) nemzetköziesedése	207
Migrációs burok egy növekvő kapcsolatérzékenységgű világban	208
Hivatkozások.....	209

Ötödik rész: A magyarországi menekültügyi rendszer kialakulása és fejlődése 211

SIK ENDRE

ADALÉKOK A MENEKÜLTEK, A MENEKÜLÉS ÉS A MENEKÜLTÜGYI RENDSZER SZÜLETÉSÉNEK SZOCIOLÓGIAI JELLEMZŐIHEZ – MAGYARORSZÁG, 1988–1991	212
Az erdélyi menekültek első hulláma	213
A magyar származású menekültek szociodemográfiai jellemzői.....	214
A menekült lét jellemzői	215
Mire támaszkodhatott a menekült?	216
A befogadó társadalom és a menekültek.....	223

A menekültekkel kapcsolatos előítéletesség növekedésének elkerülhetetlensége	226
A migrációs burok hatása a menekülés sikerére	229
A menekülés	229
A vizsgálat	230
A rekonverzió modellje	232
Az ártatlanság kora – a magyar menekültügy születésének „hálózattörténete”	236
A szereplők	236
Az előtörténet	237
A történet	238
Összegzés – helyett	251
A történet előtörténete	251
Az ártatlanság... ..	252
... elvesztése	253
Egy menekültügyi egyesület életpályája	254
Hivatkozások	256
TÓTH JUDIT	
MENEKÜLTÜGY MAGYARORSZÁGON	257
Menekülthullámok	257
Az igazgatási és az ellátási feladatok intézményesülése	263

Első rész

A MIGRÁCIÓ ELMÉLETE

MÓDSZERTANI NACIONALIZMUS ÉS AZON TÚL: NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉS, MIGRÁCIÓ ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK¹

(...) A következőkben a módszertani nacionalizmusnak² azt a változatát tárgyaljuk, melynek során (...) a társadalomtudományok úgy írták le a nemzetállamok határain belüli folyamatokat, mint az azokon kívüliekkel szembenállókat, és ezért szem elől tévesztették a nemzeti alapon meghatározott területek közötti kapcsolatokat. Egy Giddens-től kölcsönzött képpel kifejezve: a társadalmi élet hálózatát a nemzeti alapú társadalom konténerébe sűrítették, és mindent levágtak, ami ebből kicsordult –, hogy egy konyhai metaforával éljünk hasonlóan ahhoz, ahogy a tésztaból kivágott palacsinta felvesz egy formát, amint berakják a forró sütőbe. A konténertársadalom egy és csakis egy kultúrát, államigazgatást, gazdaságot és társadalmat foglal magában (...) Szinte egyáltalán nem vizsgálták azt, hogy a konténertársadalom határai miért úgy vannak meghúzva, ahogy vannak, és milyen következmények származnak az elemzés horizontjának ezen módszertani leszűkítéséből – eltávolítva ezzel a leírásból a határokon átívelő összefüggéseket és folyamatokat.

Mindez igaz a nemzetállam-építés folyamatának társadalomtudományi elemzéseire is. A modern állam és a nemzet alapú népeesség fogalmak történelmileg inkább határokon átívelő, mintsem területileg lehatárolt, nemzeti alapú területeken belül alakultak ki. Számos esetben ezeket a határokon átívelő tereket a gyarmati és birodalmi uralom gyakorlata és ideológiája határolta le, és a népi szuverenitás és köztársasági függetlenség eszméi az értelmiségi körök határokon átívelő hálózataiban alakultak ki. Az uralkodó nacionalista diskurzusok bezártságán kívül helyezkedve kell gondolkodnunk ahhoz, hogy bizonyos nemzetállam-építő eljárások határokon átívelő meghatározottságát átláthassuk, hogy észrevegyük az Írország feletti angol dominancia és az angol nemzeti identitás közötti dinamikát, vagy az állampolgárságról és civilizációról alkotott francia eszmék és a francia gyarmatosítás közötti összefüggést. Ha elfogadjuk a módszertani nacionalizmus paradigmáját, amely egy állam ügyeit belső, nemzeti kérdésekre és államok

¹ Átdolgozott és rövidített tanulmány. Eredetileg megjelent: Andreas Wimmer and Nina Glick Schiller: Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, 2002, 2 (4): 301–334. A tanulmány első magyar megjelenése (*Magyar Kisebbség*, 2005, 3–4: 164–210. (http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf678.pdf) tartalmazza a teljes jegyzetapparátust.

² A fogalmat Martinstól kölcsönöztük, aki *en passant* említette egy társadalomelméletről szóló írásában, Smith egy évtizeddel később említi a kifejezést arra a tényre utalva, hogy a statisztikák és az azokra alapozó társadalomtudományi kutatások a nemzeti társadalmakat az elemzés természetes egységeivé teszik. A fogalmat minden bizonnyal a módszertani individualizmus meghatározása ihlette, amelyet Schumpeter vezetett be, és Hayek, később Popper népszerűsített. A módszertani individualizmus szerint – amelyet többnyire Weber szociológiai programjához társítanak – a társadalmat az egyének döntései és cselekedetei alakítják, s ezért a társadalomtudományi elemzés alapegysége az egyén.

közötti kapcsolatokról szóló nemzetközi ügyekre osztja, az ilyen jellegű, határok feletti és transznacionális nemzetállam-építés történelme láthatatlan marad.

A migrációkutatások tárgyának meghatározása

A módszertani nacionalizmusnak a migráció tanulmányozására gyakorolt hatása megértéséhez előbb részletesen leírjuk a nacionalista gondolkodás és a háború után a társadalomtudományokban uralkodóvá vált konténerelmélet közötti kapcsolatot. Ebből láthatóvá válik, hogy a migráció miért vált a társadalomtudományi vizsgálatok fontos tárgyává.

A modern nacionalizmus a nép négy különböző fogalmát olvasztja egybe, amelyek külön alakultak ki a kora modern kori Európában. Ezek:

- a nép mint szuverén entitás, amely a politikai hatalmat gyakorolja;
- a nép mint a törvény előtt egyenlő jogokkal rendelkező állampolgárok összessége;
- a nép mint szolidáris csoport, egyfajta kiterjesztett család; és
- a nép mint etnikai közösség, amelyet a közös sors és kultúra egyesít.

A nép előbbi négy fogalma a társadalomtudományban értelmezett egyetlen nép fogalmába olvad. A demokrácia, az állampolgárság, a társadalmi biztonság és a nemzeti önmeghatározás a nemzetállamoknak a második világháború után kialakult világrendjének csúcsai.

Ennek a rendnek a kialakulásával a nemzet alapú megközelítés elvét ki lehet vetíteni az egész világra. A polgárság, szuverenitás, szolidáris csoport és a nemzet izomorfizmusa maga után vonja, hogy ezek területi határai is egybevágnak. A határok meghatározzák azt is, hogy mi tartozik az államhoz, és mi van azon kívül. A területileg rögzített határokat már a központosított királyságok is létrehozták, ezzel megelőzve a modern államok nemzetivé tételét. Ám a határállomások létesítése, az országhatárok fizikai kijelölése és a nemzeti terület szakralizációja mind a nemzetállamok kialakulásához kötődnek, mivel a nemzeti tér megvonja az állampolgárság határait, meggrajzolja az állampolgárok hazáját, meghúzza a társadalmi rend és zűrzavar közötti határvonalat, és megkülönbözteti a nemzeti szülőföldet és a külföld vadonát. A nacionalisták így fétissé változtatják a nemzeti területet, szentéllé, amely megérdemli, hogy a nép vérével oltalmazták.

Könnyű észrevenni a párhuzamot a fenti folyamatok és a társadalom konténermodellje között, amely a társadalomtudományokban alakult ki, és a második világháború után vált irányadóvá: az állampolgárság a nemzeti jogrendszer, a szuverenitás a politikai rendszer, a nemzet a kulturális rendszer és a szolidáris csoport a társadalmi rendszer fogalmában tükröződik, minden határ egybevág, és együtt határozzák meg a bőrt, amely egyben tartja a társadalom testét. A test stabilitásának képéből kölcsönözve az 1980-as évekig az általános társadalomtudományi gondolkodásban oly kiemelt helyen lévő funkcionális integráció eszméje a nép négy fogalmát egyetlen nemzettestbe ötvözte. Ami a nacionalista számára a Nép, az a társadalomtudós számára a Társadalom.

Most már érthető, hogy a vándorlás miért vált a vizsgálódás kiemelt tárgyaivá mind a nemzetépítők, mind a világháború utáni társadalomtudósok számára. A nacionalista doktrínában, akárcsak a társadalom konténermodellje szerint, a bevándorlók szükségszerűen az állam és a társadalom rendes működésének ellentmondásaiként jelentek meg, még az olyan társadalmakban is, ahol a múltbeli bevándorlás a nemzet alapító mítoszát képezi. Négy okát látjuk annak, hogy a bevándorlók a politika alakításának és egy specializálódó kutatói körnek a kiemelt tárgyává váltak.

Először is tönkreteszik a nép szuverenitása és az állampolgárság izomorfizmusát. A bevándorlók az állammal szemben közös lojalitással és ugyanazon állam által szavatolt jogokkal jellemzett közösséggel szemben idegenek. A transznacionális vándorok feltehetően egy más államhoz maradnak lojálisak, amelynek állampolgárai, és amely szuverenitása alá tartoznak mindaddig, amíg nem szívódnak fel a nemzettestbe az asszimiláció és a honosítás által. A legutóbbi években – 2001. szeptember 11. óta feltehetően fokozódó intenzitással – a társadalomtudományi kutatásokat a bevándorlók politikai tevékenysége és kettős lojalitása foglalkoztatja, tehát hogy összeegyeztethetők-e ezek a nemzetállamnak a bevándorló lakosság felügyelete, korlátozása és ellenőrzése iránti érdekeivel.

Másodsorban a bevándorlók tönkreteszik a nép és a nemzet közötti izomorfizmust. Foltként jelennek meg a nemzetszövet tiszta színein, emlékeztetve a nemzetelvű államépítőket és a társadalomtudósokat a nemzettestbe az erőszakos asszimiláció és jóindulatú integráció politikája útján „felszívott” etnikai kisebbségekre. A bevándorlók új kihívást jelentettek a nemzetépítés folyamatában, és rámutattak teljesítményei törekenységére – főként olyan helyeken, ahol a nemzetet sohasem plurálisként képzeltek el, és ahol a nemzet maga is korábbi bevándorlókból állt.

A befogadó társadalmakban a bevándorlás háború utáni kutatásait leginkább az foglalkoztatta, hogy felmérjék a bevándorlók és a belföldiek közötti kulturális különbségeket, és hogy ezt a nemzeti csoportba való asszimiláció útjait írják le, vagyis egy sikeres nemzetépítő folyamat mechanikáját szemléltessék. A módszertani nacionalizmus eleve elfogadott előfeltevései kizárják annak kutatását, hogy vajon a bevándorlók valójában nem csökkentik-e a kulturális heterogenitást, például ha a befogadó társadalom náluk heterogénebb osztályszerkezetű vagy kulturálisan sokszínűbb bevándorló népességhez képest. (...)

Harmadrészt a bevándorlók tönkreteszik a nép és a szolidáris csoport izomorfizmusát. A bevándorlók nem részei a társadalmi biztonság rendszerének, (...) mivel „kintről” érkeznek a szolidaritás nemzeti terébe. De nem lehet őket teljesen kizárni a szociális rendszerekből, mivel azok történetileg és intézményesen kötődnek a munkavégzéshez, amely céljából a bevándorlókat toborozták. Ennek a feszültségnek tulajdonítható egy sor olyan jelenség, amit számos háború utáni, bevándorlás témájú tanulmány vizsgált, mint például a bevándorlás hatása a nemzeti szociális rendszerekre, a bevándorlók munkanélkülisége, a nyomornegyedek kialakulásának és a gettósodás dinamikája vagy a szegénység kultúrája. (...)

Negyedsorban minden elmozdulás a nemzeti határokon keresztül kivételt képez a nemzetállam határain belüli életmód szabálya alól. A határon túli letelepedés mint a normális viselkedéstől való eltérés nyilvánvaló módon a nacionalista területi alapú szerveződéshez és a konténermodellhez köthető. A háború utáni bevándorlókutatások sokasága elemezte a határokon keresztüli mozgásokat: próbáltak fényt deríteni a bevándorlókat támogató láncmigrációs hálózatokra, a társadalmi és kulturális tőke szerepére a folyamat korlátozásában és irányításában.

Ez a szakirodalom kizárólag a nem állampolgárok migrációjára összpontosít, a nemzetársak „visszatérő” migrációjára, például az *Aussiedler*ek visszatérésére Németországba nem. 1989-ig az *Aussiedler* népcsoportokat néprajzkutatók

és történészek tanulmányozták – migráció-szakértők nem, ők kizárólag az *Ausländer* (külföldiek) bevándorlását elemezték. Mint ahogy az állampolgárok „belső” vándorlása egyik városból a másikba, az iparilag hanyatló területekről a metropoliszokba nem számít külön figyelmet érdemlő problémának, ezért vagy teljesen észrevétlen marad, vagy az urbanizáció tanulmányozásának részévé válik, s így ezeket a folyamatokat sem a migrációkutatók tanulmányozzák. A határokon átívelő migráció ezzel szemben anomáliaként jelenik meg, kivételként azon szabály alól, hogy az emberek ott maradnak, ahova „tartoznak”, azaz a „saját” nemzetállamukban.

Ez a négy pont megvilágítja, hogy a migrációkutatók annak a világháború utáni korszaknak a tartozékai, amikor a nemzetállamok elérték hatalmuk csúcspontját mind a migrációs mozgások, mind az ezekről alkotott társadalomtudományi gondolkodás irányításában, korlátozásában és befolyásolásában. Azzal, hogy a bevándorlókat úgy ábrázolták, mint akik a biztonság potenciális veszélyeztetői, kulturálisan mások, társadalmilag marginálisak és kivételt képeznek a területi elkülönülés szabálya alól, a háború utáni társadalomtudományok tükrözték, és mint a következő részben látni fogjuk, legitimizálták a nemzetállam-építés elképzelését, amely a szuverén állampolgárság, a homogén nemzet, a szolidáris közösség és a területileg meghatározott állam kialakítására irányult.

A nemzetépítés szakaszai és a bevándorlásról folytatott diskurzusok

Mindeddig az érvelésünk merőben fogalmi és elvont volt, a nemzetállam-építés ideológiái, valamint a társadalomtudományok és a világháború utáni bevándorlástanulmányok fogalmi rendszere közötti analógiákkal dolgozott. A következő részben ezt a kapcsolatot történelmileg szeretnénk elhelyezni. Széles képet vázolunk arról, hogy a nemzetállamok kialakulásának különböző szakaszai hogyan befolyásolták az államnak a bevándorláshoz való viszonyát, és ez a viszonyulás hogyan fogalmazódott meg a társadalomtudományokban. Látni fogjuk, hogy a világháború utáni helyzet, a nacionalista elzárkózás a társadalomtudományok konténerelméletével együtt semmiképpen nem ennek a kapcsolatnak az egyedüli formája. Az elmondandó történet színtere a globalizáció és a nemzetivé válás szakaszaiban terjeszkedő és beszűkülő világ, amely azonban, ahogy a módszertani nacionalizmus által nem korlátozott megközelítés látni engedi, a határokon átívelő kapcsolatok birodalma marad. Remélhető, hogy történetünk hozzájárulhat a nemzetállam-építés, a bevándorlás és a társadalomtudományi gondolkodás új, integrált szemléletének kialakításához.

A minket érdeklő változásokat áttekintve négy időszakot különíthetünk el, a dátumokat a globális történelmi átalakulások megközelítő jelölőiként használva: 1870–1918, 1919–1945, 1946–1989. Az 1990 óta tartó időszakot egy külön részben tárgyaljuk.

Első szakasz: az első világháborúval lezáródó korszak (1870–1918)

Történelmi leírásunk első szakasza 1870-től az első világháború végéig tart. A *belle époque* a dramatikus növekedés időszaka volt, amelyet gazdasági összeomlások, valamint a stagnálás és hanyatlás időszakai tagoltak. Ezek a hullámzások határozták meg mind Európa, mind az Egyesült Államok ipari fejlődését, kiágazásokkal és összefonódásokkal Mexikó, Brazília, Argentína, Kína, Japán, Oroszország és Törökország irányába. Ebben az időszakban történt, hogy az

új piacokat kereső kapitalisták a globális finanszírozás és befektetések új formái felé fordultak, s érdekeiket azon állam védte, ahol a cég székhelye volt. Monopóliumokat és kartelleket alakítottak, és elindították azt a folyamatot, amit ma a globalizáció intenzív periódusaként látunk.

Ezt az időszakot két irányvonal jellemezte, amelyek összetett, ritkán vizsgált módokon kapcsolódtak egymáshoz. Elsősorban ez volt az erőteljes nemzetállam-építés időszaka. A vasutak elősegítették a mezőgazdasági és kézművestermékek nemzeti piacainak a fejlődését. Az állami postai szolgálatok hozzájárultak a nemzeti gazdaság fejlődéséhez. Az állampolgárok törvényes egyenjogúsága felszámolta a gazdasági tevékenység utolsó feudális megszorításait. A közoktatás és a közegészségügy hozzájárult a testet öltött nemzetállam nyilvános megtapasztalásához, mivel a fiatalság az osztályterem korlátai között találta magát, ahol nemzeti rítusokat tanultak, és a közösség tagjainak fogyasztása és szokásai a közoktatás és a közbeszéd tárgyaivá váltak. Számos államban a szavazati jogot kiterjesztették erre a frissen nevelt, felnőtt férfiakból álló tömegre. Röviden: létrejött az állampolgárság, a szuverenitás és a nemzet, ezzel nagymértékben megvalósult az előző részben vázolt nacionalista álom.

Míg az egyes iparágak a nacionalizálódó államok keretei között, a globális kapitalista versenytől védve fejlődtek, a nemzeti érdekek által vezérelt versengés a kolonializmus egy új periódusát indította el. Ez volt az a korszak, amikor az európai államok „tolongtak” Afrika megszerzéséért, és amikor az európai államok és az Egyesült Államok fokozottan versengtek a Karib-szigeteken, Latin-Amerikában és Ázsiában kitermelt nyersanyagok ellenőrzéséért. Ugyancsak ezt az időszakot, a nyersanyagforrások monopolizálására és a felhasználásukhoz szükséges munkaerő megszerzésére irányuló erőfeszítések részeként az imperializmus gyakorlata és elméleti megfogalmazása is jellemezte.

Ezeknek a változatos és egymásra ható folyamatoknak az eredménye – egy olyan korban, amely egyszerre volt a nemzetállam-építés és az erőteljes globalizáció kora – a munkaerő széles körű vándorlása lett, amely kevés vagy a legtöbb államban semmilyen korlátozással fogta át a földgolyót. A munkaerejüket a munkaerő újonnan létesített világpiacán árusító szabad munkások képezték ennek a vándorlásnak az egyik részét. Egy másik részét a leszerződött munkások adták, akik a rabszolgákat helyettesítették az ültetvényeken, vagy vasutakat és más alapvető infrastruktúrális létesítményeket építettek szerte a világban, főként a gyarmatokon. A lengyelek és az olaszok Észak-Franciaországba vándoroltak; Svájc különböző népességűeket fogadott be, Angliába a kontinensről áramlottak a bevándorlók; a német ipari fejlődést pedig keletről és délről táplálta a bevándorlás. Brazília Európából, a Közel-Keletről és Japánból fogadott vándorlókat. Az indiai és kínai munkások a Karib-szigetekre és Afrika déli és keleti részére mentek. Az Egyesült Államokba mexikóiak, törökök, szíriaiak, Dél- és Kelet-Európából érkező népcsoportok vándoroltak. Az Egyesült Államok, amelyet ma az európai államokkal szemben a bevándorlók földjeként ábrázolnak, tulajdonképpen az első és egy ideig az egyetlen ország volt, amely jelentősebb korlátokat emelt, amikor 1882-ben tízéves időszakra jóváhagyta a kínaiak kirekesztéséről szóló törvényt. Egy bizonyos időszakban Németország, amely korábban a lengyel államhoz tartozó területeket is magában foglalt, szigorúan ellenőrizte és felügyelte a lengyel ajkúak (de nem az olaszok és más bevándorlók) mozgását, beleértve a német útlevéllel rendelkező lengyeleket is. A német hatóságok kételkedtek a lengyel ajkúak német nemzetállam iránti lojalitásában, és a lengyel nacionalizmusban látták a legfőbb veszélyt az újonnan egyesített német állam integritására nézve.

Általában azonban ebben az időszakban útlevélre és beutazási papírokra sem volt szükség. A legtöbb európai ország felszámolta a 19. század első felében bevezetett útlevél- és vízumrendszert, miután Franciaország 1861-ben

átvette a vezetést a munkaerő szabad mozgása elé emelt korlátok felszámolásában. 1914-re minden ilyen jellegű dokumentumot érvénytelenítettek Európában. A munkaerőhiánytól való félelmükben egyes államok próbálták megakadályozni a munkások elvándorlását, de ezek az erőfeszítések hatástalanok voltak. A munkások olyan régiókba vándoroltak, ahol az ipar fejlődőben volt, és hazatértek vagy máshová mentek, amikor rossz idők jártak. Svájc, Franciaország, Anglia, Németország, az Egyesült Államok, Brazília és Argentína iparosított gazdaságaikat a gyárakban, a földeken, az üzemekben és a bányákban dolgozó vándorló munkások milliói segítségével építették ki.

Az a tény, hogy a vándorlók jöttek-mentek, megőrizték kötődéseiket a hazájukhoz, hazaküldtek pénzt földvásárlásra, és távolról támogatták a szülőföldjüket, elfogadott gyakorlatnak számított. Ennek az időszaknak a kezdetén az elvándorlók könnyen szereztek állampolgárságot még Németországban is, ahol sok bevándorló munkás kapta meg a német állampolgárságot. Az állampolgárság megszerzésének egyszerűsége azt tükrözte, hogy „a nép” fogalmát alapvetően még a közös állampolgári jogok és a demokrácia elvei alapján értelmezték – a nép mint nemzet és mint a kölcsönös szolidaritás csoportja csak a következő nemzetállam-építési periódusban volt fontos.

A migráció elé állított korlátok hiányát és a nyitott állampolgársági rendszereket tükrözve Ravenstein a migráció első szisztematikus elemzésében nem tett analitikus különbséget a belföldi és a nemzetközi migráció között. Ehelyett az emberek bármely mozgását egyetlen jelenség részeként kezelte, amelyet a gazdasági lehetőségeknek a fizikai térben való megoszlása alapvetően meghatároz. Úgy gondolta, hogy a nemzetközi migráció ugyanazoknak a „törvényeknek” engedelmessé válik, mint a belső migráció. Pontosabban, hogy minden esetben a migráció vidékről városba és szegényebb vidékekről gazdagabb vidékekre való mozgást jelentett. A tény, hogy a nemzetközi migrációban az elvándorlók nemzeti határokat léptek át, veszélyeséget okozott a statisztikákat felállító kutatóknak, de nem okozott elméleti gondokat.

Mindezek mellett a globalizáció ezen korszakában felerősödő nemzetállam-építés végül is elősegítette „a nép” olyan megfogalmazásait, amelyek drámaian hatottak a migrációra, és megváltoztatták a társadalomtudósok gondolkodását a migrációról. A nép „etnikai” és/vagy „faji” fogalma kezdte behelyettesíteni a „polgári” fogalmat, amelyet eredetileg a felvilágosodás filozófusai alakítottak ki. A nép most már elsősorban a közös ősök és haza révén egységes nemzetet jelentett, függetlenül attól, hogy tagjai merre vándorolhattak el. A nép ezen fogalma minden nemzetnek saját nemzeti jelleget, sajátos természetet és szülőföldet tulajdonított, és egy helyhez való joggal a Nap alatt. A nép nemzetivé alakított fogalma a politikai felsőbbrendűségért Európában vívott, fokozódó versengésben alakult ki. Ezt meg lehet figyelni minden nemzetépítő történetben. A nacionalista sovinizmus és rasszizmus legitímálta mind a periódus gyarmati birodalomépítését, mind ennek a versengésnek a kicsúcsosodását az első világháborúban. Ennek a versengésnek, valamint a nemzetről és fajról alkotott eszmék feltűnésének kontextusában a nemzetállam-építők, beleértve az elitet, a politikai vezetőket, az állami hivatalnokokat és értelmiségieket rendszeres erőfeszítéseket tettek az Európa és Amerika minden iparosodó államára jellemző, kulturális és nemzeti sokféleség eltörlésére vagy tagadására.

A társadalomtudományok ebben az időszakban megjelenő nemzet és bevándorló fogalmai, s ezek változásai ma is hozzájárultak a változásokhoz. A nép polgári értelmezésétől a nemzet fogalmára való áttérésben az európai néprajzi kutatások, valamint az Európában és az Egyesült Államokban folytatott antropológia kulcsszerepet játszottak.

tak. A nemzeteket mindinkább organikus egészekként látták, amelyeket a kozmopolita modernitás által még nem érintett paraszt, kiscgazda vagy földműves tiszta eszméi, hagyománya vagy vidéki erkölcsi táplálnak.

A nép mint vér szerinti faj eszméjét világszerte népszerűsítették, segítve ezzel a nemzetállam-építés tervének és a gyarmati terjeszkedésnek a legitimizálására használt ideológiáknak a terjedését. Mindeközben a szociológia kialakította a haladás mindazon nagy rendszereit – a hagyománytól a modernitásig, a közösségtől a társadalomig –, amelyek elfedték ennek a korszakos átalakulásnak a nemzeti meghatározottságát. Durkheim és Weber – hogy a korszak szellemi óriásai közül csak kettőt említsünk – magától értetődőnek tekintették, hogy a saját nemzeti alapú társadalmuk az, amely ezen az úton halad majd a jövő felé, a legnagyobb sebességgel, versenyben a legcivilizáltabb nemzet címre törekvőkkel.

A módszertani nacionalizmus különböző módozatai által színesített tudomány ezen fejlődése közepette nem volt meg a fogalmi apparátus annak a módnak a vizsgálatára, ahogy az egyes nemzetállamokat nem a területi határaikon belül alakították ki, hanem ahogy ezek az állam és gyarmatai, vagy egy bizonyos nemzeti terület lakossága és azon kívül élő politikai száműzöttjei és elvándoroltjai közötti komplex dialektikában formálódtak. Csak a közelmúltban kezdte el megvilágítani a gyarmatosítás kutatása, hogy olyan országok, mint Franciaország, Anglia, sőt az Egyesült Államok (mivel gyarmatokat foglalt el) nemzetállam-építési stratégiáit hogyan alakították a gyarmatosító és a gyarmatosított, vagy a bevándorlók és a bennszülöttek közötti megkülönböztetések. Ezek a megkülönböztetések a gyarmatosító ország nemzeti kultúrájának homogenizálását és felértékelését szolgálták, és népszerűsítették az egységes és összetartó, a faji felosztás alapján az alárendelt néptől elkülönülő társadalom fogalmát.

Ahogy a nép és társadalom nacionalista értelmezései gyökeret eresztettek, a bevándorlókról alkotott elképzelések kezdtek megváltozni. A századfordulóra, amikor a vándorlás általában még nem volt korlátozva, a bevándoroltakat kezdték úgy látni, mint akik fenntartják az ősi szülőföldjükhez való tartozást. Számos tényező járult hozzá ennek az eszmének a népszerűsítéséhez, amely a nemzeti állampolgársággal rendelkező, szuverén népekre osztott világ elképzelését egészítette ki. Ezért a nem a nemzethez tartozó állampolgárok jelenléte, ahogy az előző részben tárgyaltuk, alapvető veszéllyé válik a nemzeti szuverenitásra és biztonságra nézve. Ezzel szemben, és szintén a nép új fogalmához igazodva, a bevándorlókat kibocsátó államok, beleértve Olaszországot és az Osztrák–Magyar Monarchiát, elkezdtek kivándoroltjaikat úgy látni, mint akik továbbra is tagjai a hazának, akiktől elvárják, hogy hazatérjenek. A külföldi pénzküldeményeket számos régió gazdaságában jelentős forrásként tartották számon. A kibocsátó országok a kivándoroltakat védő és ugyanakkor felügyelő intézményeket hoztak létre.

A politikai száműzöttek szétszóródtak azon európai területekről, ahol a nacionalista küzdelmeket felszámolták. Harcukat transznacionális téren folytatták. A száműzetésben ezek a vezetők a saját vidékükről származó, szétszóródott munkásokat honfitársaikként kezelték, és gyűlések, újságok, vallási és testvéri szervezetek révén megpróbálták átítani őket nemzeti identitással és érzésekkel. A kivándorolt munkások, akik az otthon és a befogadó országok között ide-oda mozogtak mind Európán belül, mind az Atlanti-óceánon keresztül, elkezdtek részt vállalni saját hazájuk nemzetállam-építéséből. Mind az európai, mind az európai bevándorlók kezdték azt hinni, hogy az irántuk külföldön tanúsított tisztelet fokozódna, ha szülőföldjük hatalma és megbecsültsége növekedne, és számosan közülük buzgó nacionalistákká váltak.

Mindezek a transznacionális politikai tevékenységek és elköteleződések igazolni látszottak a nacionalizálódó államok félelmét, hogy a bevándorlók alááshatják a nemzet stabilitását és területi meghatározottságát. Ennek az időszaknak a végére a bevándorlókat politikailag veszélyesekként, és nemzeti vagy faji szempontból alapvetően különbözőkként kezdték látni. Úgy vélték, hogy a jelenlétük veszélyezteti az állampolgárság, a szuverenitás és az állam közötti izomorfizmust. Mindeközben Európában a politikai vezetők, akik az intenzív iparosodás politikai következményeivel, a gazdagok és szegények közötti, a globalizáció folyamatai által elmélyített egyenlőtlenségekkel és az internacionalista forradalmár munkásmozgalmakkal szembesültek, a nem a nemzethez tartozók iránti bizalmatlanság és gyűlölet hullámaikat korbácsolják fel, ami az első világháború kitörésében teljesedett ki.

Második szakasz: az első világháború végétől a hidegháborúig (1919–1945)

Az első világháború véget vetett a munkaerő szabad mozgása időszakának és az erőteljes globalizáció más aspektusainak. A gazdaság rend széthullása – először a háború miatt, majd mivel számos területet újraszerveztek függetlenségüket kivívott államokká – hozzájárult a határok szerepének felerősödéséhez, az újonnan kialakuló államok nemzeti önvédelme részeként. Ugyanakkor a nemzetállam alakításának a háborúhoz kapcsolódó folyamata a vele járó etnikai tisztogatásokkal és honosítás-visszavonásokkal a legfőbb, menekülteket termelő erő volt (és az ma is).

A nemzeti becsület és függetlenség nevében véghezvitt tömegmészárlás a nemzeti sorsközösség eszméjét példátlan elfogadhatósággal ruházta fel, a nemzeti hovatartozást élet-halál kérdéssé változtatva nemcsak a lövészárkokban, hanem a társadalom egészében is. A barát és ellenség közötti, illetve a származás szerinti megkülönböztetés mindennapos gyakorlattá és ideológiává vált. Az orosz forradalom sikere fellendítette a bevándorlók megfigyelését, mint akik potenciálisan veszélyeztetik a nemzet biztonságát, és megerősítette a nemzeti és idegen eszmék és ideológiák közötti különbségtévést. A migráció ellenőrzési rendszerére irányuló korábbi törekvéseket felülvizsgálták, és történelmileg újszerű határ-ellenőrzési formákat fejlesztettek ki. Most már az egyénnek engedélyre volt szüksége, hogy belépjen egy országba, és ott maradjon, létrehozva ezzel mind a belföldiek – akiknek nincs szükségük engedélyre – és az idegenek, mind az adott államban legálisan, illetve illegálisan tartózkodók közötti megkülönböztetést. Az engedélykibocsátás feletti hatalom a központi kormányzatban összpontosult. Az Egyesült Államokban ez a hatalom, amelyet különböző államok kezdetben támadtak, megerősítette a szövetségi kormány pozícióját és a nemzetnek ellenségeitől való elhatárolásában játszott szerepét. Európában az új vízumrendszer kezdte összekötni az adott országban való tartózkodás jogát a munkaengedéllyel, virtuálisan ideiglenes munkavállalóként határozva meg az idegent. Röviden: a két világháború között a bevándorlók felügyeletének, korlátozásának és ellenőrzésének központi állami apparátusa intézményesült. A határok ellenőrzésének és a biztonsági intézkedések fokozásának a logikája szerint a bevándorlók a nemzet természetes ellenségeivé váltak.

Mindeközben a háború pusztításai a levelek, pénz és csomagok küldésének az akadályozásával Európában szétszakították a külföldön lévő családtagok transznacionális kapcsolatait. Ahogy a menekültek elhagyták az európai háborús zónákat, és a határok módosultak, az Egyesült Államokban élő sok áttelepült elvesztette családjának nyomát, egyesek mindörökre. A tömeges munkanélküliség és a válság mérete szintén megnehezítette a pénzküldést. A munkahelyükről Amerikában elbocsátott emberek hazatértek az otthonukba. Ugyanakkor a bevándorlás korlátozásai az Egyesült Államokban ténylegesen megállították az ide-oda utazást, amely a háború előtt a bevándorló családok,

közösségek és a transznacionális nemzetállam-építés fő erőssége volt. Hasonló átalakulások érték az elvándorlókat Európán belül.

A transznacionális politika és a nagyobb távolságokat átfogó nacionalizmus, a belföldi politikát a transznacionális társadalmi térre kiterjesztő ideológia folyamatossága azonban ebben az időszakban is megőrződött. A német, olasz és japán kormányok például sokat tettek külföldön lévő állampolgáraik ellenőrzéséért és szülőföldjükkel szembeni lojalitásuk táplálásáért.

Az első és a második világháború közötti rövid időszak fordulatot jelent a módszertani nacionalizmus erősödésében, a bevándorlásról alkotott mai fogalmunk is ebben az időszakban alakult ki. A társadalomtudományok fontos szerepet kezdtek játszani ebben a fogalomalkotásban. A Robert Park, Louis Wirth, William I. Thomas, Florian Znaniecki és St. Clair Drake nevéhez köthető chicagói szociológiai iskola dolgozta ki a migráció első szisztematikus megközelítését. Miközben meg voltak győződve az értékmentes szociológia erényeiről, modelljeik egy sor nemzeti értéket és szabályt tartalmaztak a bevándorlás értelmezéséről. Kialakították a területi meghatározottságú, stabil lakossággal rendelkező államok képét, amellyel szembeállították a bevándorlókat, olyan marginális emberekként, akiknek a gyökerei az egyik társadalomban vannak, és egy másikba helyeződtek át. Támogatták az asszimilációt, melytől a többségi kultúra több generáció alatti természetes átvételét remélték.

Az Egyesült Államokban a „faj” szó átgondolatlan használata jóváhagyta a faj és nemzet fogalmak egybeolvasztását, és egymás mellé helyezte a dél- és kelet-európai, a zsidó és afrikai-amerikai bevándorlókat, mint akik fajilag mind különböznek Amerika alapvető lakosságától. A bevándorlókat szembeállították a befogadó ország lakosságával, amelynek a társadalmáról úgy vélték, hogy egy homogén nemzeti kultúrába ágyazódik. Az afrikai-amerikaiak hozzárendelése a bevándorlókhöz a nemzeten kívül helyezte őket, bár az Egyesült Államok lakosságának a részét képezték Amerika meghódítása óta. Ez a diszkurzív elmozdulás a nemzetet fehéreként jelölte meg, és normalizálta a szín szerinti megítélést.

A bevándorlókat most már nemcsak a biztonság veszélyeztetőiként látták, hanem mint akik tönkreteszik a nemzet és a nép izomorfizmusát, és nagy kihívást jelentenek a folyamatban lévő nemzetépítő projektekre, a kulturális heterogenitás újabb hullámainak felszívására kényszerítve az asszimiláció gépezetét. Az a tény, hogy a nemzetépítés folyamatban volt, és az állam határain belül jelentős különbségek voltak a társadalmi osztályok, kultúrák, nemek és régiók között, nehezebben vált felfoghatóvá. A nemzet alapú társadalom nemzeti integrációját és kulturális homogenitását adottként kezelték. Bár látszatra ezek az elképzelések „örökök”, valójában az első világháború utáni, globalizációtól való hátrálásnak és az 1930-as évek nagy válságának a termékei. (...) A nemzetállamba foglalt társadalmi rend az új társadalomtudomány, valamint a migrációtanulmányok számára eleve adott előfeltevéssé vált. Hamar elfelejtődött az a tény is, hogy a globalizáció előtt voltak a munkaerő szabad mozgásával jellemezhető időszakok. Amikor a migráció mint a társadalmi rendet fenyegető új jelenség mutatkozott meg, azok a korábbi társadalmi mozgások, amelyek során a határok átlépése természetes volt, elhalványultak, beleértve a munka internacionalizmusát, az első nőmozgalmakat, a pánafrikanizmust és a távolsági nacionalizmus különböző formáit.

Voltaképpen a chicagói iskola és a befolyása alatt álló kutatók által közölt tényleges adatok a vándorló népeségek transznacionális családi, vallási, gazdasági és politikai kötődéseinek folytonosságát és jelentőségét igazolták. Főként Park dokumentálta a társadalmi kontroll és információcsere mintáit, amelyek transznacionálisan kiterjedtek

a parasztok lakta falvaktól New York utcáig, a bevándorlók sajtójának szerepét annak táplálásában, amit ma távolsági nacionalizmusként határoznánk meg az egyesült államokbeli bevándorlók és a bevándorlókat kibocsátó országok között, valamint a rendszeres visszatérés és a küldemények áramlása mintáit. Mivel azonban látásmódjukat korlátozta a társadalom konténermodellje, a transznacionális kapcsolatok minden bizonyítékát átmeneti jelenségként határozták meg, amely az asszimiláció természetes folyamata során el fog tűnni.

Harmadik szakasz: a hidegháború és az enyhülés időszaka (1946–1989)

A második világháború utáni, hidegháborúként ismert időszak alatt a fehér folt vaksággá változott, szinte teljesen törlődtek azoknak a transznacionális és globális folyamatoknak a történelmi emlékei, amelyek között a nemzetállamok kialakultak, valamint elhalványult a migráció szerepe ennek formálásában. A modernizáció elmélete alapján úgy tűnt, hogy Nyugat-Európa és az Egyesült Államok nemzeti identitásait és modern államaikat saját területi határaikon belül, és nem a globális gazdasággal és az eszmék áramlásával összefüggésben alakították ki. Az ENSZ jelentőségének növekedése és a legtöbb volt gyarmat formális függetlenségének szavatolása népszerűvé tette azt a világméretű, amelyben számos egyenlő fontosságú szuverén nemzetállam van. A világháború utáni Európa elhurcolt személyekkel és menekültekkel teli területét gyorsan visszarendezték azon elvhez való ragaszkodással, hogy mindenkinek tartoznia kell valahova. (...) Szerte a világon az állampolgári nevelés egyenlővé vált a hazafiasságról szóló leckékkel. Az embereket úgy képzelték el, hogy mindenkinek egyetlen nemzetállama van, és úgy gondolták, hogy a világhoz tartozáshoz nemzeti identitásra van szükség. A társadalomtudományok nem vizsgálták ennek az előfeltetésnek a helyességét vagy hamis voltát, hanem adottként kezelték ezt.

Röviden visszatekintve a világháború kontextusára, amely alatt a társadalomtudományok éretté váltak, további bepillantást nyerhetünk arra a módra, ahogy ez a környezet alakította a migrációkutatásokat. Európában a Szovjetunióval való versengés a szociális-demokratikus ideológiák és egy társadalmi jóléti kapitalizmus fejlődését sarkallta. A nép most már nemcsak nemzetet, állampolgárságot és szuverenitást jelentett, hanem a szolidaritás csoportját is. A nemzeti jóléti államok létrehozásával a nacionalista projekt elérte csúcspontját és beteljesedését. A tagság ebben a szolidaritási csoportban kiváltságot jelentett, az államhatárok pedig az ezekhez a kiváltságokhoz való hozzáférés korlátozásait képezték.

Emellett a hidegháborús feszültségek és gyanakvások a határok minden eddiginél szigorúbb felügyeletét és az országhatárokat átlépők motivációjának gondos megvizsgálását tették szükségessé. A bevándorlás sokkal problematikusabbá vált. Ahhoz, hogy valaki túljusson a vasfüggönyön, politikai menekülni kellett lennie. Nyugaton csak a kommunizmus elől menekülők kapták meg a jogot a mozgásra és az állandó letelepedésre. Különben tartotta magát a közmegegyezés, hogy a nemzeti határoknak korlátozniuk kell a népek áramlását, és konténerként kell szolgálniuk, amelyeken belül a nemzeti kultúrák élnek és virágoznak.

Mégis, ahogy a háború után újjászerveződtek az ipari struktúrák, és miután a válság és a háború elnéptelénítette az öreg kontinentet, újra munkaerőigény lépett fel Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. Ebben a helyzetben Anglia, Franciaország és Hollandia saját gyarmati lakosságaik felé fordultak, amelyeket úgy neveltek, hogy a gyarmati hatalmat anyaországgént, a nyelvet és az oktatási rendszert pedig az anyaországgéval közösnek lássák. Nyugat-Németország vendégmunkásokat toborzó munkaszerveződések alkalmazásával próbálta elősegíteni a mun-

kások beáramlását. A szocialista Kelet-Németországgal való versengésben a világháború utáni nyugatnémet vezetők a nemzeti konszenzus és a munkásság békéje összeegyeztetésének szükségességével szembesültek, amelyet az állampolgároknak nagyvonalúan biztosított társadalmi jólét alapján érthettek el. A vendégmunkásokat megfelelő megoldásnak találták a munkaerő szükségletének rugalmas kielégítésére a háború utáni újjáépítésben és ipari fejlődésben, mivel úgy biztosítanak munkavégzést, hogy közben nem bomlasztják fel a kulturális vagy gazdasági paktumot. Az Egyesült Államok mindkét stratégiát alkalmazta, a gyarmati Puerto Ricó-i lakosságot kvázi gyarmatként használva és a Bracero-programot³ dolgozva ki a mexikói munkaszerződésekre.

Míg látszatra nagyon eltérőek, mindkét stratégia csökkentette a társadalomtudományban meghonosított nemzeti bezárkózás fogalmát. Az Egyesült Államokban az erőteljes asszimilációs törekvések ellenére a városi környezetben korábban letelepedett bevándorlók hullámai megőrizték nemzeti identitásukat, még ha kulturális gyakorlataik mindinkább hasonlítottak is a szomszédokéhoz. Ezeken a csoportokon belül egyes családok és szervezetek elkezdtek újra kiépíteni a két világháború által megszakított transznacionális kapcsolataikat. A bevándorlók lakta negyedekben ebben az időszakban kampányoló politikusok felismerték ezeket a kapcsolatokat, azt ígérve, hogy támogatni fogják az amerikai külpolitikát azon népcsoportok szülőföldjének megsegítése irányában, amelyekhez éppen szóltak: íreknek, olaszoknak, lengyeleknek, szerbeknek vagy görögöknek.

Ebben az időszakban az Egyesült Államokban Glazer és Moynihan nagy hatású kijelentéséig („az olvasztótégelyen túl kell lépni”) a társadalomtudomány nem foglalkozott ezekkel a megmaradó identitásokkal, inkább az etnikai csoportok versengését hangsúlyozta. A bevándorlókat úgy ábrázolták, mint akik elszakadtak gyökereiktől, és sok időt és forrást fordítottak az asszimiláció arányának és fokának mérésére.

Az 1960-as években ez a retorika hirtelen megváltozott az Egyesült Államokban, és ezeknek a változásoknak a hatása a nemzetállam-építés retorikájára és a társadalomtudományokra az egész világban érezhetővé vált. A változások kiváltója az amerikai polgári jogi mozgalom volt, amely az amerikai identitásnak a fehér bőrszínnel való, ki nem nyilvánított, de intézményesített azonosítását kritizálta. Miközben a fekete aktivisták arra törekedvén, hogy kialakítsanak maguknak egy differenciált politikai identitást, a világháború előtti pánafrikai mozgalomhoz nyúltak vissza, és újjáélesztettek egy afrikai-amerikai politikai kultúrát. A feketék mozgalmának erősödése nyomán más kisebbségek is, akiket kizártak az Egyesült Államok rasszizált, a normatív fehér bőrszínen alapuló nemzetépítéséből, elkezdtek kidolgozni a kulturális pluralizmus ideológiáit. Ebben a kontextusban került sor a rasszizmus „felfedezésére”, s az amerikai bevándorlási törvénybe foglalt, faji alapú nemzeti kvótákat 1965-ben eltörölték.

Nyugat-Németországban a világháború utáni nemzetállam-újjáépítési projekt egy nemzeti kultúrát próbált felújítani, miközben elutasította a náci ideológiákat. A népet továbbra is úgy határozta meg, mint egy közös kultúrával és történelemmel rendelkező nemzetet, amelybe most már beletartoznak a náci időszak borzalmi és az ezekből eredő történelmi felelősség, amely a művelt elit kollektív tudatának legfőbb eleme lett. Az időszak társadalomtudásai nem vonták kétségbe a német nép ezen fogalmát, mint amelyet a közös történelmi sors és kultúra határoz meg, elfogadva

³ Az Egyesült Államok 1942-ben, a háborús konjunktúra következtében jelentkező munkaerőhiányra tekintettel hozta létre az ún. Bracero-programot, amely a mexikói mezőgazdasági idénymunkások („braceros”) toborzását volt hivatott megkönnyíteni. (A szerk.)

a nézetet, hogy az idegenek csak nagy nehézségek árán válhatnak németekké, annak ellenére, hogy a Németország történelmére vonatkozó adatok világosan bizonyítják a bevándorlók nagyfokú beilleszkedését az első világháborút megelőzően. Mivel úgy gondolták, hogy a bevándorló munkások valamikor majd hazatérnek, ők kezdetben nem képezték a társadalomtudományi kutatás vagy elmélet tárgyát. Mikor azonban világossá vált, hogy Németországban sokan letelepedtek és beolvadtak, a német kutatók elkezdtek felmérni a számukat és hatásukat. A leginkább az osztályrendszerre gyakorolt következmények érdekelték őket, különösen az, hogy a kasztszerű tagozódás elemei különválasztják-e a bevándorló idegeneket a nemzeti lakosságtól. A bevándorlók elkülönülését és otthoni kötődéseit eleve adottaknak tekintették.

Az Egyesült Államokkal ellentétben, és igazolva feltevéseinket, mely szerint a nemzetállamok kialakulásának sajátos tapasztalata alakítja a tudományos gondolkodást is: a német tudósok sem modelleket, sem méréseket nem dolgoztak ki a beolvasztás vizsgálatára, mint az amerikai szociológia, amely a háború utáni években mind kifinomultabb asszimilációs mértékeket dolgozott ki, majd a kulturális pluralizmus modelljeit alkotta meg.

A brit társadalomtudósok az újonnan jöttek – akiket feketekként, de britekként definiáltak – beolvasztása és a faji kapcsolatok elméletei felé fordultak, hangsúlyozva ezek fontosságát Britannia nemzetépítési tapasztalatában, a gyarmati terjeszkedés kontextusában. A tudomány nemzethez kötött szemlélete kizárta a volt gyarmati lakosság fennmaradó otthoni kötődéseinek tanulmányozását. Ugyanakkor India, a Karib-szigetek és Afrika transznacionális népességei hozzájárultak a brit befolyás megőrzéséhez a volt gyarmatokon akkor, amikor a politikai hegemoniáért és nyersanyaghoz való hozzáféréstért folytatott versengés kialakult mind a Szovjetunióval, mind az Egyesült Államokkal szemben. De a módszertani nacionalizmus lehetetlenné tette a posztkoloniális folyamatokra érzékeny gondolkodást, amely a birodalom folyamatosságát vizsgálta volna a formális szuverenitás korszakában.

A francia tudósok hasonlítottak más államokbeli kollégáikhoz abban, hogy elfogadták a saját állam mint a nemzet, az állampolgárság és a szuverenitás közötti kapcsolat elképzelését. A francia népet elsősorban politikai közösségként látták, amelyet a demokrácia folyamata fog össze, és az állampolgárokat egy nemzet tagjaivá teszi. Ennek megfelelően a bevándorlókat politikailag beolvasztják a honosítás révén, amely kulturális asszimilációt, a francia nemzet tagjává válást vonja maga után és feltételezi. A politikai beolvasztás és a kulturális asszimiláció szavatolják, hogy az idegenség foltjai minél hamarabb trikolórrá színeződjenek. (...)

Összefoglalva: a hidegháború és a nacionalizált államok hatalmának tetőfokán a nemzetépítés sajátos stílusa – a módszertani nacionalizmus hatásán keresztül – a társadalomtudományokban a bevándorlás különböző leképezéseit eredményezte.

A módszertani nacionalizmuson túl?

A globalizáció a transznacionális paradigma megjelenésével átalakította a migrációkutatást. Az 1970-es évek világ-szintű recessziója és olajválsága, amely a globalizáció új periódusát sarkallhatta, bevándorlóellenes mozgalmakat váltott ki egész Európában, valamint azt a konszenzust, hogy a bevándorlást gyakorlatilag nullára kell korlátozni. Mosztanra elfogadottá vált a mindenért az idegeneket hibáztató magatartás, bár a területi megalapozottságú népesség

teljes azonosítása a nemzetállammal (és csak egyetlen nemzetállammal) viszonylag új találmány. A migráció leállítását, mint megoldását minden problémának, különböző helyeken különböző formákban; de fokozódó szigorúsággal alkalmazták az elmúlt húsz év folyamán, korlátozva a valamikori gyarmati népeiségek állampolgári jogait, és minden átmenet nélkül véget vetve a vendégmunkás-programoknak. A nulla bevándorlás retorikája ellenére az ajtó nyitva maradt a családtagok, a magasan képzett bevándorlók és a politikai menekültekként kategorizált személyek folytatódo bevándorlása előtt. Tulajdonképpen a globalizáció gyors irama, amit fokozott a gazdasági reformok bevezetése Oroszországban és Kelet-Európában a hidegháború végén, Ázsiában az 1990-es évek gazdasági válsága után fokozta a migráció ütemét is. (...)

A társadalomtudósok migrációelméletei nem változtak a hidegháború végéig. Számos terület tudósai, a politikai vezetőkkel és újságírókkal együtt elkezdtek hirdetni, hogy a világ minőségileg más lett, és a globalizáció fogalmát alkalmazták arra, amit megfigyeltek, lenyűgözve a népek, eszmék, tárgyak és tőke sokféle áramlásától az államok területi határain túl. (...) Az Egyesült Államokban dolgozó antropológusok és etnográfiai vonzalmú szociológusok kijelentették, hogy a migráció új formája jött létre, amelyet *transznacionalizmusnak* neveztek. Később az irányadó szociológia csatlakozott ehhez az irányzathoz.

A globalitástanulmányok első hulláma egy sor problematikus előfeltevésen alapult. Elsősorban a tudósok hajlamosak voltak a kommunikációs technológiát – számítógépek, telefonok, televíziók, kommunikációs műholdak és más elektronikus innovációk – a változás hajtóerejeként látni. Hirtelen mindannyian ugyanazt a háborút, ugyanazt a koncertet vagy ugyanazt a reklámot tudtuk vizuálisan megtapasztalni, és közösen éltük át az információ korát. Az új technológia hatalma, a múlt stabilitásának és a jelen folyékonyágának posztmodern hangoztatásával ötvözve nyers technológiai determinizmushoz vezetett. Eközben (...) a múltbeli technológiák hatását, amelyek megkönnyítették a korábbi ugrásokat a globális integráció számára – beleértve a gőzhajót, a távírókészüléket, a telefont és a rádiót –, elfelejtették.

Másodsorban a transznacionális tanulmányok első hulláma hajlamos volt a globalizációról a korszakforduló fogalmaiban beszélni, úgy jellemezve a korábbi történelmi időszakot, mint amelyben az elemzési egységeink kötöttek voltak, az emberek pedig a törzs, etnikai csoport és állam határain belül éltek. Sok kutató bizonygatta, hogy a határon átívelő tevékenység fokozódása a nemzetállam mint a hatalom központja és az identitáspolitika egy lehetséges forrása megszűntét jelzi. A múlt statikus volt, a jelen folyékony, a múltban homogén kultúrák voltak, míg most a hibriditás és komplexitás világában élünk.

Megjelent ugyanakkor a globális vizsgálatok egy második hulláma is, amely megkérdőjelezte az első hullám téves elképzelését.

Először: most már elismerhetjük, hogy a globalizáció önmagában nem új jelenség. Tanulmányunk világossá tette, hogy míg jelentős változások mentek végbe a világban a hidegháború befejeződése óta, ugyanakkor egy paradigmaváltást is tapasztalhattunk. Azért lettünk képesek a transznacionális migráció és a távolsági nacionalizmus elemzésének és megtárgyalásának elkezdésére, mert szemüveget cseréltünk, amelyen keresztül a világot szemléljük és elemezzük, félretéve a módszertani nacionalizmus egyes előfeltevéseit.

Azáltal, hogy kérdéseket tesz fel arról, hogy valójában mi is ez az új globalizáció és transznacionalizmus, az új, kifinomultabb tudományosság hosszú távú irányvonalakat, rendszeres ismétlődéseket és eredeti eseményeket tud

kibontani a globális kapcsolatok történeti fejlődésében. Tulajdonképpen az európai terjeszkedés 15. századi kezdete óta a földgolyót a gazdasági tevékenységek, illetve a tárgyak és eszmék áramlása különböző formái hálózják be. A kolonizáció egy globális folyamat volt, amely területeket és népeket kapcsolt össze. Egyes tudósok arról kezdtek el érveket felsorakoztatni, hogy a 19. században a világ globálisan integráltabb volt, mint ma, vagy hogy mi most térrünk vissza ahhoz a fajta integráltsághoz, amelyet az első világháború előtt tapasztalt meg a világ.

A migrációvizsgálatok terén, a diaszporikus identitások újdonságának kezdeti ünneplése után a diaszporikus tapasztalatok történelmi beágyazottságát kezdték kutatni. Ez a megközelítés lehetővé teszi a transznacionális gyakorlatok értékelését, amelyekből olyan kultúrák származtak, mint a Karib-szigeteki és a posztkoloniális társadalmak kultúrái Indiától a Szamoa-szigetekig.

Másodszor: mind Ázsiában, mind Latin-Amerikában a tudósok elkezdtek vizsgálni a régiók ki- és átalakulását a globális folyamatok közepette, ezzel meghaladva a módszertani nacionalizmus egy másik korlátozását, és szakítva a fejlődési és modernizációs paradigma nemzetközpontúságával. Az antropológusok fontos szerepet játszanak a helyi és a regionális változatok, a globális és a helyi folyamatok összekapcsolásának vizsgálatában. Szintén nekik tulajdonítható az „alternatív modernitásokról” szóló ázsiai diskurzusok leírása, és a transznacionális folyamatok sajátosságainak felkutatása Kínában és Délkelet-Ázsiában. Így a történelem és a globalizáció egyirányúságának képét, a nagy társadalomelméletek sémáinak örökségét lassan meghaladja a modernitáshoz és a modernitáson keresztül vezető utak sokféleségének felismerése.

Harmadszor: ma már sokkal nagyobb figyelmet fordítanak a nemzetállam folytatódó szerepére a transznacionális folyamatokban. Mindinkább láthatóvá válik, hogy a nemzetállam sikeresebb volt a posztszocializmus, posztkolonializmus és globalizáció viharainak kiállásában, mint azt a globalizációkutatások korai időszakában hitték. A kutatók vizsgálni kezdték a nemzetállamok múltbeli és jelenbeli szerepét a külföldön letelepedett lakossággal való kapcsolatok folyamatosságának támogatásában, ezzel viszonylagossá tették „a nemzetállam hanyatlásáról” tett korábbi kijelentéseket.

Negyedszer: kialakult a *nagy távolságokat átfogó nacionalizmus* fogalma. A nagy távolságokat átívelő nacionalizmus földrajzilag különböző helyeken élő embereket köt össze, és arra készíti őket, hogy egy „anyaországgal” és annak kormányával összehangoltan cselekedjenek. Az ilyen jellegű ideológiai kapcsolódások által egy terület, annak népessége és kormánya egy határokon átívelő vállalkozássá válik. A nagy távolságokat átívelő nacionalizmus bevándorlókat, leszármazottaikat és a szülőföldjükön maradt embereket fűzhet össze egy törekeny, de határokon átívelő állampolgárságban. Mint a nacionalizmus más változataiban, az állampolgárságot, szuverenitást, nemzetet és szolidaritási csoportot felölelő nép fogalma továbbra is kiemelkedő, de a különböző megtestesüléseiről már nem gondolják, hogy területhez kötött. Így a transznacionális migrációval és a nagy távolságokat átívelő nacionalizmussal kapcsolatos számos kérdést, amelyet a korábbi időszakok alatt nem lehetett vizsgálni, most már kutatni és teoretizálni lehet.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy teljesen kikerültünk volna a módszertani nacionalizmus hatása alól. Továbbra is annak megértéséért küzdünk, hogy a látásmódunkat hogyan formálja és torzítja saját elhelyezkedésünk a nemzetállamok hálózatában, és hogy ez milyen korlátokat állít a tudományos perspektíváink elé. Ezt a részt néhány olyan terület felvázolásával zárjuk, ahol a módszertani nacionalizmus még mindig érzékelhető.

A diaszpóravizsgálatok gyakran a letelepedés helyétől függetlenül írnak le szétszóródott népeiségeket, az összefüggések, a nosztalgia, egy sajátos népeiségre jellemző emlékezet és identitás dinamikájára összpontosítva, egy sajátos szülőföldhöz viszonyítva őket. A területileg korlátozott entitásba már be nem zárt nemzet különböző területeken és helyeken található, de ezt mégis organikus, integrált egészként képzelik el. Ha vizsgálják is a diaszpóra és nemzetállam-építés közötti kapcsolatot, egyedül és kizárólag a diaszpóra saját szülőföldje és annak politikája összefüggéseiben teszik. Ezzel a kötött, nemzeti, a konténertársadalom leírásával asszociált kép és analitikus technika újratermelődik, bár eltérő formában.

Hasonló megfigyeléseket tehetünk a „transznacionális közösségek” tanulmányozásával kapcsolatban is. Erre a közösségvizsgálatok múltbeli hibáit ért számos kritika érvényes: a transznacionális vizsgálatok jó része eltúlozza a transznacionális közösségek belső homogenitását és kötetlenségét, túlbecsüli az egyéni cselekvésre gyakorolt hatalmát, felnagyítja a közösségek feletti interakciók jelentőségét, és fogalmi vakság jellemzi azon esetekkel szemben, amikor a bevándorlók körében nem alakulnak ki transznacionális közösségek, vagy amikor a meglévő közösségek elvesztik jelentésüket az egyén számára. (...)

Záró megjegyzések

A módszertani nacionalizmus meghaladása napjaink migrációjának tanulmányozásában sokkal többet igényel, mint a transznacionális közösségekre való összpontosítást a nemzet és bevándorló helyett. Annak érdekében, hogy megszabaduljunk a kialakult metodológiáktól, az elemzés tárgyának és a kérdéseket generáló algoritmusok meghatározási módjának vonzásától, olyan analitikai eszközök és fogalmak kidolgozására (vagy újbóli felfedezésére?) lehet szükségünk, amelyeket nem hat át a nemzetállamokba rendeződő világ magától értetődősége. Ez az, amit mi, a társadalomtudomány számos más mai megfigyelőjével együtt a legfőbb előttünk álló feladatként látunk. (...)

Fordította: *Incze Éva*

FOLYAMATOSSÁGOK A TRANSZNACIONÁLIS MIGRÁCIÓBAN: TIZENKILENC MEXIKÓI KÖZÖSSÉG ELEMZÉSE¹

Az 1970-es évek során a Mexikóból való elvándorlást tanulmányozó terepkutatók szabályszerűségeket kezdtek feltárni az Egyesült Államokba irányuló migrációs folyamatok alakulásában. Azt találták, hogy a közösséget elsőként elhagyó migránsok csaknem minden esetben munkaképes korú férfiak voltak, általában házas családfők, és valamennyien pontosan körülírható helyet foglaltak el a társadalmi-gazdasági struktúrában. Jellemzően a helyi társadalmi hierarchia középső rétegéből kerültek ki: nem voltak annyira szegények, hogy a migrációval járó költségeket és kockázatokat ne tudták volna felvállalni, de annyira gazdagok sem voltak, hogy az elvándorláshoz fűzött remények ne vonzották volna őket. Az Egyesült Államokba megérkezve ezek az emberek néhány földrajzilag jól meghatározható területre mentek, hogy a vasútépítésben, a mezőgazdaságban vagy a gyáriparban vállaljanak munkát. Vándorlási stratégiájukat foglalkozásuk jellege határozta meg: a gyáriparban dolgozók hosszabb időre megtelepedtek, a mezőgazdasági dolgozók pedig oda-vissza ingáztak a két ország között.

Idővel általában nőtt a közösségen belül azok aránya, akik tapasztalatra tettek szert az egyesült államokbeli munkavállalásban. A migráns magatartásmód terjedésével gyarapodott a népesség külföldön szerzett tapasztalata, és egyre több embernek volt olyan rokona, aki korábban már részt vett a migrációs folyamatokban. A migráns népesség összetétele is változatosabb lett, amennyiben fiatalabb nőtlen férfiak, nők és gyermekek is csatlakoztak a vándorlók áramlatához. Egyre kevésbé érvényesült a migráció osztályszelektációs hatása, és egyre hűebben tükrözte az eredeti közösség társadalmi összetételét. Bővült az Egyesült Államokon belüli munkavállalás helyszíneinek köre, és a migránsok egyre többféle munkakörben és gazdasági szektorban találtak munkát. Az Egyesült Államokba irányuló kiutazások időzítése és időtartama tükrözte ezeket a változásokat.

Idővel a közösség szinte valamennyi férfi tagja migráns munkavállalóvá vált, sőt a nők és a gyermekek nagy többsége is csatlakozott hozzájuk. Azokban a közösségekben, ahol a migráció hosszú múltra tekintett vissza, és állandósult folyamattá vált, széles körben terjedtek el az egyesült államokbeli munkavállalási és lakhatási lehetőségekre vonatkozó, valamint az életmóddal kapcsolatos információk: a közösség csaknem minden tagjának volt olyan rokona, aki legalább egyszer már járt az északi határ túloldalán. A kiáramló népesség társadalmi, gazdasági és demográfiai összetétele nagyban diverzifikálódott, és az Egyesült Államokban nőtt a tartósan letelepült családokból álló migráns közösségek száma.

---

¹ Átdolgozott és rövidített tanulmány. Eredetileg megjelent: Douglas S. Massey, Luin Goldring and Jorge Durand: Continuities in Transnational Migration: An Analysis of Nineteen Mexican Communities. *American Journal of Sociology*, 1994, 99 (6, May): 1492–1533. A részletes irodalmi hivatkozásokat az eredeti szöveg tartalmazza, lásd www.uky.edu/~tmute2/mexico/Mex%20PDFs/massey-goldring-durand.pdf

(..) Többen arra a következtetésre jutottak, hogy a kivándorlás volumenében tapasztalható növekedés olyan strukturális változásokat indított el, amelyek még inkább valószínűvé teszik a további migrációt. (...)

Az előbbieken felsorolt hasonlóságok mellett különbségeket is feltártak az egyes közösségek között, méghozzá olyan kulcsfontosságú változók esetében, mint a migrációs tapasztalattal rendelkező lakosság össznépességen belüli hányada, a kivándorlók társadalmi rétegenkénti megoszlása, a nyilvántartásba vett migránsok aránya, valamint a kivándorló nők és gyermekek száma. Eltéréseket tapasztaltak a letelepedés ingázással szembeni jelentőségét illetően, az egyesült államokbeli célterületek számában és típusában, valamint az USA-ban betöltött foglalkozások megoszlásában. Ezeket a közösségi szinten észlelhető különbségeket olyan strukturális tényezőknek tulajdonították, amelyek a migrációs folyamat alakulására nézve meghatározóak az egyes településeken.

A mexikói közösségekről szóló, az 1970-es és az 1980-as évek során felgyülemelő kutatási eredmények mindinkább szembeütővé tették a közösségek közötti különbségeket, és árnyalták a már kezdettől felismert hasonlóságokat. Míg egyes kutatók azt találták, hogy a migránsok elsősorban a földnélküli munkásokból kerültek ki, mások arra a következtetésre jutottak, hogy a migránsok leginkább földtulajdonosok vagy/és részes bérlők voltak. Bizonyos városok esetében jellemzően a házas férfiak tették ki a migráns munkavállalók meghatározó részét, míg máshol a nők és a gyermekek aránya megközelítette a férfiakét.

Különösen nagy zavar uralkodott a szakirodalomban a különböző migrációs stratégiák viszonylagos fontosságát illetően. Egyes kutatások azt az eredményt hozták, hogy a migránsok az ideiglenes kivándorlást részesítették előnyben, tehát rendszertelen időközönként, rövidebb időtartamokra utaztak dolgozni az Egyesült Államokba, míg mások azt találták, hogy az elvándorlók visszatérő migránsok voltak: szezonális bérmunkásként minden évben északra mentek, majd újra vissza. Voltak olyan közösségek, ahol a migránsok a letelepedési stratégiát választották, vagyis hosszabb tartózkodásra rendezkedtek be egy adott helyen. Megint csak más városok esetében a kivándorlók egyidejűleg több stratégiát alkalmaztak anélkül, hogy bármelyiket szemmel láthatóan előnyben részesítették volna. (...)

Elvben az elmélet igazolásához nem elégséges a különböző közösségekben végzett rutin kérdőívezés. Bár ez alkalmas lehet az eredmények általánosítására, de nem lenne alkalmas a különböző migrációs történetű és migrációs szintű közösségek összehasonlítására, ugyanis lévén a migrációs folyamatok alapvetően kumulatív jellegűek, elengedhetetlen a közösségek migrációs múltjának ismerete.

Szemléltetésképpen tekintsünk egy olyan közösséget, ahol a nemzetközi migráció épphogy csak beindult: egy ilyen közösség migránsjelöltjeinek sok gátló tényezővel kell megküzdeniük. Mivel ezeken a településeken kevés a kivándorló, csak néhány helyi lakosnak van olyan barátja vagy rokona, aki már járt külföldön, mi több, a külföldet megjárt barátok és rokonok is keveset tudnak a célország munkavállalási, lakhatási és közlekedési lehetőségeiről. Ezzel szemben a hosszabb migrációs múlttal és magasabb migrációs szinttel jellemezhető települések lakosai nagy valószínűséggel több külföldet megjárt személlyel vannak kapcsolatban, akik meglehetősen sokat tudnak a célterületekre jellemző körülményekről és lehetőségekről. Azokon a településeken tehát, ahol a migráció előrehaladottabb fejlettségi fokot ért el, a lakosok társadalmi tőkéje megkönnyíti a nemzetközi mozgást.

A nemzetközi migráció költséges és kockázatos vállalkozás, és azok, akik vállalják, általában demográfiai, társadalmi, gazdasági és pszichés alapon is eltérnek a többségtől. A társadalmi tőke ugyanakkor jelentős mértékben csökkentheti a migrációs költségeket és kockázatokat, és felhalmozódása idővel mérsékli a migráció szelektivitását.

A Durand és Massey által javasolt elméleti keret tesztelése olyan módszert követel, ami lehetővé teszi az összehasonlítást a más-más migrációs múltú és elvándorlási szintű közösségek között. Ennek a módszertani szükségletnek a kielégítésére egy új elemzési eszközt vezetünk be: a *migráció kiterjedtségi mutatóját*. Adott közösségre és adott évre nézve a kiterjedtségi mutató a nemzetközi migrációs tapasztalattal rendelkező népesség számának és a közösség lakosságának hányadosaként áll elő. Kiszámításához két alapinformációra van szükségünk: a közösség lakóinak születési évére és az első külföldi útjuk dátumára. Ezen adatok birtokában visszamenőleg is ki tudjuk számítani a kiterjedtségi mutatót a közelmúlt bármely évére.

A mutatószám egy adott közösség esetében különböző évekre kiszámítva jó indikátora annak, hogy a migráció milyen mértékben volt kiterjedt a lakosság körében bármely adott időpontban. Ez az arány mutatja, hogy az adott közösség éppen hol tart a migrációs folyamatban, és lehetővé teszi a folyamat egymástól nagyon eltérő szakaszaiban lévő közösségek összehasonlítását. A kiterjedtségi mutatószám tehát semlegesíti a történelmi múltból és a migráció időbeliségéből adódó különbségek hatását, lényegében standardizálja az összehasonlítható egységeket.

Ebben a cikkben a kiterjedtségi mutatóval jellemezzük a transznacionális migrációs folyamat egyes eltérő közösségi keretek között megvalósuló változatait. Tizenkilenc mexikói közösség reprezentatív mintáiból származó adatainkat egységes módszerek és eszközök alkalmazásával hasonlítottuk össze. Abból kiindulva, hogy a migráció természete változásokon megy át, ahogy egy közösségen belül egyre kiterjedtebbé válik, bemutatjuk, hogy a nemzetközi migráció milyen demográfiai, társadalmi, gazdasági és földrajzi jellegzetességeket ölt, ahogy egy közösség az alacsony migrációs szintről a magasabb migrációs szint felé halad. (...)

A migráció kumulált oksági elmélete

Korábbi empirikus munkák arra engednek következtetni, hogy a migráció folyamatára két dolog jellemző: egyre inkább elterjedtté válik, és demográfiai, társadalmi és gazdasági bázisa egyre szélesedik. Ezek a fejlődési irányvonalak elméletileg abból a tényből fakadnak, hogy a migráció a személyes motivációt és a társadalmi struktúrákat úgy befolyásolja, hogy ösztönzi a további migrációt: a transznacionális migráció öngerjesztő folyamattá válik, s idővel egyre jobban függetlenedik azoktól a feltételektől, amelyek eredetileg kiváltották.

Elméletileg ebből az következik, hogy a migrációs folyamat kiteljesedésével a közösségek mindegyikére azonos empirikus trendek érvényesülnek. A tizenkilenc esettanulmányból kirajzolódó, láthatóan különböző migrációs mintázatokra a közösségenként változó migrációs kiterjedtségi szint ad magyarázatot.

Elméletünket annak ellenére általános érvényűnek tekintjük, hogy következtetéseinket legfőképp a Mexikó és az Egyesült Államok között a 20. században zajló migráció kutatóinak eredményeire, kisebb mértékben pedig a karibi térségből és Latin-Amerikából kiinduló elvándorlást tárgyaló, nemrégiben megjelent kutatások adataira alapoztuk. Az elméletet a transznacionális munkaerő-migráció azon eseteiben tartjuk alkalmazhatónak, amikor a befogadó ország viszonylag nyitott bevándorlási politikával rendelkezik, továbbá kiváltképpen olyan esetekben, amikor rejtett migrációról van szó.

A munkaerő transznacionális migrációja számos, egymást kiegészítő okra vezethető vissza. Az emberek felfigyelhetnek a származási és a célterületek közötti bérkülönbségekre, és emiatt a nagyobb előnyökkel kecsegtető külföldi munkavállalás mellett dönthetnek. A háztartások szintjén a gazdasági jólét fenntartását veszélyeztető kockázati tényezők szétterítése lehet a cél, aminek elérése érdekében a családtagok több különböző regionális munkaerőpiacra mennek, és ezek között szerepelhet a külföldi munkaerőpiac is. A migrációt a külföldi munkaerő-toborzások is kiváltják, amennyiben a munkaadók meghatározott feladatok elvégzésére külföldi munkásokat kívánnak alkalmazni. Az emberek rákényszerülhetnek az elvándorlásra, ha a helyi gazdaság szerkezeti változása ellehetetleníti a hagyományos kereseti tevékenységek fenntartását, vagy ha az emberek egy-egy politikai megrázkódtatást fenyegetésként élik meg.

Tekintet nélkül a nemzetközi migrációt kiváltó okokra, az első kivándorlók számára a migráció pénzügyi és pszichológiai értelemben egyaránt magas költségekkel és nagy kockázatokkal jár. Ezeknek a migránsoknak kevés vagy semmilyen tudásuk nincs a befogadó országban fennálló körülményekről, és tájékozatlanok az adott ország kultúráját, nyelvét és bevett szokásait illetően. A legtöbb esetben maguk viselik az utazással járó kiadásokat, és vállalják a munkalehetőség felkutatásával járó költségeket is, amennyiben a kiutazás és a munkakeresés idejére lemondanak a jövedelemszerzésről. Megérkezésükkor nagymértékben függenek első munkaadójuktól. Mivel nincsenek ismereteik az adott országban uralkodó bérszínvonalról, a munkamorálról, a jogi szabályozásról és a társadalmi elvárásokról, ki vannak téve annak, hogy kizsákmányolásban és rossz bánásmódban részesüljenek. Kiváltképpen, hogyha nincsenek dokumentumaik, és nem beszélik a befogadó ország nyelvét.

Mivel az elvándorlás az imént felsorolt költségekkel és kockázatokkal jár, a migránsok első generációja általában nem a társadalmi-gazdasági hierarchia legalsó, hanem az alsó-középső rétegeből kerülnek ki. Ők rendelkeznek eleghető forrással ahhoz, hogy vállalni tudják az utazással járó költségeket és kockázatokat, ugyanakkor annyira nem megy jól a sorsuk, hogy ne találják vonzóznak a külföldi munkavállalást.

Mivel az alacsony bérszínvonalú országokban élő háztartásokra a patriarchális munkamegosztás jellemző, az első migránsok általában munkaképes koruk teljében lévő házas férfiak, akik a migrációtól várják a gazdasági és a családon belüli nemi szerepük megőrzésének lehetőségét. A vidékiek és a munkásosztályhoz tartozó családok körében jellemzően a férfiakat tekintik alkalmasabbnak a nemzetközi vándorlással járó fizikai kockázatok vállalására. Az uralkodó bérszínvonal-különbségek is azt erősítik, hogy a férfiak átlagosan jobban tudnak keresni, mint a nők. Amennyiben tehát egy család egyik tagja külföldön vállal munkát a jövedelemszerzés maximalizálásának céljából, logikusnak tűnik, hogy ő a férfi háztartásfő vagy egy idősebb fiúgyermek legyen.

Ez a férfiak vezette migrációs mintázat jól megfigyelhető Mexikó középső és nyugati államaiban. Ugyanakkor az északi államokban történelmi hagyománya van a nők határon túli munkavállalásának háztartásbeliként, a szolgáltatóiparban és az ipari termelő ágazatokban.

Nemtől függetlenül az első migránsok mindazonáltal arra vállalkoznak, hogy családot és barátot hátrahagyva magányosan vágjanak neki az ismeretlen országnak a munkavállalás reményében. A legtöbb transznacionális migráns kezdetben csupán a pénzkeresés céljával érkeznek: a lehető legrövidebb idő alatt szeretne a lehető legtöbbet keresni annak érdekében, hogy kezdeti befektetését realizálja, megkeresse az előre meghatározott célösszeget, és aztán mi-

hamarabb visszatérhessen családjához és barátai körébe. Az ő esetükben a tartós külföldi letelepedés gondolata nem játszik szerepet.

A kibocsátó közösség azonban soha nem lesz már a régi, ha egyszer akár egy ember is kipróbálta a külföldi munkavállalást, majd ezután visszatért eredeti lakhelyére. Minden egyes migráció visszafordíthatatlan változásokat indít el az egyéni motivációban, a társadalmi struktúrában és a kulturális értékekben, és ezek a változások módosítják a további migrációs döntések kontextusát. Idővel ezek felgyülemlenek, és olyan feltételeket alakítanak ki, amelyek még inkább valószínűsítik a migrációt.

A migráció változásokat idéz elő az egyéni ízlésben és motivációban, ami a migránsok érdeklődését a pusztán pénzkereset felől a tartós migráció felé fordítja. A migrációt eredetileg kiváltó igények kielégülésével újabb igények keletkeznek. A magas bérek és az általuk elérhető anyagi javak új elképzeléseket szülnek arról, hogy mi is a jólét, és ez új elvárásokat és mobilitási ambíciókat teremt. A magas bérek és a megváltozott fogyasztói szokások következtében a migránsok új életstílust sajátítanak el, és már nem találják vonzóknak a kibocsátó közösség kínálta gazdasági lehetőségeket.

A migrációval szerzett személyes élettapasztalatok egyre inkább lehetővé teszik az új igények kielégítését. A külföldet egyszer már megjárta migráns személyesen ismeri a célország foglalkoztatási lehetőségeit, munkaerő-piaci feltételeit és az ottani életmódot. Ezeket az ismereteket arra fordítja, hogy ismét kivándoroljon, ezúttal kevesebb költséggel és kockázattal; ha már egyszer az ember megtapasztalta, hogy a migráció olyan ismert és megbízható társadalmi-gazdasági erőforrássá válik, amely újra és újra hasznosítható az új igények és elvárások kielégítésére.

A Mexikóban végzett kutatások meggyőzően bizonyítják, hogy ha valaki egyszer már emigrált az Egyesült Államokba, akkor nagy a valószínűsége annak, hogy ezt újból megtegye. Az újabb migráció várható bekövetkezése csakugyan monoton növekedést mutat a kiutazások számának függvényében. Minél többször vándorol valaki, annál nagyobb valószínűséggel folytatja ezt a gyakorlatot, és ez a tendencia rendkívül tartósnak bizonyul, még a megszorító bevándorlási intézkedések ellenére is.

Mivel az első migránsok jellemzően pusztán egy célösszeget szeretnének megkeresni, ezek az emberek első útjaik során és általában a migráció kezdeti szakaszában készek arra, hogy spártai körülmények között éljenek: bérkaszárnyákra emlékeztető épületekben alszanak, közösen bérelnek lakást, felváltva használnak egy ágyat. Sok túlórat vállalnak, és ritkán szórakoznak. Van, amikor két nyolcórás műszakot is vállalnak egyazon napon. A migránskeresetek meghatározó része megtakarítások vagy pénzküldemények formájában visszakerül a kibocsátó országba. A kivándorlók inkább a kibocsátó közösséghez tartozóknak, és nem a befogadó társadalom tagjának látják magukat.

Ahogy azonban hosszabbodik a külföldön töltött idő, a társadalmi életnek ez a formája egyre problematikusabbá válik. Az egyes kinttartózkodások időtartamának és a megtett utak számának növekedésével arányosan egyre nagyobb lesz a családtagok felől érkező nyomás, hogy ők is részt vehessenek a migrációban. A rokoni körből jellemzően a munkaképes korú nőtlen fiúgyermek kísérik el elsőként a nő migránsokat, mivel az apa után az ő esetükben a legnagyobb a kereseti potenciál, és az ő kivándorlásuk van összhangban a kibocsátó társadalomban uralkodó nemi szerepekkel. Idővel azonban valószínűleg a hajadon leánygyermek, a feleségek és a fiatalabb gyermekek is elkísérik az apát. Hosszabb távon a távolabbi rokonok – unokaöcsők, unokahúgok és unokatestvérek – is csatlakoznak a már tapasztalt migránsokhoz. Ahogy egyre több fiatal férfi kapcsolódik be a migrációs folyamatba, megkezdődik a baráti

és rokoni kapcsolatokon alapuló csoportos migráció. Következésképpen folyamatosan szélesedik a migráció demográfiai bázisa, és csökken a vándorlásban résztvevők átlagéletkora.

A migráció nem csak az egyének szintjén indít el olyan változásokat, amelyek erősítik a további vándorlás bekövetkezésének valószínűségét. A társadalom szerkezetében is olyan átalakulások kezdődnek, amelyek növelik a migráció kiterjedtségét a közösségben. A migránsok szükségszerűen változatos társadalmi kapcsolatokkal kötődnek a helyben maradtakhoz. Ezek a kapcsolatok olyan kölcsönös segítségnyújtási kötelezettségeket foglalnak magukban, amelyek a rokonság, a barátság és a földiség fogalmának közös értelmezésén alapulnak. A rokoni és baráti kapcsolatokból fakadó elvárások minden egyes újabb kivándorlóval újabb, a társadalmi kapcsolatokon keresztül a befogadó országhoz kötődő embercsoportot hoz létre. A migrációból korábban kimaradók új lakhelyükön ezeket a kapcsolatokat veszik igénybe a munkahely és a segítség megszerzéshez, nagymértékben csökkentve általa a mobilitással járó költségeiket és kockázatukat a korábbi migránsokhoz képest.

Tehát minden újabb migráns csökkenti a vándorlással járó költségeket és kockázatokat a barátok és rokonok részére, s ezáltal vonzóbbá és egyre könnyebben megvalósíthatóvá teszi a migrációt e csoport számára. A költségek és a kockázatok csökkenése újabb embereket ösztönöz arra, hogy belekezdjenek a vándorlásba, ami tovább bővíti a külföldi kapcsolatokkal rendelkező helyi lakosok körét, és így tovább. Amint a hálózati kapcsolatok száma elér egy kritikus küszöbértéket, a migráció onnantól kezdve önfenntartóvá válik, mivel minden egyes elvándorlóval megerősödik a folyamat fennmaradását biztosító társadalmi struktúra. A Mexikóban végzett kutatások egyértelműen bizonyítják, hogy a hálózati kapcsolatok kiterjedtsége nagyban hozzájárul a nemzetközi vándorlás bekövetkezésének valószínűségéhez.

Ahogy a migránsok újból és újból útra kelnek, külföldi tapasztalatot és tudást halmoznak fel, ami a többiek számára egyre értékesebbé teszi őket. Ahogy a célországgal kapcsolatos információk felhalmozódnak a kibocsátó ország lakosaiban, úgy csökkennek a migrációval járó költségek, és lesz pozitív a migráció költség-haszon számítás eredménye a népesség egyre szélesebb körének számára. Eközben a vándorlással járó kockázatok is folyamatosan csökkennek, amelynek következtében egyre több háztartás számára a migráció megvalósíthatóvá válik. Mindebből következik, hogy a migráció idővel egyre kevésbé szelektív, és egyre jobban reprezentálja a közösség egészét.

A migráció emellett megváltoztatja a döntéshozatal kulturális kontextusát, a migráció a tisztán gazdasági okokon túl is egyre vonzóbbá válik. A migránsok életmódjában változások mutatkoznak, amiket a kibocsátó közösségből egyre többen kívánnak maguknak. Noha ez a vonzerő részben anyagi – a migránsok jobban hozzáférnek a fogyasztási javakhoz, és a tulajdonvásárlás lehetősége is kinyílik előttük – a migráns életmód önmagában is felértékelődik. Azokban a közösségekben, ahol a külföldi munka teljes egészében a helyi értékek és elvárások részévé vált, a munkaerőpiacra való belépést fontolgatók a szó szoros értelmében nem is vesznek számba más lehetőséget: az az elvárásuk, hogy majd ők is rendszeres migránsokká válnak, és azt feltételezik, hogy ezt bármikor megtehetik.

Ahogy a migráció nagyobb szerepre tesz szert az adott közösségben, a fiatal férfiak számára úgy válik egyre jelentősebbé, mintegy felnőtté válási szertartásként a bevett módja lesz annak, hogy rátermettségüket, ambíciójukat és férfiaságukat demonstrálják. Továbbá, ahogy a nők egyre inkább integrálódnak a posztindusztriális társadalomba, mintegy kieroszakolják a nemek közötti nagyobb egyenjogúságot, és támogatnak minden olyan viselkedésmódot,

ami hosszabb külföldi tartózkodást eredményez, mint például a háztartási javakba történő befektetést vagy ingatlanvásárlást a befogadó országban.

Idővel, és az oda-vissza mozgás kiterjedésével, a származási és a célközösségek egyre inkább transznacionális körjáratokat képeznek: olyan társadalmi és földrajzi tereket, amelyek az emberek, a pénz, a javak és az információ folyamatos áramlásával keletkeznek. Ezen körjáratok kialakulásával a valaha az egyes társadalmakat egymástól egyértelműen megkülönböztető szokások és értékek transzformatív erővel kezdenek hatni egymásra. Idővel a migrációban részt vevő közösségek kulturálisan „transznacionalizálódnak”, azaz magukba olvasztják a kibocsátó és a befogadó országból származó ideológiákat, szokásokat, elvárásokat és politikai követeléseket. Ezáltal létrejön egy „migráns kultúra”, amely különbözik mind a kibocsátó, mind a befogadó nemzet kultúrájától.

Ahogy a migráció egyre inkább magától értetődővé válik, drámai változások mennek végbe a származási hely demográfiai összetételében és társadalmi-gazdasági szerkezetében. Sok helyütt a nők, a gyermekek és az idősebb emberek jelenléte válik meghatározóvá a megcsappant népességben belül, és ez csak arra a pár hétre vagy hónapra változik meg, amikor az elvándorlók a szünidőkre és az ünnepekre hazatérnek. A gazdasági szempontból marginális mezőgazdasági területeken a földművelés és a hagyományos gazdálkodási tevékenységek veszítenek jelentőségükből, ahogy a származási település egyre inkább a pihenés és a kikapcsolódás színterévé válik. Az elvándorlók közösen költenek a helyi infrastruktúrára és egyéb fejlesztési projektekre, amelyek mind azt célozzák, hogy a terület a kikapcsolódás helyszínévé alakuljon, egy olyan szintérré, ahol a migránsok felmutathatják társadalmi státuszukat, és ahol politikai követeléseikkel és hatalmukkal élhetnek.

Bármely közösség első migránsai tipikusan ugyanazt a pontosan körülírható helyet foglalják el a célország politikai gazdaságában: látványosan kevés eltérés mutatkozik abban, hogy hova mennek, milyen munkahelyet töltenek be és milyen vándorlási stratégiát választanak. A korai migránsok az első migráns példáját követik, mivel a migráció ily módon jár a lehető legkevesebb költséggel és kockázattal, és a siker esélye így a legnagyobb. A vállalkozók és munkásokat toborzók is rendszerint egy-egy ígéretesnek tűnő migráns munkást használnak közvetítőként arra, hogy baráti és rokoni köreiből további munkaerőt toborozzanak. A befogadó országban szerzett tapasztalatok bővülésével azonban, és ahogy egyre többen válnak a folyamat részeseivé, mindig vannak olyan vendégmunkások, akik szükségszerűen jobb munkalehetőséget keresnek. Ennek következtében diverzifikálódik a külföldi céltelepülések, foglalkozások és stratégiák köre.

A migrációs folyamat előrehaladásával azonban a kibocsátó közösség valamely munkavállalója jellemzően olyan felelős pozícióba kerül, amelyen keresztül munkavállalási, lakhatási lehetőségeket és egyéb erőforrásokat tud biztosítani származási településének lakói számára. Ilyen helyzetben lehet egy művezető, egy szakszervezeti képviselő, egy főpincér, egy munkaközvetítő, egy cégtulajdonos. Noha lehetetlen előre megjósolni, hogy hol és miként, de előbb vagy utóbb valaki biztosan szert tesz egy ilyen pozícióra, és megkezdi az otthoni munkaerő toborzását.

A vándorlás koncentrálni kezd, és összezsugorodik a foglalkozások, a céltelepülések és a vándorlási stratégiák köre. A koncentráció nem szükségszerűen jelenti azt, hogy a munkaerőexport egyetlen külföldi helyszínre irányul, de ha megnézzük akármelyik, a befogadó társadalomban kialakuló migráns közösséget, azt tapasztaljuk, hogy a migráció a kezdeti változatosság után minden esetben (egy vagy esetleg több helyszínre) összpontosul.

Ahogy a vándorlók újra meg újra külföldön vállalnak munkát, és egyre több időt töltenek külföldön, ahogy egyre több nő és gyermek csatlakozik a migránsokhoz, és egyre többen válnak a migrációs folyamat részévé, ahogy egyre erősödnek a meghatározott helyeken meghatározott munkaadókhoz fűződő kapcsolatok, a migránsok és családjaik egyre növekvő számban telepednek le a befogadó társadalomban. A letelepedők informális kapcsolatokat alakítanak ki az ott élőkkel, és formális kapcsolatokat építenek a befogadó ország intézményeivel, például a bankokkal, a kormányzatokkal és az iskolákkal. Fokozatosan elsajátítják a befogadó ország nyelvét, és regisztrált állandó lakosokká válnak. Empirikus kutatások igazolják, hogy a migrációs tapasztalattal együtt nő a letelepedés valószínűsége is.

Ahogy a családok letelepednek a munkahelyek körzetében, kialakulnak a hosszú távra és tartósan letelepedő migránsok közösségei. Ezek a közösségek lehorgonyozzák a migráns hálózatokat, és tovább csökkentik a migrációval járó költségeket és kockázatokat azáltal, hogy biztonságos és ismerős környezetet teremtenek az újonnan érkezők számára. Ezen a környezeten belül az új migránsok lakhatási és munkalehetőséget találnak, és beletanulnak a fogadó társadalom életébe. A migráció egyre inkább ezekbe a közösségekbe irányul, és a származási településhez kapcsolódó célterületek száma tovább csökken.

Amint a migránsok a már kialakult közösség részévé válnak a befogadó országban, szokásaikat a helyi viszonyokhoz igazítják. Függetlenül attól, hogy legálisan tartózkodnak az országban, vagy nem, a vándorlók gyermekeiket iskolába küldik, megtanulják a befogadó ország nyelvének legalább egy minimumát, igénybe veszik a pénzügyi intézményeket és a társadalmi szolgáltatásokat. A befogadó helyi közösség képe idővel átalakul. Függetlenül attól, hogy a bevándorlók vállalkozók-e, vagy sem, valamennyien hozzájárulnak egy sajátos ételekre, szórakozási lehetőségekre és kulturális javakra specializálódott piac kialakulásához. Az etnikai szomszédságok kialakulása a társadalmi-gazdasági adaptációnak és átalakulásnak folyamatáról árulkodik, egy olyan folyamatról, amely a migránsok számára lehetővé teszi több otthoni szokásuk fenntartását az új viszonyok között is.

Amennyiben a migráció elég hosszú időn keresztül fennmarad, a hálózatok elérnek egy szaturációs pontot. A transznacionális közösség egyre nagyobb része lakik a befogadó társadalomban kialakult migráns közösségekben, többen születnek külföldön, mint otthon, és a kibocsátó közösség minden tagja kötődik valakihez, aki vagy külföldön él, vagy jelentős külföldi tapasztalatokkal rendelkezik. Ahol a hálózat eléri ezt a fejlődési fokot, ott a migrációs költségek már nem csökkennek tovább, a migrációs folyamat elveszíti a növekedési dinamikáját. Ekkor a migrációs tapasztalatok annyira elterjedtté válnak, hogy a potenciális új migránsok száma visszaesik, és a migráció már csak a nagyon fiatal gyerekekre és az öregekre korlátozódik. A fő kibocsátó területeken felüti fejét a munkaerőhiány, és a helyi bérek emelkednek. Amennyiben a telítődési folyamat időben egybeesik egy külföldi recesszióval, az a migráns munkaerő túlkínálatához vezet. Ez pedig a bérek csökkenését vonja maga után, és egyre nehezebbé válik a tapasztalt migránsok számára, hogy barátaiknak és rokonaiknak munkát találjanak. Ezek a fejlemények tovább tompítják a migrációs nyomást, és egyre mérséklődik a migráns munkaerőpiacra való belépés gyakorisága, mígnem a folyamat teljesen elhal.

Összességében szemlélve ez a trend azért nem rajzolódik ki egyértelműen, mivel a migrációs folyamatnak egyre újabb közösségek válnak részévé. Miközben a nagy migrációs hagyománnyal rendelkező közösségekben csökken a kivándorlási arány, egyre újabb közösségek kerülnek a transznacionális migráció áramlatába. Következésképpen a vándorlási mutatók összességében egy állandó értéket vagy folyamatos növekedést mutathatnak. A transznacionális migráció folyamatait csak úgy azonosíthatjuk, ha az adatokat közösségi szinten tanulmányozzuk.

A kutatás módszertana

Az elemzéshez felhasznált adatok egyszerű véletlen mintavételből származnak, melyeket 1982–83 és 1987–91 között gyűjtöttek tizenkilenc olyan mexikói közösségben, amelyek hagyományosan nagy számban küldtek migránsokat az Egyesült Államokba. Valamennyi közösségből véletlen alapon 100–200 háztartást választottak ki, hogy a november-től januárig tartó időszakban interjúkat készítsenek velük. Ezzel az eljárással a tizenkilenc közösségből egy 3400 háztartást és összesen körülbelül 236 ezer főt magában foglaló mintát kaptunk. A válaszmegtagadás általában nem okozott problémát: az összesített arány nem haladta meg a 4,8 százalékot.

Általában a téli hónapok szolgáltatják a legjobb alkalmat a Mexikóba visszatérő migránsokkal való interjúzásra, mivel a legtöbben ilyenkor hazajönnek, hogy az ünnepeket családjukkal töltsék.²

Ezt a közösségi adatbázist kiegészítettük nem véletlenszerű mintavétellel azon elvándorlók köréből, akik az egyes téli adatfelvételeket közvetlenül követő nyáron az Egyesült Államokban tartózkodtak. A közösségi minták alapján meghatároztuk azokat az USA-ban lévő területeket, ahova a migránsok vándoroltak, és interjúkészítőket küldtünk ezekre a területekre, hogy a tartósan külföldön letelepedett, elvándorolt háztartásokat is megkérdezhessük. Ennek az USA-beli mintának a kiszélesítéséhez hólabdamódszert alkalmaztunk. Bár az Egyesült Államokból származó minták nem reprezentatívak valamennyi elvándorlóra nézve, mégis némiképp ellensúlyozzák azt a torzítást, ami az USA-ba való emigráció és letelepedés szelektív voltából adódik. (...)

Csak olyan településeket tanulmányozunk, amelyeknek a lakossága 1–50 ezer fő között mozog. Az adatbázisba került nyolc kisváros lakosság száma meghaladja a 10 ezer főt, és köztük van két iparváros (San Francisco del Rincón és El Salto), néhány agrár háttérvidéket kiszolgáló kereskedőváros (Los Reyes, Ameca, San Felipe Torres Mochas, Ixtlán del Rio és Romita) és egy halászzattal, dohány- és cukornádtermesztéssel foglalkozó part menti település (Las Varas). Ez utóbbi kivételével valamennyi település megyeszékhely.

A városként megjelölt hat település lakosság száma 2500³ és 10 ezer fő közötti, és valamennyi alapvetően agrártelepülés. Chavinda és Ario de Rayón Michoacán állam termékeny Zamora-völgyében fekszik, amely egy fejlett piacra termelő külterjes mezőgazdasági régió. A Jalisco tartomány déli részén található Amacueca hagyományos agrártelepülés. Lakói kis földbirtokosok és *ejido* farmerek. Unión de San Antonio és San Diego de Alejandría városok Jalisco száraz, széljárta régiójában fekszenek, ahol a fő megélhetési forrás az öntözésen kívüli mezőgazdaság és a szarvasmarha-tenyésztés. Végül Nahuatzen indián település Michoacán állam felvidékén. Ario de Rayón város kivételével valamennyi település *municipio*-székhely (megyeszékhely).

Az öt legkisebb település falu, ún. *rancho*, a municipiók politikai fennhatósága alá tartozó közösségek 2500 fő alatti lakosságszámmal. Közülük három (Santa María del Valle, La Yerbabuena és Tepec) félreeső település mezőgazdasági jellegű területeken. Lakosságuk szegény földbérlőkből és kisbirtokosokból áll. A La Soledad nevű kis *rancho* közvetle-

² La Yerbabuena esetében ugyanakkor a kezdeti kutatási munkálatok során kiderült, hogy a migránsok nagy számban tértek haza júliusban is (mert Floridában a citrusfélék téli szüretén dolgoztak), ezért oda nyáron küldtünk egy interjúkészítőt adatfelvételeire.

³ Akkor számít városnak egy település Mexikóban, ha legalább 2500 fő lakosa van.

nül Irapuato (Guanajuato) városa mellett van, és az itt élők idejüket a mezőgazdasági és az ipari tevékenységek között osztják meg. Mineral de Pozos egy félig elhagyott bányászváros, amelynek lelőhelyei a századforduló körül kimerültek, és ekkortól a város elszegényedett, és visszasüllyedt a tanyavilágba.

Az interjúzás során az etnográfiai kutatás módszereit alkalmaztuk. Valamennyi háztartásban alapvető információt gyűjtöttünk a háztartásfő, a feleség és a háztartásfő gyermekeinek, továbbá a háztartás többi tagjainak társadalmi, gazdasági és demográfiai jellemzőiről. Kiderítettük, hogy a háztartás mely tagjai jártak már az Egyesült Államokban, és alapvető adatokat gyűjtöttünk a legelső és a legutolsó útjukról: rákérdeztünk az út időpontjára, időtartamára, céljára, továbbá a migráns jogi státuszára, foglalkozására, és az egyes utakon szerzett keresetére. Valamennyi háztartásfőtől részletes adatokat gyűjtöttünk az élettörténetéről: érdeklődtünk munkavállalásai (migrációs munkahelyeit is beleértve), tulajdonlásai, házasságai, gyermekei felől.

A migráció kiterjedtsége

Az előbbi gondolatmenet fő meglátása az, hogy a migráció az idő függvényében szabályos és előre kiszámítható mintát követ. (...) Ebből kiindulva a közösségeket a migráció kiterjedtsége alapján kategorizáljuk, és a nagyjából ugyanazon elvándorlási szinten lévő közösségekből érkező migránsok tulajdonságait vetjük össze. Célunk az, hogy feltérképezzük azokat a változásokat, melyek egy közösségnek a transznacionális migrációban való korlátozott részvételétől az elvándorlás tömegessé válásáig történnek.

A változások ilyen módon való nyomon követése lehetővé teszi számunkra olyan problémák kiküszöbölését, amelyek az egyedi esetekből levont általánosító következtetésekből adódnak. Továbbá ez a fajta megközelítés rugalmas eszközt kínál a migrációs folyamatok leírására, megengedve, hogy azok kumulatív és nemlineáris módon mennek végbe. Ezzel szemben a módszer hátránya az, hogy némiképp dehistorizálja a migráció folyamatát: meghatározott események – mint például az 1940-es évekre jellemző Bracero-program⁴ vagy az 1980-as évek elejének gazdasági válsága, amelyek eltérő kiterjedtségi szinten érték a különböző közösségeket.

A kiterjedtségi mutatószám minden egyes évre és minden egyes közösségre kiszámolt értéke alapján határozzuk meg egy adott közösség éppen aktuális helyét a migrációs folyamatban. Az arányszám kiszámításához a válaszadók születési évszámát és az első USA-beli útjának dátumát használjuk. A hányados nevezőjében a 15 éves vagy annál idősebb lakosok száma szerepel az adott évre vonatkoztatva, a számlálóban pedig azon lakosok száma, akik az adott évet is magában foglaló időpontig legalább egyszer jártak az USA-ban. Valamennyi közösség esetében kiszámoltuk a kiterjedtségi arányszámot 1940-től a kérdőíves vizsgálat dátumáig eltelt összes évre, hogy így módon évenkénti bontásban kapjunk egy közelítő értéket az Egyesült Államokban valaha is munkát vállaló felnőttek arányáról.

Mivel ez a számítás retrospektív adatokon alapul, azt feltételezzük, hogy a mortalitási és a Mexikón belüli vándorlási arány közel hasonló volt az elvándorlók és a helyben maradók körében. A mortalitásra nézve feltételez-

---

⁴ Az USA és Mexikó között a második világháború okozta munkaerőhiány miatt kialakított vendégmunkásrendszer, amely – elsősorban a mezőgazdasági munkák terén – az 1960-as évekig működött. (A szerk.)

sünk valószínűleg megalapozott feltételezésnek tűnik. Bár a folyamat korai szakaszaiban találhatunk példát véletlen fluktuációra az arányszámokban, ennek ellenére valószínűleg, hogy a mortalitási arányszámokban nagy különbség legyen a migráns státusz függvényében. A becslések nagyobb megbízhatóságának érdekében azonban az 1940-et megelőző évekre nem kalkulálunk kiterjedtségi arányszámokat.

Amennyiben azonban az egyes közösségek tagjai részt vettek a Mexikón belüli tartós migrációban, és amennyiben ez a belső migráció helyettesítette a nemzetközi migrációt, az általunk kalkulált arányszámok felülbecsülhetik az USA-ba irányuló migráció kiterjedtségét. Ez a felülbecslés abból adódik, hogy azok a belső vándorlók, akik a korábbi években szerepeltek az alappopulációban, már elvándoroltak a kérdőívvezés idejére, és ebből kifolyólag kikerültek a nevezőből, ami felfelé torzította az arányszámot. Ez a torzítás annál súlyosabbnak tűnik, minél inkább visszamegyünk az időben, mivel az állandó belső vándorlók száma idővel akkumulálódik. Mivel a kiterjedtségi arányszámok növekvő tendenciát mutatnak az idő előrehaladtával, ez a torzítás nem lehet túl nagy.

További torzulást okozhat az Egyesült Államokban véglegesen letelepedők száma, amennyiben az arányszám meghatározásakor nem vettük számításba azokat, akik egy korábbi időpontban kezdtek el migrálni, és később véglegesen letelepedtek az USA-ban. Ezzel kizártuk azokat az eseteket, amelyek egyszerre növelték a számláló értékét, és csökkentették a nevezőt, és ezzel lefelé torzították a kiterjedtségi arányszámot. Továbbá, mivel a letelepedési hajlandóság magasabb azok körében, akik jelentős USA-beli tapasztalatokkal rendelkeztek, nagy valószínűséggel azokat zártuk ki, akik az első USA-ba vezető útjukat meglehetősen régen tették meg. Ez tovább súlyosbítja a torzulás mértékét a korábbi időpontokban.

Abból a célból, hogy a torzítás lehetőségének mértékét tisztábban lássuk, az 1. táblázatban mind a tizenkilenc közösségre nézve összefoglaljuk a belső és a nemzetközi migrációra vonatkozó információkat. Az első oszlop tartalmazza azt az évszámot, amikor egy migráns legelőször az USA-ba ment, és nagyjából mutatja a nemzetközi migráció kezdetét, a második oszlop pedig a migráció kiterjedtségét mutatja a kérdőív lekérdezésének időpontjában. A harmadik és a negyedik oszlopban az előző kettőnek megfelelő mutatók vannak a Mexikón belüli vándorlásra vonatkozóan, az utolsó oszlop pedig a helyben született felnőtt válaszadók arányát mutatja, mintegy a bevándorlás mértékének közelítő változójaként.

A minta változatos USA-beli migrációs tapasztalatokról árulkodik. Egyes közösségek, mint például La Yerbabuena, a kezdetektől fogva nagymértékben részt vettek az USA-ba irányuló migrációs folyamatban, amely nagyon hamar tömeges méreteket öltött: az első emigráns 1923-ban hagyta el a települést, a kérdőív felvételének idején pedig a teljes felnőtt lakosság 60 százaléka már legalább egyszer járt az USA-ban. Hasonlóképpen, San Diego de Alejandriájából 1920-ban indult meg az elvándorlás, és a lekérdezés idejére a felnőtt lakosság 43 százaléka rendelkezett amerikai migrációs tapasztalatokkal. Az ellentétes véglet Mineral de Pozos esete volt, ahol az USA-ba irányuló elvándorlás nem indult meg egészen 1941-ig, és a felnőtt lakoságnak csupán 9 százaléka került be migránsok közé az adatfelvétel idején. Az összes közösség átlagát tekintve az Egyesült Államokba irányuló migráció 28 százalékot tett ki a lekérdezés évében.

1. táblázat: Az Egyesült Államokba és a Mexikóba irányuló migráció kezdete és kiterjedtsége*

Települések	Az Egyesült Államokba irányuló migráció kezdetének éve	Az Egyesült Államokba migráltak aránya (%)	A Mexikóba irányuló migráció kezdetének éve	A Mexikóba migráltak aránya (%)	A helyben született 15 évesnél idősebbek aránya (%)
Kisvárosok					
El Salto	1923	21	1936	14	62
San Francisco del Rincón	1920	10	1918	5	84
Romita	1940	17	1933	8	78
Los Reyes	1943	30	1923	21	57
San Felipe Torres Mochas	1940	30	1921	21	78
Ixtlán del Rio	1941	27	1928	16	45
Ameca	1942	11	1936	18	76
Las Varas	1943	29	1944	11	55
Városok					
Chavinda	1914	34	1930	9	79
Amacueca	1920	34	1927	17	82
San Diego de Alejandría	1920	43	1926	23	78
Unión de San Antonio	1925	23	1926	23	83
Ario de Rayón	1935	39	1949	11	76
Nahuatzen	1940	18	1936	28	95
Falvak					
Tepec	1940	18	1915	16	85
Santa María del Valle	1923	25	1928	13	78
Mineral de Pozos	1941	9	1937	23	87
La Yerbabuena	1923	60	1928	10	83
La Solebad	1939	28	1932	6	95
Átlag	1932	28	1930	15	77

* A kiterjedtségi arányszámok a 15 évesnél idősebb „tartós” migránsokra vonatkozik, akiknek első elvándorlása (1940–89 között) két hónapnál tovább tartott.

A belső migráció – amennyiben tartós, az USA-ba irányuló migrációt helyettesíti, és széles körben elterjedt – torzulást okozhat a nemzetközi migráció kiterjedtségének becslésekor. Ha a belső migráció nem tartós, akkor a belső migránsok tapasztalata valószínűleg megjelenik a számított kiterjedtségi mutatókban, mivel ők is válaszadók voltak.

Amennyiben a belső és a nemzetközi migráció nem helyettesítik egymást, akkor egy Amerikát megjárt egyén pont olyan valószínűséggel lesz belső migráns, mint az, aki sosem volt az USA-ban: a kiterjedtségi arányszámok csak kismértékben torzulhatnak, mivel az ilyen tapasztalat hiánya egyformán változtat a számláló és a nevező értékén. Még akkor is, ha a belső migráció tartós, és helyettesíti a nemzetközi migrációt, kicsi lenne a torzulás, hacsak a belső elvándorlás nem nagyon kiterjedt.

Bár nem tudjuk, hogy mekkora a Mexikón belüli területekre irányuló *tartós* elvándorlás mértéke, a belső migrációs tapasztalat nem tűnik jelentősnek; valószínűleg átlagosan nem haladja meg a 15 százalékot, ami a nemzetközi kiterjedtségi aránynak csak kb. fele. Az egyes közösségekre vonatkozó arányszámok 5 százalék (San Francisco del Rincón) és 28 százalék (Nahuatzen) között oszlanak el. Egyes települések, például Tepec és San Francisco del Rincón esetében a belső migráció az 1910-es években (az évtized második felében) kezdődött, míg máshol, mint Ario de Rayónban és Las Varasban az 1940-es években indult meg. Mindazonáltal kevés bizonyítékunk van arra vonatkozóan, hogy az amerikai és a Mexikón belüli migrációs folyamatok egymás helyettesítői lennének. Ha úgy volna, akkor inverzszerű korrelációs kapcsolat állna fenn a két kiterjedtségi arányszám között az összes közösség esetében. Ezzel szemben a korrelációs együttható értéke majdhogynem zéró (0,2).

A legtöbb általunk vizsgált közösségben kevés bevándorlót találtunk. Összességében a felnőtt válaszadók 77 százaléka született az adott municipióban, de ez az arány némiképp változik a település méretétől függően. Kiemelkedően magas arányról beszélhetünk a kis falvak esetében (átlagosan 86%), némileg alacsonyabbról a kisvárosokban (78%) és a városokban (68%). (...)

Nem az a célunk, hogy a migráció kiterjedtségének időbeli elterjedésében és mértékében a közösségek között megmutatkozó különbségeket magyarázzuk, hanem az, hogy a migráció azon tipikus változásait szemléltessük, amelyek a kiterjedtségi mutató növekedésével járnak együtt. Ezt úgy érzük el, hogy a becsült kiterjedtségi arányszámok alapján osztályozzuk a közösségeket aszerint, hogy egy-egy évben a migrációs folyamat melyik szakaszában voltak. Mind a tizenkilenc közösség esetében megvizsgáltuk a kiterjedtségi arányszámok változásának trendjeit annak érdekében, hogy lássuk, vannak-e töréspontok, amelyek mentén jól körülhatárolható szakaszok rajzolódnak ki a transznacionális migráció fejlődési folyamatában, de végül is öt önkényesen kijelölt, fokozatosan növekvő kategóriát alkottunk.

Az *első szakasz* az, amikor a közösség felnőtt tagjainak kevesebb mint 10 százaléka járt az Egyesült Államokban. A migráció ezen kezdeti szakaszában az elvándorlók túlnyomó többségben férfiak, és ami a volumenét illeti, a folyamat hosszú ideig változatlan maradhat. A *második szakasz* az, amikor a közösség tagjainak 10–19 százaléka rendelkezik külföldi tapasztalatokkal. A folyamat ezen szakaszában a férfiak elvándorlási aránya gyors léptekkel halad, de a nők még nem vesznek részt jelentős számban. A *harmadik szakasz* akkor kezdődik, amikor az összesített kiterjedtségi arány 20 és 29 százalék között van. Ekkor a férfiak kivándorlása lelassul, miközben a nők már jelentős arányban vesznek részt az elvándorlásban. Ennek következtében az összesített arány értéke átmenetileg magas szinten stagnál. A *negyedik szakasz* az, amikor a kiterjedtségi arány 30–39 százalék közötti értéket mutat. Az elvándorlás a nők körében ebben a fázisban felgyorsul, a férfiak körében változatlan, ami összességében a közösség migrációban való részvételét magasra emeli. Az *ötödik szakasz* a tömeges migráció szakasza, amelyre a 40 százalék fölötti összesített

arány jellemző: míg a nők esetében a kiterjedtségi arány megközelíti a 30 százalékot, a férfiak esetében elérheti, sőt meghaladhatja a 80 százalékot.

Az itt bemutatott öt kategória nagyjából megfelel a migrációs folyamat egymást követő szakaszainak. A következő részben független változóként használjuk őket, hogy tanulmányozzuk, ahogy a közösségek eljutnak az USA-ba irányuló migráció kezdeti, kísérleti szakaszától a tömeges elvándorlásig. Pontosabban: megvizsgáljuk a közösségekben bekövetkezett változásokat az USA-beli tapasztalatok függvényében, a migránsok demográfiai és társadalmi-gazdasági jellemzőit, az USA-ba irányuló utak természetét és úti célját, ahogy a folyamat egy-egy közösség esetében az alacsony kiterjedtségi rátától előrehalad a magasabb felé.

A transznacionális migráció jellemzői

A társadalmi tőke felhalmozódása

A 2. táblázat azt szemlélteti, hogy miként változik az egyesült államokbeli migráció gyakorlata annak függvényében, ahogy a migráció egyre elterjedtebbé válik. Valamennyi közösségre, az 1940-től napjainkig tartó időszak valamennyi évére kiszámoltuk a kiterjedtségi arányszámot a férfiakra, a nőkre és a közösség valamennyi tagjára együttvéve. Azután kiszámoltuk, hogy összesen hány évnyi amerikai migrációs tapasztalat gyűlt össze, továbbá azt, hogy az emberek hány százaléka állt rokoni kapcsolatban amerikai migránssal. Minden egyes „közösségi évet” besoroltunk az öt kiterjedtségi kategória egyikébe, és ennek átlaga szerepel a táblázatban.⁵

A táblázat első mezője az Egyesült Államokba tartó migráció kiterjedtségének változását követi nyomon, tükrözve azt, ahogy a közösségek átesnek a migrációs folyamat különböző fázisain. Noha az összesített kiterjedtségi arányszámok közvetlenül következnek az öt kategória felállításánál használt kritériumokból, úgy a férfiakra, mint a nőkre vonatkozó trendek jól szemléltetik a nemek szerinti mozgások kölcsönhatását a migrációs folyamat változó szakaszaiban. A folyamat legelső szakaszában – a nemre való tekintet nélkül – a lakosságnak csak kis hányada járt az Egyesült Államokban: a férfiak 14 százaléka, a nők kevesebb mint egy százaléka. A következő szakaszokban azonban a migráció kiterjedtsége fokozatosan növekszik a felnőtt férfiak körében, és mire a migráció tömegessé válik, tízből nyolc férfi már megjárta az USA-t.

⁵ A kapott eredmények értelmezésénél fontos észben tartani, hogy csupán két közösség esetében tapasztaltunk maximális kiterjedtséget. Ehhez képest tizenhét közösség esetében láthattunk példát a migráció olyan fokára, amely a második kiterjedtségi kategóriába sorolta őket. Tizenöt közösség került a harmadik kategóriába, míg nyolc a negyedikbe. Természetesen valamennyi közösség hozzájárult az első kiterjedtségi kategóriában megjelenő évek számához (mivel valamennyire igaz az, hogy alacsony kiterjedtségi fokról indul). Ez a kategóriánkénti megoszlás azt sugallja, hogy azok a változási minták, amelyeket az első négy kategóriába soroltunk, elég megbízhatóak lesznek, de az ötödik kategóriában lévőket kellő körültekintéssel kell értelmezni, mivel ezeknek az alapja csupán két – mezőgazdasági – közösség tapasztalata.

2. táblázat: A tapasztalatok és kapcsolatok kumulálódása a migráció kiterjedtsége szerint

Mutató	A migráció kiterjedtsége a településen				
	0–9%	10–19%	20–29%	30–39%	40% felett
Kiterjedtség* (%)					
Férfiak	14,3	27,8	41,6	58,7	80,8
Nők	0,9	5,1	11,3	12,5	29,8
Összesen	7,6	15,7	25,4	33,7	54,9
Az egyesült államokbeli tapasztalat időtartama** (év)					
Férfiak	0,1	1,1	3,6	2,7	7,3
Nők	0,0	0,7	1,3	1,8	3,7
Összesen	0,1	1,1	3,5	2,6	7,1
Kapcsolatok Egyesült Államokba migráltakal** (%)					
A szülők között	13,8	27,7	41,6	60,5	75,4
A nagyszülők között	1,8	4,7	10,3	19,3	40,1
A testvérek között	22,6	38,6	59,0	62,7	77,8
Nincs ilyen	65,6	45,2	25,3	10,3	7,8
Települések száma	19	18	15	8	2
Elemzés (N)***	228	384	234	56	23

* A tizenkilenc település összes háztartástagjának átlaga

** A tizenkilenc település összes háztartásfőjének átlaga

*** A településeken mért évek száma

A nőkre vonatkozó migrációs arányszámok elmaradnak a férfiakétól a migráció valamennyi fázisában, de a relatív hátrány egyre csökken a migráció kiterjedtségével. A folyamat kezdeti szakaszában a férfiak esetében mért arányszám csaknem 16-szorosa a nők esetében mértnek. A második szakaszban 5,5-szeresre csökken, míg a harmadik szakasz végére már csak 3,7-szeres ez a különbség. A negyedik kategóriában valamelyest nő ez az arányszám (4,7-szeres), de a legmagasabb kategóriában – ahol a felnőtt nők 30 százaléka rendelkezik már amerikai migrációs tapasztalattal – a nemek közötti különbség már csak 2,7-szeres.

A 2. táblázat utolsó két mezőjében az Egyesült Államokban szerzett tapasztalat, valamint a hálózati kapcsolatok akkumulálódása látható, ahogyan a migráció egyre elterjedtebbé válik az egyes közösségekben. A háztartásfőknek feltett kérdéseinkre kapott válaszok lehetővé tették, hogy kiszámoljuk az Egyesült Államokban összesen eltöltött időt valamennyi migránsra nézve, továbbá azt, hogy megtudjuk, a megkérdezett kivándorlónak járt-e már korábban hozzátartozója az USA-ban.

Mint ezek a számok is mutatják, a migráció kiterjedtsége átalakítja a döntéshozatali kontextust a migrációs folyamat különböző pontjain lévő szereplők számára. Azok a döntés előtt álló elvándorolni szándékozók, akik egy, a migráció kezdeti szakaszában álló közösségben élnek, általában kevésbé tudnak informálódni az Egyesült Államokban

várható állásokról és lehetőségekről. Az alacsony kiterjedtségi szinteken azt találjuk, hogy egy háztartásfő jellemzően átlagosan 0,1 évet töltött az Egyesült Államokban, és csupán 14 százalékuk él olyan szülővel, aki már járt az USA-ban, 22 százalékuknak van olyan testvére, aki már járt ott, és csak 2 százalékuknak van „amerikás” nagyszülője.

Az olyan közösségekben, ahol az USA-ba való kivándorlás már elterjedt, megszorodik az „amerikás” rokonok száma, és a migrációs tapasztalatok oly mértékben felgyülemlelnek, hogy a migrációt fontolgató földiek tekintélyes társadalmi tőkét vehetnek igénybe az USA-ba való kiutazás költségeinek és kockázatainak csökkentésére. Mire a folyamat a második kiterjedtségi kategóriától a negyedikig ér, az USA-ban töltött egy főre jutó átlagtapasztalat 1,1 évről 2,6 évre nő. Ezzel egyidejűleg 28 százalékról 60 százalékra nő azok aránya, akiknek egyik szülője migrált. Ugyanezen kategóriákat nézve a migráns testvérrel rendelkezők aránya 39-ről 63 százalékra nő, és 5-ről 19 százalékra emelkedik azoknak a lakosoknak az aránya, akiknek nagyszülei migránsok voltak.

Attól kezdve, hogy a migráció tömegessé válik, a kiutazást fontolgatók hatalmas tapasztalattal és kapcsolati tőkével rendelkeznek, amelyet fel tudnak használni annak érdekében, hogy az Egyesült Államokban munkához, lakhatáshoz és egyéb szükséges erőforrásokhoz jussanak. A legmagasabb kiterjedtségi fokon a tipikus háztartásfő átlagosan hét USA-ban töltött évnél tapasztalattal rendelkezik; 75 százalékuknak van olyan szülője és 78 százalékuknak olyan testvére, aki már járt az Egyesült Államokban. Ezen a ponton az amerikai rokoni kapcsolatok már olyan mélyre nyúlnak, hogy a háztartásfők 40 százalékának van nagyszülője, aki már dolgozott az USA-ban.

A migrációhoz kapcsolódó tudásállománynak és a tapasztalatoknak ez a fajta növekedése, valamint az amerikai kapcsolatok egyre kiterjedtebb hálózata egyszerre oka és következménye a migrációs viselkedés terjedésének a közösségen belül. Következésképpen abban az értelemben, hogy minden egyes újabb kivándorló hozzájárul a tapasztalatok gyarapodásához és a hálózati kapcsolatok kiterjedtségének növekedéséhez. Ugyanakkor oka is, mivel a tapasztalt migránsokhoz fűződő kapcsolatok értékes társadalmi tőkét jelentenek azok számára, akik még nem jártak külföldön: az ő számukra ez a fajta társadalmi tőke lehetővé teszi, hogy növeljék az álláshoz és bevételhez jutás esélyét az Egyesült Államokban.

Növekvő demográfiai változatosság

A kumulált okság elmélete értelmében a migráció kiterjedtségével egy adott közösségben egyre változatosabbá válik a kivándorlók demográfiai összetétele. Ezt a feltételezést alátámasztja a 3. táblázat, amely a vándorlók demográfiai jellemzőit mutatja a migrációs folyamat szakaszai szerint. A migránsokat itt az alapján kategorizáltuk, hogy milyen migrációs kiterjedtségi fokkal rendelkezett az a kibocsátó közösség, amelynek tagjai voltak első külföldi útjuk idején.

3. táblázat: A migránsok demográfiai jellemzői a migráció kiterjedtsége szerint

Mutató	A migráció kiterjedtsége a településen				
	0–9%	10–19%	20–29%	30–39%	40% felett
Nemek aránya (%)					
Nő	6,7	25,6	32,6	27,5	44,3
A férfiak életkor szerinti megoszlása (%)					
0–14	10,3	13,9	19,5	27,8	42,6
15–19	20,7	23,2	29,8	33,7	39,8
20–34	57,6	53,7	44,2	40,6	13,6
35–	11,4	9,2	6,6	8,0	4,0
A nők életkor szerinti megoszlása (%)					
0–14	54,4	43,9	42,7	39,6	33,8
15–19	2,9	13,0	16,5	14,5	24,8
20–34	27,9	32,2	27,0	32,2	24,3
35–	14,8	10,9	13,8	13,6	17,1
Az életkor átlaga és diverzitása					
Korév	23,7	21,8	19,4	19,9	14,5
Diverzitás (négy korcsoportban, $N = 4$)	57	74	83	83	78
Diverzitás (ötéves korcsoportban, $N = 11$)	52	67	68	64	51
A háztartási státusz szerinti megoszlás és diverzitása (%)					
Háztartásfő	86,0	59,7	43,3	41,5	19,2
Házastárs	3,4	15,2	12,4	10,6	23,2
Fiú	7,3	15,1	25,7	30,7	38,5
Lány	3,0	8,6	16,6	14,1	18,7
Egyéb	0,3	1,4	1,9	3,1	0,5
Diverzitás ($N = 5$)	18	53	71	66	78
Elemzések (N)	227	1148	1480	635	343

A táblázat első mezőjében az látható, hogy a nők aránya növekedik a migrációs folyamat időbeli előrehaladásával és kiterjedtségének növekedésével. Bár a harmadik és a negyedik kiterjedtségi kategória között kismértékű visszaesés látható, az arányszám meredeken emelkedik az ötödik kategóriában. Míg a folyamat kezdetén az első útra vállalkozó migránsoknak csupán 6,7 százalékát teszik ki a nők, a migráció tömegessé válásakor már 44 százalék ez az arány. A nők aránya tehát növekedik, ahogy a migráció ritka jelenségből tömeges jelenséggé válik.

A migránsok kor szerinti megoszlásában az előbbihez hasonló bővülés figyelhető meg. A férfiak esetében a 35 éves vagy annál idősebb kategóriába tartozók aránya nagymértékben csökken a migráció kiterjedtségével. Az alacsonyabb kiterjedtségi kategóriákban ez az arány rendre 11 és 9 százalék, míg a tömegessé válást jellemző kategóriában 4 százalék. Hasonló csökkenő tendencia figyelhető meg a 20–34 éves férfiak esetében is: arányuk 58-ról 14 százalékra esik. A 15–19 évesek aránya ezzel szemben határozott növekedést mutat: 21 százalékról indul, és 40 százalékra nő az ötödik szakaszban. Ennek megfelelően az átlagéletkor 24 évről 15 évre csökken.

A transznacionális migráció tehát először a munkaképességük csúcán lévő férfiakat érinti, és fokozatosan terjed el a többi korosztály körében. A kor szerinti heterogenitás növekedésének még tömörebb meghatározására kiszámoltuk a diverzitásindexeket, amit az alábbi képlet határoz meg:

$$\text{Diverzitás} = \frac{-\sum_{i=1}^n p_i \times \log(p_i)}{\log(n)} \times 100,$$

ahol n a kategóriák számát (ebben az esetben a korcsoportokét), p_i pedig az i -edik kategóriába tartozó válaszadók arányszámát jelenti.

Az index értéke 0 és 100 közé esik. A diverzitás minimális fokáról beszélünk abban az esetben, amikor valamennyi válaszadó egy kategóriába esik, vagyis az index értéke nulla. Maximális diverzitásról beszélünk akkor, amikor az egyes kategóriák mindegyikébe a válaszadók azonos hányada kerül, ami a 100-as indexértéket eredményez. A táblázatban az egyes kiterjedtségi kategóriák egy-egy közösségre vonatkozó átlagai szerepelnek.

A részletesebb és összevontabb korosztályra számolt diverzitásmutató egyaránt jól szemlélteti a korösszetétel diverzifikálódását a férfiak esetében a transznacionális migráció kezdeti szakaszát követően, de a diverzitás csökken a kiterjedtség legmagasabb fokán. Az öt éves időintervallumok alapján végzett számításaink azt mutatják, hogy kezdetben csak korlátozott mértékű diverzitásról beszélhetünk (52-es indexértékkel). A harmadik szakaszra mutatónk már eléri a 68-as értéket, majd ismét visszaesik 51-re a migráció ötödik, tömegesedési szakaszára. A korösszetétel koncentrációja tehát visszatér a kiinduló érték közelébe, de a migránsok ebben a szakaszban már jellemzően más, fiatalabb korcsoportokba koncentrálnak.

A 3. táblázat következő mezője a kivándorló nők korösszetételét mutatja a migrációs folyamat egyes szakaszai szerint. Az alacsonytól a magas kiterjedtségi kategória felé haladva egyértelmű, hogy a diverzitás nagyjából a férfiakéval azonos módon alakul. A nők esetében megfigyelt tendencia ugyanakkor törés nélkül, egyenletesen folytatódik a migráció kezdeti szakaszától a tömeges migrációs szakaszig. Az öt éves korkategóriánként számított diverzitásindex a legelső szakaszban mért 16-os értékről indul, a középső kategóriákban rendre 50, 63, illetve 66 az értéke, míg a tömeges migrációs fázisban 72 (szemben a férfiaknál tapasztalt 51-es értékkel).

A férfiakéval ellentétben a kivándorló nők átlagéletkora fokozatosan növekszik a migrációs folyamat előrehaladásával. Általában elmondható, hogy a 15 évesnél fiatalabb nők aránya visszaesik, míg a 20–34 éves korosztály és a 35 év felettiek esetében növekvő tendenciát tapasztalunk. Amíg az első kivándorlók a férfiak esetében tehát az idősebb, házas családfők közül kerülnek ki, akiket rendre a fiatalabb családfők, a fiatalabb férfiak, majd a fiúgyermekek követnek, addig a nők esetében a migrációs folyamat a fiatalabb munkaképes korú lányokkal kezdődik, és azután terjed el

a házastársak és az idősebb nők körében. A kivándorlás végső soron a következő sorrendiséget tükrözi: először mennek az apák és az idősebb fiúgyermek, őket követik az idősebb lánygyermek, a fiatal anyák, majd a gyermekek következnek, és legvégül az idősebb nők.

Ezt a következtetést alátámasztják a 3. táblázat utolsó mezőjében közölt adatok is, amelyek a háztartásban betöltött pozíció szerint mutatják a migránsok megoszlását a folyamat egyes szakaszaiban.⁶

A migrációs folyamat előrehaladásával ugyanakkor fokozatosan visszaesik a családfők aránya, miközben a gyermekek és a házastársak aránya nő. A háztartásban betöltött pozícióra számított diverzitási mutató ennek megfelelően kezdetben alacsony értéket mutat (18), a folyamat tömegessé válásakor azonban magas értéket ér el (78).

A fiúgyermek esetében megfigyelt növekedési tendencia kezdetben a családfőkhöz képest igen alacsony részvételi arányt mutat, de így is több mint kétszerese a házastársak és a lánygyermek arányának. Kezdetben ez az arány 7 százalékos, míg a folyamat végére meghaladja a 38 százalékot, ami a kivándorlók legnagyobb hányadát jelenti. Hirtelen növekedést mutat a lánygyermek esetében megfigyelt arányszám: a kezdeti 3 százalékról a folyamat záró szakaszára 19 százalékra nő. Hasonlóan, a házastársak is csak egy kis hányadát teszik ki a kivándorlóknak a legelső szakaszban (3%), de arányuk nő, és a folyamat második fázisában lényegében felzárkózik a fiúgyermek aránya mellé. A következő két szakaszban a házastársak arányának csökkenése figyelhető meg, az ötödikben azonban arányuk újra nő (23%), meghaladva a lánygyermeknél megfigyelt arányszámot (19%).

Az itt megfigyelt sorrendiség összhangban van a háztartáson belül uralkodó munkamegosztási mintával, továbbá azokkal a bevett normákkal, hogy a férfiak és a nők számára mekkora az engedélyezett mozgástér. De a sorrendiség ugyanúgy tükrözi a normák változását: azokat az alkukat, amelyeket a feleségek kötöttek a férjikkel, hogy csatlakozhassanak a már külföldön élő családtagjaikhoz, és hogy a kivándorlást eszközként használva nagyobb gazdasági szerepre tegyenek szert. Módosításra szorul tehát az a Mexikó és az Egyesült Államok közötti migráció kapcsán kialakult uralkodó szemlélet, amely szerint a női migránsok egy differenciálatlan csoportot alkottak, akik feleségként követték férjeiket az USA-ba.

A migráció jellemzőinek növekvő, majd csökkenő diverzitása

Az előbbiekbent körvonalazott migrációs fejlődési modell szerint a migrációt jellemző tulajdonságok a folyamat kibontakozása során kezdetben nagyobb, később azonban kisebb diverzitást mutatnak. Egyértelműen ilyen görbe vonalú fejlődési mintázat rajzolódik ki, amikor az egyesült államokbeli célterületeket szemléljük a migrációs kiterjedtség függvényében (4. táblázat legfelső mezője).

⁶ Ezeket az adatokat némi elővigyázatossággal kell értelmeznünk, mivel a háztartásban betöltött pozíció a kérdőíves felmérés idején érvényes állapotokat tükrözi, és nem azokat, amelyek az első kivándorlás idején voltak érvényesek. Ennek megfelelően a megkérdezett családfők jelentős hányada valószínűleg valójában fiatalabb fiú volt még akkor, amikor első útjára indult.

4. táblázat: Az első migráció jellemzői a migráció kiterjedtsége szerint

Mutató	A migráció kiterjedtsége a településen				
	0–9%	10–19%	20–29%	30–39%	40% felett
A célállomások (régiónk) szerinti megoszlása és diverzitása (%)					
Kalifornia					
Dél-Kalifornia	24,0	55,6	52,4	44,1	42,4
Los Angeles	15,1	43,8	36,2	22,1	3,9
Orange	5,9	3,0	4,8	5,2	3,9
Riverside	0,5	0,5	1,3	1,8	0,7
San Diego	0,4	3,6	3,0	2,4	0,2
Ventura	2,1	4,7	7,1	12,6	33,7
San Francisco Bay	8,4	7,1	7,6	10,8	1,3
Belső völgyek	27,3	14,5	13,2	28,9	5,3
Salinas-völgy	6,7	1,7	3,0	6,9	0,9
Egyéb Kalifornia	5,4	2,4	2,7	2,7	1,3
Texas	11,8	8,7	10,9	0,5	0,5
Illinois	0,6	2,3	1,8	2,0	0,2
Egyéb	15,9	7,9	8,2	4,0	48,0
Diverzitás (N = 12)	46	57	56	63	63
Diverzitás (egyres települések, N = 67)	35	46	43	44	46
A migráció időtartam szerinti megoszlása és diverzitása (%)					
1–2 hónap	14,2	11,1	7,7	8,2	6,0
3–5 hónap	20,9	14,9	11,7	14,1	11,4
6–11 hónap	19,2	17,9	20,0	24,8	31,9
1–2 év	18,3	19,0	20,3	20,8	19,3
3–5 év	7,3	7,3	12,8	11,7	7,4
5 év felett	20,0	29,9	27,5	20,5	24,1
Átlag (év)	3,4	4,6	3,5	2,4	1,9
Diverzitás (N = 6)	71	87	91	90	87
A migráció jogi státusz szerinti megoszlása és diverzitása (%)					
Vendégmunkás (Bracero-program)	37,8	15,1	3,9	8,3	0,0
Illegális	45,7	55,8	63,6	61,8	36,0
Legális	16,5	29,1	32,5	29,9	64,0

folytatódik

Mutató	A migráció kiterjedtsége a településen				
	0–9%	10–19%	20–29%	30–39%	40% felett
Hosszú távú munkavállalási engedély (zöld kártya)	7,3	8,8	6,3	9,6	39,0
Amnesztia (korábbi illegalitás)	0,5	0,6	2,1	0,8	1,6
USA állampolgár	6,5	12,7	19,0	16,3	22,2
Turista	2,2	7,0	5,1	3,1	1,2
Diverzitás (N = 7)	43	57	56	47	54
A migrációs stratégia szerinti megoszlás és diverzitása (%)					
Első	0,9	1,5	2,8	5,3	1,0
Idiglenes	14,2	15,4	12,2	11,0	5,5
Visszatérő	50,4	38,2	44,8	49,5	73,4
Letelepedő	34,5	44,9	40,3	34,3	20,1
Diverzitás (N = 4)	46	59	67	73	61
A foglalkozás szerinti megoszlás és diverzitása (%)					
Mezőgazdasági	83,3	52,1	41,5	71,1	84,1
Nem mezőgazdasági	16,7	47,9	58,5	28,9	15,9
Szakt munkás	2,0	5,6	7,9	1,9	0,2
Segéd munkás	11,1	27,3	27,3	17,8	10,0
Szolgáltatás	2,9	10,7	17,8	7,1	4,4
Egyéb	0,6	4,4	5,6	2,2	1,3
Diverzitás (N = 5)	24	60	71	51	57
Diverzitás (összes foglalkozás, N = 55)	15	34	45	27	33
Diverzitás (férfiak, összes foglalkozás, N = 48)	24	30	39	39	41
Diverzitás (nők, összes foglalkozás, N = 41)	16	37	50	34	38
Elemzés (N)	227	1148	1480	635	343

Bár a kivándorlók legkedveltebb célállomása Dél-Kalifornia volt az első szakaszt leszámítva a migrációs valamennyi szintjén, a Los Angelesbe irányuló migránsok aránya eleinte növekedett, majd csökkent, míg a Ventura régióba tartók aránya folyamatos növekedést mutatott. A kezdeti időszakban a belső területek völgyeibe ment a kivándorlók legnagyobb hányada. Ez az arány a későbbiek során csökkent, majd ismét növekedni kezdett, végül ismét visszaesett. A San Francisco Bay régióba érkezők aránya a folyamat egészét tekintve általános növekedést mutatott, míg a Texas és Illinois államokba tartók aránya csökkent. Hasonlóképpen, csökkent az ezeken kívüli területekre érkezők aránya, a migráció utolsó fázisát leszámítva.

A legmagasabb kiterjedtségi kategóriára jellemző tendenciák leginkább a kibocsátó közösségek jellegzetességeinek tudhatók be. A tömeges migráció fokát elért két településről, La Yerbabuena és San Diego de Alejandría váro-

sából származó kivándorlók túlnyomó többsége az Egyesült Államokban mezőgazdasági munkával foglalkozik, és ez tükröződik vándorlásuk célállomásaiban is.

A 4. táblázatban látható földrajzi megoszlásból némiképp nehéz észrevenni azt a görbe vonalat, amely a diverzitásban bekövetkezett változást jellemzi, mivel az itt szereplő megoszlási arányszámok a közösségekre nézve aggregált és viszonylag nagy földrajzi egységek csoportosított adatai. A diverzitás változásának mintázatai világosabban rajzolódnak ki, ha a kisebb földrajzi egységek alapján számított indexeket vesszük figyelembe (jelen tanulmányban erre nem térünk ki; a kategóriák száma = 67). A vándorlás legalacsonyabb kiterjedtségi fázisában a migránsok viszonylag kevés célállomásra mennek (diverzitásindex = 35). A folyamat második szakaszára ugyanakkor jól láthatóan nő a célállomások köre (diverzitásindex = 46). Ezt követően a növekedés megáll, és a mutatószám értéke 43 és 46 között marad a folyamat hátralévő szakaszaiban.

Hasonló mintázat jellemzi a migránsok megoszlását, ha a külföldön töltött időszak hosszúságát vesszük a viszonyítás alapjául. Ezt a fajta elrendeződést a 4. táblázat második mezőjében szemléltetjük. A legalacsonyabb kiterjedtségi szint mellett itt is alacsony diverzitásértékeket találunk. Ez az érték egyre nő, ahogy a migráció kiterjedtsége a második, majd a harmadik szakaszba ér, a negyedik szakaszban aztán némiképp visszaesik, majd tovább csökken a tömeges migrációval jellemezhető utolsó fázisban. A migráció kezdeti szakaszában az elvándorlók egyaránt indulnak rövid és hosszú utakra. Ebben a szakaszban a kiutazások 54 százaléka volt egy évnél rövidebb, míg 20 százaléka nem érte el az öt évet. Az átlagos utazási időtartam ebben a kettős eloszlásban 3,4 év.

A folyamat előrehaladásával eleinte növekedés, aztán folyamatos csökkenés tapasztalható a migránsok azon hányadában, akik öt évnél hosszabb időt töltenek külföldön. A közepesen hosszú időre (1–5 év) kivándorlók aránya eleinte nő, aztán csökken, és az utazások átlagos időtartama is csökken. A diverzitás a harmadik és a negyedik szakaszban a legmagasabb (értéke 91, illetve 90), de 87-re csökken, ahogy a folyamat az ötödik, tömeges kivándorlási szakaszba ér. Ezen a kiterjedtségi szinten a migránsoknak csak 24 százaléka tartózkodik öt évnél hosszabb ideig az Egyesült Államokban; 49 százaléuk egy évnél rövidebb ideig, míg 27 százaléuk 1–5 év közötti időre megy ki.

Bár nem rajzolódik ki egyértelmű tendencia a migránsok jogi státusza szerinti aggregált eloszlásból, mégis érzékelhető egy először növekvő, majd csökkenő, végül ismét növekvő a diverzitás a közösségeken belül. Az alacsony kiterjedtségi szakaszban a diverzitásindex értéke csak 43, a második szakaszban már eléri az 57-es csúcserőértéket, és a tömegesedés szakaszára visszaesik 54-re. A migrációs folyamat kezdetén a kivándorlók 46 százaléka érkezik az Egyesült Államokba mindenféle dokumentum nélkül, 16 százaléuk legalísan, 38 százaléuk pedig a Bracero-program keretében (*braceros*); a migrációs folyamat végére azonban arányuk nullára csökken, miközben a legális bevándorlók aránya 64 százalékra nő.

Az eddigiekben bemutatott eredmények alapján kirajzolódik a migráció fejlődési szakaszait jellemző vándorlási stratégiák rendszere. A folyamat kezdetén a kivándorlók vagy a hosszabb távra történő letelepedés stratégiáját választják, vagy a rövid távú oda-vissza ingázás stratégiája mellett döntenek. A köztes fázisokban az elvándorlók ezeknek a stratégiáknak különböző variációival kísérleteznek, ahogy különböző helyeken különböző foglalkozásokat próbálnak ki. A migrációs folyamat előrehaladásával azonban a migránsok egyre inkább a letelepedést választják. A letelepedést erősíti az egyesült államokbeli közösségek kialakulása is. A másik gyakran választott lehetőség az ismétlődő visszatérés stratégiája, amit az egyre erősebb migráns hálózat tesz lehetővé. Az egyes közösségek esetén-

ként több stratégiára is „szakosodhatnak”, például annak függvényében, hogy a migránsoknak egy vagy több helyen és munkakörben sikerül-e megvetniük a lábukat. (...)

A migrációs folyamat kibontakozásával és a nemzetközi vándorlás kiterjedtségével a migránsok általában egyre kevésbé választják a letelepedés és az ideiglenes migráció stratégiáit, ellenben egyre inkább a visszatérő vándorlás mellett döntenek. Az ideiglenes migránsok aránya 14 százalékról 5 százalékra csökken, amint a migrációs folyamat az első szakaszból az ötödikbe ér. A külföldön letelepedők aránya eközben 34 százalékról 20 százalékra mérséklődik, a visszatérőké azonban 50 százalékról 73 százalékra nő. A stratégiákra jellemző diverzitás értéke eközben 46-ról 73-ra nő, mire a folyamat eléri a negyedik gyakorlati kategóriát. Az ötödik szakaszban azonban ez az érték 61-re esik vissza.

Elmondhatjuk, hogy az általános tendencia a diverzitás (nem feltétlenül töretlen) növekedése. A migráció kiterjedtségének csúcsán a stratégiák ismét specializálódni kezdenek; és legfőképp a visszatérés stratégiája dominál. A visszatérési stratégia mind szélesebb körű elterjedését a hálózati kapcsolatokon és a közösségi migrációs tapasztalatokon alapuló, növekvő társadalmi tőke teszi lehetővé, ami bárki számára – az újonnan kivándorlókat is beleértve – lehetővé teszi, hogy viszonylag hamar elsajátítsa az ismétlődő kivándorlással járó rendszeres külföldi bémunkavállalás gyakorlatát. (...)

A migráció növekvő társadalmi-gazdasági heterogenitása

A hálózati kapcsolatok és a külföldi vándorlással szerzett tapasztalatok a migrációs folyamat előrehaladásával akkumulálódnak, és ennek következtében a vándorlás egyre elterjedtebb társadalmi és gazdasági gyakorlattá válik. A migrációval járó költségek és kockázatok fokozatosan csökkennek, és a kivándorlás egyre kevésbé szelektív folyamattá válik. Az 5. táblázatban a migráció társadalmi-gazdasági szelektivitását szemléltetjük az iskolázottság, a tulajdonviszonyok és a Mexikóban betöltött foglalkozás változói mentén. Ezek a változók a migránsok első útját megelőző évre vonatkoznak.

Némi nehézséggel jár a megoszlás értelmezése az iskolázottság alapján, mivel a migrációs folyamat egyes szakaszai eltérő időszakokra esnek. Márpedig az iskolázottság általános színvonala folyamatosan emelkedik Mexikóban. Általánosságban elmondható, hogy a folyamat előrehaladásával nő az iskolázottság színvonala és diverzitása is, ami azt mutatja, hogy idővel csökken az iskolai végzettség szelektivitása. Az átlagos iskolázottsági szint 2,7 évről 4,3 évre nő a migráció kezdeti és záró szakasza között. A diverzitásindex értéke is nő (a kezdeti 36-ról 63-ra) azt követően, hogy a másodiktól a negyedik szakaszig viszonylag állandó volt.

A tulajdonviszonyok megoszlása is azt mutatja, hogy a migráció kezdeti társadalmi-gazdasági szelektivitása csökken, ahogyan a közösségben a vándorlás egyre inkább bevett gyakorlattá válik. Ennél kevésbé egyértelmű tendenciákat tapasztalhatunk a vállalkozások esetében. A kezdeti szakaszban a kivándorlók 9 százaléka cégtulajdonos, de ahogy a migráció elterjedtebbé válik, ez az arány csökken, emelkedik, majd újra csökken, végül újra emelkedik.

Elképzelhető, hogy ez a fluktuáció egy olyan folyamatot tükröz, amelynek során az első migránsok a pénzküldeményeiket arra fordították, hogy cég-, illetve földtulajdont vásároljanak, amelyekről aztán a később kivándorló rokonaik a válaszaikban mint sajátjukról beszélnek. Más szóval a fluktuációt az okozhatja, hogy az egyénileg szerzett tulajdonok átruházódnak más családtagokra, és ennek következtében a tulajdonok a válaszokban halmozottan szerepelnek.

5. táblázat: A háztartásfő szociodemográfiai jellemzői az első migrációt megelőzően a migráció kiterjedtsége szerint

Mutató	A migráció kiterjedtsége a településen				
	0–9%	10–19%	20–29%	30–39%	40% felett
A legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlás és diverzitása (%)					
Nincs	23,2	23,5	16,4	21,6	6,4
1–5 év	54,5	36,8	29,9	50,0	65,3
6 év és több	22,4	39,7	53,7	28,4	28,3
Átlag (év)	2,7	3,7	5,2	2,9	4,3
Diverzitás (N = 20)	36	53	55	51	63
A földtulajdon aránya (%)					
Van	6,1	8,1	4,9	5,1	0,5
A vállalkozások aránya (%)					
Van	9,3	5,8	7,4	3,9	8,1
A foglalkozás szerinti megoszlás és diverzitása (%)					
Mezőgazdasági	61,2	48,7	38,0	70,0	57,5
Nem mezőgazdasági	29,4	38,7	46,9	15,5	10,8
Értelmiségi, vezető, tulajdonos	0,0	1,0	3,2	0,0	0,0
Tisztviselő, eladó	5,8	7,2	6,0	3,0	2,0
Szakt munkás	7,2	12,8	18,1	6,5	6,2
Segéd munkás	9,6	11,3	10,7	2,8	2,0
Szolgáltatás	6,6	6,5	8,8	3,2	0,8
Inaktív	9,4	12,6	15,1	14,5	31,7
Diverzitás (N = 7)	32	50	59	47	41
Diverzitás (összes foglalkozás, N = 64)	27	45	48	48	38
Elemzés (N)	172	670	674	190	57

A társadalmi-gazdasági helyzet növekvő diverzitását sugallják a migránsok Mexikóban betöltött foglalkozására vonatkozó adatok, amelyeket az 5. táblázat utolsó mezőjében foglaltunk össze. Az első kiterjedtségi kategóriában a migránsok elsősorban a mezőgazdasági foglalkozásuk közül kerülnek ki. (...) Ahogy a migrációs folyamat a harmadik szakaszba ér, ez a viszonylag egyenletes eloszlás egyértelműen eltolódik a nem mezőgazdasági jellegű foglalkozások irányába. A migrációs folyamat ezen szakaszában a mezőgazdaságban dolgozók teszik ki a migránsok 38 százalékát, míg a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak aránya 47 százalékra emelkedik. A növekedés különösen a szakt munkások körében jelentős.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak csökkenő részaránya felé mutató tendencia az első alkalommal kivándorlók körében a visszájára fordul a folyamat negyedik szakaszában. Arányuk ekkorra hirtelen 70 százalékra ugrik, majd

az ötödik kategóriában 58 százalékra csökken. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak növekvő túlsúlya valószínűleg szintén azoknak a közösségeknek a jellegzetességeiből fakad, amelyek a mintánkban a legmagasabb migrációs kiterjedtséget képviselték. Ugyanakkor abból is adódhat, hogy Mexikó gazdasági mutatói jelentős mértékben romlottak az 1980-as évek elején. A válság következtében nagy számban indultak észak felé, és a kivándorlást elősegítette az a törvény is, amely lehetővé tette kivándorlásuk legalizálását.

Az 5. táblázat foglalkozási adataiból az is világosan látszik, hogy a folyamat egészére nézve növekszik azoknak az aránya, akik inaktívak voltak az első kiutazásukat megelőző évben. Az első kiterjedtségi kategóriában a kivándorlók 9 százaléka számol be arról, hogy nem volt munkahelye Mexikóban a kivándorlása előtt. Ez az arány azután folyamatosan növekszik a harmadik-negyedik szakaszig, majd 32 százalékra ugrik, mire a folyamat az ötödik szakaszba ér. Ez a tendencia tükrözi a 3. táblázatban szemléltetett csökkenést a migránsok átlagéletkorában, mely egyben a munkaerőpiacon kívüli migránsok arányának folyamatos növekedését eredményezte.

A különböző foglalkozások szerinti megoszlás diverzitása a migráció alacsonyabb kiterjedtségi fokától a magasabb felé haladva tehát egy görbe vonalú függvénnyel írható le. Ha a számításaink alapjául az 5. táblázatban szereplő széles foglalkozási kategóriákat használjuk, a diverzitás értéke a kezdeti 27-ről 48-ra nő, majd 38-ra esik vissza. A csoportosítási kategóriák számát növelve (az 55 kategóriába sorolt csoportosítást itt nem mutatjuk be) a diverzitásindex értéke eleinte 32-ről 59-re nő, majd 41-re esik vissza. Bár a foglalkozási diverzitás a harmadik és az ötödik kategória között összeszűkülni látszik egy görbe vonalú függvényen haladva, a folyamat egészére általánosítható tendencia azonban mégis az, hogy egyre bővül a migránsfoglalkozások köre, és a kivándorlásban egyre kevésbé érvényesül a társadalmi-gazdasági szelektivitás.

Következtetések

A Mexikóból való elvándorlást az 1970-es években és az 1980-as évek elején tanulmányozó terepkutatók több ízben tárták fel a folyamatosság különféle formáit a transznacionális migráció alakulásában, az egyes közösségekben. Az Egyesült Államokba irányuló migráció általában kisszámú kivándorlóval kezdődött, akik mindannyian a küldő közösség társadalmi-gazdasági és demográfiai struktúrájának egyazon, viszonylag jól meghatározható pozíciójából kerültek ki. Idővel azonban növekedés mutatkozott a migránsok számában, és a migráció végül is a közösség valamennyi társadalmi csoportjára és osztályára áterjedt.

Tanulmányunkban felvázoltuk a migráció kumulatív elméletét, amely magyarázatot ad a korábbi kutatók által megfigyelt empirikus szabályszerűségekre. Az elmélet értelmében idővel nő a migráció kiterjedtsége, és a folyamat egyre változatosabbá válik, mivel a nemzetek közötti vándorlás többnyire tartós változásokat okoz az egyéni motívációban, a társadalmi szerkezetben és a kulturális milióban, és mert ezek a változások egymásba kapcsolódva megváltoztatják azt a kontextust, amelyben a későbbi migrációra vonatkozó döntések születnek. Ahogy nő a migrációval kapcsolatos információ mennyisége és terebélyesedik az Egyesült Államokba irányuló kapcsolati hálózat, jelentősen csökkennek a nemzetközi vándorlással járó költségek és kockázatok, és a kivándorlás sokak számára egyre vonzóbbá válik. Ahogy egyre többen érzik magukat ösztönözve a migrációra, úgy nő a tudásállomány és bővülnek a hálózati

kapcsolatok, ami még több embert készítet elvándorlásra, és így tovább. Idővel a migráció általános társadalmi és gazdasági gyakorlattá válik.

A 19 mexikói közösségre vonatkozó adataink alapján ebben a tanulmányban öt szakaszt definiáltunk a migráció társadalmi folyamatában, a migráció általános közösségen belüli kiterjedtségi szintje alapján. Megmutattuk, hogy mire a migráció eléri a magas kiterjedtségi szakaszokat, a helyi lakosok túlnyomó többsége kapcsolatban áll olyasvalakivel, aki korábban már járt az USA-ban, és hogy ekkorra az átlagos egyesült államokbeli tapasztalat is igen magas értékeket mutat.

A társadalmi tőke ily módon történő akkumulációja minőségileg változtatja meg a döntéshozatali környezetet a potenciális migránsok számára, és a nemzetek közötti migrációt elérhetővé és vonzóvá teszi a közösség további tagjainak. Habár az első nemzetközi migránsok többnyire munkaképes koruk teljében lévő női háztartásfők, akik általában nem mezőgazdasági foglalkozásúak, és sok esetben a tulajdonosi rétegből kerülnek ki, a migráció kiterjedtségével és a társadalmi tőke akkumulálódásával ez a migránsprofil megváltozik.

A férfiak körében viszonylag állandó sebességgel terjed a migráció, míg a nők esetében gyorsuló ütemű terjedést tapasztalunk. Következésképpen jelentősen növekszik a nők aránya a migráns kohorszokon belül a migráció kiterjedtségi szintjének emelkedésével. Mind a férfiak, mind a nők esetében erőteljesen bővül a migrációban érintett korosztályok köre is. A férfiaknál a „migrációs örökség” általában az apákról először az idősebb fiúkra, majd ezt követően a fiatalabb fiúkra száll. A nőknél a kivándorlás az idősebb lánygyermekkel és a fiatal feleségekkel kezdődik, és ezután folytatódik az idősebb feleségekkel és a fiatalabb lányokkal. Ahogy a migráció elszigetelt eseménysorból tömeges jelenséggé női ki magát, egyre kevésbé érvényesül szelekciós hatása a társadalmi osztályokra nézve. Az iskolai végzettségre és a foglalkozásra nézve is egyre nagyobb változatosság figyelhető meg, ahogy csökken a földtulajdonosok és a mezőgazdasági munkások aránya az összes migránson belül.

A migrációs folyamat fejlődésének kezdeti szakaszaiban az egy közösségből kiinduló migráció a földrajzi területeknek és a foglalkozásoknak általában egy viszonylag szűk körére korlátozódik az Egyesült Államokban; a kivándorlók e tekintetben az első migránsok nyomában járnak. Ahogyan azonban a hálózatok kialakulnak, és a migránsok egyre több tapasztalatra tesznek szert külföldön, egyesek új településeken új lehetőségek után néznek. Idővel ugyanakkor valaki olyan felelős pozícióba kerül, ami lehetővé teszi, hogy álláslehetőségeket osszon ki saját közösségi hálózatán belül, ez pedig megállítja a korábban tapasztalható növekedést a célterületek változatosságában.

Empirikus elemzésünk kimutatta, hogy a földrajzi diverzitás alacsony volt a migrációs folyamat kezdeti szakaszaiban, gyorsan nőtt a közbeeső fázisokban, és azután konstans maradt, vagy kismértékű visszaesést mutatott, amikor a folyamat elérte a tömeges migráció szakaszát. A vándorlási stratégiákban és az utazás időtartamában is kezdetben növekvő, majd csökkenő változatosságot tapasztaltunk, ahogy a folyamat a legalacsonyabb kiterjedtségi szintről a legmagasabb kiterjedtségi szintre ért. Az egyesült államokbeli foglalkozásra és jogi státuszra nézve is egy, a növekvő változatosság irányába mutató általános trend rajzolódott ki.

Összességében tehát a mexikói közösségek széles körű vizsgálata bizonyítékkal szolgált arra, hogy a migráció olyan egységes fejlődési mintákat mutat, amelyek megfelelnek a korábbi kutatók empirikus megfigyeléseinek és a hálózati migráció fentiekben körvonalazott fejlődési elméletének. Egységes fejlődési folyamatok mennek végbe

a mexikói közösségek széles körében, még ha az egyes folyamatok esetenkénti lefolyását közösségi szinten működő tényezők alakítják is.

Ugyanakkor körültekintőnek kell lennünk, amikor egyedülálló közösségi esettanulmányokból próbálunk általánosítani. Ahogy már korábban megmutattuk: attól függően, hogy a transznacionális migrációnak kezdeti vagy előrehaladottabb szakaszában tartó közösség kerül kiválasztásra, a transznacionális migráció „természete” társadalmilag, demográfiailag és gazdaságilag nagyon különbözőféleképpen alakulhat, és a vándorlási mintázatok nagymértékben eltérhetnek egymástól.

Tanulmányunkban tehát összefoglaltuk az elérhető kutatási anyagokat, és javasoltuk egy olyan elméleti modell alkalmazását, amely képes lehet elsimítani az egyes esettanulmányokban jelentkező látszólagos különbözőségeket. Amennyiben az azonosítható mintázatokat a migráns magatartás és a felhalmozott tapasztalatok kiterjedtségével hozzuk kapcsolatba, akkor ezeknek a különbségeknek a történeti múltban és a migrációs tapasztalat szintjében mutatkozó eltérések eredményeként kell adódniuk. A különböző helyszínekről származó adatok keresztátlába való rendezése önmagában kevés betekintést enged a migrációs folyamatba, hacsak a keresztátlákat nem standardizáljuk az összehasonlíthatóság érdekében. Az előbbieken bevezettük a migráció kiterjedtségét mint fogalmat és mint empirikus eszközt, amelynek segítségével megragadhatóvá válik a migráció kibontakozása közben megfigyelhető kumulatív folyamat.

Fordította: *Nagy Petra Eszter*

Második rész

A DISZPÓRA ÉS A

TRANSZNACIONÁLIS MIGRÁCIÓ

AZ OTAVALÓI INDIÁN KERESKEDELMI DIASZPÓRA: KAPCSOLATI TŐKE ÉS TRANSZNACIONÁLIS VÁLLALKOZÁS¹

Bevezetés

(...) a tanulmányban az észak-ecuadori kecsua nyelvű otavalói etnikai csoport egy transznacionális kereskedelmi diaszpórájának kialakulásáról adok történelmi áttekintést. Ez a régió és az otavalói kisbirtokosok (Otavaleños) mind a tradicionális ruházat, mind a turizmusra épülő szövőipar tekintetében világhírűek. Az egyik, körülbelül 2000 lakost számláló Otavalo közösségében (Peguche) azt találtam, hogy a vándorlók oda-vissza utaztak legalább huszonhárom ország között, átlagosan kevesebb mint egy évet töltvén külföldön, s ennek során mind saját, mind más őshonos csoportok termékeinek tengerentúli értékesítését végezték.

(...) A globális piacokra törekvő nagyszámú otavalói indián sikere azt jelzi, hogy a periférián található, a világkereskedelem központi területei által kijelölt forgatókönyvet követő, gyenge, alacsony státuszú csoportok sztereotipizált képe módosításra szorul. Az, ahogy egy csoport „paraszt” az Andok falvaiban elindított egy virágzó etnikai gazdaságot, és a folyamat során nem kizárólag saját, de Latin-Amerika-szerte más őslakos csoportok termelését is felkarolta, a transznacionális migráns vállalkozás különleges példája, ami különösképpen említést érdemel, mert ebből a periférikus paraszti világból a többség nem transznacionális vándor, nem vállalkozó, hanem bérmunkás lett.

(...) Az otavalói indiánok esete azt példázza, hogy nem csak a multinacionális társaságok képesek a világ egészére kiterjedő gazdasági lehetőségek kedvező kihasználására. Velük ellentétben az otavalói indiánok pénzügyi erőforrások híján kapcsolati tőkét használtak ahhoz, hogy önálló kereskedők legyenek. (...) Azzal, hogy megpróbáljuk áttekinteni az otavalói kereskedelem történetének részleteit, jobban meg tudjuk érteni ezt a folyamatot, ami talán szélesebb körben és más csoportok esetében is zajlik. Vagyis hogy a kapcsolati tőke otavalói indiánok általi alkalmazása talán egyfajta „alulról szerveződő transznacionalizmus” terjedésének előőrseként tekinthető. Vagy lehet, hogy ez a kereskedelmi forma az ipari korszak eljövételével megszűnt, de korábban az egész kontinensre jellemző, egymáshoz kapcsolódó hálózatokba szerveződő vándorkereskedő közösségek újjászületése? (...)

---

¹ Átdolgozott és rövidített tanulmány. Eredetileg megjelent: David Kyle: The Otavalo trade diaspora: social capital and transnational entrepreneurship. *Ethnic and Racial Studies*, 2001, 22 (2, March): 422–446. Az irodalmi hivatkozások, az antropológiai részelemzések az eredeti műben olvashatók, lásd

www.informaworld.com/smp/content~db=all~content=a713766306~frm=titlelink

Az otavalói kereskedelmi diaszpóra kialakulása

Az Imbabura tartomány Otavalo kantonját a látogatók Dél-Amerika egyik legmegejtőbb szépségű völgyeként írják le, amely 9200 lábnyi tengerszint feletti magasságban és Quitótól csak hatvanöt mérföldnyire, északra fekszik. A régió természeti szépsége és termékenysége jelentős szerepet játszott valamennyi történelmi időszakban, kezdve az inka tervektől egy „második Cuzco” létrehozására, egészen a modern turizmusig. Az Otavalo tartomány közepén található Otavalo város (a becslült népesség 18 ezer fő), hagyományosan meszticek lakják (...). A tartomány többi települése között egyaránt vannak kis elszigetelt közösségek néhány elszórt házzal, és nagyobb falvak pár száz háztartással. Míg egyes bennszülött közösségeknek relatív sok földje volt, a legtöbb közösség *minifundió*ként jellemezhető, vagy kis családi parcellaként, ami nem elég nagy egy család eltartására.

(...) Az otavalói indiánok története ott kezdődik, hogy a tipikusan a gyarmati eliteknek dolgozó indiánok többségével ellentétben egy maroknyi otavalói közösséget kijelöltek arra, hogy közvetlenül a spanyol korona ruhaszövőjeként dolgozzon. Miközben továbbra is ki voltak téve számos visszaélésnek és durva bánásmódnak, ezek a „kiválasztott” közösségek mégis előnyben voltak a legjobb föld megszerzéséért folytatott versenyben, hiszen a legtöbb, hasonló öltözködésű és nyelvet beszélő, hasonló hagyományokkal rendelkező indián közösség csak mezőgazdasággal foglalkozhatott.

Az otavalóiak különleges identitása az 1800-as évek közepén is létezett még, amikor egy utazó azt írta róluk, hogy az otavalói indiánok „jobb képűek és tisztábbak, mint a többiek”. (...) Mivel a gyarmati időkben örökölt kasztrendszerű andoki társadalmi struktúrában az uralkodó osztályok továbbra is „állatias” sajátosságokat tulajdonítottak az „indios”-oknak, ezért különösen fontos a hagyományos elit pozitív képe az otavalói identitásról, amit az új, nacionalista elit tovább gazdagított a céllal, hogy Ecuador image-ét növeljék Kolumbusz felfedezőútjának negyedik centenáriumi ünnepén Madridban, 1892-ben. Az „Ecuadori Szervezőbizottság” belső dokumentumait vizsgálva felfedezhető az elit igyekezete, hogy egy, a meszticek², a „kevert vérűek” nemzetén alapuló mítoszt alkosson meg. A part menti kereskedő elit (a kakaóexport fellendülésének közepette) megpróbálta elfoglalni helyét a „civilizált” nemzetek asztalánál az ecuadori meszticek „nemesi” és „arisztokratikus” múltjának „feltalálása” segítségével.³

(...) Annak ellenére, hogy még néhány évtizednek el kell telnie, mire az otavalói enklávé gazdaság a nemzetközi marketingen keresztül lendületbe jön, a siker néhány feltétele már az 1800-as évek végén megmutatkozott: (1) pozitív etnikai identitás, amely közvetlenül összekapcsolódik a több száz éves kereskedelmi hírnévvel; (2) független termelőkapacitás, amely részben a külső piacokhoz tartozik; (3) növekvő földhiány; és (4) a fehér-mesztic elitek ruhaipari termékek iparosítására tett kísérleteinek sikertelensége, hogy az olcsó brit importot kiváltsák. Ez az utolsó pont, dön-

² A meszticek különböző rasszhoz tartozó anyától, illetve apától származnak. Különös tekintettel meszticeknek nevezik Latin-Amerika lakosságának azon tagjait, akik egyik szülője európai fehér, a másik pedig amerikai indián származású. Több tízmillió mesztic él Latin-Amerikában. Az elnevezés eredete az azonos jelentésű spanyol mestizo melléknév, melynek forrása a latin MIXTICIVS, 'kevert' (<http://hu.wikipedia.org/wiki/Mesztic> – A szerk.).

³ A Bizottság szerint „annak ellenére, hogy az otavalói indiánok nem „tiszták”, „korrekt vonásaik”, „átlag felettségük” és „élet-erős testalkatuk” miatt kiemelkednek a többi amazóniai vademberek közül. Ezenfelül „intelligensek, szorgalmasak, józanok, udvariasak, ápoltságához, rendhez és tisztasághoz szokottak”.

tő: ugyanis ha a helyi haciendatulajdonosok helyi munkaerőre alapozott iparosítása sikeres lett volna, nem valószínű, hogy az otaválóiak elérik a gazdasági függetlenség azon fokát, amit a következő évszázadban élveztek.

A transznacionális kereskedelmi diaszpóra: 1917-től napjainkig

Három fontos esemény alakította az otaválói transznacionális kereskedelmi diaszpóra fejlődését a 20. században: (1) 1917-ben, az angol gyapjúszövés technikájának bevezetése, mint olyan technológiai előrelépés, amit kapcsolati tőkével rendelkező kívülállók segítettek elő; (2) egy ENSZ-szakértő „jószerzői” körutazása 1949-ben, ami kiterjesztette a helybeliek piaci hálózatait, növelte a régióra irányuló nemzetközi érdeklődést, és elősegítette a modernizációt; és (3) két nagyberuházás: a „Poncho Plaza” turisztikaközpont megnyitása, illetve a pánamerikai országút építése (1973-tól). Ez a három forduló az előző időszak történéseinek beéréseként értelmezhető. A kapcsolati tőke, ami rendszeres interakciókon és bizalmon alapul, a hivatásos szövők és kereskedők számára ekkor vált jelentős erőforrássá, amelyet a „kívülállók”, s nem a többnyire versenytársnak tekintett azonos etnikumúakkal lehetett aktivizálni.

Egy 1945-ből származó etnográfiai leírás megemlíti, hogy a legtöbb otaválói indián számára a modern kor kezdetét, az olcsó textilkülönlegességek gyártásának ötletét egy véletlen hozta:

„Senor Uribe (egy helyi befolyásos ember) azt mondta nekem, hogy 1917-ben az esküvőjén a leendő anyósa megajándékozta egy José Cajas (Quinchuquiból) szötte gyönyörű poncsóval, és az jutott eszébe, hogy ad José Cajasnak egy spanyol szövőszéket, másolásra szánt kasmír szövetmintákkal látja el, és felajánlja a szövőnek a quitói piacot. (...) Senor Uribe nagyon örült, hogy ezután nem kell egészen Londonig küldetnie anyagért az öltönyeihez. Elmondta a barátainak is, s ők szintén rendeltek szövetet. José pedig megosztotta a megrendeléseket egy barátjával, és egy új vállalkozás alapjai fektették le.”

José továbbadta a szakértelmét – és quitói piacát – is az utódainak, akik még az 1960-as években is kiemelkedő szövetkereskedők voltak. José Cajas unokaöccsének egy Peguche-ból származó asszonnyal kötött házassága révén ez a szövési technika elterjedt a szomszéd közösségben is, ahol a fiatal házaspár letelepedtek. Ennek a finom mintázatnak a jelentősége abban állt, hogy az olcsó, gyárilag előállított áruval való versenyzés helyett az otaválói szövők különleges gyártmányok olcsó gyártásába, illetve értékesítésébe vágtak bele.

A Peguche-ban 1940 és 1941 között folytatott terepkutatásból egy olyan bennszülött csoport képe rajzolódik ki, amely a mezőgazdasági-kézműves gazdaság felől a modernizálódó etnikai gazdaság irányába mozdult el. Az 1940-es évek közepére a kézművességben a falvak közti specializáció korábban meglévő mintázatai, amelyek már évszázadok óta léteztek, elkezdtek egyfajta osztálystruktúrát magukra öltetni, mivel a külső piacokat biztosító „ipari forradalmat” keresztülvivő közösségek hirtelen prosperálni kezdtek, ami lehetővé tette számukra, hogy még több földet és szövőszéket vegyenek. Még fontosabb, hogy néhány falu, leginkább Peguche, a városi mesztic piacra kezdett termelni, míg a többi közösség elsősorban az indiánok által helyben használt textilt készített. (...)

Az 1940-es évek végére az otaválói vándorkereskedők „indián” és „európai” textilekkel egyaránt kereskedtek Ecuadorban és külföldön is. Az otaválói kereskedők a városok megszokott látványává váltak egész Ecuadorban és az észak-karibi part mentén, ahol forgalmas épületek árkádjai alatt vagy tereken álltak, indián szövettekercseket kínálva

az elhaladó tömeg számára. Jellemző rájuk Rosa története. Rosa, a már korábban említett etnográfiai vizsgálat fő informátora és José felesége volt. A helybeliek özönöltek Rosa házába, vagy gyapjút fésültek, vagy gyapjút hoztak eladni. Rosa és José sok kisebb szövési munkát kiadtak bérbe kevésbé jómódú szomszédjaiknak, ők értékesítették Peguche textiltermelésének nem csekély részét. Két háztartási alkalmazottat tartottak. (...) Rosa viselkedése alapján az is egyértelmű volt, hogy ő magasabb társadalmi státuszú, mint szomszédjai és kiváltképp a vidéki falusi emberek. (...). Rosa testesítette meg az új kereskedőosztályra jellemző hozzáállást: felismerte a „fehér körökbe” való belépés fontosságát, és képes volt a jövőben hasznosítható kapcsolatok kialakítására. A „fehér körök” nemcsak a Quitóban és Bogotában élő kereskedőkkel való kapcsolatokat jelentettek, sőt nem is csak az Ecuadorban élő európaiakat, hanem az egyházi hierarchiában megtalálható tekintélyes embereket is. Rosa számára döntő fontosságú volt, hogy mind gazdasági kapcsolatokat, mind politikai szövetségeket ápoljon.

Rosa három „diplomáciai” utat tett az Egyesült Államokba, egyet közülük az ecuadori elnök társaságában. A korai etnográfiai kutatás, habár a régióba tartó turizmus az 1940-es években még szerény volt, nemcsak Rosát tette híressé, hanem az otavaloí indiánok „színes” jellemvonásait is. A kialakulóban lévő turistaérdeklődést tovább erősítette egy gyönyörű fényképes kiadvány megjelenése, a *The Awakening Valley* [Az ébredő völgy], megszilárdítván az otavaloiak iránti nemzetközi érdeklődést. A könyv (...) az otavaloiakat más indián csoportoktól eltérőnek mutatta be, és azt hangsúlyozta, hogy ők azon kevés bennszülött csoportok egyike, amelyek képesek voltak függetlenek maradni. (...) Manapság az Otavaloba beérkezők a városi mesztic vezetők által elhelyezett nagy hirdetőtáblával találkoznak, rajta az *El Valle del Amanecer* (The Awakening Valley) felirattal.

A Rosa egyesült államokbeli útját, valamint a képeskönyv megjelenését követő huszonhárom évben a korábbi években végbement gazdasági és szociális változások felerősödtek, különösen a kereskedőosztály szélesedett ki. A „modernizáció” e szakasza egyaránt tulajdonítható az új otavaloí kereskedőosztály érdekeinek, különösen a magasabb képzettség elsajátítása iránti vágyak és a nemzeti kormány által elrendelt reformoknak.

Történt ugyanakkor egy fontos változás az őshonos textíliák készítésében és marketingjében is: az angol gyapjúszövet másolása helyett az otavaloiak tudatosan egyre inkább az otthoni növekvő turistapiachoz és a bennszülött kézműves tárgyak iránti külföldi igényekhez igazították a termelést. Az 1960-as évekre világossá vált, hogy az otavaloiak legfőbb előnye nem a szövőképességük, hanem kulturális identitásuk, egzotikus „másságuk”, olyasvalami, amit el lehetett adni – ugyanabban az értelemben, ahogy azt 1892-ben az image-építők gondolták. Ez az újfajta „modern” kereslet az iránt, amit „ősi viseletnek” lehet nevezni, jelentheti a kulcsot az otavaloí kereskedelmi diaszpóra megértéséhez. Míg az ipari kapitalizmusnak és a világpiacnak nem volt szüksége a többnyelvű, transznacionális „kulturális brókerekre”, a „kései kapitalizmus” új kulturális árucikkeit nem lehet elválasztani gyártóiktól, mert pontosan ez a „külföldiesség” (ősi hitelesség) az, ami értéket ad nekik (ami persze nem azt jelenti, hogy külső brókerek vagy „felvásárlók” ne profitálhatnának abból, hogy összekötik a kínálatot a hirtelen megjelenő kereslettel).

1960-ban ugyan már több száz textilkereskedelemhez kötődő otavaloí beköltözött Otavalo városába, a helyi gazdaság még mindig nagyban iparilag fejletlen termelésen és cserén alapult. De ez a gazdaság nem stagnált, a parasztság elszántan új megélhetési lehetőségeket keresett. Mivel a földbirtokok átlagos mérete drasztikusan csökkent az Otavalo környéki falvakban, kényszerítővé vált a szövőipar túlélésének biztosítása. E közösség számára a házi szövőipar többé már nem a mezőgazdaság kiegészítője volt csupán, hanem pont fordítva. Ebben az időszakban ez

volt az egyetlen lehetősége annak, hogy a piacra termelés révén elkerüljék a háztartás szétesését és a közösségi kultúra teljes leépülését. Peguche lakói az általuk szőtt ponchókat korábban helyben adták el, de ráérezve a nemzeti és nemzetközi piac ízlésére, már ekkor „nyitottak”. Ebben nem Otavalo város lakói jártak az élen, hanem Quinchuquí, a szomszédos *parcialidad* lakosai, akik szintén földnélküliek voltak, és utazó mészárosként dolgoztak. Észelve a piaci keresletet elkezdtek felvásárolni a kézi szövésű gyapjúból készülő árut, hogy eladják előbb a fővárosban, később külföldi országokban, elérve Rio de Janeirót, Santiagót és New Yorkot, ahol feltűnő parasztviseletük és copfjaik megkülönböztető jegyet kölcsönöztek áruiknak.

Mindehhez hozzáadódott egy sor új tevékenység, amiket kívülállók indítottak be, és amelyek közvetlen hasznot jelentettek az otavaloói háziipar számára. Az első jelentős változás 1964-ben történt a földreformmal és az adórszolgáltatás rendszerének *de facto* végleges eltörlésével. A reformok célja az volt, hogy több földet tegyenek elérhetővé az otavaloóiak számára. Talán a legnagyobb hatású változás akkor történt, amikor nemzetközi fejlesztési ügynökségek és magángyűjtők közvetlenül az otavaloói szövők és kereskedők segítségével döntöttek. Már 1954-ben egy, az Egyesült Nemzetek által finanszírozott holland művész tanfolyamot tartott az egymásba illeszkedő faliszőnyeg-szövésről negyven hegyvidéki indián számára, beleértve otavaloóiakat is. Az ekkor tanult minták alapján készített faliszőnyeg-textíliák ma a turistakereskedelem jelentős részét teszik ki. Amikor az 1960-as évek közepén megérkezett az Egyesült Államokból a Békehadtest, nem kellett sokáig keresgélniük, hogy milyen tevékenységre fordítsanak figyelmet: megpróbálták a korábban már létező gazdasági exportot modernizálni. A Békehadtest létrehozott egy szövetkezeti kézművesboltot, és megkísérelt kétnyelvű iskolákat beindítani. Tanácsot adtak a szövők számára a külföldi vásárlók kedvelt designjairól, és bátorították őket a mintákkal való kísérletezésre. A populáris nyugati divatot bemutató folyóiratokat hoztak, amelyek a Nyugaton kedvelt stílust és technikát szemléltették, a kötésben és a szövésben egyaránt. Az otavaloóiak voltak azok, akik a legjobb eredménnyel hasznosították ezeket az ötleteket, bármit képesek voltak gyártani, ami eladható volt.

A Békehadtest emberei kezdetben prekolumbiánus motívumokat ajánlottak, amelyek Ecuadorból származtak, de önkénteseik egyike Escher-rajzokon alapuló faliszőnyegeket honosított meg. Az 1970-est években a furfangos otavaloói indiánok előbb a másutt alkalmazott faliszőnyegeket másolták, amiket az otavaloói piacokon saját designként adtak el.

Az Escher-mintázatok optikai illúziókon alapuló grafikai mintái jól illeszkednek az otavaloói társadalom képzelt ősiségéhez. Ebben az időben történt az is, hogy egy híres magyar gyűjtő⁴ műhelyében otavaloóiak olyan designokat és technikákat ismertek meg, amiket később független gyártóként tovább használhattak. Az exportgazdaság ezen időszakát nem is annyira magukkal az új technológiákkal és designokkal lehet a legjobban jellemezni, hanem a termelési apparátusnak a piaci réseket kihasználó üzleti lehetőségek felé való elmozdulásával, a rugalmas termelés mód

---

⁴ „Az ecuadori népművészet nemzetközi megismertetéséért sokat tett egy magyar művész, Olga Fisch, aki 1939-ben telepedett meg Ecuadorban, és alkotásai többek között az ENSZ székházában is megtalálhatóak. Olga Fisch quitói galériájának és múzeumának meglátogatása ugyancsak szerepelt a köztársasági elnök programjában.” (Az MTI tudósítása Solyom László ecuadori látogatójáról, 2008. szeptember 20. – *A szerk.*)

meghonosításával. A szövőkben és a kereskedőkben nemcsak az tudatosult, hogy mit lehet jól értékesíteni, hanem az is, hogy mit lehet gyorsan eladni.

Az 1960-as évek végére a kereskedő-szövő háztartásoknak jelentős „kolóniai” jöttek létre külföldi városokban, ami magától értetődő módon fellendítette az utazó kereskedelmet. Egy ebben az időben készített otavalói terepkutatásról szóló beszámolóban arról olvashatunk, hogy az otavalói textilkereskedők ízlésesen felöltözve, fehér nadrágban és ingben, szürke vagy kék ponchóik alatt, hosszú hajfonatuk fölött széles karimájú kalappal utaznak egészen Argentínáig, Kolumbiáig, Panamáig, sőt Miamiig a szövő gazdaság ügyében. Ekkoriban otavalói közvetítők Quitóban kézművesboltokat nyitottak, miközben az exportszövés a régió egész területén kiterjedt és bővült.

(..) Az otavalói társadalom történelmileg közösségközpontú. A hetvenöt otavalói közösség, noha összekötötte őket a közös nyelv, kultúra és a kívülről fenntartott csoportidentitás, változatos fejlődési utakat járt be. (...) Ebben az időszakban az otavalói közösséget két dimenzió, a haciendához és a piachoz való kapcsolat alapján lehetett elhelyezni. Az előbbit jobbra törvény határozta meg, az utóbbit a kézművesipari termelés sajátosságai. (...)

A 400 éve „különlegesként” számon tartott tradicionális szövő falvakkal ellentétben a legtöbb otavalói falu mezőgazdasági közösség volt. (...) Még azok között a közösségek és háztartások között is, amelyek függetlenek voltak a haciendarendszertől, és növekvő független kézművesipari termelést értek el az adósrabszolgaság 1964-es megszűnése óta, jelentős különbségek voltak a társadalmi kapcsolatokban egy adott kézművesipari termék kapcsolódó termelésében és marketingjében. Azok az otavalóiak, akik sem parasztok nem voltak, sem a felső tízezerhez nem tartoztak, tehát „paraszt kézművesek” voltak, az 1970-es években az adott mesterségtípus szerint szerveződtek meg. Az ily módon létrejövő termelési ágak nem voltak nyitottak a többi közösség számára, mivel valamennyi mesterség egy meghatározott típusú erőforrás elérését kívánja (például nád, házilag szőtt fonál), ami nem elérhető minden falu számára. Néhány termelési ág a termőföldhöz való hozzáférést igényelte, mások inkább kapcsolati tőkét, megint mások a pénzügyi piacokhoz való közelséget feltételezték. Továbbá egyes termékeknek, például az otavalói nők által viselt hagyományos öveknek igen korlátozott volt a piaca az inkább turista jellegű termékekhez képest, mint amilyenek a horgolt pulóverek. Az utóbbi termékek értékesítéséhez a közvetítő kereskedelem úttörő törekvéseire volt szükség, s nemcsak Otavalóban vagy Quitóban, de az USA és Európa városaiban is. A völgyben végzett kézművesipari termelés növekvő tőkésítésével és gépesítésével a kistermelők számára egyre nehezebbé vált a szintetikus fonalak, festékek és modern szövőgépek nagybani vásárlóival versenyezni. Az 1970-es évekre világossá vált, hogy az otavalói kézműves termelés egyre nagyobb versenyében való túléléshez a háztartásoknak és a közösségeknek a hagyományosnál újabb, még modernebb szövési képességekre volt szükségük; nem mellőzhették a hiteleket és a külföldi piacok elérését, vagyis olyan erőforrásokat, amelyeket a korábban induló otavalói közösségek, mint például Peguche, Agato és Quinchuquí a többieknél könnyebben tudtak fejleszteni. Ennélfogva a kulturális tőke és a pénzügyi tőke kombinációja, valamint a kifelé irányuló kapcsolati tőke egy új és felemelkedő kereskedőosztály kialakulásához vezetett, ami többé már nem volt sem a mezőgazdasági, sem a háziipari termeléshez kötve.

1973 sarkalatos évnak számít az otavalóiak és export szövőiparuk számára. Ekkor egy újabb turistapiac és egy Quitóba vezető pánamerikai autósztráda megnyitására került sor. Az utóbbi két órára csökkentette a Quitóig – és a nemzetközi repülőtérig – számított menetidőt. Az ecuadori turizmust támogató kormányügynökségek az otavalóiakat gyakran népszerűsítették – s teszik ezt a mai napig –, de piaci szereplők utazási broszúráiban és az útikönyvekben is

kiemelt helyet kap az otavalói „Plaza de Ponchos”. Az itt található pavilonokat jelképes heti összegért adják bérbe, és noha ez a lehetőség minden otavalói árus számára adott, mivel a kezdeti bérleti díjat csak az otavalói textíliák kereskedelmében 1973-ban már aktív (különösen az Otavalóban vagy a hozzá legközelebb eső falvakban található) háztartások tudták megengedni maguknak; ezek az első családok azóta fenntartották maguknak a legjobb helyeket és a piac irányítását.

Ezen a ponton hangsúlyoznunk kell, hogy az otavalói exportgazdaság nem monolitikus rendszer, hanem kereskedelmi hálózatok sokasága, amelyek központjában egy-egy szövő-kereskedő háztartás áll. A kifelé orientált textilipar növekedését a belső piac két folyamata erősítette: a kínálat növekedése (egyre több otavalói kezdett szövni és kereskedni), valamint az iparosítás és új piacok felhajtásának – mint a növekvő számú versenyző közötti verseny társadalmilag elfogadható formájának – szükséglete. Noha a szombatonkénti piac egyik legszembetűnőbb jellemzője az eladók részéről a bárminemű nyereségvágy és a vetélkedés általános hiánya, látszólagos nyugalmuk ellentétben áll az innováció és az új technológiák meghonosítása iránti buzgalommal és azzal, hogy profitjukat a termelési kiadások csökkentésével, a szolgáltatás színvonalának növelésével, ne pedig a versenytársak ellehetlenítésével vagy áruhiányt teremtő felvásárlással biztosítsák. Ez a fonás, szövés és kötés növekvő gépesítéséhez vezetett; ha valaki végigsétál Otavalo vagy akár más kisebb közeli település utcáin, hallhatja az ipari szövőgépek zúgását a nappal vagy az éjszaka bármely szakaszában...

(...) A szombati turistapiac rokonsági-baráti viszonyaival ellentétben az otavalói kereskedők féltékenyen felügyelik kapcsolataikat ügyfeleikkel, és titkolják a legjobb külföldi árusítási helyekről szóló információt. Egy fiatal otavalói árus számára a New York-i életmód – néhány száz főből álló kolónia folyamatosan oda-vissza ingázik Otavalo és New York között – legmeglepőbb eleme a szolidaritás és a kölcsönös segítségnyújtás hiánya volt. (...) Miközben a migráns bérmunkások társadalmi szolidaritása előnyös a résztvevők számára (csökkenti a migráció költségeit), egy transznacionális vállalkozó számára elsődleges fontosságú az ügyfelekkel, patrónusokkal való kapcsolati tőke kizárólagos birtoklása.

Ez az a kontextus, amelyre a 1990-as évek újabb innovációja, a helyi bárókban és külföldi városok utcáin való tradicionális zenélés ráépült. A zenélés nem számít újdonságnak a völgyben. Az otavalói rituálékon és ünnepeken mindig is fontos volt a hangszeres kíséret. Az 1960-as évek kulturális miliójében, amikor a „ösi” kultúrákat a belföldi és külföldi elit értékelni kezdte, egy otavalói ünnepségen bemutatkozó táncsoport rengeteg turistát vonzott. Egy mexikói meghívást követően további ajánlatok bukkantak fel, hogy táncoljanak és játsszanak Ecuadorban, Londonban a BBC egy adásában, és 1979-ben megjelent a zenekar első albuma.

A szövőipar fejlődéséhez kötődve az otavalóiak eredeti zenéje az export számára egyre jobban értékesíthetővé alakult át. Az 1980-as évek elején néhány helyi zenei együttes az andokbeli zene felé fordult, és bolíviai vagy perui hangszerekkel bővítették hangzásukat azt követően, hogy ezekből az országokból származó együttesek látogattak Otavaloába. Ez az új műfaj, egy jól eladható „pánandoki” formát öltött egy Barcelonában élő otavalói indián zenekar révén, amely tagjainak többsége Spanyolországban, az otavalói enklávében nőtt fel. Ők vitték be ezt a műfajt a New Age-be, ahol elektronikus hangszerek és populáris európai és észak-amerikai stílusok keverednek. Otavalói 1987-es koncertjük során ünnepelt sztárokként fogadták őket, s a helybeli fiúk számára azonnal kulturális és gazdasági szerepmoddellé váltak.

Épp úgy, ahogy az otavaloí gyapjúszövet exportja lehetőséget kínált 1917-ben, egy olyan időszakban, amikor a földért folytatott verseny egyre nőtt, a népzenelés is hasonló lehetőséget nyújtott az 1980-as évek végén a fiatal férfiak számára. A külföldre utazó zenei együttesek számának növekedése hatalmas volt; olyan sokan utaznak a nyáron, hogy a helyi utazási iroda (Disney Tours) vezetője arra panaszkodott, hogy nem maradtak zenészek játszani a helyi fesztiválon, még saját férje is útra kelt. Noha senki nem tudja megmondani, hány együttes van külföldön, a becslések százas nagyságrendre teszik számukat. (...) A zenélés, ellentétben a kézműves-kereskedelemmel, olyan gazdasági tevékenységet testesít meg, amely kicsiny kezdeti befektetést igényel, legfeljebb azt az időt, amit a népi hangszeren való zenélés megtanulása és az együttes megalakítása jelent. A fiatalok jelenleg ezt tekintik az egyetlen megoldásnak arra, hogy elegendő tőkét keresve beléphessenek a jövedelmező és növekvő mértékben iparosodó kézműves gazdaságba. Ráadásul a külföldön való zenélés és a vele járó egész kaland, beleértve az észak-amerikai és az európai barátnőket (akiket egyesek feleségül vettek), egyfajta felnőtté válási rítussá is vált az otavaloí férfiak körében. (...)

A társadalmi és gazdasági változások, amelyek a Plaza de Ponchos 1973-as megnyitása óta bekövetkeztek, különösen a termelés modernizálódása és a tömegessé váló transznacionális migráció, egy városiasodó társadalmat hozott létre. Otavaloiak ezrei költöztek Otavalo városába az elmúlt tíz évben, ami az etnikai identitás megőrzése mellett urbanizáltabb életmódokhoz vezetett. (...) Ahelyett, hogy a termelést a heti piac osztaná el, mind a szövés, mind a kereskedelem napi tevékenységgé vált, és az otavaloiak jelenleg kilencvennégy állandó kézműves- és textilboltot működtetnek a városban. Olyan sok indián költözött be Otavaloóba, hogy 1993-ban ez egy dokumentumfilm témája lett, amit az ecuadori nemzeti televízió sugárzott *Otavalo visszafoglalása* címmel. A feszültség a fölfelé mobil otavaloiak és a lefelé mobil meszticiek között zsigeri; az otavaloí lakáspiac növekvő kereslete miatt sok mesztic, akiknek a családja századokon keresztül Otavaloóban élt, nem engedheti meg magának, hogy házat vegyen.

Egyre több vidéki közösségben vált a kultúra a hagyományos és városi értékek keverékévé. Egy fiatal otavaloí Peguche-ból, aki épp most érkezett haza belgiumi útjáról, sportos farmerban és edzőcipőben, rámutatott a falán lógó Bob Marley-poszterre (mellette egy Madonnáról készült poszter), és felkiáltott: „Ő az én Istenem!” Angol szókincsének bővítése érdekében kis cetliket az angol elnevezéseket helyezte el a különböző tárgyakra a szobájában. Nincs egyedül azzal a vágyával, hogy menő legyen; sok esküvői parti manapság késő éjszakai tánccal végződik, ahol jamaikai, észak-amerikai és európai zenére ropják a fiatalok. A kereskedőosztályból származó tinédzser otavaloí fiúk, akik még nem is utaztak, a város terén cirkálnak a legújabb New York-i divatot viselve, hiphopzenét bömböltető dzsipjeikben. (...) Ez a városiasodási folyamat ugyanakkor leginkább „kulturális kölcsönvételeként” jellemezhető, amennyiben annak ellenére, hogy a fiatal gazdagabb otavaloiak a nagyszüleikétől alapvetően eltérő materiális kultúrában vesznek részt, otavaloí identitásukra büszkébbek, mint a nagyszüleik. Az ő identitásuk alapja már nem a nagyszülők bizonytalan „nemessége”, hanem az ecuadori társadalomban, sőt az egész világban elismert „indio” identitás.

A gazdasági szférában a városiasodásra és innovációra való képesség – a csoportidentitás elvesztése nélkül – néhány meglepő változást okozott az őshonos termékek árucikkláncában. Manapság néhány „ősi” otavaloí kézművesterméket más etnikumú csoport készít, például azuyai parasztok kötnek pulóvereket (a már említett New York-i transznacionális migráns munkások feleségei), és a balsafából készült szobrocskákat amazóniai indiánok faragják. Ennélfogva a külföldi utak nemcsak eladási lehetőséget jelentenek, hanem bennszülött textíliák és kézművestárgyak vásárlását is olyan országokból, mint Bolívia, Peru és Panama. A termékeket aztán a sajátjukként kínálják a gyanútlan turistáknak

Otavalóban vagy Észak-Amerikában és Európában. Ebben az értelemben az otavalóiak hamar a Latin-Amerikában őshonos termékek fő közvetítő kereskedőivé és brókereivé válnak. (...) Egy otavalói vállalkozó, aki beszél dánul, elmondta nekem azt a tervét, hogy az arubai turistaboltoknak amazóniai, trópusi papagájokat ábrázoló balsaszobrocskákat „Made in Aruba” címkével akar eladni (Arabában nincsenek bennszülöttek).

(..) a legtöbb turistacikk – pulóverek, kézitáskák, katonai vászonzsákok, hátzsidák, takarók és faliszőnyegek – helyben készül mindenféle technológia használatával, kezdve az ősi szíjas szövőszéktől az elektromos, automata szövőgépekig és szintetikus anyagokig. Mindazonáltal Otavalóban a különbség a helyi és nem helyi termék között elmosódott, a miatt a hajlandóság miatt, hogy a legtöbb, piacon eladható „bennszülött” mintát és terméket magukba olvasztják. Az otavalói Poncho de Plaza hiteles turistapiac annyiban, hogy az árusított textíliák többsége nem nagykereskedelmi változata az eredeti, hagyományos indián szöveteknek, hanem nem hagyományos textíliák és kifejezetten a kívülálló számára készülnek eladásra. Más szavakkal, az otavalói „kézművestárgyak” hitelesen valódiatlanok. (...)

A külföldi zenélésre nem pusztán kulturális tevékenységként kell tekintenünk, hanem mint egy olyan „mesterségre”, amelyhez az egyetlen szükséges beruházás az első repülőjegyre való hitel, amit manapság már majdnem rutinszerűen biztosítanak a helyi utazási irodák. Ezek a zenészek függetlenek az otavalói és külföldi közvetítő kereskedőktől, miközben profitálnak azok pozitív globális identitásából. (...) Az otavalóiként azonosított fiatal férfiaknak nagy esélye van arra, hogy zenészként külföldre utazzanak, hiszen zenélni mind tudnak valamennyire, és hírnevük magas fokú bizalmat ébreszt az utazási irodákban, nemkülönben a külföldi kormányokban, amikor a vízummegadás felől döntenek; meszticek panaszták, hogy „csak egy lófarok szükséges ahhoz, hogy utazhass”.

Azáltal, hogy a népzene a legszegényebb közösségek számára lehetővé tette, hogy „képviselőket” küldjenek külföldi országokba, régiószerte szelepként működik a kereskedőosztály konszolidációjából fakadó feszültségek tompítására. Ez egy olyan „mesterség”, amiben a posztindusztriális társadalmak igényeit egy transznacionális kereskedelmi diaszpóra elégíti ki. A bevásárlóközpontokban árusított CD-k és kazetták felerősítik az érdeklődést az andoki zene, tehát a „valós dolog” iránt. Viszont ez a stratégia nem kockázatmentes, hiszen a transznacionális zenészek kiszolgáltatottak a fejlett országok bevándorlási politikájának. Az elvándorlással ellentétben, a mindennapos zenélés és a kézművestermékek árusítása az utcákon nem ajánlott dolog a papírok nélküli bevándorlók számára. (...)

Fordította: Mérics Bori és Nagy Petra Eszter

ROMÁK KANADÁBAN. KIVÁNDORLÁS MAGYARORSZÁGRÓL AZ 1990-ES ÉVEK MÁSODIK FELÉTŐL¹

Írásomban magyarországi romák Kanadába irányuló migrációjával foglalkozom. Vizsgálatom elsősorban egy Budapesten élő oláh cigány közösségre terjed ki, melynek tagjai közül 1997 óta többen próbálnak Kanadában letelepedni. Munkám során találkozhattam több más roma csoporttal is, róluk azonban a felszínebb kapcsolatok folytán csak hézagosabb ismereteim vannak. Az adatgyűjtést és az elemzést a kulturális antropológia módszereivel és kultúraértelmezése segítségével próbáltam elvégezni. Az interjúkészítések mellett résztvevő megfigyelést végeztem a lakhelyet tekintve kettéváló közösség budapesti és kanadai tagjai között egyaránt. A migráció jelenségét nem önmagában, hanem a közösség többi kulturális jellegzetességével összefüggésben, egyenrangú részemeként próbálom értelmezni, szem előtt tartva a folyamatban résztvevők szempontjait és a tőlük függő elemek összességét (Niedermüller, 1990: 231; Puskás, 1982: 30–31). A hangsúlyt nem a folyamat egészét tágabb társadalmi kontextusban, makroelméleti szinten értelmezni szándékozó demográfiai, gazdasági, politikai megközelítésekre helyeztem. Ezek a teóriák, melyek főként a 19. század végén és a 20. század első felében keletkeztek, egy-egy nagyobb társadalmi jelenségváltozás eredményét látták az elvándorlásban. Ilyen például Ravenstein taszítás és vonzás elmélete, valamint a kizárólag az egyes területi egységek között megfigyelhető egyenlőtlen gazdasági, munkaerő-piaci, demográfiai fejlődéssel magyarázó elméletek. Megközelitésem mikroszintű, egy konkrét közösség tagjait központba állító, komplexebb analízis, mely a migráció folyamatát külső hatásoknak és a közösség kulturális jellegzetességeinek egymásra hatásában próbálja értelmezni. Természetesen a kivándorlás folyamatának bemutatásán túl megpróbálok az új környezetben formálódó közösség mindennapjainak sajátosságaival is foglalkozni, a teljesség igénye nélkül, előtérbe helyezve a gazdasági jellegű kérdéseket. Az ilyen szempontú vizsgálat eredményei reményeim szerint a migrációs folyamat megismerése mellett az adott közösség kultúrájának mélyebb megértéséhez is hozzájárulnak. (...)

A konkrét kutatás 2000-ben három hónapig tartott: egyéni és csoportos interjúkat készítettem az általam évek óta ismert budapesti oláh cigány közösség tagjaival. Az összegyűlt anyagból esettanulmány készült (Hajnal, 2000), melynek tanulságait felhasználtam jelenlegi munkámban is. A kutatás során világossá váltak bizonyos nehézségek, melyekkel a témával foglalkozóknak kivétel nélkül szembesülniük kell. A magyarországi romák Kanadába irányuló migrációja három-négy éve tart, s nagy figyelemmel kíséri a közvetlenül érintetteken kívül minden olyan személy és szervezet, mely valamilyen mértékben részt vesz a magyarországi romák helyzetéről szóló diskurzusban. Nehéz olyan kijelentést tenni, magyarázatot adni ebben a tárgykörben, mely adott pillanatban ne válhatna politikai csatározások

---

¹ Részletek. Eredetileg megjelent: Hajnal László Endre: Romák Kanadában. Kivándorlás Magyarországról az 1990-es évek második felétől. In Kováts András (szerk.): *Roma migráció. MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont*, Budapest, 2002, 41–66.

eszközévé, sok esetben félremagyarázva, kifordítva az eredeti állításokat. Bizonyos témákban még a tények pusztán leírásával is óvatosan és körültekintően kell bánni, nehogy táptalaja lehessen különféle felszínes és tudománytalan értelmezéseknek. A témával kapcsolatos nagy közfigyelmet és érzékenységet legtöbbször a közvetlenül érintettek is érzékelik, ők odafigyelnek a média híradásaira, informális úton is igyekeznek minél többet megtudni. Ezek az érintettek, akik jelenleg Magyarországon élnek, olyan családok, amelyeknek rokonságából már él valaki Kanadában, és a későbbiekben esetleg maguk is ki akarják használni ezt a lehetőséget. Vagy olyanok, akik már eltöltöttek bizonyos időt a tengeren túli országban, de ilyen vagy olyan okokból hazatértek. Ezekről az emberektől igen nehéz interjúkon keresztül részletes és használható információkat kapni a migráció körülményeiről, tartalmi vonatkozásairól. Óriási a bizalmatlanság annak ellenére is, hogy a legtöbbször sok éve ismerjük egymást. Van, aki tervezett utazásának sikerét félti, van, aki kint élő rokonai miatt aggódik, a hazatértek a felelősségre vonás miatt nyugtalankodnak.

Az előbbieket is figyelembe véve az itthoni kutatás megkezdése után nyilvánvalóvá vált, hogy a jelenség többoldalú, árnyaltabb értelmezése igényli a közösség már Kanadában élő tagjai közötti vizsgálódást is. Egyik legjobb, jelenleg Budapesten élő roma barátom, akinek egyébként a közösségen belül jelentős a befolyása, beajánlott a Torontóban és környékén élő rokonságnak, akik közül többeket valamilyen szinten már korábbról ismertem (ők pedig tudtak a közösségben végzett korábbi munkáimról is). Telefonos egyeztetéseket követően végül egy Torontótól 120 kilométerre fekvő kisvárosban, Wellandben élő öttagú családhoz mentem. A családfővel évekkorábban egy-két alkalommal már találkoztam Budapesten, a család többi tagját azonban nem ismertem.

Első, egy hónapig tartó terepmunkámat ebben a környezetben végeztem 2000 végén. Leginkább – értelemszerűen – ennek a családnak az életébe nyerhettem betekintést, részt vehettem hétköznapijaikban, együtt ünnepeltünk, együtt próbáltuk megoldani a felmerülő nehézségeket. Már az első napokban jó barátságot sikerült kötnöm gyerekekkel és felnőttekkel egyaránt. A résztvevő megfigyelés folyamán sokat találkoztam és beszélgettem Torontóban és környékén élő egyénekekkel és családokkal. Többnyire beilleszthetők voltak barátaim rokonsági, illetve egyéb kapcsolati hálójába, több ilyen családot ismertem már Magyarországról. Munkám során fokozott mértékben szembesültem a már Magyarországon tapasztalt nehézségekkel. Függetlenül minden korábbi ismeretségtől, a legtöbb esetben, főleg az első időkben, a magyarországinál is nagyobb bizalmatlanság és gyanakvás kísérte érdeklődésemet. Félték tőle, hogy munkám eredményeit a kanadai bevándorlási hivatal ellenük fordítja, esetleg a magyar hatóságok élnek vissza a megszerzett információkkal. Ezért a beszélgetések folyamán többnyire nem használtam magnót, sem jegyzetfüzetet, a hallottakat, tapasztalataimat a nap végén terepmunkanaplóban rögzítettem. A legnagyobb nehézségbe érhető módon a fényképezés ütközött.

Hazautazásom előtt megbeszéltem vendéglátóimmal, hogy munkámat a közeljövőben folytatni fogom. A folytatásra 2001 nyarán kerülhetett sor: újabb két hónapot sikerült Kanadában töltenem. A lakóhely megválasztása ekkor már nem volt kérdéses. Korábbi vendéglátóim, immáron barátaim megsértődtek volna, ha más tartózkodási helyet választok, noha időközben a család jóval kisebb lakásba költözött Wellandben. A két hónap alatt a munka már sokkal könnyebben ment, mint első alkalommal, többen ismerték azt az írást, amelyet első ott-tartózkodásom alapján készítettem. (...)

A megérkezést követő hivatalos eljárások, segítségforrások a kezdeti beilleszkedéshez

Kanadába az elmúlt évtizedekben egyre kevesebb bevándorló érkezett Európából, és arányuk folyamatosan csökken. 1975 óta a harmadik világból érkező bevándorlók kerültek túlsúlyba. Ezt a tendenciát módosította némiképpen az elmúlt évek során a Közép-Európából érkező nagyobb számú, magát roma nemzetiségűnek valló bevándorló. A kibocsátó országok közé tartozik Csehország, Magyarország és Szlovákia, valamint a volt jugoszláviai tagköztársaságok. A magukat roma származásúnak valló családok az őket hazájukban ért faji diszkrimináció alapján konvenciók menekültként nyernek befogadást, az 1951. évi genfi egyezmény és az 1967. évi jegyzőkönyv rendelkezései alapján.

A Közép-Európából, így a Magyarországról érkező családok számára is az első célpont az ország keleti partvidéke, leginkább Torontó. Ide lehet közvetlen repülőjegyet venni, ami drágább ugyan, mint az átszállásos, de elkerülhetők vele az átszálláskor előforduló kellemetlenségek, melyek általában a nyelvtudás hiányából, valamint a gyakorlatlanságból erednek. Emellett előfordulhat, hogy a tranzitország hatóságai visszafordítják az utazni szándékozó romákat, legtöbbször a költőpénz hiányára hivatkozva. Torontót még az is vonzóvá teszi, hogy itt és a város környékén vannak a legnépesebb, frissen (az utóbbi három-négy évben) bevándorolt roma csoportok.

A menekültstátusért folyamodók a repülőgép leszállása után a kanadai Bevándorlási és Menekültügyi Bizottság (IRB – Immigration and Refugee Board) munkatársaival találkoznak először Kanadában. A hivatalos eljárás legtöbbször rutinszerűen folyik, de sokszor órákat kell várakozni. Ez nem kis megpróbáltatás, figyelembe véve a 11–13 órás utazást, az időeltolódást, valamint azt, hogy az érkezettek java része életében először vesz részt ilyen hosszú úton, és a családokban vannak kiskorú, nem egy esetben csecsemőkorú gyerekek is. Magyarul beszélő tolmácsot az állam biztosít, bár éjszaka sokszor csak telefonon. Az országba érkezetteknek először is jelezniük kell, hogy menekültstátusért kívánnak folyamodni, és röviden indokolniuk kell a döntésüket. Az elmondottakat írásban rögzítik, majd felveszik a személyes adatokat, ujjlenyomatot és fényképet készítenek. Az útlevelet, a jogosítványt és a személyazonosságot igazoló egyéb iratokat elveszik, helyettük egy-egy fényképes igazolvány készül. Ha nincs a repülőtéren rokon vagy ismerős, aki vállalja a frissen érkezettekéről való gondoskodást az első időkben, akkor taxival szállítják őket a városba, az első egy-két éjszakát motelban vagy szállodában töltik. Megkapják azoknak a menekültszállóknak a címét, ahol van szabad hely; több cím esetén a családok maguk választhatnak. Ezekben az első órákban a bevándorlási hivatal munkatársai nyújtanak segítséget, elkísérik a családokat, fizetik a felmerülő költségeket.

A menekültszállók leginkább nagyobb városok külvárosaiban, esetenként lakott területen kívül, autópályák mentén található. Vannak kimondottan erre a célra épült épületek, de igénybe vesznek használaton kívüli motelokat is (ezek rosszabb állagúak). A családokat együtt, az egyedül érkezőket külön-külön helyezik el. Biztosítanak fűtött helyiséget, ahol főzési lehetőség van, de működik közkonyha is az épületekben. Közös fürdőszobák és WC-k, valamint mosókonyhák a folyosók végén található.

A menekültszállón általában négy-hat hetet kell eltölteni, attól függően, milyen tempóban haladnak a hivatalos ügyek. Ez idő alatt az iskoláskorúakat már autóbusszal viszi a helyi iskolákba, hogy minél kevesebb nap maradjon ki a tanulásból. A felnőttek heti költőpénzt kapnak, kijárhatnak a városba, csak az éjszakát kötelező bent tölteniük.

Kötelező orvosi vizsgálatokon kell részt venni, valamint ki kell tölteni egy hosszú nyomtatványt, a PIF-et (Personal Identification Form). Az irat tartalmazza a részletes személyes adatokat, valamint egy önéletrajzszerű fogalmazványt, melyben részletesen rögzíteni kell az addigi életutat, valamint azokat az okokat, melyek a menekültstátus igényléséhez vezettek. A papírokat vissza kell küldeni a bevándorlási hivatalba. A hivatal munkatársainak újbóli megkeresése visszaigazolásnak minősül, s így a kérelmező hivatalosan is menekültstátus-igénylővé válik. Egészségügyi kártyát, ideiglenes igazolványt kap, valamint az újrakezdés elősegítésére egy nagyobb pénzösszeget (a jogosultak többnyire „startpénzként” vagy „bútorpénzként” emlegetik).

Ettől kezdve lehet elhagyni a menekültszállót, önálló lakást lehet bérelni. A menekültszállók környékén élő lakástulajdonosok élnek a lehetőséggel, és ajánlataikkal megkeresik a szálló vezetőit, akik kiközvetítik a címeiket. A tulajdonosok sokszor a piacinál magasabban határozzák meg a bérleti díjakat, kihasználva a menekültek szorult helyzetét, nyelvi problémáit. A családok, legalábbis az első hónapokban, a menekültszállók környékén telepednek le, hiszen gyerekeik már itt járnak iskolába, lakást is könnyebben találnak, időközben némi helyismeretre is szert tesznek. A „startpénz” lehetővé teszi a lakás bebútorozását, az alapvető háztartási cikkek beszerzését. A lakásba költözés után már havi segélyben részesülnek, valamint biztosítanak nekik egy állandó, magyarul beszélő jogi képviselőt, aki segít a hivatalos ügyek intézésében, a későbbi bírósági tárgyalásra való felkészülésben.

A kanadai állam és a helyi önkormányzat által biztosított szociális, családügyi és menekültügyi segélyek összege a gyerekek számától és a helyi önkormányzat lehetőségeitől függően általában 1100–2000 kanadai dollár között változik. A segélyek folyósításának feltétele, hogy a gyerekeket 6-tól 16 éves korukig iskoláztassák, és legalább az egyik szülő rendszeresen járjon nyelviskolába. Az egyedül, család nélkül érkezők helyzete nehezebb, ők csak havi 500 kanadai dollárnyi összegből gazdálkodnak.

A menekültszállóról való kikerüléstől az első bírósági tárgyalásig (mely az illető család jogi státuszát hivatott rendezni) átlagosan 11–12 hónap telik el. (...) A hatóságok lehetőségeik szerint utánanéznek a kérelmezők múltjának, a kérelmező pedig, folyamatosan konzultálva az állam által kirendelt jogi képviselővel, megpróbál a kanadai jogszabályoknak minél inkább megfelelő történetet összeállítani, melyet a bíróságon részletesen kell majd előadnia. A „sztori” hivatott bizonyítani, hogy az illetőt és családját hazájában valóban üldözték, országa hivatalos intézményei nem adtak megfelelő védelmet, ezért kényszerültek elhagyni az országot.

Mindennapi élet, gazdasági stratégiák az új környezetben

Kanada – túl a sokféle kultúra egymás mellett éléséből is fakadó nyitottságán, valamint túl azon, hogy nem szükséges vízum a beutazáshoz² – fejlett gazdasága és széles körű szociális ellátórendszere miatt kedvelt célpontja a Magyarországot elhagyni szándékozó roma családoknak. Természetesen – főként az itthon maradtak körében – sok az erősen túlzó pozitív elképzelés, de tény, hogy Kanada, különösen Közép-Európa egyes térségeiből szemlélve nagyon gazdag ország, és számtalan lehetőséget kínál mindazoknak, akik ott kívánnak letelepedni.

A roma közösségek kulturális sajátosságait vizsgáló antropológiai szakirodalom jó része egyetért abban, hogy a közösségek egyik meghatározó kulturális jellegzetessége a változó környezeti feltételekhez való gyors, dinamikus alkalmazkodóképesség; gazdasági stratégiájukat, tevékenységi formáikat rugalmasan igazítják az átalakuló feltételrendszerekhez (Formoso, 2000: 58–59; Liégeois, 1998: 57). Igen hatékonyan alkalmazkodnak a környezetükben lezajló gazdasági változásokhoz, és ugyanígy tesznek, ha egy cigány közösség változtatja meg életének addigi kereteit, és új életfeltételek közé költözik (Stewart, 1994: VII. fejezet; Piasere, 1997: 122). Noha környezetük gazdasági viszonyait nem hagyhatják figyelmen kívül (Piasere, 1997: 32–33), a lehetőségekhez képest törekszenek az azoktól minél nagyobb mértékben független gazdasági tevékenységek kialakítására (Okely, 1983: 53–56). E kettősség (vagyis a gázdzsókra való ráutaltság, valamint ezzel párhuzamosan a csoport integritásának, különállásának megőrzésén való fáradozás) jelentőségének hangsúlyozása megtalálható a legtöbb roma kultúrával foglalkozó modern munkában. Ezzel összefüggésben merült fel a roma csoportoknak a bérmunkához való hozzáállása. A bérmunka a nem cigány, gádzsó világ része, az attól való elzárkózásra törekvést többen a roma identitás meghatározó elemeként tüntetik fel (Formoso, 2000: 58; Stewart, 1994: 23; Williams, 2000a: 341).

Ezek a jellegzetességek többnyire meghatározták az általam vizsgált közösség munkához, pénzkeresethez és pénzköltéshez való viszonyulását Magyarországon. Több-kevesebb sikerrel végeztek olyan gazdasági tevékenységeket, melyek gyakorlása legfeljebb kismértékben érintette a csoport meglévő integritását, a benne élő családok tágabb környezetüktől való függetlenségét. Meghatározó tevékenység volt a házalás, a különféle termékekkel való kereskedelem. Foglalkoztak nemesfémekkel, drágakövekkel, órákkal, műtárgyakkal, régiségekkel, autókkal, színesfémhulladékkal, műszaki és ruházati cikkekkel, parfümmel, élelmiszerekkel, italokkal és ingatlanokkal, szinte mindennel, ami megfelelő hasznot, gyors megtérülést ígért. A kereskedelmi tevékenységek mögött csak ritkán volt bejegyzett cég, állandó stand vagy üzlethelység, ami – az 1990-es évek gazdaságának átmeneti jellegéből is következően – megnövelte a gyors és zökkenőmentes profilváltás lehetőségét. Az alkalmazottként való rendszeres munkavállalás nem volt általános, ezt sok esetben a szakképesítés hiánya is megnehezítette, az alkalmi munkavállalás gyakrabban előfordult (Hajnal, 1999: 92–99).

---

² 2001 végén Kanada vízumkötelezettséget vezetett be Magyarországgal szemben, ami 2008 márciusáig volt érvényben. (A szerk.)

A mindennapok megkönnyítésének módjai

Torontó igazi nagyváros, annak minden előnyével és hátrányával. Aki itt telepszik le, elsősorban arra számít, hogy a környékbeli településekhez képest több a pénzszerzési lehetőség, nagyobb esély van munkát találni, nem kell sokat utazni a munkahelyig, több az üzleti lehetőség, könnyebb kapcsolatokat teremteni, és sok magyar származású roma és nem roma él a városban. Drága viszont a lakásbérlet, a közlekedés és az étkezés, nehéz parkolóhelyet biztosítani az autónak. A lakásokban sűrűbben fordulnak elő bogarak és rágcsálók. Az elérhető áron bérelhető lakások, bár igen nagy a kertvárosi rész is, leginkább 25-35 emeletes bérházakban találhatók. A bérleti díjak lakásnagyságtól függően havi 700 és 1100 dollár között mozognak, beköltözéskor kéthavi díjat, kauciót kell adni. A magasabb költségek miatt a családok megélhetését a segély szűkösebben fedezi, így inkább csak azok maradnak Torontóban, akiknek van valami egyéb jövedelmük is.

Akik nem akarják vagy nem tudják vállalni a drágább életet, Torontó környékén keresnek lakóhelyet; környéknek számítanak a 100-120 kilométerre található kisvárosok is. Ilyenek például Hamilton, Welland, St. Catharines vagy Niagara Falls, ahol sok magyarországi roma család telepedett meg az elmúlt években. A fejlett infrastruktúrának és az európaihoz képest olcsó üzemanyagáraknak köszönhetően ezekről a településekről akár naponta be lehet autózni Torontóba. A legfőbb vonzerő a viszonylag olcsó lakás: a bérleti díj mintegy fele a torontóinak. Az említett helységek tipikus észak-amerikai kisvárosok néhány tízezer, legfeljebb száz-kétszázezer lakossal, kis belvárossal, kiterjedt kertvárosi résszel, párhuzamos-merőleges utcákkal, nagy távolságokkal, a települések végén található hatalmas és igen jól ellátott áruházakkal, szolgáltató és szórakoztató központokkal, különféle kereskedésekkel.

Az így felépített városok sok tekintetben sajátos életformát alakítanak ki az ott lakó emberekben, melynek egyik legfontosabb eszköze az autó. A helyi tömegközlekedés meglehetősen szegényes és drága, az autó viszont igazi tömegtermék, mindenki által elérhető, és a városszerkezet említett sajátosságai miatt kiemelten fontos fogyasztási cikk. Mindemellett meg kell említeni, hogy a kiérkező roma családok döntő többségének mindennapjaiban Magyarországon is meghatározó szerepet játszott a gépkocsi és annak használata, mely jelenség, túl a kényelmi és a presztízsszempontra, részét képezi egy sajátos, főként a városi romákra jellemző térhasználati módnak. A saját autóval, taxival való közlekedés, a tömegközlekedési eszközök mellőzése akár az otthoni rend kiterjesztéseként is értelmezhető, védeltséget és biztonságérzetet nyújt. A környezet kirekesztésével együtt kirekesztődnek az idegen magatartásformák és helyszínek, a városi térstruktúra élesen kettéválik jól ismert és idegen részekre. A Kanadában letelepedni szándékozó nem használhatja európai jogosítványát (a több szempontból eltérő közlekedési szabályok miatt). Aki vezetni akar, annak tanfolyamra kell járnia, majd vizsgáznia kell. A roma családok többségében elsődleges szempont, hogy legalább egy családtagnak legyen jogosítványa. Egy nyolc-tíz éves autó elérhető a néhány hónapja érkezett családok számára; a biztosítást, a környezetvédelmi tesztet és a rendszámot is ki tudják fizetni.

A környéken egy négy szobából, nappaliból, étkezőből, garázból és mosókonyhából álló összkomfortos sorházi lakás szűkösen ugyan, de fenntartható a többgyerekes családnak járó segélyből. Ráadásul a nagyobb élettér és a kis kert nyújtotta kényelmen túl hosszabb távon anyagi megtakarítást is jelent: a garázsban el lehet végezni az autó kisebb javítási és karbantartási munkáit; akár több hűtőláda is elfér az időnként beszerezhető olcsóbb élelmiszereknek. A többemeletes nagy bérházak előnye viszont, hogy nincs külön rezszi, vagyis a lakbér tartalmazza a fűtést, a világítást és a meleg víz költségeit is.

Az általam ismert családok mind nagy háztartást vezettek, általános a napi háromszori bőséges étkezés. Leginkább a különféle húsfélék népszerűek, leggyakrabban magyarországi ízlés szerint elkészítve. Kanadában az élelmiszerárak kinttartózkodásom idején kis eltéréssel a magyarországi árak körül mozogtak, vagyis a jövedelmi viszonyokhoz képest alacsonyak. Ráadásul a kisebb városokban élőknek igen kedvező beszerzési forrásai vannak, például egy-egy vidéki vágóhíd, ahol nagyobb mennyiségben és kevésbé feldolgozottan (például fél disznó egyben) még a diszkont-áruházakhoz képest is olcsón lehet vásárolni. A megvásárolt alapanyagot a család otthon közösen feldolgozza, és fagyaszttva tárolja. Így fordul elő egy emeleti lakásban szalonnaabálás, vagy egy sorházi lakás kertjében saját készítésű alkalmi füstölőben sonkafüstölés. Adódnak alkalmi források is, például a szomszédos városban menekültként élő roma család férfi tagja áruházi lopásokból egészítette ki a jövedelmét ottlétem idején. Leginkább élelmiszereket „újított”, száraz húst, kolbászt, sonkát, szalámit, de rendelni lehetett nála ritkábban fogyasztott dolgokat is, kaviárt, lazacot vagy galamb- és bárányhúst. Áruit a bolti ár feléért adta, visszatérő vevőköre frissen bevándorolt magyar és roma családokból állt.

A kenyér drága, a legtöbb fajtának az íze is furcsa a Magyarországról érkezettek többségének, ezért sok családban hetente többször is sütnek házi fehér kenyeret, ami szintén jelentős megtakarítást eredményez. A különféle egyházi szervezetek gyakran kezdeményeznek segélyakciókat: egyebek mellett élelmiszert osztanak a rászorulóknak. Ezt a forrást is sokan kihasználják, főként ha van helyük tárolni a jó minőségű konzerveket, száraz tésztát vagy befőttet.

Az eddig említetteken kívül a családok jelentősebb kiadásai között szerepel még a ruházatkódásra szánt összeg. Az átlagos minőségű ruhák az európai szisztémához hasonlóan a nagyáruházakban a legolcsóbbak, főleg a szezon végi leárazások idején. A családok gyakran szereznek be (alig) használt ruhákat az egyházi szervezetek ingyenes akcióin, leginkább a gyerekek számára. Jellemző még a rokonságban álló családok közötti ruhacsere, a kinőtt, használaton kívüli darabok odaajándékozása a rászorultabb vagy újabban érkezett családtagok, esetleg barátok számára. A javaknak ez a családok közötti körforgása jellemzi még a használt bútorokat, edényeket, lakberendezési tárgyakat, ritkábban az egyszerű műszaki cikkeket is.

Az előbbieken részletezett kiadásokat – a gyerekek iskoláztatásával kapcsolatban felmerülő költségekkel együtt – a családok ki tudják fizetni a havi segélyből. Az államtól kapott segélyek valóban csak az alapellátásokat hivatottak biztosítani, viszont ezek a kanadai mércékhez igazodnak. A családok többszobás, megfelelő környezetben lévő lakásokban laknak, bőségesen és változatosan étkeznek, divatos ruhákhoz jutnak, a gyerekek iskolába járnak.

„...van olyan is, aki itthon csóró, leginkább az önkormányzat segélyéből él a családjával. Az itthoni segély nagyon minimális ahhoz képest, amit kint adnak, sokan ezért mennek. Három évig, amíg el nem dől, hogy haza kell-e jönniük, jól élnek, szép lakásban laknak, dolgozniuk nem kell. Ha itthon van egy kis lakásuk, azt eladják, a vételárat meg felteszik bankkártyára, ezzel esetleg tudnak kint seftelni. Kint nem csinálnak semmit, élni tudnak, közben esetleg beleesnek egy kis seftbe, egy kis bűnözésbe, egy kis fekete melóba, úgyhogy ha szerencsésük van, még spórolni is tudnak, hogy legyen pénzük itthon az újrakezdéshez. Sok van persze olyan is, aki hazajön üres zsebbel, és az utcára kerül, még egy szoba-konyhát sem tud megvenni magának.” (R. G. roma vállalkozó, Budapest)

Bérmunka

A megérkezés után egy-két hónappal a családok már megfelelő lakáskörülmények közé kerülnek, megszerzik a szükséges bútorokat, beiskolázzák a gyerekeket, és beszerzik a legszükségesebb információkat közvetlen lakókörnyezetükről, az ott élő emberekről és a lehetőségekről. A családok egy részében szóba kerül a segélyeken felüli jövedelemszerzés. Ha a családból valaki, leggyakrabban a férfi családfő, legálisan munkát akar vállalni, az igényt a helyi önkormányzatnál be kell jelenteni. Hivatalos munka mellett nem jár a segély egy része, viszont sokan úgy tartják, hogy a menekültstátus elbírálásakor a bíróság pozitívan értékeli, ha a kérelmező fel tudja mutatni a társadalmi beilleszkedésben elért addigi eredményei között a munkába állást.

Munkaközvetítők minden nagyobb településen vannak. Aki innen vár segítséget, annak készítenie kell írásban egy összegzést, melyben felsorolja szakképesítéseit, valamint azokat a munkaterületeket, ahol korábban dolgozott, tapasztalatokat szerzett. Az érintettek természetesen igyekeznek szaktudásuk lehető legszélesebb skáláját felmutatni. Mivel menekültstátusukból fakadóan a végzettséget igazoló papírok bemutatására nem kötelezhetik őket, sokszor olyan szakmákat is megjelölnek, melyeket még nem próbáltak ugyan, de azt gondolják, szükség esetén meg tudnának felelni az elvárásoknak. Az általam megismert családok tagjainak nagyobbik része szakképesítés nélküli. Egyetemi vagy középiskolai végzettsége senkinek nincs, szakmunkásvizsgája is csak keveseknek van. A szakképzettek nincsenek sokkal előnyösebb helyzetben; szakmai képzésük elavult, nem felel meg a kanadai normáknak, nyelvtudásuk nincs. Egy angolul nem beszélő teherautó-sofőr, biztonsági őr vagy targoncás, aki menekültstátusban él Kanadában, nagy valószínűséggel nem tud elhelyezkedni a képzésének megfelelő munkahelyen.

Többen akadtak, akik Magyarországon munkájuk során gyakorlatot szereztek már valamilyen szakterületen (leginkább az építőiparban), persze papírok nélkül. A roma családfők szerint a végzettséget igazoló papír nem olyan fontos Kanadában, inkább csak azt nézik, hogy az ember képes-e megbirkózni a rábízott feladatokkal. Van lehetőség szakképzés szerzésére is, az állam indít ingyenes tanfolyamokat felnőttek részére. Szaktudást igazoló papír leginkább akkor szükséges, ha valaki szakképzéshez kötött vállalkozást kíván indítani. A képzési lehetőségek kihasználásán értelemszerűen csak azok gondolkoznak, akik alapfokon elsajátították az angol nyelvet és megszerezték a menekültstátust, tehát hosszabb távra tervezhetnek.

A legtöbb hivatalosan bejelenthető lehetőség a munkaerőpiac ún. másodlagos szektorában adódik, ahol az egymást kölcsönösen felerősítő negatív tényezők – az iskolai végzettség és a szakképzés hiánya, a helyi viszonyok ismeretének nem megfelelő volta – nem zárják ki a jelentkezőt az alacsony presztízsű munkából. A kanadai bevándorlást vizsgáló újabb kutatások a felsoroltak mellett hangsúlyozzák a nyelvtudás, valamint vele összefüggésben a nem és a faji jegyek kulcsszerepét a bevándorlók gazdasági-szociális integrációjának alakulásában. Ezeket az elemeket nemcsak önmagukban, hanem egymásra hatásukban is vizsgálni kell. Például a csekély angol vagy francia nyelvtudású külföldi születésű nők, akik egy „láthatóan kisebbségi” csoporthoz tartoznak, általában a legalacsonyabb szintű képzést kapják, a legalacsonyabb arányú a részesedésük a munkaerőpiacon, viszont a legnagyobb százalékban töltik be a csekély szaktudást igénylő, rosszul fizetett munkahelyeket (Boyd, 1999: 282; Neuwirth, 1999: 57; McGown, 1999: 204). Bár a Kanadába frissen bevándoroltak polgári, gazdasági és szociális jogai elvben az állampolgárokéval

megegyezők,³ több kutatás is kimutatta, hogy a munkaerő-piaci gyakorlatban korántsem azonosak a lehetőségeik. Számuk felülreprezentált a piszkos, veszélyes, fárasztó, kényelmetlen, monoton, rosszul fizetett állásokban vagy szakmákban, valamint a munkanélküliek között. A magas arány abban az esetben is szembetűnő, amikor az azonos képzettségű, Kanadában született populáció foglalkoztatási jellemzőit vetik össze afrikai vagy ázsiai bevándoroltakéval. Főként az első években nagyon keveseknek sikerül elhelyezkedniük képesítésüknek megfelelő állásba. Általában a minimálbér környékén keresnek, munkalehetőségüket egyéni erőfeszítésnek, baráti vagy rokoni segítségnek köszönhetik. (Mindez természetesen a menekültekre vonatkozik, és nem azokra a „független bevándorlókra”, akik leginkább magasan képzett szakemberek vagy pénzügyi befektetők.)

A frissen bevándoroltak számára is könnyebben elérhető, a munkaerőpiac másodlagos szektorához tartozó munkatípusok gyakorlatilag semmiféle mobilitási lehetőséget nem kínálnak, és jellemző rájuk a munkaerő gyors fluktuációja (Portes és Böröcz, 1989: 23–24). A gazdaságnak ezeken a területein a munkaerő fizikai képességeit használják ki leginkább, komolyabb szakmai ismereteket nem várnak el, vagy ha mégis, akkor az igen rövid idő alatt elsajátítható, a megszerzett tudást azonban más területen csak a legtrikább esetben lehet hasznosítani. Az egyszerű és monoton munkák elvégzéséhez a nyelv minimális tudása is elegendő. Az ilyen típusú munkahelyeken a munkavállaló kizárólag jövedelemforrási lehetőségnek tekinti munkáját, nincs jelentősége a munkát, a munkahelyet érintő státusz- vagy presztízsszempontoknak. A munkavállalás körülményeit és a jövedelmi viszonyokat illetően a menekültek a megérkezésüket követő időszakban inkább Magyarországhoz viszonyítanak, amihez képest Kanadában az említett körülmények is vonzóbbnak tűnnek. Ez a kezdeti periódusra jellemző szemlélet alkalmanként a közösség otthon maradt részének akaratlan félretájékoztatásához vezet a kanadai lehetőségeket illetően.

A férfiak gyakran helyezkednek el hosszabb-rövidebb időre az építőiparban, ahol már sokuknak van némi tapasztalata. A fővállalkozó sok esetben magyar származású, ilyenkor a nyelvi nehézségek nem jelentenek problémát. A leggyakoribb a segédmunkásként való elhelyezkedés, az ilyen munkákat azok is elvállalhatják, akik még soha nem dolgoztak építkezésen. A tapasztaltabbak viszont gyakran olyan önálló munkát is elvállalnak, amihez nincsen megpíron a szakképesítésük. Kőművesnek vagy festő-mázolóknak mondják magukat olyanok is, akik addig csak segéd- vagy betanított munkásként dolgoztak. Az esetek nagyobbik részében el is tudják végezni a vállalt munkát, ami nagymértékben köszönhető annak, hogy a legtöbb kanadai technológia jóval egyszerűbb a Magyarországon megszokottnál, a felhasznált anyagok egyenletesen jó minőségűek, magas szintű a gépesítés, a szerszámok egyszerűen kezelhetők, használatuk gyorsan és könnyen megtanulható. A férfiak munka közben próbálnak megismerkedni a környéken lakó emberekkel, gyakran önállóan elvállalnak kisebb javítási munkákat, megkerülve a fővállalkozót. Ha van munka, sokszor napi 10-12 órát dolgoznak, akár hétvégén is. Aki részt vehet egy munkán, az igyekszik a rokonnak is kereseti lehetőséghez juttatni, nemritkán hat-nyolc családtag is együtt dolgozik az építkezéseken vagy egyéb munkahelyen. A segédmunka mellett néhányan dolgoznak kőművesként, festő-mázolóként, tetőfedő-bádogosként, gipszkartonozóként, parkettacsizolóként vagy szőnyegkárpitosként. Torontó környékén nagyobb számban találha-

---

³ Kanadában a beilleszkedési folyamat végső szakaszában kerül sor az állampolgárság odaítélésére. Az ezt megelőző, évekig tartó időszakban a menekültek csak a politikai jogokat nem gyakorolhatják, amúgy elvileg az állampolgárokat megillető teljes körű polgári, gazdasági és szociális jogokkal rendelkeznek (Neuwirth, 1999: 53).

tók intenzív gazdálkodású kertészeti, mezőgazdasági, borászati üzemek, állattenyésztő telepek, ahol főleg a szezonális foglalkoztatás a jellemző. Ilyen munkára szakképzettség nélkül is lehet jelentkezni, de kevesebb a fizetés, mint az építőiparban. Ezek az üzemek rendszeresen toborozzák az olcsó munkaerőt a közelükben található menekültszállókön, sok esetben feketén alkalmazva a menekülteket, a szokásos béreknél jóval kevesebb fizetésért. A lehetőséggel a roma családok csak szükséghelyzetben és a lehető legrövidebb ideig élnek, akkor viszont az egész család együtt dolgozik, a nagyobb gyerekekkel együtt.

A vidéki kisvárosokban jóval kevesebb a munkalehetőség, mint Torontóban. Ezek közül is jó néhány csak idényjellegű, novembertől márciusig a kemény és csapadékos tél miatt szinte lehetetlen kinti munkát végezni. Wellandben leginkább két munkalehetőség közül lehetett választani: az egyik egy város környéki konzervgyár, a másik az építőiparral kapcsolatos, és tulajdonképpen Torontóhoz kapcsolódik. Egy Wellandben élő roma férfi, aki már Magyarországon is építkezéseken dolgozott, és brigádokat szervezett nagy volumenű építőipari és földmunkákhoz, megismerkedett egy magyar származású torontói vállalkozóval. A férfi a vállalkozó több munkájának elvégzésében közreműködött. Az együttműködés sikeres volt, így egy idő után maga mellé vehette az időközben Kanadába érkező fiútestvérét, majd nagyobb munkák esetén más Wellandben élő rokont és ismerőst is. Idővel a torontói vállalkozó alvállalkozójaként kezdett működni, egyedüli bejelentett munkaerőként, akinek egyik feladata a megfelelő munkaerő toborzása lett. A fizikai munka mellett a szervezés és az irányítás egy része is az ő hatáskörébe került. Nagyonbízott Torontó külvárosaiban dolgoznak. Reggel hat órakor indulnak el az erre a célra vásárolt mikrobusszal, este nyolc-kilenc óra is van, mire hazaérnek. Ha több emberre van szükség, két autóval mennek; aki a második autót adja, értelemszerűen részesül a munkából is. A korai indulással és a kései megérkezéssel ki tudják kerülni a mindennapos forgalmi dugókat, napi tíz-tizenkét órát is tudnak dolgozni. Ha megfizetik, még a hétvégét is munkával töltik. A roma férfi öt-tíz embernek ad többé-kevésbé rendszeres munkát, de többen vannak érintve, mivel elég nagy a fluktuáció. Rajta kívül senki nincs bejelentve. Fizetés elvileg hetente van, de sok a csúszás, sok a veszekedés az elmaradt, késve kifizetett bérek miatt.

A szervező férfi több családdal folyamatosan feszült viszonyban van emiatt, bár ő mindig hangsúlyozza, hogy a pénzt nem ő adja, a fővállalkozó őt sem fizeti, illetve a fővállalkozó is vár a megrendelő pénzére, ezért nem tud fizetni. Így aztán a munkabér megfoghatatlanná válik. Fenyegetni sem igazán merik munkáltatójukat, hiszen engedély nélkül dolgoztak, és egy kiélezetten rossz viszony esetén remény sem marad a járandóság behajtására. Nagyobb összegű tartozások esetén a károsultak otthagyják a munkát, több-kevesebb türelemmel várnak, és próbálnak hinni a hátralék kifizetéséről szóló ígéreteknek. A munka felfüggesztésével azonban vajmi kevéssé tudnak nyomást gyakorolni munkáltatójukra, mivel a frissen érkezett roma családokból mindig akadnak férfiak, akik szívesen betöltik az üresen maradt helyeket. A viták és a családok közötti feszültség másik gyakori forrása annak eldöntése, hogy egy nagyobb építkezés vagy felújítás elvállalása esetén a szervező férfi kit vigyen magával új munkaerőként. A közelebbi rokonok (az egyik unokatestvér férje és két nagyobbik fiúgyereke) természetesen úgy gondolják, hogy az elsőbbség őket illeti meg, viszont nekik sem a szaktudásuk, sem a gyakorlatuk nem a legmegfelelőbb. Ráadásul az ő munkabérük kifizetését nehezebben lehet hosszabb ideig elhúzni, szemben a nem rokon barátokéval, ismerősökével. De a rokonsági foktól függetlenül is, a Wellandben élő érintett családok éberren figyelik, hogy ki mikor jut munkához, és élénk köztük az információcsere.

A másik, többek számára is hozzáférhető munkahely a város határától pár kilométerre lévő konzervgyár, a „savanyító”. Személygépkocsival lehet odajutni; akinek nincs autója, megfelelő díjazás fejében csatlakozhat más családokhoz. Leginkább futószalag melletti munka adódik, a kilógó uborkavégeket és egyéb savanyúságokat kell kézzel az üvegbe nyomkodni, vagy a kartonokat kell a szalagról levenni és egymásra pakolni. Nők és tizenhat év feletti fiatalok is vállalhatnak itt munkát. Hét közben és hétvégén egyaránt van délelőtti és délutáni műszak, a szombatot és vasárnapot kiemelten bérezik. Tavasztól az őszi szezon végéig folyamatosan lehet jönni dolgozni. Ez hivatalosan bejelentett munka, a helyi munkaközvetítőn keresztül néhány hét várakozás után alkalmazásba lehet kerülni. A hétköznapi munka bére nagyon alacsony, ottlétem idején nettó 6,5-7 kanadai dollár volt az órabér (a minimálbér körüli összeg, ami alatta van az építőipari feketemunkák bérezésének). Hétvégén az órabér közel a duplája, de a hétvégi munkához csak az juthat, aki hét közben is dolgozik. Az igazán monoton és nagyon egyszerű munkafolyamatokat pár perc alatt meg lehet tanulni, jószerevel az angol nyelv tudása nélkül is. Minden hátrány mellett fontos előnyei is vannak a konzervgyárnak a romák szemében. Legfontosabb, hogy egyszerre több rokon, barát, ismerős dolgozhat ugyanazon a helyen. Nem ritka, hogy a szülők és a nagyobb gyerekek együtt mennek dolgozni, főként a nyári iskolai szünet idején, persze rövidebb időre. A másik fontos előny, hogy a bér ugyan alacsony, de biztosan kifizetik, még hozzá hetente.

A bérmunkásként, alkalmazottként való pénzkeresés az előbbi szempontok mellett sem mondható általánosnak és főleg állandónak. A családok többségében a megélhetés alapját a segély, a „szociál” képezi, amit a hónap folyamán több részletben kapnak kézhez. Ez az összeg nagyon ki van számolva, éppen az alapellátások biztosítására elegendő, arra is csak egy általunk racionálisnak mondott, nagy beosztással élő háztartásban. Valamely bérmunka-lehetőség kihasználása a legtöbb család esetében csak akkor merül fel komolyabban, amikor a háztartásban már egyetlen dollár sem található, és remény sincs rá, hogy a közeli jövőben a pénzhiányt más forrásból pótolni lehetne.

Házigazdám, akik között négy munkaképes egyén volt ottlétem idején, egy teljes nyáron át készültek rá, hogy elmenjenek a konzervgyárba dolgozni. A pénzre valóban nagy szükség volt. Az addig jól jövedelmező, üzleti jellegű források éppen elapadtak, sokszor már tankolni sem volt miből. Ilyen napokon mindig felmerült, hogy „menni kéne a savanyítóba!” vagy „menjenek a gyerekek F.-fel pár napra az építkezésre”. Két hónapon át mégis csak tervezgettek, noha mind a két helyen több alkalommal is lett volna munka, már a munkaruhákat is megvették a nyár elején. De mindig történt valami, ami késleltette a munkába állást. Vagy sikerült eladni valami apróságot, vagy felmerült valami jó üzleti lehetőség, amire úgy tűnt, érdemesebb várni, vagy sikerült valakitől kölcsönt kérni, amiből rendezni lehetett a legsürgetőbb adósságokat.

A helyzet hasonló volt a többi, környezetünkben élő roma családban is. A bérmunkát mint pénzkereseti lehetőséget csak nehéz anyagi körülmények között és csak átmeneti jelleggel vették igénybe. Három-négy napi, esetleg egy-két heti munkával megoldották a rövid távú anyagi problémákat, s nem volt jellemző, hogy valaki hosszabb időre is alkalmazásban maradt volna. A bérmunkához való kapcsolatra utal egy férfiak közötti beszélgetés rövid részlete is: „...mi vagyunk az igazi cigányok az összes többi cigányok között, mi oláh cigányok vagyunk, rengeteg rokonnal. Mi soha nem dolgoztunk, mindig üzleteléssel, ügyeskedéssel kerestük a kenyerünket!” Az ellenpéldát talán a torontói két rokon család férfiai jelenthetik, akik lassan két éve folyamatosan dolgoznak építőipari szakmunkásként. Ők viszont

kifejezetten abból a célból érkeztek Kanadába, azért is maradtak Torontóban, hogy dolgozzanak, és a megkeresett pénzzel két-három év múlva visszatérjenek Magyarországra.⁴

Többen említették pozitívként, hogy egyáltalán nem találkoztak semmiféle közvetlen diszkriminációval a foglalkoztatás terén, ami Magyarországon, ha vitatott mértékben és formában is, de egyértelműen előfordul. Olyanról senki nem hallott, hogy Kanadában valakit a származása vagy a bőre színe miatt ne fogadtak volna szívesen egy munkahelyen. Általánosan elfogadott nézet a romák között, hogy akik az új környezetben dolgozni akarnak, azok biztosan találnak elfogadható munkát maguknak. Itt kell megemlíteni, hogy a beszélgetések során a gyerekek iskoláztatását a legtöbb családban kiemelkedően fontos kérdésként kezelték, és nem csak a szociális juttatások előfeltételét látták benne. Megfogalmazták, hogy van értelme időt és energiát fektetni a taníttatásba, mert Kanadában ez biztosan visszatérül. Használható szakmával mindenki el tud helyezkedni, a rendszeres munkának pedig kézzelfogható eredményei vannak, az ember nem szorul rá a lopásra, a bűnözésre. A mindennapi élet tapasztalatai, a különféle reklámok és televízió-műsorok egyaránt azt sugallják, hogy a jólét és a biztonság záloga a szaktudáson alapuló rendszeres munka. Ennek a felismerésnek a tudatosodása az új életet kezdő roma családok körében valószínűleg nagymértékben befolyásolja majd a fiatalabb generáció közvetlen jövőjét.

„1998-ban jutottam erre a gondolatra, két bátyámmal, családommal és az ő családjaikkal akartunk menni. Elsősorban a gyerekeim jövője érdekelt, úgy gondoltam, őket könnyebben el tudom indítani az életbe egy olyan országban, ahol nincs faji megkülönböztetés, ahol ugyanúgy járhat az iskolába, mint a többiek, neked is lehet rendes szakmád vagy diplomád, akkor is, ha cigány vagy. Ez nagyon fontos szempont volt! De őszintén megmondva, azt is hittük, hogy odakint »kolbászból van a kerítés«, és könnyebben lehet magas színvonalon élni, mint itthon. Pénz vár minket és lakás, nem kell úgy felébredjek, hogy nincs egy forint sem a zsebemben.” (L. A. roma kiskereskedő, Budapest)

„...ráadásul a gyerekek megtanulja a nyelvet, ott biztosan másképp tekintenek rá, tudod rendesen iskoláztatni. Itthon elvégzik a nyolc általánost, utána biztosan nem tudnak továbbmenni, mert gimnáziumba vagy egyetemre nem veszik be a cigányokat.” (R. O. roma vállalkozó, Budapest)

A nők közül Torontóban csak néhányan vállalnak munkát, akkor is inkább részmunkaidőben. A nőnek ugyanis vezetnie kell a háztartást, naponta főznie kell, törődnie kell az iskoláskort még el nem ért gyerekekkel, akik egész nap otthon vannak. Leggyakoribb a lépcsőházak, irodák, üzlethelységek, ritkább esetben magánlakások takarítása, éttermekben, büfékben a konyhai kisegítő munkálatok elvégzése, ami nem jelent egész napos elfoglaltságot. A segélyfeltételei közt említettem, hogy legalább az egyik szülőnek nyelviskolába kell járnia. Az esetek többségében a család nőtagjai vesznek részt a kötelező nyelvtanításban, ami napi három-négy órás elfoglaltságot jelent (sok hiányzás

⁴ Az említett torontói család idősebb férfi tagja romungro származású, a vizsgált közösség tagjaihoz rokonként kapcsolódik, csakúgy, mint két Wellandben élő család (a brigádot szervező férfi és testvérének családjai), amelynek a férfi tagjai folyamatosan dolgoznak az építőiparban.

esetén megvonhatják a szociális segély egy részét). Ritkán ugyan, de előfordul, hogy három generáció együtt lakik, ilyenkor a nagymama besegít az otthoni munkákba, s ez elvileg lehetővé teszi, hogy a középső generáció minden tagja akár teljes időben munkát vállaljon.

Az említett munkák egy részét hivatalosan bejelentve és feketén egyaránt el lehet vállalni. Fekete munkavállalás mellett a teljes összegű segélyt kapják a családok, egyszerűbben és gyorsabban lehet egy-egy alkalmi munkalehetőséget kihasználni, könnyebben lehet változtatni, ha a körülmények eltérnek az előzetes várakozásoktól. A könnyebbségek mellett azonban a hátrányokkal is szembe kell nézni. Ilyen esetekben a munkavállaló szinte teljes mértékben ki van szolgáltatva munkaadójának, érdekeit semmilyen hivatalos formában nem tudja érvényesíteni vele szemben. Gyakoriak az indokolatlanul alacsony bérek, a túlságosan hosszú munkaidő, a balesetveszély. Előfordulnak munkaügyi ellenőrzések, ahol többek között a munkavállalási engedélyeket is kérik. A legnagyobb bizonytalanságot a munkavállalókban mégis leginkább az váltja ki, hogy munkabérük kifizetését nem látják biztosítottnak. Gyakori eset, hogy a munkáltató bizonyos idő elteltével hibát talál az elvégzett munkában, majd erre hivatkozva visszamenőleg sem fizeti ki a megbeszélte összeget, esetleg annak csak töredékét adja oda. Több roma férfi vont párhuzamot az ilyen konfliktusok és a Magyarországon feketén munkát vállaló romániai vendégmunkások helyzete között. Végül meg kell említeni, hogy a munkalehetőségek felvázolt szegmensében való részvétel általánosságban is együtt jár a munkavégzéshez való lazább kapcsolódással, a családok munkavégző tagjai a munkahelyen keresztül nem kötődnek túlságosan a befogadó ország értékrendszeréhez, kevésbé szoros a kapcsolatuk környezetükkel. Ezek a munkaerő-piaci pozícióból fakadó jelenségek egybeeshetnek azzal a több roma közösségnél is megfigyelhető törekvéssel, hogy gazdasági tevékenységeiket a lehető legnagyobb mértékben függetlenítsék az őket körülvevő társadalomtól (Formoso, 2000: 58), de egyben jeleznek egy olyan problémát is, mely általánosnak mondható a Kanadába bevándorló menekültek körében. A munkaerőpiac másodlagos szektorában való részvétel nem jár együtt hosszabb távú, szorosabb kötöttségekkel, kevés számú kulturális minta átvételét igényli, következmények nélkül lehetséges a munkahely (és ezzel összefüggésben a lakóhely) gyakori változtatása. (...)

A pénzszerzés egyéb lehetőségei

A kapott segélyek felélésén és a bér munkán felül többen tesznek kísérletet arra, hogy feltérképezzék a gazdaság informális szektorának olyan lehetőségeit, amelyeket számos, Magyarországon élő roma is kihasznál (Tóth, 1998: 180–181). A vizsgált családok jelentős részének magyarországi megélhetését részben vagy egészben a kereskedelem valamilyen módja jelentette. A kereskedés és üzletelés egyfelől a megélhetés forrása volt (Hajnal, 1999: 93), másfelől lehetővé tette a „romákhoz méltó életforma” kialakítását is (Szuhay, 1999: 160; Formoso, 2000: 63), melyre alapvetően az önállóság, a más gazdaságoktól való függetlenség a jellemző. A kanadai szociális juttatások és segélyek – legalábbis az első években – magas összege módot ad rá, hogy a letelepülni szándékozó családok függetlenséget és távolságtartó magatartást alakíthassanak ki a befogadó környezet gazdasági gyakorlataival és életformáival szemben. Van idő és lehetőség az új környezet megismerésére, az üzleti lehetőségek feltérképezésére, az ehhez szükséges új kapcsolati rendszer kialakítására.

Az első időkben a saját közösségen belüli üzleti lehetőségeket próbálják kihasználni, ami más bevándorló csoportok esetében is megfigyelhető (Hárs, 1991: 129–130). Ez a piac meglehetősen szűk ugyan, de azért több embernek

ad hosszabb-rövidebb ideig segítséget a megélhetéshez (Portes és Böröcz, 1989: 25). Általában a régebb óta kint élők próbálnak hasznot húzni tapasztalataikból a később érkezettekkel szemben. Leggyakoribb az autók, értékesebb műszaki cikkek, bútorok és ékszerek egymás közötti adásvétele vagy cseréje, alkalmanként felbukkannak áruházi lopásokból, betörésekből származó különféle használati és értéktárgyak is, melyekhez jóval értékük alatt lehet hozzájutni. Legkönnyebben az újonnan érkezetteknek lehet bármit is eladni, akik nem tájékozottak a helyi viszonyokban, viszont a kezdeti nagyobb összegű segélyekből viszonylag nagy a vásárlóerejük. Például autóvásárlás esetén a frissen érkezettek vagy a kevésbé tájékozottak sokszor vásárolnak a közösség régebben kint élő tagjaitól, még akkor is, ha a megállapított vételár jóval magasabb az átlagosnál. Viszont kérhetnek az ismerős eladótól részletfizetési kedvezményt, segítséget az átírás, a biztosításkötés, a rendszám-tábla-vásárlás lebonyolításához. Ennek a piacnak egy szelete magához a migrációs folyamathoz kapcsolódik. Vannak férfiak, akik a bevándorlással kapcsolatos ügymenetekben való tájékozottságukat, az ezzel összefüggő személyes kapcsolataikat próbálják kamatoztatni. Rajtuk keresztül lehet meghívólevelet, repülőjegyet szerezni az újonnan érkezők számára, ők segítenek a kezdeti idők során felmerülő problémák megoldásában. (Erről a jelenségről a kapcsolati hálók működését bemutató fejezetben szólok részletesebben.) Előfordulnak üzleti jellegű tevékenységek, melyek már nem csupán a közösség körein belül zajlanak. Az egyik családfele például megpróbált Torontóban parfümökkel házalni, ezt a tevékenységet Magyarországon korábban már gyakorolta. A márkás parfümöket nagykereskedőnél vásárolta meg, majd az így megszerzett áruval végigjárt sok üzletet, kocsmát és szórakozóhelyet. A vendégekkel és az alkalmazottakkal próbált üzletet kötni, nem is sikertelenül.

A megfigyelhető gazdasági stratégiák közül első ott-tartózkodásom idején két olyan esettel találkoztam, hogy a családok azzal indultak el Magyarországról: két-három év múlva vissza kell térniük, ha a menekültstátus iránti igényüket visszautasítják a kanadai hatóságok. Ők minél hamarabb rendszeres munkát akartak vállalni; a pénzkeresést és a felhalmozást tekintették a legfontosabbnak. Kikerülve a menekültszállóról lakást béreltek, a gyerekeket iskolába járatják, a család felnőtt tagjai pedig – a nők is – feketén munkát vállalnak. A lehető legnagyobb óraszámban, sokszor hétvégeken is dolgoznak, köztük olyan emberek, akiknek elindulásuk előtt nem volt rendszerességet igénylő munkahelyük. Állandó pénzkereseti forrást próbálnak találni, kevésbé élnek a mobilitás adta lehetőségekkel, mint akik hosszabb távra szándékoznak berendezkedni. A segélyekből fenn tudják tartani a háztartást, így a munkával szerzett pénzt igyekeznek félrerakni. Magyarországon lakásaikat nem adták el, az összegyűjtött pénzt honi vállalkozásba, üzleti tevékenységbe kívánják fektetni. A családfelek elmondták, hogy kérelmük elutasítása esetén hazamennek, de három hónap elteltével újra visszatérnek, újra jelentkeznek menekültként, és újra dolgozni szándékoznak még egy-két évet a végleges hazatérésig. A Kanadában jelenleg érvényes, menekültüggyel kapcsolatos jogszabályok szerint erre megvan a lehetőségük. A valóságban azonban nem könnyű megvalósítani ezt a stratégiát. A legnehezebb állandóan meglévő, folyamatos munkalehetőséget találni. Erre a legnagyobb lehetőség Torontóban van, ahol viszont – mint arról már szó esett – a legdrágább a lakhatás és az élet. (Ha csak pár hétig szünetel a munka, ami pedig könnyen előfordul, máris hozzá kell nyúlni a tartalékokhoz. Továbbá az ún. fogyasztói társadalomnak nagy a csábítása: a Magyarországról mesésnek tűnő pénzek hamar el tudnak omladni.

Második terepmunkám idején, noha csak fél év választotta el az elsőtől, érzékelhetően több család tudatosan élt a Kanadába való bevándorlás körülményeinek egyre jobb ismeretéből fakadó gazdasági lehetőségekkel. Találkoztam családokkal, amelyek már másodszor próbáltak új életet kezdeni az Újvilágban. Ők az első utazást követően „megfor-

dultak” Magyarországon, vagy azért, mert első menekültügyi kérelmüket (és fellebbezésüket) a hatóságok visszautasították, vagy mert az új ország első látásra nem teljesen olyan volt, amilyennek elképzelték, esetleg mert a családból valakinek hosszabb orvosi kezelésre volt szüksége. Több ilyen család egy-két hónap magyarországi tartózkodás után újra a kivándorlást választotta, immáron nagyobb gyakorlattal és tapasztalattal. Olyan is előfordul, hogy egy már kint lévő család rábeszéli az utazásra valamelyik Magyarországon élő rokonát vagy rokonait, főleg az elváltakat, az egyedülállókat, a gyerek nélkülieket. Ilyenkor aztán egy háztartásba költöznek, ahol egyrészt a dupla segélyből könnyebben fizetik a költségeket, másrészt az újonnan érkezett tud segíteni a napi teendőkben, a háztartásban. A migrációval kapcsolatos egyre bővülő információmennyiségre, kapcsolatrendszerre és gyakorlatra támaszkodva többen csak egész rövid időt töltenek Kanadában.

„Van olyan, aki eleve csak pár hónapra akar kimenni. Van ismerősöm, aki elkezdett számolgatni. Kétszázezer forint a repülőjegy oda-vissza, kimegy, lejelentkezik, kap egy összegben kb. hatezer dollár segélyt, ezt félreteszi, és megpróbál valamit seftelni. Kint laknak már a rokonai, azoknál fog enni és lakni, erre sem kell sokat költenie. Hat hónapot akar maradni, utána a félretett hatezer dollárt hazahozza, amiből már tud üzletelgetni. Úgy könyveli el mindezt, hogy fél éven át keresett havi ezer dollárt, amit félre is tudott rakni, emellett pedig jól is élt. Ezt idehaza nagyon nehéz megcsinálni.” (R. O. roma vállalkozó, Budapest)

Kiutaznak valamelyik már kint lévő rokon családhhoz, eltöltenek egy-két hónapot. Megvárják a kanadai hivatalos papírjaikat és az első, az újrakezdéshez adott nagyobb összegű segélyt, a „startpénzt”, majd a pár ezer dolláros összeggel hazautaznak Magyarországra. Esetenként még némi aranyat is tudnak hazavinni, ami a felhalmozás egyik kedvelt formája.

Ékszerekhez, drágább fogyasztási cikkekhez „kártyalehúzással” is hozzá lehet jutni, ezt a lehetőséget leginkább a hazautazni szándékozók használják ki. Például egy Torontóban élő rokon ismeretséget kötött az egyik nagyobb ékszerbolti láncolat eladójával, aki kiadta a bolt hitelkártyáját a hozzá forduló, „menekültpapírokat” felmutató ügyfeleknek. Az ilyen hitelkártyát azonnal „lerántják”, vagyis a pár ezer dolláros hitelt levásárolják. A kapott áru egy részét a közvetítőknak adják, a többbit vagy készpénzért, „gyorsba” (azaz nyomott áron) eladják az ismeretségi körben, vagy hazahozzák Magyarországra. A rendkívül liberális kanadai hitelrendszer természetesen más formákban is kihasználható. Kanadában sok áruházlánc és üzlet szemében a menekültstátust igénylők havi jövedelemmel rendelkező, hitelképes egyének, akik kapnak hitelkártyát, és egy bizonyos összegig hitelbe vásárolhatnak. A legtöbb család él is a lehetőséggel. Mikor fogytán a családi háztartásban a készpénz, jól jön, hogy a nagyobb áruházakban bizonyos összeghatárig szinte minden árucikket meg lehet vásárolni hitelbe. A hitelek azonban rendkívül kedvezőtlenek, nagy a kamat és a kezelési költség. Ezekről a feltételekről a családok a legtöbb esetben nem is tudnak, mivel csak felszínesen értik a mellékelt tájékoztatókat. Azt is kevesen tudják, hogy nem törlesztett részletek esetén az üzlet a kreditbírósághoz fordul, és az illető család évekre elveszítheti minden hitellehetőségét egész Kanada területén. Márpedig a visszafizetés sok esetben bajos, hiszen a segélyek meglehetősen ki vannak számolva, így egyéb jövedelem hiányában a nem fizetett részesletek egyre halmozódnak.

Kanadában vállalkozás létrehozása több esetben szóba került.

„Olyasmivel szerettem volna foglalkozni, amivel sok pénzt lehet keresni. Nem a bűnözéssel, azt itthon is lehet csinálni, dolgozni szerettem volna. Mivel itthon leginkább kereskedelemről álmodtam, úgy gondoltam, ott is ebből próbálnék megélni, így alkalmazkodnék az ottani élethez. Bátyáimmal terveztük, hogy beindítunk egy kávézót vagy egy utcai mobil sütődét, ami fix pénzt hozna, mellette pedig lenne időnk az »kocsmákhoz« foglalkozni, mert az mindenütt létezik, ha odafigyel az ember. (R. I. roma kereskedő, Budapest)

Megvalósult példaként azonban egyelőre csupán egy esettel találkoztam.⁵

A Hamiltonban megnyitott pizzázót romák bérelték ki, és családi vállalkozásként üzemeltetik. A családfő Magyarországon is működtetett földmunkákkal kapcsolatos vállalkozást, a vendéglátóiparban viszont eddig nem voltak tapasztalatai. Hozzá kell tenni, hogy Hamiltonban nagy számban telepedtek meg romák, a pizzázó tulajdonosa nagymértékben számít rájuk. Beszélgetések során ötletként több olyan tevékenység felmerült, amiben jó pénzkereseti lehetőséget látnak: autókereskedés, építőipari szolgáltatások, magyar jellegű étterem vagy kolbászsütő gép üzemeltetése, olyan jellegű kereskedés, amely valamilyen szálon kapcsolódik Magyarországhoz. A nagyobb létszámú munkaerőt igénylő tevékenységek végzését mindenki családi alapon képzelte el. Legtöbb esetben a tőke hiánya, a nyelvi nehézségek és a szűk kapcsolatrendszer együttesen akadályozzák meg a megvalósulását. Egy hivatalosan működtetett vállalkozás beindításához, csakúgy, mint Magyarországon, számtalan engedély, nyilatkozat és igazolás kell. Ezek egyrészt igen sokba kerülnek, másrészt a beszerzésükhöz nincs meg az a kapcsolati tőke, amit Magyarországon egy vállalkozó hasonló helyzetben mozgósítani tud.

Olyan roma vállalkozóval nem találkoztam, aki Magyarországról hozott tőkét szándékozott volna befektetni valamilyen üzletbe.

A megélhetési stratégiák között meg kell említeni a bűnözést és az ehhez kapcsolódó gazdasági jellegű tevékenységeket. Vannak áruházi lopások, az áruházakba és magánlakásokba való betörések, valamint a zsebtolvajlások, ezekkel összefüggésben pedig a lopott tárgyak értékesítésében való részvétel. Egyrészt nagy a csábítás, hiszen Kanadában gyakori, hogy a lakásokat, gépkocsikat őrizetlenül nyitva hagyják, az áruházakban óriási az árubőség, és a biztonsági rendszerek nem leküzdhetetlen akadályok. Másrészt visszatartó erő, hogy lopott holmit csak sokkal nehezebben, és arányaiban kevesebbért lehet eladni, mint Magyarországon, továbbá mindenki számára nyilvánvaló, hogy egy esetleges büntetőeljárás akár meg is hiúsíthatja a menekültstátus elnyerését. A kivándorlással kapcsolatban Magyarországon több helyen is elhangzott, és a romákkal készített interjúkban is vissza-visszatér, hogy leginkább azok hagyják el az országot, akiknek folyamatban lévő büntetőügyük van, körözés alatt állnak, vagy elszámolási vitába keveredtek alvilági körökkel, és az ilyenek az új környezetben sem tudnak változtatni addigi életformájukon.

---

⁵ Legutóbbi ott-tartózkodásom idején például már volt lehetőség rosszabb műszaki állapotban lévő autók „kamu” környezetvédelmi tesztjére, vagyis egy ismerős közreműködésével, bizonyos összeg fejében csak az autó papírjait kellett beküldeni a vizsgálat színhelyére. Ezenkívül wellandi ismerőseim közül többeknek voltak már használható kapcsolatai a város hivatalnokai között, a nyelvi nehézségek ellenére is.

„Aki itthon bűnöző volt, kint is bűnöző lesz. Mert megvan a lehetőség, hogy bűnözzenek, még nem okos az az ország, nincs kirafináltoskodva! Idehaza, ha egy cigány felmegy a villamosra, már tudják róla, hogy ez zsebes. Mindenki mondja, hogy odakint nagyon naivak az emberek, míg el nem játszod a becsületed, el vagy fogadva mint ember, bármit elhisznek neked. Persze ha egyszer elveszíted a szavahihetőségedet, nem foglalkoznak többet veled. Kint, amíg a romák ki nem mentek, nem annyira volt ismeretes az üzleti lopás, ezért szinte mindent ki lehetett lopni. Állítólag most már minden nagyobb áruházra ki van írva: »Kérlek, ne lopj!« Sokan mondják, hogy odamennek hozzájuk, és könyörögnek, hogy ne lopjanak. Az áruházakból kilopták a drága öltönyöket, ruhákat, direkt olyan szerszámokat készítettek, amivel a biztonsági festékbombákat le tudták pattintani. Leszedték róla, felvették, és már hozták is ki a több ezer dollár értékű ruhát. Ezt pedig feketén két-háromszáz dollárért próbálták eladni. Szóval még nem okos az ország, de már kezd kicsiszolódni.” (R. O. roma vállalkozó, Budapest)

Valóban előfordulnak hasonló esetek, de tapasztalataim alapján állíthatom, hogy nem meghatározók a vizsgált közösségben, meg aztán ellenpélda is akad: például egy Magyarországon megélhetési bűnözésre kényszerült roma férfi az adódó munkalehetőségek és a jóval magasabb kereseti lehetőségek hatására folyamatos, rendszeres munkát vállalt. Bűnözésben való részvételre a megérkezést követő első időszakban van nagyobb esély, a kezdeti nehézségek és bizonytalansági tényezők hatására a menekültek könnyebben ítélik pillanatnyi helyzetüket kilátástalannak. Ezt az esélyt növeli még a menekültszállók sok esetben depressziós hangulata is.

Az általam megismert csoport gazdasági tevékenységét, megélhetési stratégiáját tehát a sokszínűség jellemzi, valamint a sok más roma közösséget jellemző nagyfokú nyitottság és mobilitás. Nem szabad elfelejteni, hogy a Magyarországról érkezett családok mögött a kutatás idejében még csak két-három év állt az új gazdasági környezet megismerésére és kiaknázására. Sokuk menekültügyének elbírálása még folyamatban volt, ennek ténye is befolyásolta döntéseiket.

Az 1998–99 után érkezők már valamivel könnyebb helyzetben vannak. Az elsősorban rokonok kapcsolatokra épülő információs csatornákon keresztül már elindulásuk előtt realisabb képük lehet az őket fogadó új viszonyokról, a megérkezés után pedig élhetnek a már kint élő rokonok segítségével, felhasználhatják az általuk összegyűjtött tudást, tapasztalatot.

Az új kapcsolati háló és a rokonsági rendszer szerepe a migráció gyakorlatában

A világban zajló migrációs gyakorlatokról szóló empirikus leírások, valamint a migráció elméletével foglalkozó hazai és nemzetközi szakirodalom elismeri a kapcsolati hálók fontosságát, rávilágítva azok meghatározó szerepére a migráció folyamatában. Új területre helyeződve a kapcsolati hálók folyamatosan módosulnak és terebélyesednek; részt vesznek benne mindazok, akik már eljutottak a fogadó országba, és azok a nem migráló rokonok, barátok és ismerősök, akik a kibocsátó országban maradtak. Új kapcsolatok alakulnak a friss bevándorlók és az új környezetben élő emberek között. Információs szálak szövődnek a kialakuló új közösségen belül, valamint az új közösség és a kibocsátó

közeg között is. A jelenség régebbi elvándorlások során is megfigyelhető volt (Fejős, 1993: 65–75), az utóbbi évtizedek nagyarányú közlekedési, informatikai és telekommunikációs fejlődése azonban nagymértékben megnövelte intenzitását és hatótávolságát (Kiss, 1993: 43). A migráció során módosuló és bővülő kapcsolati hálók, valamint a rajtuk átfutó információk segítik, befolyásolják, általában felgyorsítják és megkönnyítik a migrációs gyakorlatot.

Az elvándorlást megkezdő csoportok fokozatosan megismerik a fogadó ország gazdasági lehetőségeit és gyakorlatát, betagozódnak az új társadalom szociális intézményi rendszerébe, beletanulnak a jóléti társadalom közösségi életébe. Felmérik a szociális juttatások mértékét és hozzáférhetőségét, egyre hatékonyabban használják fel mindennapjaik során a képzési lehetőségeket, a hatóságok munkáját, a támogatási és egészségügyi rendszereket, feltérképezik a kedvezőbb lakhatáshoz jutás módjait, megértik a menekültügyi eljárások sokak számára áttekinthetetlennek tűnő mechanizmusát. Ez a fokozatosan bővülő tudás és információmennyiség egyrészt megkönnyíti a migránsok mindennapi életét a fogadó országban, másrészt a kapcsolati hálókon keresztül eljut a közösség otthon maradt tagjaihoz, ezáltal befolyásolja a migrációval kapcsolatos véleményüket, megkönnyíti az esetleges kivándorlás megtervezését, csökkenti annak kockázati tényezőit. Minél később tervezi valaki a kivándorlását, a kapcsolati hálón keresztül beszerezhető információk annál könnyebbé teszik számára a döntéshozatalt, s megkönnyítik a gyakorlati lebonyolítást, ráadásul sokszor konkrét anyagi segítségre is számíthat.

A migráció kapcsolati hálóinak tanulmányozása hozzásegít, hogy átfogóbb és árnyaltabb képet kapjunk a migráció folyamatáról. Elkerülhetjük például azokat a Magyarországon gyakran elhangzó általánosító értelmezéseket, melyek a romák növekvő mértékű migrációját kizárólag egy-egy társadalmi, politikai vagy gazdasági okkal magyarázzák.

Egy konkrét eset tanulmányozásakor mindenesetre célszerűnek tűnik megvizsgálni, hogy az adott közösség otthon maradt tagjainak kapcsolati hálója hogyan épül fel, mely elemek tekinthetők dominánsnak benne. A roma közösségek esetében a kapcsolati hálók többsége a rokoni szálak mentén szerveződik. Függetlenül a konkrét leszármazási elvtől, valamint attól, hogy esetenként pusztán az egymás mellett élés is tud a vérségi rokonsághoz hasonló kapcsolatokat kialakítani, a rokonsági fok határozza meg a kapcsolatok zömének minőségét és intenzitását (Formoso, 2000: 154–161; Piasere, 1997: 73–89; de vö. Piasere, 1997: 54–56).

A városi környezetben a romák több kerületben szétszóródva élnek, mégis naprakészen tájékozottak egymás életéről, különböző gazdasági tevékenységeket sok esetben együtt végeznek, ünnepeiket együtt ülik meg, a problémákat igyekeznek közösen megbeszélni és megoldani. A környezettel való intenzív és sokrétű kapcsolattartás mellett a csoport integritását javarészt sikerült megőrizniük (Hajnal, 1999: 84–87).

Nem ellentmondva mindennek jelezni kell, hogy a roma közösségek felépítési elvét vizsgálva sok esetben azt találjuk, hogy a leszármazási elv mellett más tényezők is szerephez juthatnak a közösségi kötelékek kialakításában, például a közös lakóhely, a nyelv vagy a hasonló életmód (Prónai, 2000: 56). A közösség felépítésére tett megállapítás az általam vizsgált közösségre is érvényes, főként Kanadában, ahol a közös lakóhely vagy a nyelv fontos szerephez jut, nem csökkentve a rokonsági kötelékek jelentőségét.

A közösség tagjai 1998-tól vándoroltak ki Kanadába; változó gyakorisággal, de folyamatosan indulnak el családok a tengerentúlra. A közösség otthon maradó tagjai között fontos téma lett a kivándorlás lehetőségének folyamatos mérlegelése, és a már kint lévő családok helyzetének megvitatása, értékelése. A kivándorlás egyre inkább szóba jö-

hető és megvalósíthatónak tűnő alternatívaként jelenik meg a jövőképet, a megélhetési stratégiát illetően, főként a fiatalok körében.

Számtalan konkrét oka lehet annak, hogy egy családban felmerül a kivándorlás gondolata. Oka lehet a gazdasági ellehetetlenülés, aminek egyik fontos előidézőjeként a foglalkoztatási diszkrimináció jelölhető meg, a direkt módon jelentkező faji megkülönböztetés a lakosság vagy a hatóságok részéről, és az ebből fakadó konfliktusok. Ok lehet a fiatalabb generáció érdekeinek képviselője; kisebb-nagyobb elkövetett bűntettek miatti menekülés; vagy a család eladósodása, esetleg egyszerűen egy jobb színvonalú élet iránti vágy.

„Sokan azért akarnak kimenni, mert a családon belül valaki kitalálja, és akkor a többiek is akarnak vele menni. Ha olyan valaki találja ki az utazást, akinek itthon is jól ment, akkor természetesen sok olyan családtag és annak családja is vele akar menni, aki sok esetben eddig is a segítségére, támogatására szorult, rajta keresztül jutott okosságokhoz. Ezek azt remélik, hogy odakint mindez hasonlóan fog működni.” (T. A. roma vendéglátós, Budapest)

Az elvándorlás gondolatát kiváltó körülmények egymást erősítve, egymással összefüggésben vezetnek a kivándorlás megvalósításához, s a felsorolt okok annál könnyebben vezetnek a migráció gyakorlati vállalásához, minél kisebb a kockázat. A kockázati tényezőket pedig az idő múlásával egyre inkább csökkentik a kapcsolati hálókon keresztül folyamatosan áramló információk és a konkrétan igénybe vehető segítségük bővülő köre.

A családok napi szintű kapcsolatot tartanak fenn egymással: a kanadai telefontarifák alacsonyok, nem ritkák a több óráig tartó beszélgetések. Ily módon az otthon maradtak széles köre értesül a kintlévők mindennapjainak legapróbb részleteiről is. Előfordulnak személyes találkozások is a közösség elszakadt részei között. Két család férfi tagjai személyesen is jártak Torontóban meglátogatni rokonaikat; több család egyszer már visszajött Magyarországra, de újra Kanadában él.

A kintmaradáshoz általában már az utazás megkezdése előtti időben szükség van segítségre. Az első nehézségeket a hivatalos, pecséttel ellátott meghívólevelek beszerzése okozza. Meghívólevélre azért van szükség, mert bizonyos összegű költőpénz hiányában előfordul, hogy a magyar hatóságok nem engedik felszállni a repülőre a családokat, vagy a tranzitország repülőteréről fordítják vissza őket. Egy többgyerekes család számára természetesen a repülőjegyek árának előteremtése is nagy nehézségeket okozhat. Mára ezek a problémák viszonylag egyszerűen megoldhatók. A közösség már Kanadában élő tagjai között két személy is van, akikhez ilyen esetben fordulni lehet. Ők több mint három éve elhagyták Magyarországot, és azóta meglehetősen gazdag ismeretségi rendszert sikerült kiépíteniük, beszélnek valamennyire az angol nyelvet, tájékozottak a hivatali ügymenetben. Sikerült kapcsolatot teremteniük kanadai utazási irodákkal, ahonnan egyrészt be tudják szerezni a szükséges formai követelményeknek megfelelő meghívóleveleket, másrészt lehetőségük nyílik hitelbe vásárolni a repülőjegyeket. Ez azt jelenti, hogy az iroda a vételár kiegyenlítése nélkül odaadja a névre szóló jegyeket a közvetítőnek, aki garantálja, hogy az újonnan érkezettek a „startpénzből” megadják az adósságot. A meghívólevelek más módon is beszerezhetők, például kanadai állampolgárságú barátoktól, ismerősöktől.

Az utazást követő nehézség a repülőtéren várja az embereket: jelentkezni kell a bevándorlási hivatal képviselőjénél. A családoknak jelezniük kell, hogy menekültként kívánnak Kanada területére lépni, és röviden indokolniuk kell a döntésüket. Fontos, hogy az itt tett nyilatkozat megfeleljen bizonyos követelményeknek, mert a későbbi eljárások során nem lehet jelentősen eltérni tőlük. A formai és tartalmi követelmények részleteiről már Magyarországon is lehet információkhoz jutni, ismeretükben könnyebb olyan nyilatkozatot tenni, ami megnöveli a későbbi pozitív elbírálás esélyét. Az is ismert már sokak számára, hogy elindulás előtt, akár informális úton is, célszerű beszerezni bizonyos hivatalos (vagy hivatalosnak tűnő) papírokat, melyek jól jöhetnek a későbbi eljárás folyamán. A sokszor többszörös jelentkezési procedúra után azoknak, akiket nem várt senki, a bevándorlási hivatal munkatársai nyújtanak segítséget, de mára már többnyire rokonok (esetleg barátok) fogadják a repülőtéren az újonnan érkezetteket. A fogadó család képviselőjének nyilatkozni kell, hogy az első segítők folyósításáig megfelelő körülményeket tud biztosítani vendégeinek. Ezzel elkerülhető, hogy a zsúfolt menekültszállón legyenek kénytelenek elkezdni az új életet, igaz, egyben lemondanak az első hetekben a szállón lakóknak járó költőpénzről.

A közösség kint élő tagjai közül mindig akad valaki, aki segít az első hetekben. Autón viszi az újonnan jöttet a különféle hivatalokba, ahol intézni kell az új élethez szükséges iratokat, engedélyeket, megpróbálja a legjobb ügyvédet megszerezni a menekültügyi eljárással kapcsolatos feladatok bonyolítására. Segít lakást bérelni, megvásárolni a legszükségesebbeket. A segítők ismerik a segítségnyújtó szervezetek bútorraktárait, valamint azokat a templomokat, ahonnan időnként bútorokat, edényeket, ruhákat, szőnyeget és konzerveket lehet elhozni. Elmennek a vágóhídra vagy nagyobb áruházakba, és olcsó hússal töltik fel a hűtőszekrényeket. A lakás otthonossá tételében szinte minden rokon segít valamilyen formában: a tisztasági festés elvégzésében, a bútorok szállításában, a takarításban, a dekorálásban. Hála a közreműködésnek, egy frissen érkezett család már hat-nyolc nappal az első segély folyósítását követően teljesen berendezett, jól felszerelt lakásban lakhat, a gyerekek iskolába járnak, a felnőttek esetleg már valami alkalmi munkát is vállalhatnak.

Természetesen minden segítségnek és közreműködésnek ára lehet, aminek nagysága – attól függően, hogy az újonnan érkezettek milyen rokonsági vagy barátsági fokban állnak a közreműködővel – a szívességi, ingyenes segítségnyújtástól az utóbb törlesztendő több ezer dollárig terjedhet. Az önzetlen vagy üzleti alapú segítség nélkül sok család nem tudna megbirkózni a kivándorlás első szakaszában felmerülő nehézségekkel.

A továbbiakban egy torontói példával mutatom be a kapcsolati háló szerepét és működését a migráció gyakorlatában. A bemutatott családok részét képezik a vizsgált közösségnek (név nélkül szerepelnek, kizárólag a rokonsági fokot használom azonosításra).

Ego családja az 1990-es évek legelején menekültként hosszabb időt töltött Észak-Európában, Ego sógora Kanadában töltött hosszú hónapokat, Ego testvérenek apósa vendégmunkásként évekig Németországban dolgozott. 1998 elején pár hét különbséggel több család érkezett Kanadába. Először Ego testvérenek családja, Ego testvérenek apósa és az ő családjaik jöttek. Ők kezdetben menekültszállón laktak, majd egy ideig együtt béreltek lakást. Mára már külön lakásokban laknak, de egymástól pár száz méterre, ugyanazon a lakótelepen. A férfiak általában együtt vállalnak munkát az építőiparban, ebben központi szerepet kap az após, aki nagy tapasztalatú szakmunkás (egyedül neki van szakképesítése). Ugyanabban az időszakban érkezett Ego, akit felesége és három gyereke két hónappal később kö-

vetett, valamint Ego lánytestvére és édesanyja. Mindnyájan menekültszállón kezdték az új életet, majd bérelt lakásba költöztek. Ego az egyedülálló lánytestvérét, akinek férje még Magyarországon meghalt, rendszeresen és többféle módon támogatta a kezdetekben. Ego édesanyja egyedül élő nyugdíjas, nem bérel külön lakást, mindig valamelyik lányánál lakik, és sokat vendégeskedik a fiainál is. Ego után egy hónappal érkezett meg sógora a családjával. Ő egy-két évvel azelőtt hónapokat töltött Kanadában, eléggé jól ismerte az ottani viszonyokat. Az első hetekben a család egyik régi magyarországi barátjánál laktak, akik szintén menekülteként érkeztek még 1997-ben, és ekkorra már külön lakást béreltek. A baráti segítséget az első segély kézhezvételéig használták ki, azóta külön lakást bérelnek Torontóban. Velük szinte egy időben érkezett meg Ego fiútestvére feleségével és három gyerekével. Ők menekültszállón kezdték, majd Torontóban béreltek lakást.

Ego fiútestvére pillanatnyi nehézségek hatására 1998 végén családjával együtt visszautazott Magyarországra, majd az ottani helyzetet újra kilátástalannak ítélve 1999 nyara óta újra Kanadában élnek.

Ego feleségének unokatestvére 1998 végén érkezett meg családjával. Kelet-Magyarországon laktak; a férfi az építőiparban szakmunkásként, majd vállalkozóként dolgozott. Kölcsönöket vett fel, elszámolási vitákba keveredett, jobbnak látta elhagyni az országot. Döntésében nagy szerepet játszott unokanővérenek (Ego felesége) biztatása. Menekültszállón laktak egy hónapig, de az újrakezdésben Ego rengeteget segített. Jelenleg a családfő az építőiparban dolgozik egy magyar származású vállalkozó keze alatt; Ego családjával azonos utcában laknak egy kisebb városban. 1999 elején érkezett meg Ego fiútestvéreinek volt felesége a kislányával. Az asszony a válása után nem ment újra férjhez, volt férje családjával szoros kapcsolatot tartott fenn még odahaza is. Később a család Kanadában lévő tagjai egyöntetűen úgy ítélték meg, különösképpen a közös kislányra való tekintettel, hogy Magyarországon csak elkallódna egy ilyen csonka család, ezért javasolták nekik a kiutazást. A megérkezés után Ego intézte számukra a hivatalos ügyeket, eleinte Ego lánytestvérével laktak együtt, majd külön lakást béreltek. Jelenleg Torontóban, a rokonokhoz közel élnek, segélyből és alkalmi munkákból tartják el magukat.

Közben 1999 nyarán látogatóba érkeztek Ego unokatestvérei. Asszonyok nélkül, két tizenéves, de már nő és gyermekes fiúgyerekekkel utaztak Kanadába, ahol csaknem egy hónapot töltöttek. Ők Magyarországon jómódú vállalkozók, leginkább kereskedelemmel foglalkoznak. Régóta gondolkodnak rajta, hogy kitelepednek, és a kivitt pénzüikkel valamilyen vállalkozásba kezdenek. A Kanadában töltött időt leginkább az üzleti lehetőségek felmérésére fordították, sokat utaztak és sok emberrel tárgyaltak. Természetesen végiglátogatták a rokonokat és barátokat; legtovább Ego sógoránál laktak, aki abban az időben Torontó központi helyén bérelt lakást. Ezek a családok végül nem szánták rá magukat a változtatásra, a kutatás időpontjáig még Magyarországon éltek, bár a kivándorlás kérdése továbbra is mindennapos beszédtema volt közöttük.

A kutatás időpontjában, 2000 végén érkezett meg Ego feleségének másik unokatestvére a feleségével, három gyerekével és mostohagyerekével. Ők szintén Kelet-Magyarországról érkeztek, a férfi testvére, akivel régen együtt is dolgoztak az építőiparban, nagy befolyással volt rájuk a kivándorlást illetően; megérkezésük után mindenben segítettek is nekik. A családot autóval várták a repülőtéren, a hivatalos procedúrát követően pár órával már családi körben pihenhették ki az út fáradalmait. Nem kellett menekültszállóra menniük, az első hetekben a testvérénél laktak, majd az első segély megérkezése után közvetlen mellettük béreltek lakást. Ruhák, bútorok, autó szerzésében, a gyerekek beiskoláztatásában és a hivatalos papírok intézésében a rokonok segítettek. A családfő testvére mellett,

aki egyébként családi alapon szeretne építőipari vállalkozásba kezdeni, már a megérkezés utáni második héten munkába állhatott.

Ottlétem idején tehát az előbbieken áttekintett rokon családok voltak közvetlenül érintve a kivándorlásban (csak részben említve azokat a még Magyarországon élő rokonokat, akik egyelőre csak tervezik a kiutazást).

Ego a családjával, felesége két unokafivérének családjával egy településen, egy utcában lakik, naponta többször találkoznak, sokszor együtt dolgoznak. Ego fivére a családjával, valamint az ő apósa családjaikkal ugyancsak együtt, egy lakótelepen laknak Torontóban, és a férfiak is együtt dolgoznak. Megint csak Torontóban, szinte közvetlenül egymás mellett lakik Ego édesanyja, sógora a családjával, másik fiútestvére a családjával, lánytestvére a gyerekeivel.

Az összes család – lakóhelytől függetlenül – heti rendszerességgel látogatja egymást, telefonon naponta beszélnek. Emellett minden család intenzív kapcsolatot tart fenn a magyarországi rokonsággal, nem ritkák a többórás telefonbeszélgetések.

Elmondható tehát, hogy a rokoni kapcsolatok az új környezetben, a közösség életének a vizsgált szakaszában is a kapcsolati háló meghatározó részét képezik, és erős hatással vannak a mindennapi életre és a migráció gyakorlatára egyaránt. Itt kell még említést tenni a közösségben megfigyelhető házassági szokásokról, melyek Magyarországon endogám vonásokat mutatattak, annak ellenére, hogy több férfinak romungro a felesége. Ez a vonás – az eddigi kevés példa alapján – egyelőre Kanadában sem változott. Az egyik Torontóban élő családfőnek el kellett hagynia Kanadát, és többé nem is mehet vissza. Egyedül maradt felesége a közös gyerekkel fiútestvére sógorával állt össze, azóta közösen bérelnek lakást. Egy Wellandben élő család feje tervezi, hogy fiai számára majd Magyarországról szerez „tisztességes cigánylányt” feleségnek. Arra nem láttam példát, hogy nem cigány beházasodott volna valamegyik családba.

A kivándorló családoknak módjuk van kapcsolatot teremteni a már régebben Kanadában élő magyarokkal. A menekültszállókat időnként felkeresik magyar vállalkozók is, és olcsó, általában alkalmi munkaerőt toboroznak a roma családok között. A szakmunkásokat alkalmazó fővállalkozó is gyakran első- vagy másodgenerációs kanadai állampolgárságú magyar bevándorló. A munkát keresők gyakran hirdetnek a Torontóban megjelenő magyar nyelvű lapban. Az önálló lakásba költözés után is megmarad a lehetőség a kapcsolatteremtésre, hiszen Torontóban és a környék legtöbb településén több mint száz év óta élnek magyarok, a közterületeken, nyilvános helyeken sem ritka a magyar beszéd. Az általam megismert családoknak is voltak ilyen kapcsolataik. Előfordult, hogy a telefonkönyvből kikeresték a magyarosnak tűnő neveket: az ismerkedési kísérletek váltakozó eredményt hoztak, de tudtommal merev visszautasításra nemigen volt példa. Welland polgármesterének családja magyar származású, ez nevéből is világosan kitűnik. Magyarul már nem beszél ugyan, de nagyfokú segítőkészséget mutatott a városában élő roma családok gondjainak megoldásában. Irodáját folyamatosan felkeresték a segítségre szorulóknak.

A különféle áruházak és elárusítóhelyek közül azokat részesítették előnyben, ahol magyar eladó dolgozott, az egyházak közül ahhoz fordultak, ahol a lelkész magyar származású volt, az autókat egy nyugdíjas autószerelőnél javíttatták, aki ugyan már Kanadában született, de még beszélt magyarul. Egy vegyesbolt magyar származású tulajdonosának sokáig sütötték az asszonyok az eladásra szánt süteményt, ebben a boltban hitelre is tudtak vásárolni. Két családot is ismertem, amelyek hónapok óta szoros kapcsolatot tartanak magyar származású nyugdíjasokkal, akik egyedül élnek és sokszor segítségre is szorulnak. Mindkét esetben napi szintű a kapcsolatuk, rendszeresen és kölcsö-

nösen látogatják egymást, közösen ülnek asztalhoz, együtt ünnepelnek, a roma asszonyok segítenek a takarításban, a bevásárlásban, mely segítségeikért az érintettek szívesen fizetnek is. Ezeknek a kapcsolatoknak az egyik legfőbb vonzereje, túl a barátságon és az anyagi lehetőségeken, a nyelvi kommunikáció egyszerűségében rejlik, valamint a biztonságot adó érzésben, hogy igazi kanadai állampolgárokkal tarthatnak fent baráti kapcsolatot.

Különböző országból érkezett romák közötti rendszeresebb kapcsolattartásra csak igen elvétve láttam példát, pedig volna ismerkedési lehetőség, főleg Torontóban: például a Roma Közösségi és Jogvédő Központ (Roma Community and Advocacy Centre) által szervezett gyűléseken és ünnepségeken, ahol kelet-európai országokból elszármazott roma csoportok találkozhatnak össze. Az életüket Kanadában újrakezdő családok számára egyaránt lehetőség nyílik magyarországi magyarként vagy magyarországi romaként élni és megnyilatkozni, de magyarországi beásokkal, romungrókkal való kapcsolat esetén az oláh cigány önmeghatározás kerülhet előtérbe, míg cseh, román vagy macedón romák között a romák nemzetekfelettsége jelentheti az összetartozás érzésének alapját. A mindennapi kommunikációk során egyelőre az összes lehetséges variáció megfigyelhető, a pillanatnyi érdekeknek megfelelően. Kérdés, hogy az önmeghatározásnak ezek a nyilvános, a külvilág felé mutatott módjai mennyiben érintik a közösség belső önképét, és mennyiben értékelhetők pusztán az életet megkönnyítő, a csoport összetartozását védő és megőrző taktikaként (vö. Williams, 2000b: 188–189).

A nyelvi nehézségeket is figyelembe véve természetesen a nem magyar anyanyelvű kanadaiakkal tartott rendszeres kapcsolat a legritkább. A hivatalok alkalmazottaival való találkozásokon kívül elsősorban a közvetlen lakóközösséggel volna mód kapcsolatot kiépíteni, de ez vajmi kevésbé jellemző. Még a fiatalabb, iskoláskorú gyerekek között sem gyakori a barátkozás, noha náluk jóval kisebbek a nyelvi akadályok.

Hivatkozások

- BOYD, MONICA (1999): Integrating Gender, Language, and Race. In SHIVA S. HALLI and LEO DRIEDGER (eds.): *Immigrant Canada: Demographic, Economic, and Social Challenges*. University of Toronto Press, Toronto, 282–306.
- FEJŐS ZOLTÁN (1993): *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940*. Közép-Európa Intézet, Budapest.
- FORMOSO, BERNARD (2000): Cigányok és letelepültek. In PRÓNAI CSABA (szerk.): *Cigányok Európában 1*. Új Mandátum, Budapest, 29–180.
- HAJNAL LÁSZLÓ ENDRE (1999): Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben. *Regio*, 1: 84–102.
- HAJNAL LÁSZLÓ ENDRE (2000): Budapesti oláh cigányok migrációs stratégiái. *Mozgó Világ*, 10: 104–108.
- HÁRS ÁGNES (1991): A nemzetközi migráció néhány problémájáról. *Szociológiai Szemle*, 2: 123–138.
- KISS JUDIT (1993): Nemzetközi migráció: tények, tendenciák és távlatok. In TAMÁS PÁL és INOTAI ANDRÁS (szerk.): *Új exodus*. MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, Budapest, 40–59.
- LIÉGEOIS, JEAN-PIERRE (1998): *Romák, cigányok, utazók*. Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központ, Budapest.
- MCGOWN, RIMA BERNIS (1999): *Muslims in the Diaspora: The Somali Communities of London and Toronto*. University of Toronto Press, Toronto.

- NEUWIRTH, GERTRUD (1999): Toward a Theory of Immigrant Integration. SHIVA S. HALLI and LEO DRIEDGER (eds.): *Immigrant Canada: Demographic, Economic, and Social Challenges*. University of Toronto Press, Toronto, 51–69.
- NIEDERMÜLLER, PÉTER (1990): An Anthropological Approach to the Study of Immigration. In PUSKÁS, JULIANNA (ed.): *Overseas Migration from East–Central and Southern Europe 1880–1940*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 227–235.
- OKELY, JUDITH (1983): *The Traveller Gypsies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- PIASERE, LEONARDO (1997): *A ciganológusok szerelmei*. Válogatott tanulmányok. ELTE BTK Kulturális Antropológiai Szakcsoport, Budapest.
- PORTES, ALEJANDRO és BÖRÖCZ JÓZSEF (1989): Keserű kenyér: A munkaerő nemzetközi migrációjának szociológiai problémái. *Szociológia*, 1: 11–31.
- PRÓNAI CSABA (2000): Néhány gondolat a cigány társadalomról. Patrick Williams szociálintropológiája. *Kultúra és Közösség*, 2000–2001, 1: 53–59.
- PUSKÁS JULIANNA (1982): *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- STEWART, MICHAEL SINCLAIR (1994): *Daltestvérek*. T-Twins–MTA Szociológiai Intézet–Max Weber Alapítvány, Budapest.
- SZUHAY PÉTER (1999): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In GLATZ FERENC (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, Budapest, 139–161.
- TÓTH PÁL (1998): A falusi cigányság és az informális szektor. In KOVALCSIK KATALIN (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. BTF–IFA–MKM, Budapest, 175–184. /Tanítók kiskönyvtára 9./
- WILLIAMS, PATRICK (2000a): A párizsi kelderások láthatatlansága. In PRÓNAI CSABA (szerk.): *Cigányok Európában 1*. Új Mandátum, Budapest, 183–205.
- WILLIAMS, PATRICK (2000b): Michael Stewart: Brothers in song. 1987. In PRÓNAI CSABA (szerk.): *Cigányok Európában 1*. Új Mandátum, Budapest, 336–341.

MITŐL MÁSOK AZ AFGÁNOK?¹

Ahogy magyarországi afgán kamaszok és szüleik látják

Írásom az afgán menekültek közösségéről szól, olyan családokról, akik már kiköltöztek a befogadóállomásokról, és menekültstátusuknak köszönhetően tartózkodási engedéllyel rendelkeznek. Az afgán menekült közösség jellemzője, hogy míg az afrikai menekültek legnagyobb része egyedülálló férfi, addig az afgán menekültek nagy része családjával együtt érkezik.

Az afgán közösség tagjai már megkezdtek a beilleszkedést, tehát járnak az állam által biztosított, térítésmentes magyar nyelvtanfolyamra, gyermekeik magyar iskolában tanulnak, a férfiak dolgoznak.

A felmérés során megkérdezett családok legnagyobb része 2–6 éve érkezett Magyarországra. Ez a rövid idő is elegendő volt ahhoz, hogy szembetűnő legyen a generációs különbségek „kulturális színezete”: amíg a gyermekek magyar iskolába járnak, magyar barátai vannak, a magyar öltözködési és zenedivatot követik, addig a szülők és a nagyszülők próbálnak ragaszkodni az otthonról hozott szokásokhoz.

Az önmagukról kialakított kép vizsgálatakor fontos tényező a gyermekek szocializációja: hogyan keveredik az iskolában, illetve a magyar családokban látott normarendszer az otthon tanult afgán szabályokkal. Kettős életet élnek a gyermekek? Ha igen, akkor ez tudatos? A gyermekeknek meghatározó szerepe lesz abban, hogy az ő gyermekeiknek mit jelent majd afgánnak lenni, ha sosem láthatják Afganisztánt.

Az interjú

12–25 év közötti fiatalokkal (15 fővel), valamint szüleikkel (10–12 fővel) készítettem interjút. Vegyesen vizsgáltam a több éve Magyarországon élő és a csak egy-másfél éve itt tartózkodókat. Vizsgálatom nem terjedt ki a befogadóállomásokon és a közösségi szállásokon lakó afgánokra.

Abból a feltételezésből indultam ki, hogy az „afgán migráns identitástudat” egyik fontos eleme az afgán kultúra és hagyomány őrzése. Az interjúk célja az volt, hogy felmérjem: miben tekintik magukat az afgánok eltérőnek a magyartól, mit jelent az afgán kultúra a fiatalok és mit a szülők számára. Külön figyelmet fordítottam a vallásra: mennyire gyakorolják azt, hogyan ünnepelnek, beépítenek-e egyes elemeket a magyar ünnepekből.

---

¹ Részletek. Eredetileg megjelent: Marton Klára (2000): Mitől mások az afgánok? – Ahogy magyarországi afgán kamaszok és szüleik látják. In Sik Endre és Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest, 2000, 38–49.

A szülőktől arra is választ kerestem: milyen érzés számukra az, hogy a gyermekek az afgán kultúrától eltérő mintákat látnak az iskolában és a magyar családokban, illetve hogy melyek azok az otthonról hozott szokásoktól eltérő elemek, amelyeket veszélyesnek érznek a saját nevelési elveik szempontjából.

Az afgán kamaszok identitástudatának vizsgálata során számos probléma merül fel, hiszen akárcsak a többi tizenévesnek, nekik is kialakulatlan és bizonytalan az énképük. Ráadásul idegen, a megszokott kultúrájuktól eltérő környezetben kell megtalálni öntudatukat.

Mivel elég kisszámú közösségről van szó, általában – az azonosíthatóság elkerülésére – „egy asszony (anya, anyuka)”, „egy apa (apuka)” vagy „egy kamasz” megjelöléssel hivatkozom a beszélőre.

Ami furcsa és szokatlan (volt)

Hogyan képzelték el Magyarországot, mielőtt idejöttek? A legtöbben azt mondták, hogy bár nem tudtak sokat az országról (voltak olyan családok, akik nem is Magyarországot jelölték meg úti célként), de azért az iskolában már hallottak róla, és szinte mindenki ismerte a főváros nevét. Akik ide készültek, azokban egy békés ország képe élt, ahol nincs háború, és nyugodtan lehet élni.

Két kamasz fiú elmesélte, hogy mennyire meglepődtek, amikor először körülnéztek. Egyikőjük azt hitte, hogy sokkal fejlettebb az ország, itt olyan felhőkarcolók vannak, mint amelyeneket a filmekben látott. Azt hitte, hogy Európa ugyanolyan, mint az Egyesült Államok. Úgy gondolta, hogy itt minden utca tiszta és rendes. Most viszont látja, hogy sok a szegény ember, sok a hajléktalan. A másik fiú szerint is sok Budapesten a szegény, és feltűnt neki, hogy milyen csendes a város.

A felnőtteknek a nyelv volt a legfurcsább, és többen bevallották, hogy az még most is nagyon szokatlan. Feltűnt, hogy Magyarországon nagyon szabadok az emberek, itt szabadon lehet csókolózni az utcán, és kézen fogva járnak a párok. „Azóta”, mondta az egyik feleség, „most már mi is kézen fogva járunk... néha...” Ma már olyan, mintha ott-hon lennének, mondta szinte mindenki.

Az idősebbeknek azért tetszik Budapest, mert béke van. Sok családnak azonban eszébe jut, hogy milyen sok mindent kellett maguk mögött hagyni, amit talán sosem látnak viszont.

Három huszonéves lánynak még most is szokatlan, hogy itt az emberek orrot fújnak mások előtt. „Nálunk ez nagyon nagy illetlenség, főleg evés közben.” Afganisztánban feláll az illető, és kimegy orrot fújni. Továbbá Afganisztánban az utcán nem illik enni, bár, bevallották, itt néha velük is előfordul.

Ugyanezek a lányok arról panaszkodtak, hogy a magyarok nem elég vendégszeretők. Náluk az a szabály, hogy azzal a vendéggel kell a legtöbbet foglalkozni, aki a legidegenebb a társaságban, hiszen ő érezheti magát a legkényelmetlenebbül. Rá kell a legtöbb figyelmet fordítani. „Azért kell a vendéggel nagyon figyelmesen foglalkozni”, mondták a lányok, „nehogy azt mondja, hogy a vendéglátók csak magukkal törődnek. Az nagy szégyen lenne.” Itt viszont voltak már kellemetlen tapasztalataik, és többször is feszélyezve érezték magukat.

Többeket meglepett, hogy nálunk „a nő az úr”. Az egyik anyuka elmesélte, hogy ha Afganisztánban egy másik férfi meglátta volna, hogy az egyik férj segít a feleségének a háztartásban, biztosan megdöbben. „Mit csinálsz? Hát te nem

vagy nő! Arra van a feleséged.” Mi több, itt sok családban a nő dolgozik és tartja el a családot. Az egyik anyuka ezzel magyarázza elsősorban, hogy miért nem működik afgán–magyar vegyes házasság. Az afgán nő, tette hozzá, „arra van”, hogy kiszolgálja az urát, hogy otthon maradjon és a házi teendőket végezze, ám egy magyar feleségnek nem lehet csak úgy odamondani, hogy „pucold ki a végét!” Ez itt már elegendő egy váláshoz – fűzte hozzá.

Szokatlan a magyar életfelfogásban, hogy bár gyermekkorunkban a szülők tartanak el minket, addig felnőtt korunkban ezt nem viszonzozzuk, és csak magunknak dolgozunk. Afganisztánban a gyermekek feladata, hogy viszonzásképpen eltartsák az idős szülőket. Erre utal a csupán tízéves kislány ígérete: gyorsan munkát talál, hogy eltarthassa édesanyját, és így neki ne kelljen majd dolgoznia.

A fiú kötelessége, hogy együtt maradjon a szüleivel. Az egyik kamasz fiú szerint pont ezért sokkal erősebben kötődnek a családhoz a fiúk, mint a lányok, hiszen a lány elmehet, sőt el kell mennie otthonról. A fiú már fiatalon készül arra, hogy bele fog szólni: a húgai kivel házasodhatnak össze, és kikkel barátkozhatnak; ő lesz a felelős az egész családjáért.

A kamasz fiúknak már most azon kell gondolkodniuk, hogyan fogják majd a családjukat eltartani (az új családjuk mellett). Afgán szokások szerint az anya „nem érzi jól magát a lányánál”, miután az férjhez ment. Azt viszont szégyennek érzi, ha más tartaná el őt. Ezért mindig a fiára támaszkodik. Egy fiú nem vonulhat külön a feleségével egy külön házba, ha nincs, aki eltartsa az édesanyját vagy a nővéreit. Ők nem lakhatnak és maradhatnak egyedül. Velük addig marad, amíg férjhez nem mennek. A báty sokszor olyan, mintha „apa” is lenne.

Egy afgán fiú tudja, hogy a szüleinek szüksége van rá (már csak azért is, mert sok családban a szülők nem beszélnek magyarul). Így ő sokkal többet segít otthon, mint a magyar fiúk. A család szent dolog, és ezért az afgánoknál sokkal erősebb az összetartás és a felelősség tudat érzése.

Eltérő szokások és hagyományok

Miben térnek el leginkább az afgánok a magyaroktól? Szinte kivétel nélkül mindenki azt válaszolta, hogy a szokásokban és a gondolkodásban. Az egyik anyuka hozzá is fűzte, hogy nem a haj- vagy bőrszín számít, hanem az eltérő kultúra. Az eltérés a vallási különbségekben gyökerezik.

Az afgánok szerint a magyar gyermekek nagyon szabadok. „Túl sok mindent engednek meg nekik a szüleik és a társadalom is.” A magyar fiatalok, elsősorban a szülők szerint, nagyon csúnyán beszélnek, amit a szüleiktől vagy a tévétől tanulnak. Az afgán szülő jobban odafigyel arra, hogy gyermeke illedelmesen és tisztelettudóan beszéljen. Ráadásul a magyar fiatal visszabeszél, elköltözik a szüleitől, elhagyja őket. Az egyik anyuka szerint a magyar fiatalok el vannak kényeztetve, és „ha a legkisebb akadályba ütköznek, már fel is adják. Az afgánok sosem adják fel”. Az egyik anyuka, bár bevallotta, nem sok mindent tud erről, a kereszténységet a szabadsággal azonosítja, mármint abban az értelemben, hogy túlzott a szabadság és az engedékenység.

Azt rossznak tartják, hogy a magyarok között sok a válás. Az egyik anyuka nem érti, hogy lehet az, hogy a magyar szülők feltűnően szeretik gyermekeiket, de aztán egyik napról a másikra elválnak, nem törődve azzal, mi lesz a gyer-

mekkel. Ezzel szemben szinte minden család azt vallotta, hogy nem ismer senkit Afganisztánban, aki elvált. Magyarországon azonban ez a sors vár azokra az afgán férfiakra is, akik magyar feleséget választanak.

Az afgán kamaszok „gondolkodásukban” térnek el lényegesen magyar társaiktól. Nekik már ilyen idős korokban is arra kell gondolniuk, hogy az ő kötelességük lesz ellátni az egész családot. Két kamasz fiú szerint a magyar fiataloknak csak a pénz, a pénz és a pénz számít. Csak azon jár az eszük, hogyan lehetnek gazdagok. Az afgánoknál ez nincs így, állították.

A fiúk is megerősítették szüleik véleményét, hogy a magyarok nem tisztelik sem a szüleiket, sem a tanáraikat. Az egyik fiú elmesélte, hogy a tanárai azért szeretik őt a legjobban, mert szinte ő az egyetlen, aki tiszteli őket. Afganisztánban a tanár el is verheti a gyermekeket, ezért ott nagyon félnék tőlük.

Szörnyű a szülők, de a legtöbb kamasz szerint is, hogy itt nagyon fiatalon kezdenek cigarettázni a fiúk. Afganisztánban csak akkor kezd valaki dohányozni, ha – 40 év körül – elég tiszteletre méltóvá válik ahhoz, hogy mások előtt cigarettázzon. Ha otthon megtudnák egy serdülőről, hogy dohányzik, akkor a szülei „agyonvernék”. Ebben semmi képp sem szeretnék a magyarokhoz hasonlítani. Az pedig különösen szokatlan, hogy a lányok is rágyújtanak?! „Ha egy lány Afganisztánban cigarettára gyújt, akkor az egyértelműen azt jelenti, hogy kurva” – mondták a fiúk.

Az iszlám előírások szerint tartózkodni kell a szeszes italok fogyasztásától és a cigarettától is. Több anyuka is elmesélte, hogy amikor a férjük már elég idős és tiszteletre méltó volt ahhoz, hogy rágyújthasson, akkor is iszonyatosan szégyellte ezt saját szülei előtt. Többször megtörtént, hogy amikor a szülők váratlanul megérkeztek, inkább a markába szorította az égő cigarettát, nehogy a szülei meglássák őt dohányozni. Magyarországon azonban több férfi is cigarettázik, és előfordul az is, főleg a közös ünnepeken, hogy megisznak egy-egy sört (persze van, aki többet is). Arról azonban még senki sem hallott, hogy egy nő rágyújtott volna, vagy kipróbált volna bármilyen szeszes italt.

A huszonéves lányok szerint „otthon sokkal nehezebben érik el az emberek az álmaikat”. Ezzel ellentétben itt szinte mindent valóra lehet váltani, mindenre van lehetőség. A fiúknak otthon el kell menni a háborúba, akár tetszik, akár nem, és semmi biztató sincs a jövőre nézve. „Itt mindenki jól érzi magát, sokat szórakoznak az emberek, míg otthon szinte semmit sem tehet” – fűzték hozzá.

És milyen furák a magyar házak! Afganisztánban mindig van legalább három-négy szoba, hiszen több a gyermek, és a felnőttek gyakran együtt maradnak a szülőkkel vagy nőtlen rokonaikkal. Itt az emberek albérletben laknak, még a lányok is. Otthon elképzelhetetlen, hogy egy lány egyedül éljen a családjá vagy a férje nélkül. A hajdon lány bátyja nem hagyhatja magára a hűgát, amíg az férjhez nem ment.

Mind a szülők, mind a kamaszok azt mondják, hogy Hollandiában és Németországban az afgánok már nagyon megváltoztak. Például ott már a lányok is járhatnak táncos szórakozóhelyre. Mivel a gyermekek viselkedése csak a családon múlik, azon, hogyan nevelik őket, a szülők mennyire vallásosak, illetve szabadgondolkodásúak, Nyugat-Európa elrontja az afgánokat. „Túl szabadok lesznek, ott a gyermekek már nem is mindig köszönnek a szüleiknek, és eltanulták azt, hogy nem kell őket tisztelni.” Az apuka elmondása szerint a lányok és a fiúk ugyanúgy öltözködnek és viselkednek, mint a többi nyugat-európai. Magyarországon, szerinte, „még nem ilyen rossz a helyzet”.

A magyar párok kevés gyermeket vállalnak. Afganisztánban azonban falun akár tíz gyermek is van egy családban. A városokban már kevesebb a gyermekek száma, itt átlagosan 3–5 gyermeket nevel fel egy család. A Magyarországon tartózkodó szülők pedig legalább 3–4 gyermeket szeretnének. És vajon az itt felnövőök hány gyermeket vállalnak? Az

egyik anyuka szerint az afgán szülők tudják, hogy milyen jó érzés a nagycsalád, ezért sok gyermeket akarnak. Ahogy az afgán mondás tartja: legalább négy gyermek kell egy családban, hogy legyen, „aki továbbviszi a szülők családi ágát”. A kamaszok még nem tudtak határozott választ adni arra a kérdésre, hogy hány gyermeket szeretnének, de a legtöbben örülnek annak, hogy nagycsaládban élnek.

Mi a jó Magyarországon? Mindenki a karácsonyt említette. Persze rögtön hozzátették, hogy ez csak a gyermekeknek szól, hiszen ők kapnak ajándékot és lehet karácsonyfájuk, „ha már egyszer itt élnek a szegény gyermekek, legalább ez az örömük meglegyen”. Persze az egyik család fényképet küldött a Pakisztánban élő rokonaiknak a karácsonyfáról. „Kinevettek minket! Azt mondták: Mi ez? Hát ez nem is a mi ünnepünk!” Arra azonban most még nem lehet választ kapni, hogy amikor ezek a gyermekek felnőnek, mit fog jelenteni a karácsony, azaz hogy továbbra is csak a gyermekek „ünnepe” marad-e.

Ünnepek

A felnőttek számára az afgán ünnepek a fontosak. A közösség minden nemzeti ünnepet megtart; kibérelnek valahol egy éttermet, ahová mindenkit meghívják. Bár a gyermekek, kortól függetlenül, mindig ott vannak, legtöbbször nem tudják pontosan, hogy mit ünnepelnek. Csak a szülők követik az afgán naptárat, a gyermekek csak az itteni időszámítást ismerik. Ha a szülők nem szólnának nekik, akkor sok mindentről elfeledkeznének, vallották a kamaszok. A kicsit idősebbek persze büszkén vállalják, hogy nekik olyan naptáruk van, amely az iszlám időszámítást is jelzi.

Amikor megkérdeztem a szülőket, hogyan fogják ünnepelni az új évezredet, csak annyit mondtak: a gyermekek kedvéért talán ők is kimennek majd a többi afgán családdal együtt az utcára, de ez nem nagyon jelent nekik semmit sem. „Afganisztán még nagyon messze van a 2000-tól” – vallotta az egyik kamasz fiú. (Az afgán időszámítás szerint most 1378 van.) Az egyik lány hozzáfűzte: jópofa dolog, amikor sok ember kint van az utcán, és együtt ünnepel, és talán ő is csatlakozik majd hozzájuk, bár a család nem osztja a lelkesedését. A gyermekes családok talán még egy kis ünnepet is rendeznek, de mindannyian a saját újévüket várják, márciusban.

A legfontosabb ünnepnek a ramadánt nevezték meg. A gyermekeknek elvileg 12–14 éves kortól kellene böjtölniük, de csak félig-meddig követik ezt az előírást. Az egyik idősebb kamasz lány büszkén mesélte, hogy ő tavaly is „vé-gigcsinálta a böjtöt”, és biztos benne, hogy az idén is kibírja. Hozzátette, hogy az iskolában a böjt alatt semmiben sem kért felmentést, még testnevelésórán sem. (A családja nagyon vallásos.) Egy másik kamasz lány csak annyit mondott, hogy az iskolai szünetben majd talán ő is megpróbálja, mondván: „fogynom kellene egy kicsit”.

A felnőtt férfiak és nők szinte mind betartják a böjtöt az egyik anyuka szerint, ám a napi ötszöri imádkozást már elég kevesen. Ezt azzal magyarázta, hogy sok a munka, és mind nagyon fáradtak. Afganisztánban úgy szervezik az emberek az életüket, hogy az imádkozások előírt idejét be lehessen tartani. Magyarországon főleg az idősebbek imádkoznak az előírásnak megfelelően, és az egyik kamasz fiú szerint „pont ezért tisztelik őket”.

Afgán gyomor?

Az afgán menekültek identitásának része lehet az is, hogy muszlimként nem esznek sertéshúst. Megvizsgáltam, hogy a sertéshús tilalma és ebből is fakadó másságuk a magyarokhoz képest mennyire fontos. Többen is bevallották, hogy már ettek sertéshúst, sőt az egyik család azt mondta, hogy ők nem képmutatóak, vállalják ezt nyíltan is. Az apuka szerint a legtöbb afgán család eszik sertéshúst, de csak otthon, amikor senki sem látja őket, mert „ezt nyíltan kevesen vállalják”. Magyarországon a legtöbb gyermek az iskolai menzán étkezik. Több gyermektől is hallottam, hogy ő már igenis evett sertéshúst, és „nem halt bele”. Találkoztam persze olyan gyermekkel is, aki – bevallása szerint – még sosem evett. Így a többieket is megszólta, hogy a „lelkük meghal”. A legtöbben elismerik, hogy az iskolában néha nincs alternatíva, bár az egyik kamasz lány szerint teljesen elképzelhetetlen, hogy ő sertést egyen, és megszegje az egyik legalapvetőbb muzulmán szabályt. A menzán neki külön készítenek ebédet. Ő az egyik legvallásosabb családból származik, nemrég érkezett Magyarországra. Arra is akad példa, hogy a szülő nem ragaszkodik szigorúan a szabályhoz, de a legidősebb fiú ennek ellenére nem hajlandó sertéshúst enni, és a családja viselkedését rosszallja. Szerinte igenis fontos, hogy ezt a szokást megtartsa az ember. A befogadóállomáson lakó muzulmán családok még erősebben ragaszkodnak étkezési szokásaikhoz, és sokszor tiltakoznak, ha úgy érzik, hogy sertést akarnak velük „megetetni”. Ám ahogy kikerülnek a hétköznapi életbe, és a gyermekek az iskolában együtt esznek magyar társaikkal, sokan feladják korábbi elveiket.

A legtöbb család panaszkodik, hogy a gyermekek jobban szeretik a magyar ételeket, mint az afgánt. Sok szülőnek okoz gondot, hogy hiába főz afgán ételeket, a gyermekek inkább „bekapnak egy zsömlét és néhány szelet párizsit”. Az egyik anyuka elismerte, hogy a magyar konyha sokkal változatosabb. „Nálunk vacsorára mindig csak rizs és hús van.” A szülők és az idősebb korban Magyarországra érkezett lányok jobban ragaszkodnak az afgán ételekhez. A legtöbb gyermek kedvenc helye a McDonald's.

Afganisztánban a családok nagy része a földön eszik. Ezért nagyon fontos szabály, hogy csak mezítláb vagy zokniban lehet bemenni a szobába. Étkezéskor fehér abroszt terítenek le a szőnyegre, és körbeülnek. Ezt a szokást főleg vidéken őrizték meg, de Magyarországon is vannak olyan afgán családok, ahol ragaszkodnak ehhez.

Nevelési szokások

Afganisztánban a szülők és a nagyszülők mellett a nagynénik és nagybácsik is beleszólnak a gyermekek nevelésébe.

A legnagyobb befolyással az apa nővére, illetve húga bír. Az egyik kamasz lány, akinek az anyai nagybátyja is itt él, elmesélte, hogy neki is megpróbál parancsolgatni, de ő „mindig visszafelel neki”. Megteheti, mondta, mert mindig azzal tud érvelni, hogy neki itt vannak a szülei is, tehát van, aki figyeljen rá és nevelje. Afganisztánban ezt nem tehetné meg. Ahol viszont nincs apa, és az apa fivére is Magyarországon van, a családban az anyai nagybácsi veszi át az apa szerepét, az ő feladata felnevelni a gyermeket. Sokkal nagyobb beleszólása van a gyermeknevelésbe, mint az édesanyának; a későbbiekben őt hibáztatnák, ha a gyermek nem lenne jól nevelt.

Az egyik idősebb nő elmesélte, hogy Afganisztánban a lányok sehová sem mehetnek el, legfeljebb a testvérükkel. A fiútestvér feladata, hogy vigyázzon a lányokra. Az egyik huszonéves lány hozzáfűzte, hogy akkor kell igazából meg-

fogni és megfékezni a lányokat, amikor kezdenek „nagylánnyá” válni, mert ha ekkor nem tanulják meg a szabályokat, később már nem lehet nekik nemet mondani. Ebben a korban még éretlenek, bár úgy hiszik, hogy már nagylányok, és „még nem fogják fel, hogy mi jó nekik”. Tizenhét éves koruk után, tette hozzá, egyetemistaként már tudni fogják, hogy „mi a helyes”. Az idősebb lányokról a rokonok tudják: csak olyan buliba fognak elmenni, ahová illik, és olyanokkal, akikkel szabad.

Elmesélték a kamaszok, hogy a kislányokra nem vonatkoznak szigorú szabályok, ők még miniszoknyában is járhatnak. Az egyik anyuka, akinek még csak kisebb lányai vannak, már előre fél, hogy mi is lesz később, hogyan fogja majd ellenőrizni a lányait. Az egyik család elmesélte, hogy amikor a lány menstruálni kezd, már „nagylány”, és attól kezdve sokkal szigorúbban kell ellenőrizni. Az egyik lány hozzáfűzte, hogy az unokahúgának is csak egyszer kellett elmondani, hogy most már nem járhat mini ruhákban. Az afgán lányok ezt hamar megértik, és utána már szégyellenék is, ha rájuk kellene szólni, hogy nem megfelelően öltöztek fel. Ez is azt bizonyítja, hogy nagyon fontos a többiek ítélete és véleménye.

Ha valaki helytelenül cselekszik, akkor nem őt, hanem a családját szólják meg. „Annál pedig nincs nagyobb szégyen, mint amikor azt mondják, hogy valaki nem tudta illedelemre nevelni a gyermeket.” Ezért vigyáznak nagyon a nagybácsik és az idősebb testvérek is a gyermekekre. A kamasz lányok azt vallják: tulajdonképpen azért olyan szigorúak a családok, mert félnek a többiek véleményétől és ítéletétől. Például: „Mi lenne, ha – mondjuk – egy másik afgán kislány meglátná, amint valami helytelen dolgot teszel, és elmondaná az anyukájának, ő pedig a többi afgánnak?”

A lányok szerint Magyarországon szigorúbbá váltak a családok. A huszoneves lányok otthon sokkal kivágottabb ruhákban mertek járni, mint itt, félve az itt lakó családok nyelvétől. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a szabad erkölcsű Európában épp azzal tudják kifejezni másságukat, hogy megmutatják: körükben szigorú előírások érvényesülnek. Ez a hangsúlyozott szokás elsősorban akkor figyelhető meg, ha együtt ünnepel a közösség. Ilyenkor a nők és a férfiak külön ülnek, és elképzelhetetlen lenne, hogy egy nő táncoljon, hacsak a férje vagy a bátyja fel nem kéri, bár az asszonyok akkor is inkább csoportban táncolnak. „Otthon ez nem volt így. Sokkal fesztelenebbül viselkedtünk egymással. Csak itt van ez a szigor, mert itt ilyenekké lettek a családok” – összegezte az egyik lány.

Nehéz összeegyeztetni afgán hagyományait a magyar tinik kultúrájával. Rosszulesik nekik az, amikor minden osztálytársuk megy a diszkóba, ők pedig nem mehetnek. Ha egy fiú járni szeretne velük, akkor kategorikusan azt kell mondaniuk: „nekünk nem lehet”. Az egyetemista lányok is csak ritkán keverednek hosszabb beszélgetésbe fiúkkal. Nem a magyar fiúkat hibáztatják az esetleges célzásokért vagy közeledésért, hiszen ők nem tudhatják, mondták, hogy „iszlám lányoknak nem lehet barátjuk”. Előre „meg kell fékezni mindegyiket”. „Ha egyszer megengednénk, akkor utána nem tudnánk tőlük megszabadulni” – fűzték hozzá. Egy lány mesélte, hogy egyszer az iskolában az egyik fiú végigmérte, és utána füttyentett. Ezt teljesen megbotránkoztatónak tartotta, majd hozzáfűzte: „szerintem nem tudta, hogy én afgán vagyok”. Az egyik kamasz elmondta, hogy ha ő ránézne egy afgán lányra, akkor „megölné a lány apja, és a lányt is”. Akármennyi magyar barátnője is legyen egy afgánnak itt Európában, tette hozzá, az afgán lányok még az ő szemében is tabuk.

A gyermekek iskolatársait nem nagyon ismerik a szülők, és nem is léphetnek be hozzájuk, de legtöbbször az afgán gyermekeket sem engedik el idegen családokhoz. Csak olyannal engedik el a lányokat, akit már nagyon jól ismernek, és akiben megbíznak: vagyis aki tudja, hogy egy afgán lánynak mit szabad és mit nem. Legtöbbször az iskolai ren-

dezvényekre is csak úgy engedik el a lányokat, ha a tanárok jelen vannak. Diszkóról vagy egyéb szórakozóhelyről szó sem lehet. Általában a fiúkat sem engedik el ilyen helyekre. Többnapos kirándulásoknak sem örülnek igazán, csak ha egy afgán anyuka is elmehet a gyermekekkel. Sok családban a fiúkat is féltik. „Mi lesz, ha valami történik veled? Én nem ismerek itt senkit, hogyan tudnék neked segíteni?” – fogalmazta meg félelmeit az egyik anyuka. Így a kamaszok még soha nem voltak moziban, nem is említve a szórakozóhelyeket, ahová a magyar fiatalok járnak hétvégeken. Ezt a tiltást persze nagyon nehezen fogadják el az afgán kamasz lányok: „De jó a többieknek! Nekik mindent szabad, és nekünk semmit sem, mert mi afgánok vagyunk!” – sírtak többen is.

Az afgán családok nagyon ritkán, vagy egyáltalán nem hívnak meg magyarokat az otthonukba, és a gyermekek barátai sem szoktak felmenni hozzájuk. A legtöbb anyuka azonban hangsúlyozta, hogy vannak magyar barátaik is. Legtöbbször a szomszédokat nevezték meg.

Amikor egy kamasz fiútól megkérdeztem, hogy engedni fogja-e a lánytestvérének, hogy magyar barátja legyen, egyértelműen azt válaszolta, hogy soha. „Meg is ölném mindkettőtjüket” – mondta. Diszkóba sem engedi, mert akkor már nem lehet biztos abban, hogy „ártatlan” marad. Egy afgán férfi pedig soha nem vesz el olyan lányt, aki nem szűz. Ezt a szégyent ő nem szeretné a családjának. Az egyik anyuka azt mesélte, hogy az egyik kamasz lány kisöccsei már most elkezdték ellenőrizni a nővérüket. Figyelik, és szólnak az anyjuknak, ha valami rosszat csinál. Már a hároméves kislány is rászól a nővérére, ha valami illetlent tesz – mesélte az anyuka.

A serdülőkor elérése fontos változásokat hoz az afgán lányok életében. A serdülőkorban válik legmarkánsabbá a magyarok és az afgánok közti különbség. Akik felnőttként érkeztek ide, azokban nagyon szilárd az „afgán identitástudat”. A Magyarországon született, Afganisztánt nem ismerő fiatalok viszont már mások. A szülőknek erősen kell óvni őket a magyar tinédzserektől könnyen eltanulható „káros hatásoktól”. Ugyanakkor a lányok sajnálják, hogy nem lehet a szüleikkel sok témáról nyíltan beszélni. Azt nagyon jónak tartják, hogy itt a lányokat hamarabb felvilágosítják. „Nálunk »azokról a dolgokról« senki sem beszél” – mondta az egyik lány szomorúan, és ezt a szülők is megerősítették. A lányok szerint fontos lenne, hogy az anyuka előre felkészítse őket „bizonyos dolgokra”, mert „sokkal jobb lenne ezekről előre tudni, mint akkor megijedni”.

Vajon az anyák tudnak-e arról, hogy miket tanulnak a gyermekek az iskolában? Azt felelték, persze, hiszen otthon mindent elmesélnek. Örülnek, hogy az iskola készíti fel a gyerekeket, és nem nekik kell a kényes dolgokról beszélni. Az egyik anyuka mesélte, hogy kislánya már most nagyon érdeklődve nézi a tévét, és kérdezzet egyes reklámok után, ám ő ezektől zavarba jön. Otthon a menstruációról senki sem beszélt nekik, itt viszont már a kisebb lányok is tudnak róla. Afganisztánban a lányok csak a nászéjszakán tudták meg, hogy mi fog történni. Az iskolában sem tanultak a szexuális életéről vagy a gyermek születéséről. „Ezeket a részeket mindig átugrották a tanárok, hiszen szégyelltek ilyenekről beszélni.”

A társadalomba való beilleszkedés fontos eleme a magyar nyelv elsajátítása. A férfiak legnagyobb része hamar megtanulja a magyart a nyelviskola segítségével, valamint ők dolgozni járnak, tehát elég sokszor érintkeznek magyarokkal. A nők nagy része azonban otthon marad a gyermekekkel, és sokkal később sajátítja el a nyelvet. Több helyen előfordult, főleg kezdetben, hogy a gyermekek válnak a szüleik tolmácsává. A gyermekek otthon is legszívesebben csak magyarul beszélnek egymással. A szülők, ha tudnak is magyarul, az anyanyelvüket használják egymás között,

és ha a gyermek magyarul próbálkozik, „nem értenek magyarul”. Nem szeretnék ugyanis, hogy a gyermekek elfelejtsek anyanyelvüket.

A megkérdezett családok egyikében sem dolgozik a feleség. Ahol nincs férj, ott az ismerősök és az állami támogatás segít. Az anyukák többsége elmondta, hogy amikor a gyermekek felnőnek, mindegyik iskolába megy, akkor szeretnének ők is dolgozni, angolt és számítógép-ismeretet tanulni. Ezt a tudást majd otthon is tudnák használni. (Még nem adták fel a reményt, hogy egy nap hazatérnek, és jó előre kell gondolkozni, hogy minek látják majd hasznát.) Az ide érkezett családok egy részében a feleség dolgozott Afganisztánban, ahogy a magyar feleségek. A legtöbben tanárok vagy titkárnők voltak, tehát nekik is új, hogy otthon vannak. Az utóbbi években változott meg úgy a helyzet Afganisztánban, hogy a nők nemhogy nem dolgozhatnak, de szinte ki sem mozdulhatnak otthonról. A nők elsősorban a városokban dolgoztak (a Magyarországon élő családok 90 százaléka kabuli), hiszen a falusiak nemigen jártak egyetemre, sőt még alsóbb iskolákba sem. Így inkább a ház körüli munkák tartoztak a feladataik közé. Amikor megkérdeztem a kamaszokat, hogy mik szeretnének lenni, azt mondták, még a lányok is, hogy tanárok, ügyvédek, orvosok vagy bankárok. Otthon legnagyobb presztízse az orvosoknak van, mesélte több család is.

Házassági szokások

A vallási különbségek miatt jelentős különbség van a párválasztás terén a magyar és az afgán házasságkötési szokások között. Bár a Korán szerint egy muzulmán férfi választhat nem muzulmán nőt is, fordítva ez nem igaz. Vajon a szülők mit szólnának ahhoz, ha az itt élő afgán férfiak magyar feleséget választanának? Legtöbbször az volt a válasz, hogy nem örülnének neki, de nagyon is elképzelhető, hogy ez fog történni. Bár sokak szerint a magyar házastárs válassztásával „a házasság úgylis váláshoz fog vezetni, hiszen a magyaroknál annyi a válás”. Márpedig ez az afgánoknál „nem szokás”.

Ahol magyar a feleség, ott a férfi elég gyorsan eltávolodik a közösségtől, hiszen a vegyes házasságoknál már most megfigyelhető, hogy a feleség nem jár el az afgán ünnepekre. Ráadásul a magyar feleség máshogy fogja majd nevelni a gyermekeket, és „azok már nem is lesznek igazi afgánok”. „A feleség majd saját szokásait és normáit fogja szem előtt tartani, tehát azok a gyermekek inkább magyarok lesznek, mint afgánok” – mondta az egyik apa. Az egyik anya hozzáfűzte, hogy ő már most mondogatja a hat-hét éves fiainak, hogy afgán feleséget válasszanak. A kamasz fiúk azt mondták, hogy ők feltétlenül afgán feleséget szeretnének, de lehet, hogy lesznek magyar barátnőik is.

Azt egyetlen család sem fogadná el, hogy egy afgán lány ne afgán férjet válasszon. Ha ez mégis bekövetkezne, akkor „az a lány hibája és szégyene lesz” (és a rokonaié is). „A család belehalna szégyenébe” – mondták. Az egyik báty nem aggódott a húga miatt, hiszen ismeri annyira, hogy jól fog dönteni, és eszébe sem jut majd a Korán ellen vétkezni.

Afganisztánban a férj kiválasztása a szülők feladata, ők beszélnek meg a házasságot és a nászajándékot. A fiú szülei kéri meg a kiválasztott lány kezét a lány szüleitől. Régen előfordult, hogy a fiatalok nem is látták egymást az esküvő előtt. Az itt lakó családok szerint természetesen a lányoknak is lesz beleszólása abba, hogy melyik kéri is válassza

a család, tehát az ő véleményüket is szem előtt fogják tartani. A magyarországi családok egy részében a lányok apja már nem él. Ilyenkor a legidősebb fivér vagy férfi rokon segít az anyának a megfelelő férj megtalálásában.

Amikor a kamasz lányokat kérdeztem a házasságról, többen azonnal azt felelték rá, hogy nekik nem kell se házasság, se gyermek. Ilyenkor valamelyikük mindig azonnal visszavágott: „hiába minden, úgymint férjhez fognak adni minket”. Az ugyanis nem elfogadott, hogy egy afgán lány ne menjen férjhez. „Jaj, csak nehogy a szüleim válasszanak nekem férjet...”

Két lány azt is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy ha gyermeke lesz, akkor mindent megenged majd neki, amit ő nem tehetett. Bár az anyák mindig mondogatják nekik, hogy ez az élet rendje, és nekik sem volt szabad nagyon sok minden, ők sem nézhettek sosem fiúkra, sőt a lányokat kell nevelni arra, hogy mi lesz a feladatuk a házasságban.

„Az afgán lányoknak muszáj a férjükhöz költözni.” Többen is mesélték, hogy ha itt nincs „megfelelő partner”, akkor majd találnak Németországban vagy Hollandiában. Amikor megkérdeztem az egyik anyukát, hogy akkor ez azt jelenti-e, hogy a lányának esetleg még Magyarországot is el kell majd hagynia, csak annyit felelt: „Hát igen, mindenféleképpen el kell majd mennie a férjével.”

Az egyik, vegyes házasságban élő afgán férfi szerint a családok hiába ragaszkodnak majd ahhoz, hogy gyermekük afgán párt válasszon, hiszen ha egyszer valaki bekerül az egyetemre, akkor „már úgyszemint lehet őt befolyásolni”. „Mit tud majd akkor mondani a szülő?” Különben is, „az afgán olyan nép”, amelyik nagyon könnyen tud alkalmazkodni új környezetéhez.

Iskola vagy nevelés?

Az afgán iskolákban a Korán oktatása és olvasása szerves részét képezi a gyermekek nevelésének. A gyermekeknek hétéves koruktól kezdve tartanak vallási oktatást, és az iskola mellett fontos szerepet kap a „mullah”, az afgán egyházi személy is. Meglepő a szülők számára, hogy itt nem fektetnek hangsúlyt a gyermekek vallási nevelésére. A legfontosabb iszlám törvényekkel és szokásokkal Magyarországon a szülők ismertetik meg a gyermekeket. Alig van olyan gyermek, aki tud az anyanyelvén írni és olvasni. A Koránt sem tudják olvasni. Az egyik anyuka szerint Afganisztánban sokan analfabéták, és mégis ismerik a Koránt. Egy anyuka kijelentette, hogy nem fog kihalni az „afgán szokás”. „Az nem lehet, hogy megszűnik”, és a gyermekek feladata lesz annak továbbadása. Már a kisfiúk is sok mindent eltanultak a szüleiktől, és titokban ők is azt csinálják, amit a szüleiktől láttak.

Az összes felnőtt és kamasz azt mondta, hogy Afganisztánban sokkal könnyebb az iskola. Mivel itt sokan késve csatlakoztak az iskolához, nagyon nehéz volt nekik utolérni a többieket. Az egyik kamasz fiú szerint a fiatalabb testvéreinek már sokkal könnyebb a helyzete. Amit itt az általános iskolában tanulnak kémiából és fizikából, azt otthon csak a gimnáziumban tanulnak. Ráadásul itt a szülők sem tudnak segíteni a gyerekeknek.

Akik már tízéves koruk után érkeztek, sokkal nehezebben tudnak beleszokni a magyar iskolarendszerbe. Pár évig tartott, amíg annyira elsajátították a magyar nyelvet, hogy fel tudtak zárkózni osztálytársaikhoz. Az évkimaradások miatt a különböző életkorú testvérek egy osztályba kerülnek, ami néha megnehezíti az idősebbik testvér önbecsülésének visszaszerzését. Nagy pszichikai teherrel jár ez, hiszen amellet, hogy a korosztályuknak megfelelő csoportok-

nál jóval fiatalabbakkal vannak együtt, még a kistestvérrel is „egy szintre” kerülnek az iskolában. Az elmúlt években egyre több olyan család érkezik a befogadóállomásokra, amelyekben a háború miatt a gyermekeknek nem volt lehetősége a rendszeres tanulásra, tehát nekik is szembe kell majd nézniük azzal, hogy akár öt-hét évvel fiatalabbakkal kell majd kezdeniük az iskolát.

A kamaszok hogyan érzik magukat az iskolában és magyar társaik között? A magyar fiatalok szinte mindenki szerint kedvesek. Ugyanakkor gyakran nézik őket cigánynak mind a magyarok, de még sokszor maguk a cigányok is. Az egyik fiú azt mesélte, hogy a kishúgát egy időben cigánykának csúfolták az iskolában. Az egyik újonnan érkezett afgán lány szerint csak kedvesnek és nyitottnak kell lenni, és akkor az osztálytársak is hamar elfogadják őt. Egy fiú arról számolt be, hogy őt még most is piszkálják a kiejtése miatt. „Pedig ők is milyen buták! A legtöbbjük nem is tudja, hogy hol van Afganisztán.” Az egyik osztálytársának anyukája egyszer azt mondta neki, hogy „miért is enged be az »ilyeneket« a határon?” Ő azonnal visszavágott, hogy „ők nem olyanok, ők nem menekültek”, mivel ők igenis legálisan, útlevelel jöttek. Egy másik magyar anyuka azzal gúnyolódott, hogy „milyen ország már az, ahol az asszonyok csadorban járnak”. Erre ő azt válaszolta, hogy az az ő hagyományuk, amit nem lehet kigúnyolni. „Mi lenne – kérdezte –, ha én is nevetnék a magyar népviseleten?” „Én nem nevetem ki ezeket a szokásokat, akkor más se ne vessen a miénken” – tette hozzá.

Az afgán kamaszok ugyanúgy öltözködnek, mint a magyar fiatalok, követik a legújabb divatot. Az afgán népviseletet saját ünnepeikre sem veszik fel, sokuknak nincs is. Persze legfőbb érvük az, hogy „az olyan ciki”. Egyik afgánnál sem láttam, hogy a magyaroktól különböző öltözködésre törekedne. Csak az idősek szeretnek afgán ruhában és fátyolban járni, de azt is inkább otthon viselik.

A kamaszok többsége nagyon szereti az új európai zenei slágereket, mind a magyarokat, mind a külföldieket. Ha diszkóba nem is járhatnak, szívesen táncolnak együtt a lányok, és írnak koreográfiákat (ha szülei nem látják őket). A legtöbbjük azt mondja, hogy ők már el is felejtették, hogyan kell táncolni az afgán zenére, meg „az is olyan ciki”. Az afgán ünnepeken és lakodalmakon persze csak afgán zene van (többnyire egy híres afgán énekest hívnak meg). Ilyenkor azonban nemigen táncolnak, inkább csak maguk közt beszélgetnek. A fiúk egyenesen elszaladnak, ha azt kérdezik tőlük, hogy miért nem táncolnak. A felnőttek és a huszonéves lányok viszont azt mondták, hogy ők sem az európai zenét, sem a táncot nem szeretik. Ha az idősebb lányok egyszer-egyszer el is mennek valamilyen rendezvényre, akkor sem táncolnak – ők az itteni zenére nem is tudnak táncolni, és nem is szeretnék. A felnőttek visszasírlják az otthoni koncerteket és zenés estéket. Náluk nemigen ismertek az olyan rendezvényeket, ahol mindenki mindenkivel táncolhat és ihat.

Ha most otthon lennének...

Hogyan képzelnék el mostani életüket Afganisztánban? A családok elkeseredetten utaltak az évek óta dúló háborúra, a talibánok szigorú szabályaira és kegyetlenkedéseire.

Az egyik asszony, aki itt ment férjhez egy afgán férfihoz, ezt így fogalmazta meg: „Biztos vagyok benne, hogy nagyon rossz férjem lenne Afganisztánban, még vásárolni sem engedne ki.” Otthon semmi esélye sem lenne a tanu-

lásra, itt viszont még akkor is van rá mód, ha gyerekek születtek. Egy másik anya úgy vélekedett, hogy ha otthon maradtak volna, akkor a gyermekei analfabéták lennének, nem lenne elég élelmük, és az sem biztos, hogy még élnének, hiszen a háború mellett sok betegség és vírus fenyegetné őket.

Szeretnének-e visszatérni Afganisztánba? Az összes felnőtt azt a választ adta, hogy igen. „Ha béke és biztonság lesz egyszer, akkor igen.” Az már nehezebb kérdés, hogy mi lesz a gyermekekkel. Van olyan szülő, aki azt felelte erre, hogy szeretné, ha a gyermekei itt be tudnák fejezni az iskolát, hogy otthon ne kelljen mindent újrakezdeniük. De akkor hogy fognak egymással kommunikálni? „Magyarul fognak írni? Mi azt nehezen olvassuk. A gyermekek pedig nem ismerik az afgán betűket. Az is nagyon szomorú, hogy az unokák nem tudnak a nagyszülőknek írni.”

A már említett vegyes házasságban élő férfi szerint a gyermeknek ez a hazája. „Ha most abbamaradna a háború, még akkor is kellene vagy tíz évet várni, amíg az összes aknát felszedik, és olyan körülmények lesznek, ahová már vissza lehetne menni.” Hozzátette, hogy már ő maga sem egészen biztos abban, hogy hová is tartozik tulajdonképpen.

Egy másik apa azt válaszolta, hogy ő feltétlenül magával vinné a gyermekeket is. Szerinte azonban nem mindenki menne haza, még akkor sem, ha most azt mondja. „A Nyugat-Európában élők nyolcvan százaléka nem menne vissza, hiszen ha meghallják, hogy milyen körülmények között kellene otthon élni, biztos, hogy elriadnak, és inkább a nyugati kényelemben maradnak.”

A gyermekek már nemigen emlékeznek szülőhazájukra, és az események sem érdeklik őket. Sokszor találkoztam azzal a válasszal, hogy: „nem tudom”, „már nem emlékszem”. Sok szülő sem biztos abban, hogy itt született gyermekei valaha is látni fogják Afganisztánt. Az egyik férfi, aki még egyetemistaként jött ide és itt maradt, elmesélte, hogy ő már se nem afgán, se nem magyar. „Magyarország a második hazám, de így vannak ezzel a többiek is, akik itt tanultak, és itt maradtak.”

Egy csoport kamasszal beszélgetve felmerült a kérdés: mitől is afgán vagy magyar valaki? „Én teljesen afgán vagyok.” Mire az egyik kisfiú megkérdezte anyját, hogy ő miért nem magyar, ha ő itt született. „Afgánok vagyunk, hiszen ott születtünk.” „És a kisöcsém, aki Pakisztánban született... akkor ő pakisztáni, ugye?” „Dehogy! Ő is afgán!” „Ja?!... Biztos?!” „És aki itt született?” „Az is afgán.” „És akkor mikor lennénk magyarok?” „Nem is tudom...” „Soha, mondom, hogy soha.” Az egyik anya meséli: ötéves kislánya folyton azt kérdegeti, hogy ő tulajdonképpen miért nem magyar, hiszen „ugyanúgy itt született, mint a magyarok!” Amikor megkérdeztem a kamaszokat, hogy szeretnének-e magyarok lenni, akkor először azt vágták rá: „soha”. Majd egy kicsit elgondolkozva hozzáfűzték, hogy „azaz... is-is”. Az egyik fiúnál sokkal nagyobb gondot okozott ez a kérdés: „Én afgán-magyar, azaz magyar-afgán vagyok... vagy tudom is én!?”

EGY FEKETE KÖZÖSSÉG LÉTREJÖTTE BUDAPESTEN?¹

„Tudod, az a helyzet az összes európai nővel, hogy nem akarnak veszíteni. Azt akarják tőled, hogy gondoskodj róluk, és tedd boldoggá őket. Ha jól bánsz az itteni lányokkal, egy idő után megbabonázod őket, és mindent megtesznek neked – még a saját testüket is neked árulják.”

Ken Pryce²

„Egyszer összejövök az egyik lánnyal, és együtt fogunk élni. A nő semmit se fog tudni a dolgaimról, szóval ebből nem lesz gond. És ha kinyitná a száját, hát megmondom, hogy kereshetek mást, és akkor majd elhallgat.”

Részlet egy Budapesten,
1999 novemberében készített interjúból

Ebben az írásban napjaink azon kulturális trendjeinek elemzésére teszek kísérletet, amelyek a budapesti fekete „közösséggel” összefüggésben merülnek fel. Az elemzés a „különbözés” (*difference*) és „mátság” (*otherness*) olyan elméleteit és érzékelési formáit (*perceptions*) használja fel, amelyek a látható, noha nem feltétlenül nagy lélekszámú kisebbséggel rendelkező társadalmakban alakultak ki. Ennek kapcsán összehasonlítást végzek különböző „küzdőterek” – elsősorban az Egyesült Államok és Nagy-Britannia, valamint Magyarország – között. Úgy érzem, hogy az ezekben az országokban folyó faji-etnikai diskurzus jelenlegi menete fontos tanulságot szolgál mindannyiunknak. Magyarországgal kapcsolatban pedig lehetővé teszi számunkra, hogy kritikai nézőpontból tekintsünk az itteni állapotokra. (...)

Magyarország mai helyzete emlékeztet azokra az 1970–80-as évekre, amikor Nagy-Britanniában a rasszizmusról szóló, megalapozó jellegű viták voltak napirenden. Akkoriban a különbségeket (fekete-fehér, mi és ők stb.) vagy kétségbe vonták, vagy erősen védelmezték. Tanulmányomat ezért indítottam egy faji témájú elemzésből vett idézettel. A kutatást Bristolban, 1979-ben végezték. Azok a stratégiák, amelyeket az ottani, marginalizált jamaikai közösség néhány tagja alkalmazott, nagyon hasonlóak a mai budapesti fekete közösség tagjainak szokásaihoz. Az akkori dis-

¹ Részletek. Eredetileg megjelent: Larry Olomoofe: Egy fekete közösség létrejött Budapesten? In Sik Endre és Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest, 2000, 50–59.

² Ken Pryce: *Endless Pressure*. Classical Press, Bristol, 1979.

kurzusban szerepet kaptak olyan tényezők, mint az egzotizmus³, a fetisizmus⁴, a miszticizmus⁵, a nativizmus⁶ és általában a faji sztereotípiák, amelyek főleg a feketék vélt kriminalitásán és szexualitásán alapultak. Meggyőződésem szerint itt, Magyarországon ugyanez a helyzet. Abból a szempontból legalábbis, ahogyan a magyar közvélemény látja a feketéket, illetve amilyen módon az itteni feketék látják és láttatják magukat. A következőkben ezt igyekszem bemutatni.

Létezik-e Budapesten egységes, fekete „közösség”? Nem, mert hiányzik a közös „tennivalók rendje” (*agenda*) és a nézetek konszenzusa, melyek egy közösség létezését jelezhetnék a számunkra. Meggyőződésem, hogy a közösségi érzés utalhat ugyan a közösség lehetőségére, ám elrejtje a közösség tagjai közötti hasadásokat és feszültségeket.⁷ Ha mindezt szem előtt tartjuk, akkor el kell döntenünk, hogy célravezető-e vagy sem fenntartanunk a „közösség” szó használatát olyan emberekkel kapcsolatban, akik sokban különböznek egymástól, és akik között az egyetlen kapocs a magyarországi menedékkérelem. Érdeemes így megvizsgálunk a „közösség” összetételét. Nem holmi apró részlet-ről van szó. Az a célom, hogy feltárjam a sokszínűségükből fakadó hatást, amely befolyásolja a fekete bőrűek válasz-tásait és túlélési stratégiáit egy kedvezőtlen és gyakran ellenséges környezetben.

Három intézmény szerepét kell figyelembe vennünk a „közösség” vizsgálatokor: a BM Bevándorlási és Állampol-gári Hivatalát⁸; a Magyar Emberjogi Központot (MEJOK) és a Mahatma Gandhi Emberi Jogi Egyesületet. A fekete „közösséget” alkotók közül sokan a befogadóállomások valamelyikében élnek, várva menedékjogi kérelmük elbírál-ására. A debreceni befogadóállomáson él a magyarországi „közösség” legtöbb tagja, és itt lép először kapcsolatba a többiekkel. A MEJOK vezetőjének, dr. Ill Mártonnak szokatlanul jó kapcsolata van a befogadóállomásokkal. Ez lehe-tővé teszi számára, hogy klienseit, akiket a táborokon kívül képvisel, önkéntesekként alkalmazza a szervezet buda-pesti irodájában.

Nézetem szerint az említett intézmények, más budapesti intézményekkel együtt (templom a Golgota utcában, a Maszk nevű éjszakai klub), bár eltérő mértékben, de elősegítik a bajtársiasság (*camaraderie*) érzésének létrejöttét azok között, akiknek erre a menedékjogi eljárásban és egyéb szociális támogatási formák felkutatásában szükségük van.

³ Az emberek egzotikus különlegességet látnak a „másikban”. Tekintve, hogy ez a nézőpont a „másik” eltárgyiasításából fakad, az egzotizmus messze van attól, hogy a „másik” iránti szimpátiaként lehessen felfogni.

⁴ Az emberek a fekete bőrűeket mint megszállott rajongásuk vagy érdeklődésük tárgyát érzékelik.

⁵ Ez a gyakorlat közel áll az egzotizmusához. A kiindulópont a „másik” mitologizálása. A jelenség legismertebb példái a „fekete szexualitásnak”, valamint a feketék atletikus adottságainak észlelete, vagyis a futás, a távol- és magasugrás és a táncbeli képessé-gek mitizálása.

⁶ Ez a nézőpont az összes, korábban említett „izmus” kikristályosodása. A sztereotipizálás eme formája a vélelmezettlen örök-lődő tulajdonságok fontosságát hangsúlyozza. Ezáltal – más környezeti tényezőkkel, például a hellyel és kultúrával stb. szemben – az emberi tevékenység és viselkedés biológiai vonásait helyezi előtérbe.

⁷ A budapesti fekete csoport számos tagja Nyugat-Afrikából érkezett, és ha futó pillantást vetünk Afrika történetére, máris feltá-rulnak az itt élők közötti helyi feszültségek. A nigériaiai és a ghánaiaiak közti viszony is ezt példázza. A gyűlölködés hosszú történe-tével átitatott szemléletmód, mellyel egymásra tekintenek, kiegészülve a rosszindulat által összezavart diskurzussal, napjainkban is élő jelenség. Az etnikai feszültségek – még Nigéria határain belül is – a mai napig tovább élnek.

⁸ Korábban: BM Migrációs és Menekültügyi Hivatal (MMH).

A dolgozatban közölt információk nagy része interjúkból származik, amelyeket itt élő fekete bőrűekkel készítettem. A négy szemközti beszélgetésre a témák egy részének érzékenysége miatt volt szükség. A kérdezettek anonimitását úgy biztosítottam, hogy nem rögzítettem az interjúkat (sem magnószalagon, sem írásban), így csak az emlékezetemre hagyatkozhatok, s az elhangzottakat inkább illusztrációként használom fel. A megkérdezettek csoportja nem reprezentálja a feltételezett fekete közösség egészének véleményét.

Teljes mértékben tisztában vagyok a közölt információk buja, érzéki jellegével, s tudom, hogy sok részlet így alkalmas lehet a feketék elleni faji sztereotípiák megerősítésére. Írásom bevallott célja az, hogy rávilágítsak egy lehetséges kultúrateremtési folyamatra Budapesten, ám ezt az effajta negatív olvasat igencsak aláaknázhatja. Szándékaim szerint a helyzetet annak teljességében ábrázolom. Az emberek véleménye sokféle, de ha részt akarnak venni egy vitában, úgy csomagjukat – mint a vámon – akár egészében is ellenőrizni kell.

Közösség: mítosz vagy valóság?

A kérdéssel kapcsolatban sok a félreértés, hiszen a „közösség” kifejezés használata már önmagában számos nehézséget vet fel. Az egyik a közösség meghatározásában rejlő kettősségből fakad. Ha a „közösség” szót a budapesti feketék összességére alkalmazzuk, a szó deskriptív jelentését használjuk. Ezalatt azt értem, hogy a fekete bőrű emberek befogadóiaktól eltérő kulturális jegyeket és értékeket jelenítenek meg. Szignifikáns arányuk, pusztán létük automatikusan egyfajta közösség létének látszatát kelti. Figyelmen kívül marad viszont az a tény, hogy ez az összesség mennyire nem koherens.⁹

A közösség léte kérdéses, mert hiányzik a tennivalók bármifajta leírható rendje, nincs egyetértés arról, hogy mit *jelent* vagy mit *tesz* a közösség. Így minden olyan cselekvés vagy tevékenység, amely egy közösség jelenlétére utal, teljesen esetleges, a közösség képzete a „kívülálló” konstrukciója.

Egy ilyen diskurzus létét valószínűsíti az is, hogy hasonló működik a (budapesti) roma „közösség” kirekesztéséről. A lényeg az, hogy az új jövevények megértésében szerepet játszó tudati folyamatok kialakulása a meglévő kognitív sémákban gyökerezik.¹⁰ Magyarországon tehát egy „készen kapott” kirekesztési diskurzusról beszélhetünk. A helybeliek a fekete bőrűeket (a diákokat, a legális menekülteket és a menedékkérőket) ebben helyezik el. A helybeliek ebben a diskurzusban önmagukat felsőbbrendűként szemlélik, a diskurzus kifejezőmódja pedig a nyers, rasszista gesztusok

⁹ Ezzel egy időben arra is felhívnom a figyelmet, hogy a magyar társadalom tagjai számára riasztóan kevés információ áll rendelkezésre a fekete bőrűekről. Az a gyakorlat, mely bizonyos embereket – pusztán a bőrük színe alapján – önkényesen együvé sorol, rendkívül primitív felfogásról és tudatlanságról árulkodik. Mindez hasonló az angliai etnikai kisebbségek „közösségeinek” 1970-es évekbeli helyzetéhez.

¹⁰ A magyarországi fekete „közösségről” szóló diskurzust már átjárják a „más” fogalmának Amerikából érkező, készen kapott képzetei is. A feketeség ilyen társadalmakból eredő médiaimázsát bizonyos – többnyire negatív – értékek már korábban átitták, és adott esetben olyan társadalmakba „exportálják” őket, ahol a faji probléma relatíve ismeretlen. Itt a fogadó társadalom „újrathonosítja” ezeket az imázsokat azért, hogy jól illeszkedjenek a helyi kontextushoz. Magyarország esetében a feketeség diskurzusának struktúrái a magyarok és a romák közösségeinek viszonyaihoz igazodnak.

nyelve. Mindez látható hasonlóságot mutat azzal a viselkedéssel, ahogy a magyarok a (budapesti) roma „közösséget” szemlélik és kezelik. A rasszista kifejezőmód szemmel láthatóan jelen van a „hivatalos” magyar közbeszédben is. A fekete bőrű ember hivatalos elnevezése a „néger”. Szembeszökő a hasonlóság e szó és a pejoratív „nigger” kifejezés között. Ez erősíti azt a negatív szemléletet, amivel a feketék Magyarországon szembesülnek, egyszerűen azért, mert a hivatalos diskurzus hajlamos elmosni a határt a másságról szóló szabályszerű, törvényes, valamint az „illegitim”, rasszista szóbeszéd között.

A rasszizmus¹¹ összekovácsolja azokat, akiket sújt, és szolidaritást alakít ki a rasszista bánásmód érintettjei között. A feketék „közösségének” kialakulásában a legfontosabb közeg a befogadóállomás. Összes interjúalanyomat a debreceni befogadóállomás tartotta nyilván. A ma Budapesten élők közül sokan ott kerültek kapcsolatba egymással, és tartják fenn a kapcsolatot. A fekete bőrű menekültek közötti szolidaritás kötelékeinek létrehozásában az elsődleges tényező az a hatósági gyakorlat, hogy az azonos bőrszínű embereket azonos épületben szállásolják el. Így az összes fekete bőrű ember ugyanabban, a táborlakók szerint az „afrikai épületben” lakik. A fekete lakók megosztják egymással élményeiket, mesélnek egymásnak származási országuk gondjairól, az okokról, amelyek menekülésre készítették őket. Az országok közötti különbségek, valamint a törzsi-etnikai – gyakran országon belüli – konfliktusok jelentősége a mindennapi érintkezés során elhalványul. A lakóközösség tagjai az Afrika iránt táplált, meghitt érzelmeiket anekdoták mesélésével erősítik, alakítják egy olyan „küzdőtér”, ahol közös jellegzetességeik miatt (bőrszín, afrikai eredet, elnyomatás, a pidgin-angol nyelv ismerete stb.) láthatóan „mások”.

A civil szervezetek szerepe is jelentős a budapesti fekete bőrű közösség megkonstruálásában. A fő szereplő a MEJOK, amely – tudomásom szerint már jó ideje – elég szokatlan gyakorlatot követ: kezességet vállal a hozzánk forduló, nyilvántartott menedékkérőért, és lehetőséget ad nekik arra, hogy a fővárosba érkezve a szervezetnél dolgozzanak. Azoknak a radikális és militáns módszereknek köszönhetően, ahogyan klienseiket képviselik, a MEJOK népszerű intézmény a feketék körében, sok ember fordul hozzájuk pártfogásért. A MEJOK – más emberjogi szervezetekhez képest – jóval nagyobb mértékben képvisel fekete bőrűeket.¹² A MEJOK fontosságának oka az is, hogy a szervezet vezetője, dr. Ill Márton beszél a pidgin-angolt. Ez a tény tovább csökkenti a közte és a kliensei között lévő távolságot, és olyan kötelék felépítéséhez járul hozzá, amely kívül esik a hagyományos érdekképviselő–pártfogott viszonyon. Mindebből eredően sok afrikai „kliens” és „érdekképviselő” találkozik és gyülekezik a MEJOK irodáiban. A szervezet Budapesten központi találkozóhelyként működik a feketék számára.

A Mahatma Gandhi Emberi Jogi Egyesület is hasonló szolgálatot teljesít. A szervezet afrikai vezetője, Gibril Deen gaboni származású, és több mint 25 éve él Magyarországon. Az általános „szolgáltatásokon” kívül Deen úr rendszeresen szervez a városban afrikai témájú vagy afrikaiaknak szóló kulturális eseményeket, összejöveteleket és más, a fekete öntudatot növelő elfoglaltságokat.

¹¹ Hangsúlyoznunk kell, hogy az interjúalanyok közül sokan sohasem találkoztak nyílt rasszista viselkedéssel. Burkolt rasszizmusról viszont, melyet az üzletekben, a villamoson, az utcán vagy más nyilvános helyen tapasztalnak, mindannyian beszámoltak. Az ilyen rasszista magatartás tipikus formája az, „ahogy néznek”, vagyis az ellenséges tekintet.

¹² Minden fekete bőrű, akivel kapcsolatba kerültem, a MEJOK pártfogoltja volt. Miután útjaik elváltak, a szervezet iránt táplált érzelmüknek egyre inkább a maró gúny felelt meg, jelenleg pedig már nehezteléssel és megvetéssel emlékeznek vissza.

Interjúalanyaim többsége tagja volt a Magasabb Kegyelem Temploma gyülekezetének. Nemcsak az istentiszteletek miatt látogatták a templomot, hanem azért is, hogy találkozzanak a gyülekezet többi – többnyire fehér bőrű – tagjaival. Ily módon beépülhettek mind az egyház társadalmi kapcsolatrendszerébe, mind a hívők közötti segítségnyújtási rendbe. Ennek köszönhetően például ideiglenes szállást kaphatnak.¹³ A templom széles körben ismert a fekete „közösség” tagjai között annak ellenére, hogy viszonylag kevés fekete bőrű látogatja, mert az értesülések szájról szájra terjednek.

A gyülekezet minden fekete tagja kapcsolatban állt a MEJOK-kal is, ami alátámasztja e szervezet fontosságáról korábban írtakat. A gyülekezet fekete tagjai között mindössze egy akadt, aki nem volt menekült, és ezért nem is tartozott a MEJOK pártfogoltjai közé. Amikor jogi segítségre volt szüksége, mégis ehhez a szervezethez fordult, és a gyülekezet egyik tagja – akit abban az időben a szervezet képviselt – bemutatta őt dr. Ill Mártonnak. Ez olyan informális kapcsolatokról tudósít bennünket, melyek két, autonóm és egymástól függetlenül működő magyar intézmény között léteznek. Az egyik jogi tanácsadást és képviseletet, a másik pedig lelki támogatást és útmutatást kínál. A szervezetek közötti átfedések erősítik e csoportok tagjait egymáshoz fűző kötelékeket, és hozzájárulnak a „közösség” mítoszának létrejöttéhez.

A Maszk nevű éjszakai klub a budapesti fekete bőrűek társas szükségleteit elégíti ki. Meglehetősen furcsa hely, és törzsvendégei hűen képviselik a klub által odavonzott látogatók különös elegyét. Nem csak fekete bőrűek látogatják, a vendégek nagyobbik része magyar. Sőt, a helyzet valójában az, hogy a fekete „közösség” számos tagja azért látogatja a helyet, mert könnyű „vadászterületnek” számít. Ezzel a vendégkör erkölcsi hozzáállására célzok. A klubot ugyanis mindenki azért keresi fel, hogy találkozzon a másik nem képviselőivel; feketékkel, fehérrel egyaránt.

Egyik beszélgetőtársam így számol be erről:

„Huhú, az ám a klassz hely. Ott lehet inni, rázni és lányokkal találkozni. Ha szomorkodsz is, ott elfelejted minden bűdat-bánatodat. A [fehér] lányok azért járnak oda, hogy „brothert” találjanak [fekete bőrű ember, az angol/pidgin anyanyelvű fekete férfiak testvérnek szólítják egymást]. Jó páran összejövünk ott a nőekkel, és együtt szórakozunk. Néha azt akarják, hogy járjunk velük, de túl sokan vannak. Szeretek ott lenni. Egy csomó fekete jár oda. Jó oda járni, mert találkozhatunk a többi feketével.”

Az idézetben egy közösség kiépülő mintáinak embrionális állapotát figyelhetjük meg, ami érv lehet amellel, hogy valóban létezik egy budapesti fekete közösség. Ám e feltételezett „közösség” összetétele gyengíti a közösség léte melletti érvelést. Interjúalanyaim többsége Nyugat-Afrikából származott, pontosabban Nigériából, Libériából és Sierra Leonéból. Az itteni feketéknek tehát igen különböző a kulturális hátterük, jóllehet mindannyian Afrikából jöttek. Azt mondani, hogy hasonló nézeteket vallanak, hasonló a kultúrájuk, rendkívül leegyszerűsítő megközelítés; az abszurditás határát súrolja.

¹³ Beszélgetőtársaim közül hárman élvezték e támogatás előnyeit: egy egyházi tulajdonú ingatlanban laktak Budapesten. Az interjúkészítés idején két embernek összetűzése támadt az egyházi hatóságokkal: közeledett a lakásbérlet lejártának ideje, a templom pedig megtagadta, hogy azt meghosszabbítsa – így más lakhatás után kellett nézniük.

Hasonlóan túlzó vélekedés él a közép- és kelet-európai emigránsokról Nagy-Britanniában és Amerikában, ahol ezeket az embereket egyazon „kelet-európai közösség” tagjainak tekintik. Pedig ők is a régió más-más országaiból jönnek, például Lengyelországból, Romániából, Magyarországról, a Cseh Köztársaságból és Horvátországból. Azt feltételezni, hogy ezek az emberek a befogadó országokban egy képzeletbeli „kelet-európai” közösséget alkotnak, a regionális identitás lerombolásához vezet, mindent egybeemos, az embereket homogenizálja.

A sokszínűség ténye tehát gyengíti a magyarországi feketék közösségének tételezését, hiszen a csoport szinte minden tagjának egészen eltérő tervei és aspirációi vannak, és saját magukat is másképp érzékelik/jelenítik meg itt, Budapesten. A mai helyzetet inkább úgy jellemezném, hogy a budapesti fekete bőrűek között különböző laza szövetségek informális fejlődésének lehetünk tanúi. A csoport iránti elkötelezettség az átelt viszontagságokból és a kirekesztettségéből ered. Ez persze önmagában nem érv a közösség mint olyan létezése ellen. Rámutat viszont a helyzet reflexív természetére, egyszersmind minden elvárást, jóslatot megbízhatatlanná tesz, amely arra vonatkozik, hogy ezek az emberek mit fognak vagy mit akarnak tenni. Az, hogy a helyzet teljesen megjósolhatatlan, számunkra azt jelenti, hogy finomabb és érzékenyebb diskurzusra van szükség, ha értelmezni akarjuk a feketék soraiban megindult mozgást, fejlődést.

Ha meg akarjuk magyarázni a feketékkel kapcsolatosan Budapesten lezajlott (kulturális, demográfiai, politikai stb.) legutóbbi fejleményeket, akkor fel kell adnunk a „közösségről” szóló jelenlegi, leegyszerűsítő diskurzust, hogy az abban rejtőz különbségek napvilágra kerüljenek.

A faji kérdéstről szóló rosszindulatú diskurzus folyamatossága egyszersmind keretet ad a „mások” közösségeiről szóló közbeszédnek is, ám homályban hagyja azokat a valóban létező tényezőket, amelyek a csoport tagjaira hatást gyakorolnak. Ha feladjuk a fajról és a közösségről szóló diskurzust, akkor megvitathatjuk a csoport tagjainak identitását, lehetőségeiket, életésélyeiket és stratégiáikat, valamint elvárásaikat alakító körülményeket. Hogyan befolyásolja a laza fekete bőrű közösség a tagjai számára elérhető identitásválasztási lehetőségeket? A marginalizált fekete közösség létét feltételezők e közösséget egyúttal a „deviáns” tevékenységekre (csekély mennyiségű kábítószer-kereskedelem és -használat, prostitúció, szexualitás, illegális munka) épülő „szubkultúra” létével kapcsolják össze.

A magyarországi roma közösségekkel való hasonlóság itt is nyilvánvaló, hiszen a magyar társadalom romákkal szembeni elutasítása egy olyan deviáns kultúra képzetéből ered, amely önmagát az uralkodó hiedelmekkel szemben álló „ellenkultúraként” teremti meg, s ily módon a két kultúrát összeférhetetleneként tünteti fel.

Szubkultúra, alárendeltség, kibúvók

Vajon igaz-e, hogy a budapesti fekete „közösség” által megjelenített szokások, értékek és erkölcsök egy szubkultúra létezését közvetítik?

Kétségtelen tény, hogy a feketék csoportján belül találunk bizonyos „nem konvencionális” vonásokat, de határozott meggyőződésesem, hogy a fekete „közösség” ebben nem tér el lényegesen a magyar társadalomtól.

Amikor egy kulturális elméletet – jelesen a szegénységét – hívjuk segítségül, el kellene fogadnunk, hogy a helyi fekete közösség bizonyos tagjainak „illegális” tevékenysége nem átmeneti jellegű, hanem bensőleg rögzült, tehát az

említett embercsoport tulajdonságainak lényegi összetevői közé tartoznak. Másként, mivel „kulturális” vonásokról van szó, a változásra nincs nagy esély, hiszen a kultúrát az egymást követő nemzedékek újraterezték és megerősítik. Így módon a kultúra, mivel tárgyiasult és változhatatlan természetű, egyszersmind hermetikusan zárt és áttörhetetlen lesz. E folyamat tovább erősíti a marginalizált csoportokkal (feketék, romák, melegek) kapcsolatos általános, negatív többségi sztereotípiákat.

A szubkultúra ilyen modelljét a budapesti fekete „közösség” számos tagjának szokásaival lehet alátámasztani. E tevékenységek némelyikét a hazai közvélemény távolról behurcolt kulturális jellemzőnek tekinti. Ilyen többek között a fekete férfiak szexuális szabadossága, a férfi és a női prostitúció, az illegális munkavégzés, a kábítószer-árusítás és az üzleti átverés. Ez vezet ahhoz a vélekedéshez, hogy a feketék eleve hajlamosak a „nem tiszta” ügyletekre, másfelől ugyanez kényelmes ürügyként is szolgál a csoport tagjainak folyamatos kirekesztéséhez.

Minden interjúalanyom aktívan részt vett az informális gazdaságban. S bár a kisebb mértékű kriminalitás körén belül maradtak, sokuk ismert olyanokat, vagy legalábbis volt kapcsolata olyanokkal, akik súlyosabb ügyletekkel, például kábítószer-kereskedelemmel foglalkoztak. Az e tevékenységektől magukat távol tartók lehetőleg nem foglaltak állást a droggal üzletelő fekete ismerőseikkel kapcsolatban, bár bizonyos fokú ambivalenciát mutattak irányukban. Ebből arra következtethetünk, hogy értik: a megélhetés kényszere késztet sokakat a kábítószer-kereskedelemben való részvételre. Ugyanakkor a moralitás hiányával magyarázzák a résztvevők választását a fizikai munka ellenében, és tudják, hogy tevékenységük káros hatást gyakorol a közösség egészének megítélésére. Erre utal egy vélemény, amit Franklintól, egy templomba járó nigériaitól kaptunk:

„Azok a fiúk rosszak! Ajjaj! Kábiszert adnak-vesznek, és rossz híret keltik az összes feketének. Mindnek van mobiltelefonja, és szép ruhákban járnak. És még ők a menekültek! (...) Hogy honnan szerzik a pénzt? Na honnan? Nem dolgoznak. Látom én, hogy nem csinálnak semmit. Semmit! De pénzük az van. Mindenki tudja, hogy drogot árulnak. A rendőrök is. Meg a MEJOK, a Helsinki Bizottság... Rossz ez így. Borzalmas. (...) Magyarország rasszista ország. Itt nem szeretik a feketéket. Nem dolgozhatnak semmit. Mit tennél te, ha az ő helyükben lennél? Azért árulnak drogot, mert mást nem tehetnek. Nekik is enniük kell! Ó, istenem! Én nem vagyok rá képes, de aki igen... és akkor a magyarok, főleg a rendőrök, azt mondják, hogy mi mind bűnözők vagyunk...”

Ez a beszámoló olyan kettősséget tár elénk, amivel a Magyarországon élő fekete közösség sok tagja szembesül. Franklin egyfelől igazat ad azoknak, akik kábítószer-kereskedelemben fognak. Ugyanakkor pontosan tisztában van azzal a negatív hatással is, amit mindez a magyar társadalomra gyakorol. A drogkereskedelem nyilvános és szembezőkő szubkulturális tevékenység, olyan gyakorlat, amelyik az egyén (hiányzó) moralitásán áll vagy bukik.

A feketék közötti „magánjellegű” üzleteléseket mindazonáltal át- meg átjárják a morális megfontolások. Példaként a fehér nővel fenntartott szexuális viszonyt hozhatjuk fel. A fekete férfiak és a magyar nők közti szexuális viszonyt

sok nehézség terheli. A „lojalitás”, a „hűség” és a „szerelem” itt meglehetősen idegen fogalmak.¹⁴ Számos kapcsolatot a haszonelvűség vezérel, másképpen szólva: nemcsak az egymás iránti mély vonzalom és tetszés a viszonyok tárgya, hanem anyagi céljuk is van. Ritka kivétellel ugyan, de minden interjúalanyomnak legalább két szeretője volt, néhány-
nak nem kevesebb, mint hat. Ezt a magyar társadalomban tapasztalt problémáikkal igazolták, valamint azzal, hogy amúgy is minden kapcsolatban jelen van az anyagi javak kérdése (az öltözködésben, az evésben, a lakásügyben is).

Az ilyen kapcsolatokban érvényesülő minták erős hasonlóságot mutatnak azokkal, amelyek a férfitprostituáció esetében vagy a hivatásos kitartottak életében természetes módon vannak jelen. Egy lényeges különbséget mégis megállapíthatunk: a kitartott szerető vagy a férfi prostituált esetében a „partner” tisztában van a viszony üzleti voltával, és a kapcsolat természetét illetően egyértelmű, kölcsönös megértés uralkodik. Az általam megkérdezett fekete férfiak és partnereik viszonya azonban egy „megfelelő”, „hagyományos” kapcsolat színlelésével járt együtt, mely állapot kiegészült annak hallgatólagos elismerésével, hogy a különböző anyagi szükségletekről a nő hivatott gondoskodni. Tudja ugyanis, hogy férfitpartnerének kevés vagy semmi esélye sincs arra, hogy hivatalos, fizetett munkát kapjon és képes legyen önmagát ellátni. Ez az alábbiakból is kitűnik:

„Figyelj csak! A lány idejön, és látja, hogy üres a frigóm, de idecsücsül mellém. Hogy miért? Ha nem jön rá, hogy milyen lepattant vagyok, és nincs pénzem kajára, de azt akarja, hogy feküdjünk le, hát innen elmehet. Nem akarok tudni róla. Minden csajom tudja, hogy le vagyok égve, és nincs egy vasam se.”

„Ember, hát mit tennél? Öregem, ez elképesztő. Ezek a nők imádják a fekete pasit. Látod, ha a szemükbe nézel. Ember! Nyáron, a Pepsi Szigeten csak a fekete pasikkal lógtak a sátorban. A fekete fütyi után kajtattak. A srácok meg adták magukat, és az összes csaj azt akarta, hogy kúrják meg őket. A padló tele volt óvszerrel. Ennyi lányt! Tulajdonképpen, túl sok is. Éjszaka, a bokrok közt, ezek a lányok elmentek veled...”

Minden válaszadóm átlátta tetteinek morális vonzatát. Tudták, hogy mire készülnek, de arra a következtetésre jutottak, hogy túlélésük érdekében ki kell lépniük a szexuális erkölcs uralkodó formáiból, mert ez biztosítja számukra, hogy továbbra is a társadalom legitim szféráin belül maradhassanak. Az ő számukra ez volt a drogkereskedelem alternatívája, és úgy tekintettek rá, mint a kettő közül a kisebbik rosszra. Mindannyiuk magyarázata közös volt: szerintük a lányok tisztában voltak a kapcsolat említett dinamikájával, és csak egyetlen dolgot akartak: szexet egy fekete férfival. Tehát racionálisan jártak el akkor, midőn fekete mivoltukat mint „szolgáltatást” a lehető legmagasabb áron bocsátották áruba. Ez a szempont persze átváltoztatja a szórakozóhelyek – mint a korábban említett Maszk éjszakai

---

¹⁴ Ezzel nem azt akarom állítani, hogy a többségi társadalom szexuális viszonyai ebből a szempontból különböznek az itteniek-től, hiszen a hűtlenség stb. ott is felmerül. Pusztán arra utalok, hogy annak a kellemetlen állapotnak tulajdonítható, melyben sok itt élő fekete férfi találja magát, minden cselekvésük életükkel kapcsolatos választási stratégiává válik. A „hűtlenség” ezért nem töltődik fel mindazzal a morális tartalommal, ami a többségi társadalom kapcsolataiban jelen van, és a több szexpartner keresése ezért tekinthető egyszerre az anyagi és a szexuális kielégülés egyik módjának. Egészen egyszerűen: a fekete férfiaknak annál jobb a túlélési esélyeik, minél több szexuális partnerük van.

klub – szerepét azáltal, hogy olyan „piacokká” teszi azokat, ahova az emberek azért járnak, mert „szolgáltatásokat” akarnak „adni-venni”.

Hogyan értelmeződik mindez a magyar társadalomban? Bizonyosan állíthatjuk, hogy a leírt jelenségek zöme a magyar társadalom részéről rosszallást váltanak ki. E „deviáns” viselkedésmódokat a magyar társadalom arra használja fel, hogy megerősítse a feketékkel szemben tanúsított előítéleteit. Következésképp: a moralitás szembeszökő hiányosságait a magyar társadalom olyan szubkulturális elemeknek tartja, amelyek miatt az integrálódás lehetetlen. A folyamat egyáltalán nem új. Azelőtt, hogy a fekete közösség szemmel látható mértékben megjelent volna a nyilvánosság előtt, az illegális gazdaság meghatározó szereplői jobbra a roma népeségből kerültek ki, kiegészülve más, a szegénység által sújtott emberekkel. Ami új, csupán az: új jövevények – fekete bőrűek – érkeztek.

Összefoglalás

„Neked mázlid van. Te Angliából jöttél, nagyobb főrral indulsz, mint mi. Igen, te is fekete vagy, de te nem menekültként jöttél ide. Én dolgozni akarok, de nem tudok. Én ebben az országban nem vagyok ember. Ha dolgozni akarok, el kell vállalnom az összes szar melót, amit a magyarok nem akarnak csinálni. Kiforgatnak, de nincs más esélyem. Ha lesz, elhagyom ezt az országot. Sok rosszat láttam itt. De haza nem mehetek. Nagy bajban lennék, ha hazamennék. Nem, erről szó se lehet. Itt kell maradnom, és remélnem, hogy a dolgok jobbra fordulnak.”

A bevezetőben említettem, hogy a jelenlegi magyarországi helyzet emlékeztet azokra a vitákra, amelyeket a hetvenes években az Egyesült Királyságban folytattak a fajról, az identitásról és hasonló kérdésekről. Munkám során arra törekedtem, hogy az ottani diskurzusokra alapított elméleti fogalmak alapján készítsek számadást úgy, hogy azokat a mostani magyarországi tények elrendeződéséhez igazítom. Ugyanazok a perspektívák és interakciós minták, amelyeket a feketék magukévá tettek Nagy-Britanniában, tisztán észlelhetőek itt is. Meggyőződésem, hogy semmiképp sem becsülhető alá az informális, „föld alatti” gazdaságban való részvételhez vezető strukturális folyamatok szerepe, mert fontos elemei vannak annak a folyamatnak, mely egy létrejövő fekete közösség tagjait ebbe a szerepkörbe zárja be. Tény, hogy az említett tevékenységek némelyike kimeríti az „illegális” fogalmát. Olyan is akad, amely alternatív morál alapján szemléli a többségi társadalom életét. Azt a méltatlankodást, amelyet a fekete „közösség” tagjai tanúsítanak a magyar társadalommal szemben, mégsem szabad a felforgatásra, a fennálló rend elleni hajlamuknak hinni. Tekintsünk arra úgy, mint egy többkomponensű elegy egyik összetevőjére, amelynek elemei nagyrészt kívül esnek egyéneink irányításán.

Az írás alapjául szolgáló kutatást 1999 októberében kezdtem meg. Interjúalanyaim közül sokan ma is ugyanolyan bizonytalan helyzetben vannak, mint első találkozásunkkor. Néhányukat már majdnem egy éve ismerem. Kevesen vannak, akikhez különösen közel kerültem, de az a feneketlen kétségbeesés, amivel nap mint nap szembesülnek, engem is megérintett. Ez minden, amit a civil szervezetek szociális hálója képes kezdeni velük? A civil szervezetek célja dicséretes – reményt önteni egy elcsüggedt embercsoportba –, ám munkájuk nem irigylésre méltó. Úgy tűnik, minden olyan esetben, amikor az egész magyar társadalom együttműködésére számítanak, kemény falakba ütköznek.

A magyar társadalom azt gondolja: nincsenek kötelezettségeik a bevándorlókkal, menekültekkel szemben, a civil szervezetek emberséges erőfeszítéseit kéretlen kotnyeleskedésnek és elhibázott viselkedésnek tartják. Végül is miért kéne aggódniuk egy csapat morálisan felelőtlen, bűnöző alkatú betolakodóért? Olyan csúsztatás ez, amely napjaink fajról, közösségről, kultúráról folytatott diskurzusából ered. Vannak közöttünk, akik törődnek vele: mirajtunk múlik, hogy bíráljunk, és kérdéseinkkel megingassunk minden ilyen szemléletet, diskurzust és sztereotípiát. A gyakorlat és megértés olyan új formáit kell felépítenünk, melyek képesek versenyezni az összes, a mai magyar társadalmat uraló leegyszerűsítő és ellenséges diskurzussal. Jó lenne, ha ezzel az elemzéssel én is hozzájárulhatnék a téma – fájóan hiányos – megtárgyalásához.

Harmadik rész

KVÁZI DIASZPORIKUS

FOLYAMATOK

KEZDETLEGES GONDOLATOK A DIASZPÓRA FOGALMÁRÓL ÉS HEVENYÉSZETT MEGFIGYELÉSEK A DIASZPÓRAKONCEPCIÓ MAGYAR NÉZŐPONTBÓL VALÓ ALKALMAZHATÓSÁGÁRÓL¹

A tanulmány célja a következő két kérdés felvetése és érvényességük igazolása:

- használható-e a diaszpóra fogalma a határon túli magyarság Magyarországhoz való viszonyának jellemzésére;
- alkalmazható-e a diaszpórafogalom a határon túlról Magyarországra települő magyarságnak a határon túli magyar társadalomhoz való viszonyának jellemzésére?

Az első kérdés esetében már az is vitatható, hogy egyáltalán felvethető-e. Egyfelől vannak olyan szakértői vélemények,² amelyek már a kérdés jogosultságát is kétségbe vonják:

„Ez egy hülyeség.” (Tabajdi)

„A határon túli magyarság semmiképpen sem diaszpóra, és ha ez az állítás vitatható, akkor nagy baj van a tudományban (...), hogy a kárpát-medencei magyarság diaszpóra volna, hát finoman szólva tudománytalan állítás. Inkább egy rossz megfogalmazásnak tudom be, mint egyébnek.” (Csapody)

Másfelől a diaszpóra szakirodalmában fellelhető ritka konszenzusok egyike az, hogy a diaszpóra létrejöttének elengedhetetlen eleme a migráció. Márpedig az első kérdés egy olyan szituációra kérdez rá, ahol nem (vagy nem jellemzően) migrációval született a diaszpóraszerű jelenség.

Az előbbi két súlyos érv ellenére úgy vélem, komoly érvek szólnak amellett, hogy a tanulmány elején megfogalmazott két kérdést vizsgálat tárgyává tegyem. Ellentétben ugyanis az idézett két szakértői véleménnyel (melyek elterjedtségét többször volt szerencsém megtapasztalni, amikor e két kérdés konferenciákon való megpendítésekor jobb esetben értetlenséggel, rosszabb esetben ellenségességgel találkoztam), meggyőződésem, hogy a diaszpóra olyan

¹ Átdolgozott és rövidített tanulmány. Eredetileg megjelent: Sik Endre: Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In Sik Endre és Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest, 2000, 157–184.

² A Függelék a kutatás során meginterjúvolt szakértők nevét és szakértői státuszukat tartalmazza. Ebből kitűnik, hogy kutatásunkban szakértőnek nem szükségképpen – sőt nem is elsősorban – a tudomány képviselőit tekintettük, hanem azokat a magyarországi, erdélyi és kárpátaljai politikusokat, állami és nem állami szervezetekben dolgozó szakalkalmazottakat és vezetőket, akik érdemben beleszólnak a magyar diaszpórapolitika alakításába, illetve tevékenységükkel közvetve hatnak erre.

jelenség, amelynek számos jellemzője megfigyelhető a határon túli magyarság és ennek Magyarországon található csoportjai esetében. Következésképpen számomra értelmesnek tűnt megvizsgálni, hogy adható-e értelmes válasz a két kérdésre.

Az elemzés során rövid szakirodalmi bolyongás után eljutunk a diaszpóra egy lehetséges munkafogalmához, és megismerjük legfontosabb szociológiai jellemzőit. Ezután („hevenyészett megfigyelések” formájában) megvizsgálom, hogy a szakértői vélemények és a rendelkezésre álló adatok alapján igazolható-e a felvetett kérdések hasznosága (megfogalmazható-e a segítségükkel új szempont), illetve milyen hipotetikus tartalmi válaszok adhatók a két kérdésre.

A diaszpóra fogalmáról

A diaszpóra görög eredetű fogalom, jelentése: szétszórás. Eredetileg a zsidóságra, illetve a zsidó keresztényekre vonatkozott. A közelmúlt szociológiai szakirodalmában alkalmazott diaszpórameghatározásokban a következő elemek fordulnak jellemzően elő:

- migráns népesség, amely
- etnikailag eltér a befogadó ország lakosságától, amelynek
- olyan kisebbségét alkotja, amelyet
- a kibocsátó ország iránti erős érzelmi vonzalom vagy/és aktív kapcsolat jellemez,
- ahová elvileg állandóan visszamenni készül, de ahová gyakorlatilag sohasem jut vissza.

A reneszánszát élő diaszpórákutatók újabb definíciói is újra meg újra megismétlik – eltérő kombinációban és összetételben – az előzőekben felsorolt meghatározáselemeket. Egy 1999. évi nagy nemzetközi diaszpórakonferencia előadásában rendre minden résztvevő az előbbiekkal megegyező elemekből építkező diaszpórafogalmakat használt, vagy egyáltalán nem definiálta a diaszpóra fogalmát. A szerzők zöme hangsúlyozta ugyanakkor, hogy a diaszpórafogalom modern értelmezése nem azonos annak klasszikus, a zsidó-keresztény kultúrkörre korlátozódó jelentésével. Ezzel szemben valamennyi szerző egyetért két dologban:

- a diaszpóra jelenségét nem lehet megérteni a globalizáció egyes részfolyamatainak elemzése nélkül (modern diaszpóra = transznacionális közösség);
- a diaszpórajelenség megismeréséhez elengedhetetlen a diaszpóra típusainak elkülönítése (a diaszpóra kibocsátó országa önálló államként létezik-e, vagy sem, a diaszpóra önkéntes migráció vagy erőszakos kiűzetés eredménye stb.).

Noha a típusalkotás igen hasznos egy szociológiai jelenség jobb megismeréséhez, nem sokat segít abban, hogy a jelenség szociológiai természetének általános vonásait megismerjük. Ezt a célt a siker nagyobb esélyével közelíthetjük oly módon, ha nem egy „tökéletes” diaszpórafogalmon vagy tipológián gondolkodunk, hanem megpróbáljuk meghatározni azon társadalmi jelenségek együttesét, amelyek a diaszpóra jelenségéhez kötődnek.

A diaszpóra szociológiai jellemzőinek elemzését a közvetítő kereskedő elméletére alapozom (Turner és Bonacich, 2007 [1980]). E megközelítés lényege, hogy a migráns kisvállalkozó társadalmi jellemzőit és ezeknek a kibocsátó és befogadó országhoz való viszonytal való összefüggését közös modellbe foglalja. A mi számunkra e megközelítés haszna abban rejlik, hogy a migráns vállalkozó sajátos viselkedését – amit jobb híján társutas magatartásnak (*sojourner mentality*) fordítok – magyarázva a diaszpóralétre nagymértékben jellemző szociológiai magatartást mutat be. Ez egyszerre három forrásból táplálkozik:

- a kibocsátó országhoz való bizonytalan, de erős érzelmi töltésű viszonyból (ápolja kapcsolatait, tervezi, hogy visszamegy, ám tudja, hogy valójában soha nem tér oda vissza – amit részben maga előtt is eltagad, részben túlkompensál –, de ami a befogadó országban való létét érzelmileg átmenetiként teszi csak elképzelhetővé stb.);
- a befogadó országhoz és ennek többségi társadalmához fűződő ambivalens viszonyból (idegen, de letelepedett, a lojalitása feltételes, amiből gazdasági haszna származik neki és a többségi társadalomnak is, de ami folytonosan újratermeli a kölcsönös gyanakvást stb.);
- a kisebbségi és a migráns lét immanens sajátágaiból [erős és személyes kapcsolatokat ápoló, bezártságra hajlamos közösség, (túl)fejlett mi-tudat, gazdasági elszigeteltség, kulturális (vallási, etnikai, gazdasági) önvédelem (vagy ennek ellentétéként a teljes asszimilálódás), a könnyen likviddé tehető beruházások dominanciája stb].

A modell természetesen csak korlátozottan alkalmazható, hiszen a diaszpórák nem csupán kisvállalkozókból állnak. Célszerű tehát – a Turner-Bonacich-féle modellt alapul véve – a diaszpóra lét (továbbá a diaszpóra és a kibocsátó, illetve a befogadó országok közötti kapcsolat) szociológiai jellemzőjeként figyelembe venni azt is,³ hogy

- a befogadó országok lakóinak többsége gyakran idegennek vagy – a diaszpóra tagjai részéről kettős lojalitást feltételezve – egyenesen ellenségnek (bűnbaknak) tekinti a diaszpórát, ami könnyen politikai megerősítést is kaphat;
- a diaszpóranak az egyénhez hasonló életciklusai vannak, s a kialakulófélben lévő, a megerősödött és a széteső diaszpóra szociológiai jellemzői igen eltérőek;
- a különféle diaszpóráknak az egymáshoz és a befogadó országhoz való viszonya eltérő lehet a diaszpórát alkotók számaránya, társadalmi összetétele, a kibocsátó ország kulturális, történelmi és politikai vonásaitól függően;
- egy kibocsátó országnak több diaszpórája is lehet, amelyek egymással is kapcsolatba kerülhetnek, s amelynek mentén „világméretű” gazdasági, kulturális és politikai diaszpóraegységek keletkezhetnek (ami visszahat az egyes diaszpórák és a kibocsátó ország közötti kapcsolat, valamint a befogadó országokhoz fűződő kapcsolatok szociológiai jellemzőire is).

A diaszpórafogalom dinamikus és lazán körülhatárolt változatának alkalmazása mellett szólnak azok a globális trendek is, amelyek a diaszpóra új formáit és jelentéseit hozzák létre. Ebből következően a diaszpóra eddigiekben fel-

---

³ Mint ezt teszi Szántó (1984), amikor a nyugati magyar diaszpóráról értekezve – e fogalom említése nélkül – olyan tipológiát alkalmaz, amely az adott közösségnek Magyarországhoz, a befogadó országhoz és az ottani etnikai közösséghez való viszonyának hármását egyidejűleg kezeli.

sorolt szociológiai vonásain kívül a mai világ diaszpóráinak elemzése során olyan tényezőket is figyelembe kell venni, amelyek nem voltak jellemzőek a hagyományos diaszpórák esetében.

A mai diaszpórák jellemző vonásaként említik többen – s utalnak a modern diaszpórák e sajátosságára mint a jelenség legújabb kori felerősödésének alapvető okára – azt, hogy a kommunikáció (tömegközlekedés, telefon, tévé, e-mail, posta, banki pénzforgalom) új technikáinak gyors és olcsó volta transznacionális közösségek formájában teszi lehetővé a diaszpórák (újja)szerveződését, illetve a modern diaszpórák kialakulását.

A kommunikáció lehetőségeinek sokszínűsége és a helyváltoztatás könnyebbé és olcsóbbá válása módot nyújt arra, hogy a diaszpóra tagjai – már akik számára ez fontos – egyidejűleg legyenek jelen a kibocsátó és a befogadó országban. Ily módon csökken bennük a kibocsátó ország elhagyásának és a távoliságnak betudható mitikus vonzalom és érzelmi feszültség, ugyanakkor felerősödhet a kétirányú gazdasági tranzakciók és a politikai tevékenység esélye. A modern transznacionális diaszpóra tagjainak már nem kell választaniuk az asszimiláció és az etnikai kisebbség értékeinek őrzése között, hanem egyidejűleg mindkét térfélen is jelen lehetnek. Ily módon ami Kohn bácsi számára még abszurd alternatíva volt csupán, mára a diaszpóra egyes csoportjai számára magától értetődő szubkultúra, gazdasági és politikai magatartás lehet.⁴

A transznacionális diaszpóra elterjedésének okai között nem csupán a technológiai innovációk mindennapivá válását szokás emlegetni, hanem a globalizáció egyéb politikai és kulturális elemeit is. Ilyen például a nemzetállamok gyengülésének tétele, vagy a nemzetközi szervezetek és az általuk világméretben terjesztett viselkedési minták és jogi elvárások erejének növekedése. Nem lebecsülendő a diaszpórák politikaformáló szerepe sem, amennyiben az általuk összeadott és célzottan felhasznált pénzek államformákat tudnak megváltoztatni, politikai irányzatokat képesek „helyzetbe hozni”, kulturális értékrendet tudnak befolyásolni. Nem elfeledendő továbbá olyan globális kulturális és gazdasági hatások sem, mint a multikulturalitás (és ennek részeként a diaszpórák öntudatra ébredése és önmaguk állandó – noha folytonosan változó – jelenséggé váló tételezése), vagy a multinacionális vállalatok és fogyasztási módok elterjedése, amelyek másolható mintaként és standardizáló tényezőként könnyítik a diaszpórák fennmaradását és a befogadó országokba való belesimulásukat.

E kezdetleges gondolatmenet összefoglalásaként álljon itt egy idézet a modern diaszpóra szakirodalmának egyik meghatározó munkájából. Ebben, mint cseppben a tenger mutatkozik meg mindaz a nehézség, amely a diaszpórafogalom megragadhatóságát számomra jelentette, s ugyanakkor annak belátása, hogy fontos – és magyar nézőpontból nagyon is átgondolandó – jelenséggel állok szemben.

„Leíró és elméleti fogalmak rakoncátlan tömege kavargó és zajong, hogy a kutatók általuk jellemezzék a nemzetek, kultúrák és régiók közötti kapcsolatokat (...) Fontos új folyóiratok, mint a *Public Cultures* és a *Diaspora* (vagy a feltámadt *Transition*) szentelnek nagy figyelmet a transznacionális kultúrák történetének és újabb kori feltámadásának. A *Diaspora* első számához írt szerkesztői bevezetőjében Kachig Tölölián így ír: »A transznacionális

⁴ Arra a hatvanas évekbeli viccre gondolok, amiben Kohn bácsi kivándorol Izraelbe, majd hamarosan hazatér. Amikor ismét kivándorló útlevélért folyamodik, a magyar rendőr megkérdezi: miért nem dönti már el, hogy Izraelben vagy Magyarországon jobb-e neki? Mire Kohn bácsi: a repülőn.

közösségek mai modellje, a diaszpóra (...) az a fogalom, amely régebben a zsidó, görög és örmény szétszórás leírására szolgált, ma viszont olyan jelenségekkel vált részben azonos jelentésűvé, mint a migráns, a külföldi, a menekült, a vendégmunkás, a száműzött közösség, a tengerentúli közösség vagy az etnikai csoport. (...)

Safran a következőképpen definiálja a diaszpóra fogalmát: külföldi kisebbségi közösség, (1) amely egy eredeti „központból” legalább két „periferikus” helyre került át, (2) megőrizve emlékeit, vízióit, mítoszait az eredeti otthonnak, (3) akik úgy sejtik, hogy a befogadó ország nem – s talán sohasem – fogja teljesen elfogadni őket, (4) akik úgy tekintenek az elhagyott otthonra, mint ahová vissza fognak térni, ha eljön az idő, (5) akik ezt az otthont megőrizni és újrateremtteni készen állnak, és (6) akik identitása és közösségük szolidaritása ehhez az otthonhoz fűződő kapcsolaton keresztül érthető meg.” (Clifford, 2001 [1994])

A diaszpórafogalom alkalmazhatósága magyar nézőpontból

A következő két alfejezet azt illusztrálja, hogy milyen módon gondolkodnak a magyar diaszpórapolitika szereplői a diaszpóra fogalmáról és annak alkalmazhatóságáról.

A mai Magyarország határain túl élő magyarság mint diaszpóra?

A határon túli magyarság diaszpóráként való megítélésében kétféle nézet uralkodik.

Az egyik nézet szerint a nyugati magyarság diaszpóra, mert migráció eredményeként jött létre, ellenben a Kárpát-medence magyarsága nem (vagy jobbra nem) az, mert nem migráció áll a kialakulása hátterében.

„Diaszpórának azokat a kisebbségeket nevezzük, amelyek a szülőföldjüket valamilyen oknál fogva, kényszer hatására vagy önkéntesen elhagyták. Diaszpóra a nyugati magyarság, mert elvándorlás eredményeképpen született, de a határon túli magyarok ősei 1100 év óta ugyanott élnek, ahol élnek. Tehát ezeket semmiképpen nem lehet diaszpórának nevezni. Kisebbségben élő nemzeti közösségek, de a kisebbségi kifejezést ők maguk nem szeretik, a diaszpóra pedig egyáltalán nem érvényes rájuk.” (Tabajdi)

„Azok tartoznak diaszpórához, akik az adott területen nem őslakosok. Kárpátalján a magyarság őslakos. A kárpátaljai magyarság esetében csak a határ változott meg. Egész más fogalom a diaszpóra és a saját szülőföldjén kisebbségben élő népek fogalma.” (Milovan)

„Amikor azt mondjuk, hogy diaszpóra, akkor általában a nyugati magyarokra gondolunk, akik, eltérően a kárpát-medenceiektől, nagymértékben szétszórásban élnek.” (Báthory János)

„A határon túli magyarság semmiképpen sem diaszpóra, és ha ez az állítás vitatható, akkor nagy baj van a tudományban... A magyarsággal kapcsolatban nem szoktunk diaszpóráról beszélni. Ha mégis szóba jön, akkor ezt a fogalmat elsősorban a nyugati vagy a tengerentúli magyarság fogalmakörén belül értelmezzük. Az tehát,

hogy a kárpát-medencei magyarság diaszpóra volna, hát finoman szólva tudománytalan állítás. Inkább egy rossz megfogalmazásnak tudom be, mint egyébnek.” (Csapody)

„A határon túli magyarság a nemzet testéhez tartozó rész, semmiképpen nem tekinthető diaszpórának. Diaszpórának a szétszóródó, önmagának jobbulást keresőket nevezünk, akik idegen népek közt kis szigetet alkotnak. A zsidóság, amely ország nélküli népcsoport volt, kénytelen volt odamenni, ahol a megélhetését megtalálta. Diaszpóra minden olyan nép, amelynek saját hazája nincs, és kénytelen vándorolva élni mindennapi életét. Ilyen a cigányság vagy a kurd nép is. A magyarság sosem emiatt ment a nagyvilágba, és mindig kötődött a hazájához, tehát nem diaszpóra, hanem nemzetrész, amely széttöredezett.” (Báthory Katalin)

„A Kárpát-medencében élő magyarság ezer éve itt él, nem hagyta el az anyaországot, hanem a határok léptek keresztül bizonyos népcsoportokon. Azon a földön élnek, ahol elődeik nyugszanak ezer éve. A diaszpóra-fogalom azokra vonatkozik, akik elhagyták az országot. Ők szerte a világban élnek, az Amerikai Egyesült Államoktól kezdve Namíbiáig. Ez a szétszóródott magyarság a diaszpóra. De akik itt élnek a Kárpát-medencében a honfoglalás óta, azok tulajdonképpen a saját szülőföldjükön élnek. Igaz, itt is van ún. *szórványmagyarság*, akiket azért nevezünk így, mert nem nagy tömbökben élnek, hanem kisebbségben vannak.” (Szűrös)

Ezen a nézeten belül számos további értelmezési kísérlet létezik. Van, amelyik a létszámmal, a határtól való távolsággal, a közösségi lét erejével vagy a többségi társadalomhoz való viszonytal, illetve a sajátos identitás létével érvel amellet (lásd később a Vogel-idézeteket), hogy miért nem tekinthető diaszpórának a Kárpát-medence határon túli magyarsága.

„Az erdélyi magyarságot semmiképp sem nevezném diaszpórának. Ennek a fogalomnak különböző jelentése van a román és a magyar nyelvben. Mi a diaszpóra alatt a szórványt értjük, ami adott területen egy kis létszámú, szétszórt közösséget jelent. A románok a diaszpórán a határon túli összrománságot értik. A mi diaszpóránk a nyugati magyarság.

Román értelemben az emigrációt tekintik diaszpórának. Mi, erdélyi magyarok nem emigráltunk. Ez nem emigrációs közösség. Szerintem a diaszpórafogalom nem jó a határon túli magyarság esetében. Tények igazolják, hogy létezik egy romániai magyar társadalom a szó szociológiai értelmében, és nem valami jelzős szerkezetben. Tehát olyan értelemben, hogy a románok azt mondják, hogy van a román nép, a román társadalom, s abban benne vannak a magyar nemzetiségű román állampolgárok. Ez politikailag igaz, alkotmányjogilag. Viszont itt két eléggé párhuzamos társadalom létezik: a román és a romániai magyar, amelynek megvannak a maga sajátosságai. S e két társadalom között nagyon kevés az összekapcsolódás és az átfedés. A romániai magyar társadalom kulturálisan alig kötődik a román társadalomhoz. És nem kötődik a mentalitás, az alapértékek szintjén sem.” (Vargha)

„A diaszpóra a nyelv és a leszármazás alapján, illetve tudatosság és szervezettség formájában ragadható meg, amely által mint kultúra továbbadódik. A Kárpát-medencében élő magyarok külföldiek lettek (Trianon). Ez egy »külön világ«. Nagy kérdés, hogy ez vajon mindig így volt-e, vagy csak Trianon óta? Nem igazi diaszpóra ez, de inkább diaszpóra, mint az 56-os kivándorlók. Míg az 56-osok közül csak a sikertelenül beilleszkedettek kötődnek a magyarsághoz, a határon túli magyarok önazonossága (identitása) megmaradt.” (Lantos)

„Szerintem a diaszpóra egy rossz és a magyar hagyományoktól idegen szemléletet tükröz. Annak jele, hogy kialakult a csonka magyar tudat, amely Hegyeshalomtól Ártándig, és hadd ne soroljak egyéb határállomásokat, látja a dolgokat. A csonka magyar tudat azt jelenti, hogy vagyunk mi, magyarok, a magyarországiak, és vannak még magyarul beszélő nem tudom én kicsodák, de lehet hogy még rokonok is, hogy azok bizonyos értelemben másodrendű magyarok, úgy, mint ahogy a keletnémetek is másodrendű németeknek tekintettek.

Márpedig én a tömbmagyarságot semmi esetre sem merném diaszpórának nevezni. Számomra az erdélyi magyarság nem diaszpórában él. Elsősorban azért nem, mert nincs diaszpóratudata. Az erdélyi magyarság nem érzi úgy, hogy ő valamifajta elesettségben lévő, jogokkal nem rendelkező, csúnya szóval: »elcsángósodott« népcsoport lenne. Ő úgy érzi, hogy őshonos ezen a területen, van közösségi léte, élete, tudatában van annak, hogy önfenntartásra képes társadalmat alkot. Ilyen értelemben alapvetően eltér egy emigrációs diaszpórától.” (Méder)

„Én sem a romániai magyarságot, sem a Kárpát-medencében élő egyéb magyarságcsoportokat nem tekintem diaszpórának. Diaszpórának tekintem a világ számtalan országában szétszórta élő magyar személyeket, egyéneket. Ott, ahol a magyarság számszerűleg megfelelő nagyságban, tömbben él és földrajzi közelségben van Magyarországhoz, ott a magyarság nem diaszpóra, hanem a nemzeti kisebbségek csoportjába tartozó nemzettest.” (Mátis)

Továbbra is e nézetrendszeren belül maradva külön említést érdemel az erdélyi magyarság kérdése, hiszen esetükben mind az identitás, mind a politikai szempont sajátosan és nagy súllyal jelenik meg.

„Az erdélyi magyarság mindig erdélyi magyarság volt. Az a magyar nemzetnek része, de az erdélyi magyar, az egy külön identitású, értékű ember.” (Tódor)

„Én úgy definiálnám az erdélyi magyarságot, mint az összmagyarságnak egy olyan magva, ahol nagyon egészséges és erős hagyományok, tradíciók, szokások, összetartás él még. Úgy érzem, hogy mindezen szempontokból az erdélyi magyarság rengeteg dolgot nyújthat a magyarországi magyaroknak. Az erdélyi magyarságot is úgy kell megtartani, hogy az maradjon, ami volt. És így tud hasznára válni, vagy így tud valamit nyújtani az anyaországnak is és Romániának is.” (Nagy)

„Mi be vagyunk ékelve a romániai román társadalomba. Ugyanakkor nem tekintjük külön közösségnek a romániai és a magyarországi magyarokat. Egy nemzethez tartozunk, egy a nyelvünk és egy a kultúránk. Hogy a történelem úgy hozta, hogy egy határ alakult ki köztünk, ez nem a mi hibánk.” (Szilágyi)

A másik nézetet vallók a diaszpórafogalom alkalmazása során különbséget tesznek a tömb- és a szórványmagyar-ság között, s ez utóbbit a Kárpát-medence magyarsága esetében is diaszpórának tekintik.

„Erős többségi környezetben élő kyszámú, valamennyire koherens közösség, például a határon túli szórvány-magyarság. Én ezért a Nyugaton és a határhoz közel szórványban élő magyarságot tekintem diaszpórának. Az erdélyi tömbmagyarság egyértelműen nem diaszpóra.” (Egyed)

A szórvány (mint az a klasszikus diaszpórafogalom szétszórás jelentéséből levezethető) diaszpóráként való fel-fogása azért érdekes, mert ez esetben azt kell eldönteni, hogy mi tekintendő szórványnak. Magyarország tízmilliós népességéhez képest még az erdélyi tömbmagyar részek is szórványnak tekinthetők:

„A diaszpóra nem más, mint szétszórtság. Tehát én – általános értelemben – diaszpórának tekintem a tömb-székelységet is, ahol az ember utazik hat órán keresztül úgy, hogy nem hall román szót, de a Magyarországtól való nagy távolság és elszakítottság miatt ez is diaszpóra. Én most nem abban a vallási megközelítésben értem a diaszpóra fogalmát, hogy »a zsidó diaszpóra szétszóratik«, nem abban az értelemben, hogy elvándorol. Ez a nyugati magyarságra érvényes. Tehát az, aki Magyarországról nyugat felé vándorol, és letelepedik Ausztriától kezdve Kanadáig, az az *egyik diaszpóra*. De én a *magyar diaszpórára* nézve általános értelemben veszem ezt a szétszórtságot, tehát azt, hogy a nemzeti, illetve a kulturális-nyelvi határok nem esnek egybe. Ha Erdélyből nézem a szórványt, akkor azt mondom, hogy a Székelyföld nem szórvány, a partiumi tömbmagyarság nem szórvány, de a Belső-Erdély vagy a bánági magyarság már szórvány. De Budapestről nézve a székelység – hiába a 600–700 ezres tömb – a tízmilliós tömbhöz viszonyítva mindenképpen diaszpóra. A kérdés tehát attól függ, hogy honnan nézem.” (Keszthelyi)

„Én a diaszpóra fogalmán azt értem, hogy szórvány. A kárpátaljai magyarságot nem tekintem diaszpórának, mivel az nem szórványmagyarság. Hiszen a kárpátaljai magyarság nagy része egy tömbben él.” (Hutterer)

„Én diaszpórán a szórványmagyarságot értem. (...) A diaszpóra kérdése számomra azt a dilemmát jelenti, hogy hol érdemes még valamit tenni, ott pedig azt jelenti számomra a diaszpóra, hogy többet kell nyújtani, mint egy tömbmagyarság részére, amely relatíve – külső segítség nélkül is – elboldogul. Tehát az igazi kérdés, hogy ha van egy korlátozott mennyiségű támogatás, anyagi és egyéb, akkor ezt hogy lehet úgy elosztani, hogy abból a legtöbb eredmény szülessen és a lehető legkisebb legyen az asszimiláció.” (Halzl)

„A határon túli magyarság bizonyos területeken diaszpóra, más területeken nem. A határon túli magyarság egy része tömbben él, egy más részük szórványban. A diaszpóra tehát azt jelenti, hogy abszolút kisebbségben, szétszórt állapotban léteznek a kisebbség tagjai. A diaszpórában élőknek nincs módjuk arra, hogy önálló intézményrendszert hozzanak létre, és jóval veszélyeztetettebbek kultúrájukban, identitásukban.” (Törzsök)

E gondolkörön belül egy sajátos megközelítés szerint országon belüli migrációval is jöhet létre diaszpóra. Ez a gondolat nem szerepel az általam ismert diaszpórairodalomban, amely a migrációt impliciten, mint határok átlépését jelentő nemzetközi migrációt értelmezi.

„A Szovjetunió idején, ha nem is tömegesen, de beszélhetünk a magyarok Ukrajnán belüli kirajzásáról. Ennek fő motívumai a szaktudás megszerzése, illetve a szakmában való elhelyezkedés voltak. Ilyen módon Ukrajnában két hely van, ahol nagyobb számban (ezek 200-300 fős közösségek) élnek magyarok: Lembergben és Kijevben. Ők jelentik a diaszpórát. Az előző kormány politikai súlyt adott nekik, mert megfelelő partnert látott bennük. Most az a felfogás, hogy akik így élnek diaszpórában – ezeket az embereket nem hurcolták el, külső kényszerből, de önszántukból mentek el a szülőföldjükről –, azokat kisebbségnek tekintjük, de nem határozhatják meg az ukrajnai magyar politikát. Távol élnek a tömbmagyarságtól, így erről a szerepről le kell mondaniuk. (...) A kárpátaljai magyarság nem tekinthető diaszpórának, mert megbontatlan etnikai tömbben él. (...) A diaszpóra definíciójában megjelenő távolra hazavágyódás nem jellemző a kárpátaljai magyarokra.” (Tóth)

„A kárpátaljai magyarság nem tekinthető diaszpórának, mégpedig azért, mert tömbben él. Az amerikai magyarok, vagy ha Kárpátalján belül maradunk, a kijevi és a lebergi magyarok már diaszpórának tekinthetők.” (Milovan)

„Olyan népességet értek én diaszpórában, amelyik az adott területen nem őshonos, hanem valahonnan betelepült, és létszámát tekintve általában nem nagy összefüggő területi közösségekben él. Tehát nem olyan, mint a székelyföldi, hanem mint az amerikai magyar népesség. De az őshonosság önmagában nem elég, mert előfordulnak olyan részek, ahol őshonos magyarok élnek egy-két községben, de elvékonyodik már a magyar populáció, és ennek következtében már ők is szórványnak vagy (egy írószövetségbeli konferencián hallott fogalmat használva) »maradék-/maradványmagyarságnak« minősülnek. Értelmezésem szerint tehát a diaszpóra szónak a szórvány a magyar szinonímája.” (Pusztaszeri)

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a határon túli és Kárpát-medencén belüli magyarság egészét a magyar diaszpórapolitika szereplői nem tekintik a mai Magyarország diaszpórájának. Célszerűnek tartom én is egyelőre (további elemzésekig) megalkudni ezzel az állásponttal. Természetesen nem azért, mert a szakértők egy

része ezt javasolja, s nem is azért, mert már a kérdés felvetése is sokakat sért.⁵ Hanem azért, mert nem lenne helyes a diaszpórafogalmat ebben a kontextusban alkalmazni, hiszen a migráció hiánya a szakirodalom egyetlen konszenzuálisnak tekinthető elemét is kikezdené.

Mindazonáltal a rendelkezésre álló néhány empirikus érv⁶ elég ahhoz, hogy a határon túli és kárpát-medencei magyarság (Magyarországhoz mint soha el nem hagyott anyaországhoz való) diaszpóra jellegű kapcsolódásának lehetőségét továbbgondolásra alkalmas hipotézisnek ajánljuk – érdekel ide, érzékenység oda, s nem elfeledve, hogy önmagában egy ilyen diskurzusba belekezdeni is kihát a diaszpórapolitikára, sőt hosszabb távon magára a diaszpórára is – kisebbségkutatók, politikai elemzők és az identitásformáló értelmiség számára.

A Kárpát-medencén kívüli magyarság diaszpórájának tekinthető. Természetesen ebben az esetben is felmerülnek empirikus problémák [lásd az ausztriai magyarok identitásgondjait (Szépfalusi, 1992) vagy az amerikai magyar diaszpórahullámok eltérő identitáspolitikáját és diaszpóratudatát (Szántó, 1984)]. Ám az nem kétséges, hogy a kutatás tárgya ebben az esetben egy modern diaszpóra. Ilyen kutatásokra annál is inkább szükség van, mert aligha kétséges, hogy a diaszpóra politikai befolyásáról, gazdasági szerepéről, identitásformáló hatásáról és a különböző diaszpórák egymásra gyakorolt hatásáról a bevezetőben adott hevenyészett lista elég fontosnak tűnik magyar nézőpontból.

A határon túlról jött magyarországi magyarság mint diaszpóra?

A kibontakozó kép ellentmondásos.

„Az áttelepült romániai magyarok valódi diaszpórákat alkotnak. Jellemzőjük az erős hálózat- és csoportszerveződés, a jó érdekérvényesítés, egymás segítése és az erős összetartozás. Ezenkívül a „külvilág” [magyarországi sikertelen magyarok] körében – a zsidókhoz hasonlóan – előítéletek élnek velük szemben.

A magyarok és az erdélyi világ két külön világ. Két külön nép ez akkor is, ha ugyanazt a nyelvet beszéljük. Alapfogalmak – mint az idő, a karrier, a becsület – alapvetően mást jelentenek egy erdélyi magyar és egy magyarországi magyar számára. Ez a két világ nehezen kapcsolódik. Ezért a határon túliak, az erdélyiek számára egyszerűbb a diaszpóra létét, mint állandóan válaszolni a magyarországi kihívásokra. Az erdélyiek nehezen ve-

⁵ Az, hogy a diaszpórafogalom használata érzékenységet sért, nem magyar sajátosság: „Bár az újságírók és a kommentátorok a Barak-kormány tagját, Michael Melchior rabbit ... »diaszpóraügyi miniszternek« nevezik, tanácsadói rögtön kijavítják ezt, mondván, hogy a titulus inkább »az izraeli társadalom és a világ zsidósága« miniszterét jelenti” (na, 2000). A diaszpórafogalom – érvelnek azok, akik ezt a fogalmat politikailag inkorrektnek tekintik – azt a látszatot kelti, mintha az Izraelen kívül élő zsidók közösségei alsóbbrendűek lennének az izraeli zsidók közösségéhez képest.

⁶ Például az, hogy

- a magyar állami jelkép (a magyar zászló tisztelete) ugyanolyan fontos az erdélyi magyarok számára, mint a román államiság a román erdélyiek számára (Csepeli és mások, 1998);
- Magyarország az itt élő erdélyiek számára „itthon”, az erdélyi „otthon” mellett (Kántor, é. n.), s ez a kettős otthontudat tíz év után sem tűnik el (Szakáts, 1996);
- Magyarország (csökkenő mértékben ugyan, de még ma is) „hazai” terep az erdélyi magyarság számára (Bíró, 1998).

szik fel az itteni stresszes tempót. Miközben otthon ők (az áttelepülők) voltak a dinamikusak, a teljesítményorientáltak, itt ők váltak a lassú, nehézkes réteggé.” (Lantos)

„Nem tekintem diaszpórának a Magyarországra áttelepült kárpátaljai magyarokat sem, bár nyilvánvalóan a magyarországi magyarokhoz képest egy sajátos csoportot alkotnak, amennyiben meg tudják önmagukat szervezni. Én nem hiszem, hogy az áttelepülők azért jönnek Magyarországra, mert annyira vágnak ide, a mitikus hazába. Azért jönnek, mert egyrészt itt jobbak az anyagi körülmények, másrészt távlataiban is nagyobb lehetőségeik vannak az érvényesülésre. A környezetemben élő emberek ilyen megfontolásokból települtek át, és ezért nem tekintem őket diaszpórának. Az áttelepülők nem érzelmi okok miatt települnek át, és az, hogy csoportot alkotnak és szervezeteik vannak, az annak köszönhető, hogy a magyar társadalom nem igazán fogadja be azokat az embereket, akik máshonnan jönnek. És az mindegy, hogy a határon túlról jött vagy Afrikából.

A kint élők odakint a magyar nemzet részének érzik magukat, de ahogy bejönnek, elkülöníti őket a magyar társadalom. Ha megkérdezzek egy embert Kárpátalján, hogy minek vallja magát, azt fogja mondani, hogy magyarnak, ugyanakkor ha eljön Magyarországra, akkor azt mondja, hogy nem érzi itthon magát. Nem ő érzi, hogy ő nem magyar, hanem a környezete érzékelteti vele.” (Hutterer)

Vizsgáljuk meg, hogy a diaszpóra szociológiai jellemzői közül melyek találhatók meg a magyarországi határon túlról jött magyar migránsok körében!

Erős magyarságtudatuk és erdélyi identitásuk egymást erősítve egyfelől a befogadó ország magyarságtudatának lenézését, másfelől a kibocsátó országbeli magyar közösség és kultúra identitásképző felértékelését eredményezi.

„A Romániában élő erdélyi magyarság identitástudata rendkívül erős. (...) Az erdélyi magyarság a modern magyar nemzettudat 19. századi fejlődésének eredményeként önmagát a magyar nemzet egésze részének tekinti, ugyanakkor magában hordozza az erdélyi történelmi fejlődés sajátosságait, amelyek az identitástudatot regionális elemekkel színezik, és a magyar identitástudatot még inkább erősítik.” (Vogel, 1997: 22–23)

Az előbbiekben említett erdélyi identitástudat elemei: az erdélyi fejedelemség történelmi sikeressége és a sokáig őrzött önállóság miatti büszkeség, a vallási tolerancia, a magyarországi magyarsággal szembeni kulturális fölény, a román elnyomatással való szembenállás miatti büszkeség, valamint a románokhoz képesti felsőbbbségtudat.

„A két világháború között az erdélyi magyar íróközösség az erdélyi hagyományok alapján fogalmazta meg transzszilvanizmusnak nevezett világnézetét, erdélyi lélekről, erdélyi gondolatról és erdélyi szolidaritásról beszélt. Alaptétele szerint Erdély külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával. Az erdélyi toleranciaelvre hivatkozva azt vallotta, hogy az erdélyi történelem, a földrajzi adottságok és a táj az évszázadok folyamán egy sajátos lelkesítést teremtettek, amelynek vonásai az összeforrás a tájjal, a néppel, valamint az együttélésből következő magyar–román–szász egymásrautaltságnak, a kölcsönös megbecsülésnek a szükségessége és tudatos vállalása.” (Vogel, 1997: 23)

Ilyen erős identitástudat nyilván nem jellemző minden határon túli magyar közösségre, sőt esetleg csak az erdélyi magyarságra igazak. Már csak azért is, mert az identitáspolitika az erdélyi magyarság esetében tartalmazza a legerőteljesebb intézményesedére irányuló elemeket, aminek

„...központi szerepe van a romániai magyar társadalmat beburkoló etnikai határ termelésében. Az etnicitás termelése (...) magában foglalja a fizikai és szociális tér kijelölését, az állandó etnikai kategorizációt, a kollektív mi-reprezentáció szótárának és grammatikájának működtetését, s nem utolsósorban egy igen jelentős pszichés/mentális biztonságérzet megteremtését. Az intézményrendszer legfontosabb funkciója kétségkívül az, hogy erősnek látszó burkot von a romániai magyar társadalom köré. Ennek a buroknak kettős funkciója van. Belülről nézve véd, elszigetel. Kívülről nézve pedig a romániai magyar társadalom erősségét, kompakt jellegét, szervezettségét jeleníti meg.” (Bíró, 1998: 40)

Az is kérdés, hogy e tekintetben mit jelent erdélyinek lenni, hiszen van olyan vélemény, hogy csak a Magyarországon élők között létezik az erdélyiség mint általános identitáselem, „otthon” az identitás ennél kisebb egységre vonatkozva létezik inkább. S ezen nem csupán azt kell érteni, hogy a történelmileg elkülönült régiók, városok, falvak több-kevesebb lokális identitással rendelkeznek, hanem azt is, hogy folytonosan termelődő régi-új (sőt olykor teljesen új, lásd Bíró, 1998) lokális identitások létezhetnek egymás mellett.

A Magyarországon élő erdélyi magyarok identitásának alakulása természetesen egyéni döntések, az állam diaszpórapolitikája és a hazai kisebbségpolitika játékterében alakul. Hogy ebben nem csupán érzelmi elemek, de nagymértékben racionális szempontok is szerepet játszanak, arra jó példa az Erdélyi Magyarok Egyesületének (amely a hazai erdélyi értelmiség 1989 óta létező szervezete) kesernyés-szellemes identitáspolitika-javaslat. Ennek lényege, hogy az erdélyi magyaroknak célszerű lenne más identitást választani, mivel a hazai kisebbségpolitika nem honorálja az erdélyi identitást, miközben románként, örményként vagy cigányként az erdélyi magyarok szervezetei komoly támogatást élvezhetnének.

A diaszpóra identitáspolitikáját nagymértékben befolyásolja a befogadó ország többségi közvéleményének alakulása, amely a romániai magyarok magyarországi diaszpórája esetében rövid ideig erősen támogató volt.⁷ Ez azonban nem tartott sokáig, s azóta – noha továbbra is minden más etnikumnál sokkal szívesebben fogadna be erdélyi magyarokat – folyamatosan rosszabb a megítélésük.

Nem jogosulatlan az erdélyi fiatalok panasza, hogy „Magyarország az egyetlen ország a világon, ahol az erdélyi magyarok nem magyarok” (Kántor, é. n.: 16). Mint ahogy az 1989 óta Magyarországon élők visszatérő panasza, hogy „lerománnozzák” őket (Szakáts, 1996).

A diaszpóratudat részeként az erdélyi „otthon” iránti vonzalom nem múlik egy Magyarországon töltött évtized alatt sem, és az is megfelel a diaszpóra szociológiai elemének, hogy az itteni erdélyi létnek szerves eleme az otthoniakkal való kapcsolattartás (Szakáts, 1996). Sok példa illusztrálja azt is, hogy az erdélyiek hazai diaszpórája

⁷ Lásd Sik Endre „Adalékok a menekültek...” című tanulmányának 6. ábráját kötetünk ötödik részében.

„mini-transznacionális” közösségként él hol otthon, hol itthon, gazdasági és kulturális téren egyaránt kamatoztatja az átmeneti helyzetből fakadó erőforrásokat (Bíró, 1996; Bíró és mások, 1996).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a határon túlról Magyarországra érkezők diaszpórájának tekinthetőségéről tehát nincs konszenzus a szakértők körében, de nincs olyan erős ellenérzés sem, mint amilyent az előző esetben tapasztaltunk. Szociológiai jellemzőit tekintve ez a kör diaszpórájának tekinthető, de igen sajátosnak. Ennek oka részben a befogadó közeghez való kulturális-nyelvi hasonlatosságban, részben a kiinduló közeg és a befogadó közeg egymáshoz való sajátos történelmi-politikai-gazdasági viszonyaiban rejlik, mint például a kibocsátó közegben a magyarországi migrációt sajátosan kezelő szabályozási mechanizmusok megléte (Bíró, 1994), vagy a határok mozgása okozta változó identitáspolitika, illetve a gazdasági összefonódások az informális gazdaságban (Grajczar, 2010; Fox, 1999).

Hivatkozások

- BÍRÓ A. ZOLTÁN (1994): Adalékok a vándorló ember ikonográfiájához. In SIK ENDRE és TÓTH JUDIT (szerk.): *Jönnek? Mennek? Maradnak?* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 19–39. /Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve./
- BÍRÓ A. ZOLTÁN (1996): Egyéni és kollektív identitás a kilépési gyakorlatban. In BODÓ JULIANNA (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. KAM–Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 123–142.
- BÍRÓ A. ZOLTÁN (1998): *Stratégiák vagy kényszerpályák?* KAM–Pro-Print Kiadó, Csíkszereda.
- BÍRÓ A. ZOLTÁN, BODÓ JULIANNA, GAGYI JÓZSEF, OLÁH SÁNDOR és TÚRÓS ENDRE (1996): Vándormunka – otthonról nézve. In Bodó Julianna (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. KAM–Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 143–186.
- CLIFFORD, JAMES (2001 [1994]): Diasporas. *Cultural Anthropology*, 9 (3): 302–338.
- FOX, JON E. (1999): *Identity formation in migration: The case of Transylvanian Hungarian guest workers*. Paper presented at the Conference on „Diasporas and Ethnic Migration in 20th Century Europe”, Berlin, May 20–23.
- GRAJCZAR ISTVÁN (2010): Erdélyi munkavállalók – 1997. In CZAKÓ ÁGNES, GICZI JOHANNA és SIK ENDRE (szerk.): *Piachely, kgst-piac, emberpiac*. ELTE TáTK, Budapest, 382–390.
- KÁNTOR ZOLTÁN (é. n.): *Jövőképzelés és kivándorlás*. Kézirat. Budapest.
- (NA) (2000): A diaszpóra szó kimegy a divatból? *Szombat*, XII. (1): 19.
- SZAKÁTS MÁRIA ERZSÉBET (1996): Az Erdélyből áttelepült magyarok otthonképe. In SIK ENDRE és TÓTH JUDIT (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 91–118. /Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve./
- SZÁNTÓ MIKLÓS (1984): *Magyarok Amerikában. Gondolat*, Budapest.
- SZÉPFALUSI ISTVÁN (1992): *Lássátok, halljátok egymást!* Magvető, Budapest.
- Turner, Jonathan H. and EDNA BONACICH (2007 [1980]): A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. In Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. 1. köt. Elte TáTK, Budapest, 79–92.
- VOGEL SÁNDOR (1997): *A MAGYAR KISEBBSÉG ROMÁNIÁBAN*. MKI Tanulmányok, 8.

Függelék: A tanulmányok szereplői⁸

BATHORY JÁNOS

1990–95: a Nemzeti és Kisebbségi Hivatal elnökhelyettese, 1995–98: a Határon Túli Magyarok Hivatalának főosztályvezetője, 1998-tól általános elnökhelyettes, 1989-től a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány titkára. Az MDF alapító tagja.

BÁTHORY KATALIN

A Kárpátaljai Szövetség elnöke.

CSAPODY MIKLÓS

1989–90: a Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárságának a kárpátaljai, a felvidéki és az erdélyi magyarság kérdéseivel foglalkozó főtanácsosa. A *Hungarológiai Értesítő*, a *Hungarian Studies* volt szerkesztője. 1996–99: az az MDF elnökségi tagja, alelnöke. 1990-től országgyűlési képviselő, a külügyi, a környezetvédelmi, a foglalkoztatási és munkaügyi bizottság tagja. 1998-tól az emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság alelnöke, frakcióvezető-helyettes.

EGYED ALBERT

A Kulturális Minisztérium határon túli magyarokkal foglalkozó szakembere.

HALZL JÓZSEF

1988-tól az MDF tagja. 1995–97: pártigazgató, 1994-ben országgyűlési képviselőjelölt, a Rákóczi Szövetség elnöke. 1999-től az Illyés Közalapítvány kuratóriumának elnöke.

HUTTERER ÉVA

A Magyarok Világszövetségének ukrán referense.

KESZTHELYI GYULA

Korábban különböző erdélyi újságok szerkesztője, majd a Határon Túli Magyarok Hivatalának romániai referense.

LANTOS GABRIELLA

A Magyar Rádió szerkesztője.

MÁTIS JENŐ

1990–92: MISZSZ–Fidesz összekötő, a MISZSZ (Magyar Ifjúsági Szervezetek Szövetsége) külügyi osztályának vezetője. 1992-től Kolozs megye országgyűlési képviselője.

MÉDER ZSOLT

A nagyváradi Sulyok István Református Főiskola adminisztratív igazgatója.

MILOVÁN SÁNDOR

A KMKSZ (Kárpátaljai Magyarok Kulturális Szövetsége) alelnöke.

NAGY ANNA

A Román Kormány mellett működő Kisebbségvédelmi Hivatal erdélyi irodájának vezetője.

---

⁸ Összeállította: Beke Dorottya. A szakértői interjúk szereplőiről közölt adatok a kutatás idején és szempontjából lényegesnek tartott életrajzi elemek.

PUSZTASZERI LÁSZLÓ

A HTMH nyugati magyarsággal foglalkozó osztályának vezetője.

SZILÁGYI PÁL

A kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem rektorhelyettese.

SZÜRÖS MÁTYÁS

1989-ben az Országgyűlés elnöke, majd 1990–94: alelnöke. 1989–90: ideiglenes köztársasági elnök. 1989–99: az Illyés Közalapítvány, 1989-től az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékbizottság elnöke.

TABAJDI CSABA

1989–90: külügyminiszter-helyettes, a Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárságának vezetője.

1990-től országgyűlési képviselő. 1994–98: a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára nemzetiségi ügyekben.

1998-től az emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság és a külügyi bizottság tagja, emberi jogi frakcióvezető-helyettes.

TÓDOR ALBERT

Nagyszalonta polgármestere.

TÓTH ISTVÁN

A HTMH főosztályvezető-helyettese.

TÖRZSÖK ERIKA

1991–94: az SZDSZ kisebbségpolitikai titkárságának vezetője. 1994–97: a Határon Túli Magyarok Hivatalának elnökhelyettese, 1997–98: elnöke. 1998-tól az Európai Összehasonlító Kisebbségkutató Intézet igazgatója.

VARGHA ATTILA

1990-től az RMDSZ Szatmár megyei parlamenti képviselője.

FEKETEMUNKA IMPORTBÓL, AVAGY A HÉTKÖZNAPI DIPLOMÁCIA EREDETE?¹

Tanulmányomban Epres, egy Homok-szigeti² kicsi község munkaerőgondjainak megoldására kialakított szokásrendszerét mutatom be. (...) Homok-szigeten a múlt század közepétől a zsellérség munkáján alapuló szőlőkultúrát a bogyós gyümölcsök termesztése váltotta fel, amely jól illeszkedett a dinamikus fejlődésnek indult főváros igényeit kielégítő zöldségtermelő kertgazdálkodáshoz. A művelhető terület a hely sziget jellege miatt nem növelhető, ezért az itt élő családok a kis területen is nagy hasznot hozó növénykultúrákat részesítik előnyben.

A kertgazdálkodás és a szamócatermesztés munkaigényes tevékenység. A gyümölcszedés idején nagyszámú idénymunkásra van szükség, s a kertészetekben is ilyenkor van a munkacsúcs. Június–júliusban a faluban jelentős a munkaerőhiány. A családi gazdaságokra nagy teher nehezedik, mert a betakarításban minden családtag részt vesz. A nagyobb iskolások a nyári szünet első részében segítenek. A kisgyermekes fiatalasszonyok a ház körüli teendőket látják el: főzés a napszámosokkal kiegészült család számára, állatok etetése stb. Egy hatszáz négyszögöles epres már komolyan szervezett munkaerőhátteret igényel. Ahol a család nem bírja, idénymunkásokat alkalmaznak. Az értékesítést a házigazda vagy a gazdaasszony végzi. Szedésre családonként általában két-három személyt, de legalább egyet vesznek fel a csúcsmunkaidényben. Kedvelt munkaerőforrások lehetnek a szabad munkaerővel rendelkező rokon és baráti családok és a faluban jó mukás hírében álló helybeliek. Idegen munkaerőt ritkán alkalmaznak, bár az 1960-as évek gazdasági fellendülésének idején néhány Nógrád megyével határos közeli faluból (Rád, Penc, Acsa, Csővár) rendszeresen és csoportosan jártak át a szigetre napszámosok. E szokás felelevenedése figyelhető meg az utóbbi időben.

Epresen a rendszerváltás alapvetően nem alakította át a mezőgazdasági termelés rendszerét. A kisparaszti gazdaságok mérete családonként legfeljebb 4-5 katasztrális hold. Egy-két nagyobb földbirtok van, de ezek mérete sem haladja meg a 18-20 holdat. (...) A helyi gazdák a földtulajdonosi rendelkezési joggal együtt a termelési kedvüket is viszszakapták. A mezőgazdasági termeléssel járó kockázatot a nagyobb haszon reményében egyre többen merik vállalni. A családok nagy többsége kétlaki életet él. Ritka az olyan család, amely kizárólag csak a mezőgazdasági termelésből élne. A keresőképes férfiak és nők általában sok szabadidőt nyújtó munkahelyen helyezkednek el, hogy jusson idő a saját használatban álló földek művelésére, a családi gazdaság működtetésére. A munkahely biztos háttér a bizony-

¹ Részletek. Eredetileg megjelent: Bertalan Béláné: Feketemunka importból, avagy a hétköznapi diplomácia eredete. In Sik Endre és Tóth Judit (szerk.): *Migráció és politika*. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest, 1997, 121–135.

² A „Homok-sziget” és az „Epres” helynevek valóságos tájegységet és települést takarnak. További kutatások és a személyiségi jogok védelme érdekében használtam e képzeletbeli megjelöléseket.

talan hasznot hozó mezőgazdasági termeléssel szemben, sőt sokszor a főállásból származó fizetést vagy nyugdíjat fektetik be a mezőgazdasági termelésbe. Egy-egy ilyen törpebirtokon termelik meg a tágabb értelemben vett család élelmiszer-szükségletét. Az itteni családok szorgalmát dicséri, hogy a városba költözött és nem mezőgazdasággal foglalkozó családtagok is részesednek a szigeti földön termelt, téli tárolásra alkalmas burgonyából, hagymából, szárazbabból. A friss zöldség, gyümölcs, húsvéti sonka és a fagyasztóládákban tárolható vágott baromfi, konyhakész tőkehús is gyakran az epresi szülőktől, nagyszülőktől, rokonoktól származik. A megtermelt gyümölcs sokszor helyettesíti a hálapénzt, és a kapcsolati tőke gyarapításának is kiváló eszköze, így sajátos tőkefajta.

A külföldi munkaerőforrás felderítése, a „vendégmunkások” alkalmazása

Az 1989. évi romániai forradalom előtt és után áttelepülők és menekültek mellett idénymunkát keresők is megjelentek a községben, akik (...) a magyarországi magyar napszámosoknál jóval olcsóbban, Erdélyből napi öt-hatszáz, ma nyolcszáz-ezer forint, valamint ételmezés és szállás ellenében szívesen eljöttek hosszabb időre is. Öt-hat évvel ezelőtt két epresi család már a munkaerő toborzásában is egyfajta diplomataszerepet vállalt. A világlátottabb gazdák a nyári munkaidény előtt felkeresték Erdélyben, a Szilágyságban az előző évben bevált munkásokat, és megbeszélték, hogy mikor jöjjenek a következő év tavaszán Magyarországra. Egyfajta hétköznapi diplomácia indult meg Epres és a Szilágyság falvai között. Ma már az sem megy csodaszámba, hogy a dolgos erdélyi lányok az epresi gazdák fiai közül találnak párt maguknak. A falu népe tudja, hogy az erdélyieknek szállást adó gazdáknál kell érdeklődni, ha munkaerőre van szükség. Így növelte meg egy falu – kapcsolati tőkéje révén – emberi erőforrásainak mennyiségét, hogy aztán a családi gazdaságok többlettermelésre legyenek képesek, kielégítve a főváros s néhány közeli város, valamint üdülőterület piacainak keresletét.

Munkaadó gazdák

A vendégmunkásokat alkalmazó családokat nem lehet egyértelműen felhajtóknak minősíteni, mivel „felhajtónak” általában azt nevezzük, aki mások számára foglalkozik munkások toborzásával, és a közvetítésért ellenszolgáltatást kap, sokszor a munkavállalótól és a munkásokat alkalmazó személyektől is. Az esettanulmányban szereplő családok saját maguk számára toboroztak idénymunkásokat, s csak akkor engedik át napszámosaikat másoknak, ha nem tudnak teljes foglalkoztatást biztosítani. Az esetek többségében csak „kölcsonadják” munkásaikat, szállást akkor is adnak nekik, ha máshol dolgoznak.

A munkások átadása körüli egyezkedésben a szállásadó gazda, a munkást kölcsönkérő és a vendégmunkás egyaránt részt vesz. A hármuk közötti viszony dönti el, hogy milyen munkabérben állapodnak meg. A munkások átengedése olykor egy régebbi szívesség viszonzása, ilyenkor a napszámos sem kéri a szállást vagy annak ellenértékét attól a gazdától, akinek „kölcsonadják”. Van olyan gazda, aki az alkalmazás elején kiköti: munkását hosszabb időre csak akkor alkalmazza, ha nem megy el máshoz dolgozni.

Epres gazda

Epres gazda családja a legelső erdélyieket közvetítő (napszamosokat felhajtó) családok egyike. A férj és a feleség egyaránt súlyos betegséggel küszködik, földtulajdonukat azonban hasznosítani akarják. A feleség minimális nyugdíjat kap, tekintve, hogy aktív korában is háztartásbeli volt, és kizárólag a háztáji gazdaságban dolgozott. Keresetüket évtizedeken keresztül ingatlanok vásárlásába és építkezésekbe fektették. Saját maguknak és két felnőtt, családos gyermeküknek új házat építettek, a háztáji műveléséhez szükséges gépeket, teherautót és személyautókat vásároltak, melyek komoly vagyont jelentenek. Amíg a feleség édesanyja élt, a család 600-800 négyszögöles számócást művelt. A számóca értékesítését kereskedő kizárásával, közvetlenül a nagybani piacon nagy tételekben a családfő végzi. A feleség a betegsége miatt nem dolgozik a földeken, ő ellenőrzi és irányítja a napszamosokat.

A felnőtt gyermekek közül lányuk, aki a két unokával gyermekgondozási szabadságon van, nyáron a számócaszedésben és az áru fuvarozásában rendszeresen segít. Fiuk a nyári munkacsúcs idején – munkahelyi szabadsága terhére – autószerelői munkáját cseréli fel a családi gazdaságban való tevékenykedésre.

Mindkét gyermek önálló családjának vagyoni alapját a szülői háznál végzett munkával alapozta meg. A nagymama elvesztése, a férj és feleség egészségének megromlása, teherbíró képességük csökkenése idézte elő azt a helyzetet, hogy a kiesett munkaerőt külső segítséggel kell pótolniuk.

Epres gazdáéknak a gyermekek önálló lakáshoz jutása és a szülői házból való elköltözésük óta van szabad szálláshelyük, így tavasztól ősziig tudnak napszamosokat elhelyezni.

Kisgazdaságuk termelési szerkezetét úgy alakították ki, hogy az egész évre folyamatos gazdálkodást tegyen lehetővé. A számócán kívül virághagymát, vágott virágot, burgonyát, gabonaféléket természetnek, konyhakertet tartanak fenn, és a megtermelt takarmánnyal – a felnőtt gyermekek családjával kibővült nagycsalád részére is – állatokat tartanak. Termékeikkel rendszeresen járnak piacra, a család szükségletét meghaladó mértékben termelt zöldséget, vágósertést háznál értékesítik.

Napszamosok alkalmazása és gyermekeik segítsége nélkül a házaspár még saját szükségletére sem tudna termelni. Felhalmozott tőkéjük racionális hasznosítása és gazdaságuk több lábon álló jellege miatt, s nem utolsósorban a vendégmunkások munkaerejére támaszkodva, Epres gazda és családja áruterelésre és tőkegyarapításra képes.

Virágos gazda

Virágos gazda özvegy édesanyjával az egész év során teljes elfoglaltságot adó családi gazdaságot tart fenn. Öt-hat éve foglalkoztatnak erdélyi napszamosokat. A gazdaság körülbelül két katasztrális hold saját és egy hold bérelt földet, valamint a házukhoz tartozó nagyméretű, ötszáz négyszögöles kertet foglalja magába. Vágott virágnak tulipánt, őszirózsát, árvácskatöveket, továbbszaporításra alkalmas tulipánhagymát, friss zöldséget és számócát természetnek. Az intenzív kertgazdálkodás és számóca-termesztés egész évben folyamatos munkát igényel. A vetemények meghatározott sorrendben követik egymást a kertben és a gépi földmunkát igénylő szántóföldön. Az őszi mélyszántást és a gabona vetését bér munkában végeztetik a helyi traktortulajdonosokkal. Virágos gazdáéknak csak a finomabb földmunkákhoz, a kertészeti szintű földműveléshez alkalmas motoros kapájuk van. A virágpalántát a lakóház melletti kertben nevelik, a munka kizárólag kézi úton végezhető „női munka”.

Virágos gazda édesanyja rokkant, idős, beteges asszony, a szó szoros értelmében a sok hajlongástól hétrét görnyedt, súlyos csontritkulásban szenved, s egyre kisebb munkateljesítményre képes. A termények értékesítésében, a „piacozásban” azonban még mindig aktívan részt vesz. A közeli üdülőterületeken és a békásmegyeri piacon mint őstermelő rendszeresen megjelenik.

A kertészet a tágabb értelemben vett család szükségletein felül is ad többletet. Virágos gazda bátyja és annak családja is részesül a megtermelt friss és téli tárolásra alkalmas zöldségfélésekből ellenszolgáltatás vagy munkában való részvétel nélkül. A szülői házból származó termékek így az ajándék szerepét töltik be. A két fiú között kölcsönös megegyezés van a földtulajdon és a kert hasznosítására, ami az „otthon maradt” törekvő fiatalember jövedelmét jelenti, idős édesanyjuknak pedig a nyugdíját egészíti ki.

Amíg Virágos gazda élettársával a fővárosban élt, csak hétvégeken foglalkoztak gazdálkodással, segítettek Virágos gazda édesanyjának, ő pedig hét közben „segített” a fiatalember külön eperparcelláját művelni. Virágos gazda – édesanyja egészségének romlása, élettársi kapcsolatának megszűnése és fővárosi munkahelyének felszámolódása miatt – kétlakiságát feladta, megélhetése teljes egészében a faluhoz köti. Tavasszal a szamócapalántálást a család saját maga végzi néhány helybeli gazdaasszony segítségével kalákában. A kerti növényeket is napszámos igénybevétele nélkül veteményezik. A termő eperföld gyomlálásához két-három erdélyi lányt alkalmaznak, s ők az eperszedés idejére is maradnak. Amikor nincs munka az eperföldön, a kertészetben kapálnak, s az őszirózsa-palántát gondozzák. Az eperérés közben babkarózásra és az őszirózsa palántázására is jut idő. Ilyenkor kapálják be a kukoricát és más kapásnövényeket, beleértve a következő évben termő eper palántaültetvényét is. Aszályos időben az öntözés és a motoros kapálás Virágos gazda idejét teljesen lefoglalja. A szamócát rendszeresen kereskedő szállítja el tőlük, önállóan csak akkor viszik piacra, ha a kereskedőnek már nem kell a gyümölcs, mert aznap nem árusít a standján. Az erdélyi napszámosok alkalmazásával a kéttagú (másfél munkaerőt képviselő) család munkabírásihoz képest jóval nagyobb földterületet hasznosítanak. A szamóca termesztésből származó bevétel jövedelmet, vagyongyarapodást és tőkeforgatást is lehetővé tesz. A munkaerő teljes, racionális kihasználásával az erdélyiek itt-tartózkodása alatt szinte egyáltalán nincs olyan holtidő, amelyben munkásaik máshová is szegődhetnének.

Csak kivételesen és baráti alapon engedik át napszámosaikat egy-két napra másoknak. A szállásadást beszámítják a napszámosok bérébe, így nincs pénzmozgás, csak szolgáltatások cseréje (munkáért szállás adása). A napszámot hazautazás előtt adják oda munkásaiknak, mert itt-tartózkodásuk alatt teljes ellátást adnak. A háztartás vezetésében és a ház körüli teendőkhöz (háziállatok ellátása) is igényt tartanak az erdélyi napszámos lányok-asszonyok munkájára, amit ők szívesen is megtesznek, hiszen sokéves baráti, családi viszony alakult ki köztük.

Ősre általában már csak egy erdélyi napszámot alkalmaznak, az őszirózsa kötözését a szomszédokkal és a család idősebb nőismerőseivel, az édesanya barátnőivel, komaasszonyaival kalákában végzik.

Agronómus gazda

Agronómus gazda és nővére idős testvérpár. Önálló családjuk nincs, a szülőktől örökölt s a helyi viszonyokhoz képest jelentős földterületen gazdálkodnak. A férfitestvér agrármérnök végzettségű, nővérének sohasem volt munkahelye, az általános iskola elvégzése után otthon maradt a gazdaságban. A testvérpár szamóca termesztéssel, vágottvirág- (tulipán, őszirózsa, sóvirág, kardvirág), zöldségtermesztéssel, továbbszaporításra való tulipán- és kardvirághagyma-

termesztéssel foglalkozik. A szántóföldi műveléshez és a növényápoláshoz szükséges gépparkkal, szállítóeszközökkel és személyautóval rendelkeznek. A férfitestvér volt az egyik helybeli, aki a korábbi években ajánlkozó erdélyieket lakóhelyükön Epres gazdával együtt felkereste, és nekik munkalehetőséget ajánlott. Szállásadásra bőven volt lehetőségük, hiszen a hatszobás, háromszintes ikerházban csak ketten élnek.

Agronómus gazdáék „házasították ki” egyik legszorgalmasabb munkásukat: először csak idénymunkára „kölcsonadták” az ügyes erdélyi kislányt, később pedig a menyasszonyi ruha kölcsönzési díjával fizettek, és tisztas nászajándékot adtak. Az erdélyi kislány szinte a családot pótolta a számukra, és a házasság erős szállal fűzte össze a két, vér szerint nem rokon családot – Agronómus gazdáékat és Kertész gazdáékat.

Kertész gazda

Kertész gazda kisebbik fia talált párt Agronómus gazdáék pártfogoltja személyében. Kertész gazda a családjával saját és bérelt földön szamócatermesztéssel, fóliás és szabadföldi zöldségtermesztéssel foglalkozik. A szamócaszedés idején egyszerre több erdélyi napszámot is alkalmaznak.

Az idősebb fiú már tizenhat éve önálló családban él, feleségével együtt tipikus kétlaki életmódot folytatnak: a vízműveknél gépészek, és munkaidő-beosztásuk miatt felszabaduló idejükben zöldség- és virágpalánta-neveléssel, fóliás hajtással foglalkoznak. Áruik szállításában és értékesítésében a férj szüleivel összefognak, termékeikkel egész évben piacra járnak.

Kertész gazda kisebbik fia és fiatal felesége még ugyan a szülői házban él, de a kamra kulcsa Kertész gazda feleségénél van. Az Erdélyből származó fiatalasszony csak akkor válhat önálló gazdaasszonnyá, ha a fiatalok külön földet kapnak, vagy önálló háztartást hoznak létre. A fiatalasszonynak a családi gazdaságban betöltött szerepe a napszamosvezető tisztére terjed ki, így a felfogadott napszamosokhoz képest magasabb státuszba került.

Kertész gazdáék családjában az új családtag megérkezése tovább erősítette az összetartozást és az egymásrautaltságot. A család munkaerővel való gazdagodása fokozta a családi gazdaság árutermelő jellegét.

Állattartó gazda

Állattartó gazda szarvasmarha-tartással, a kisebbik fia lótenyésztéssel foglalkozik. A saját tulajdonukban lévő és másoktól bérelt földterületükön, amely körülbelül öt-hat hold, takarmánytermesztéssel foglalkoznak.

Idősebb fiuk családalapítását is segítő, saját munkaerejüket meghaladó méretű szamócsát ültetnek évek óta. A gyümölcszedés idejére erdélyi napszamosokat alkalmaznak, akiknek szállást is adnak.

Velük fordult elő, hogy távirat- és levélváltások ellenére sem jelent meg a várva várt napszamos az eperérés idejére. Szerencsére a rokonságban találtak szabad munkaerőt, amíg Erdélyből megérkezett a segítség. A férfi, akivel előzetesen megállapodtak, küldött maga helyett egy házaspárt.

Állattartó gazda és családja elégedett volt a „helyettesítő” erdélyi házaspárral, a férfi még a szarvasmarhák ellátásában is segített.

Idénymunkások, bevándorlók, menekültek

A következő példákon keresztül azt mutatjuk be, hogyan kerültek Epresre a vendégmunkát vállalók és a menekültek, milyen munkát vállaltak, s hogyan találták meg helyüket a falu társadalmában. Hogyan illeszkedik tehát a vendégmunkás a falu gazdaságába és társadalmába?

Anna

A szilágysági P. településről érkezett. Már négy éve minden nyári idényben Virágos gazdáéknál dolgozik. Megbízható, jó munkaeerő. Romániában Zilahon állandó munkája van, felszolgáló egy bárban. A nyári szabadsága alatt kizárólag Virágos gazdáék foglalkoztatják, csak kivételes esetben vállal munkát másnál is egy-két napra, csak akkor, ha rossz idő van, és nem tudnak a földeken dolgozni. Ilyenkor nagytakarításnál, meszelésnél, a ház körüli nagyobb rendezkedésnél segít.

Két éve téltre is Magyarországon maradt. Illegálisan alkalmazta egy panziótulajdonos. Nála leste el a vendéglátószakmát, mindenés volt. A panziótulajdonos szállást adott, s ezért cserébe a vendéglőben végzett munka után még takarítania is kellett. Fizetése sokszorososa volt a Szilágyságban megszerezhető jövedelemnek, s így még a tartózkodási engedély meghosszabbításáról is megfeledkezett. Ennek következménye volt, hogy egy évig nem jöhetett Magyarországra. Zilahon már magyarországi tapasztalatait felhasználva vendéglátóhelyen tudott munkát vállalni. Idén nyáron egy hónapi munkára újra Virágos gazdáékhoz tért vissza. Keresetét lakásvásárláshoz és lakásának felújításához használta fel, mivel a Romániába kivitt forintnak nagy az értéke. Időközben a férjétől elvált, két kislányát egyedül neveli. Szüleitől annyi segítséget kapott, hogy magyarországi tartózkodása alatt huzamos ideig vigyáztak gyermekeire. Nagyobbik lánya már elérte az iskoláskort, s az első osztályt már Zilahon kezdte el. A kétgyermekes egyedülálló nőnek elengedhetetlen volt az Epresen megszerzett jövedelem, ami lehetővé tette, hogy lakást vehessen otthon.

Margit

Epres gazdáéknál már hat éve minden nyáron dolgozik három-négy hónapot. A háztáji föld művelésén kívül segít a háztartásban is. Reggel bevásárol, majd egész nap a földeken dolgozik, este a háztartásban és az állatok (baromfiak és sertések) ellátásában segít. Vasárnap délelőtt a temetőben a családi sírhely rendbetételénél segít a háziasszonynak, aki súlyos betegsége miatt képtelen a fizikai munkára. Sz.-ről való fiatalabb nőrokonával, ismerőseivel együtt harmad-negyedmagával egészen az őszi betakarítási munkák befejeztéig Epresen maradnak. Keresetének egy részét nagyobb bevásárlásra költi, lakóhelyén nem kapható élelmiszert vásárol, és unokáinak ajándékot visz haza. Elmondása szerint az otthon visszakapott földeket nem tudja használni, mert nincsenek földműveléshez szükséges gépeik. Epres gazdáéknál pedig biztos jövedelemhez jutnak, amelyet lejre váltanak, és ezt a keresetet élik fel télen.

Ilona

Tizennyolc éves fiatal lány, aki Agronómus gazdáéknál dolgozik már évek óta a nyári munkaidényben. P.-n lakott, mielőtt Magyarországon munkát keresett volna. Csöndes, szorgalmas, megbízható munkaeerő, akin hamar megakadt Kertész gazdáék fiatalabb fiának a szeme. (Történetét lásd Kertész gazdáék bemutatásánál.)

Ágnes

A romániai forradalom évében került Magyarországra a szilágysági P.-ből. Epres gazdáéknál dolgozott, majd 1989–90 telén vendéglátóhelyen, aztán a közeli szövőgyárban helyezkedett el segédmunkásként. Albérletben lakott Epressen, itt ismerkedett meg a férjével, és kötöttek házasságot 1992-ben. Egy kisfiuk van, s várható, hogy hamarosan a magyar állampolgárságot is megszerzi. Nyáron szívesen vállal munkát a szomszédoknál, akik készpénzzel vagy természetben fizetnek. Édesanyja és testvérei a nyári idénymunkák idején Epressen és más közeli településen vállalnak napszámosmunkát. Szállásukat Ágnes, a Magyarországon élő rokon biztosítja, ezért fizetni sem kell, vendégségben vannak, és egyúttal pénzt is keresnek, melynek egy részét a hazautazás előtt bevásárlásra fordítják. Keresetük nagyobb hányadát forintban viszik haza, s a nagyobb vásárlóértékű valuta eladása révén többletjövedelemre tesznek szert.

Piroska és Sára

A testvérpár édesanyjával és édesanyja élettársával érkezett M.-ről. Kezdetben albérletben laktak egy Epressel szomszédos faluban. Epressen megüresedett az óvodai dajka álláshelye, s így Piroska és Sára édesanyja az óvodában helyezkedett el 1990-ben. A lányok férjhez mentek. Sára először egy epresi fiúhoz ment, majd elvált. Másodszor erdélyi magyar férfit választott, akivel az Alföldre költözött. Tanyán él, gazdálkodik. Piroska Epressen – a nővére esküvőjén – talált párt magának, és ma már kétgyermekes családanaként, biztos anyagi körülmények között él Epressen. A gyermekgondozási szabadság lejárta után kereskedőként szeretne dolgozni.

István, az orvos

Szoros baráti szálakkal kötődött e vidékhez. Egyetemi társa és barátja az Epressel szomszédos község körzeti orvosa 1986 óta. Barátja példáját követve ötvenkét évesen választott új hazát magának és családjának. Felőtt gyermekei és unokái számára a Ceaușescu-rendszerben nem látott jövőt. A diktátor hatalmát megdőntő 1989-es romániai forradalom előtt egy hónappal hivatalos kivándorlóként N.-ről érkezett Epressre. Az önkormányzat szolgálati lakásban helyezte el, majd a letelepedési alap segítségével telekhez juttatták, amelyen családi házat épített.

Felőtt gyermekei is a közelben dolgoznak. Fia és menyé a budapesti orvostudományi egyetemet végezte el, felesége és lánya nyelvtanárok, a közeli város főiskoláján, illetve gimnáziumában tanítanak. Visszahonosítás címén az egész család megszerezte a magyar állampolgárságot.

A falu tanácsa és a tanácsi vezetők örömmel fogadták az erdélyi menekült családot. Rokonszenvvel és szinte euforikus hangulatban élte meg a falu a romániai forradalmat. 1989 karácsonya után a kultúrházban gyűjtést szervezett a falu vezetése és a református egyházközség. Epres polgárai egy emberként, a lelkesültség és együttérzés jeleként tartós élelmiszert, ruhaneműt, magyar nyelvű könyveket, gyermekjátékokat adakoztak. Négy személyautóra való rakománnyal – életüket kockáztatva – indultak útra István fiának vezetésével. A segélyszállítmányt egy Nagyváradhoz közeli határ menti településre juttatták el. Az önkormányzat megalakulása után két évvel a községi jegyző és István között konfliktusok támadtak. A kezdeti lelkesültséget gyanakvás és a hibák keresése váltotta fel. A családorvosi rendszer kialakulása körüli bizonytalanság komoly vitákra adott okot, és sokat rontott István és a falu vezetése közötti

jó viszonyon. Lehetséges, hogy ezen az áldatlan állapoton István csak úgy tud változtatni, ha a családorvosi körzeti feladatokat magánorvosként látja el a jövőben.

Óvónő

Családjával együtt Kárpátaljáról vándorolt ki. A Szovjetunió megszűnésével hontalanná váltak, honosításuk folyamatban van. Az önkormányzattól kapott szolgálati lakásban élnek. Két gyermekük van, akik közép- és általános iskolai tanulmányaikat folytatják. A család anyagilag is sokat segíti a Kárpátalján maradt rokonokat.

Postamester

Az öttagú család 1989 telén gazdasági menekültként érkezett Szlovákiából. Menekültszálláson, majd albérletben éltek. Epresre 1994-ben költöztek, mivel a család itt jutott építési telekhez. A házuk félig készen áll. A feleség korábban a helyi postahivatalt, jelenleg pedig a szomszédos község postahivatalát vezeti. Három gyermekük közül a két nagyobb lány már középiskolás, kisfiuk a szomszédos községben jár általános iskolába. 1994-ben szerezték meg a magyar állampolgárságot.

Hogyan illeszkedik az erdélyi vendégmunkás a falu gazdaságába és társadalmába?

A már bemutatott gazdák példáját követve többen fogadtak fel erdélyi napszámosokat. Lassanként az elsőként fel-fogadottak férfi rokonai is átmerészkedtek, kőműves mellett és vendéglátóhelyeken találtak idénymunkát. Ha az iparosok vagy kereskedők nem tudtak munkát adni, szívesen vállaltak alkalmi mezőgazdasági munkát, például állattartó gazdáknál szénakaszálást, szénagyűjtést vagy a kertészetekben és epresekben szedést, a kukoricaföldeken kapálást. Ritkán az is előfordul, hogy házaspár keres munkát. Nyáron például a mezőgazdasági munkáknál foglalkoztattak egy erdélyi házaspárt, akik ősztől munkaadójuk állandó gondozására szoruló nagymamáját ápolták. A házaspár az ápolásért cserébe szálláslehetőséget, s így magyarországi letelepedési lehetőséget kapott alkalmazóitól.

A vendégmunkások számára a fekete-munkaerőpiac kínálja a legelérhetőbb munkalehetőséget, ami egyszerűen kiiktatja a munkaadó és munkavállaló közti gépies, bürokratikus, személytelen viszonyt, amely a hivatalos keretek között létrejövő és működő viszonyokra sokkal inkább jellemző. A feketemunka megszerveződése sok kapcsolatot igényel a munkalehetőség iránti tájékozódástól a napi munkavégzésen át egészen a munkabér kifizetéséig, illetve egy esetleges következő munkaajánlásig/munkavállalásig.

A férfi vendégmunkásokkal szigorúbban kell bánni, csak akkor szabad fizetni, ha a munkát elvégezték. Lehetőleg együtt kell dolgozni a férfakkal, mindig pontosan meg kell mondani, hogyan végezzék a munkát, az elvégzett munkát pedig ellenőrizni kell, mert hajlamosak úgy kitölteni a munkaidőt, hogy az a teljesítmény rovására megy. A munkások felvételénél minden apró részletre ki kell térni, és figyelni kell, mert később hajlamosak félreértést színlelni. Sokszor a helyi gazda szorul rá kényszermegoldásra, mert a munka nem várhat, és az erdélyieken kívül más nem vállalja el. Ilyenkor kényszerűségből a silányabb munkát is jobban meg kell fizetni.

Az a gazda, aki egyszer ráfizet, inkább a termelést szűkíti, és a következő évben kevesebb alkalommal vállalkozik idegen munkaerő igénybevételére, mintsem veszteséget termeljen. A kisebb biztos hasznot nem cseréli fel a bizonytalan nagyobb jövedelemre.

Nők alkalmazásakor sokkal kisebb a kockázat, bár az is igaz, hogy ők kiszolgáltatottabb helyzetben vannak, mert a mezőgazdasági idénymunkán kívül nehezebben tudnak más munkaterületen elhelyezkedni.

A Szilágyság és Epres közötti kapcsolat gazdasági következményei

Először arra a kérdésre keresem a választ, hogy a munkaerő-közvetítéssel foglalkozó családok miben érdekeltek az erdélyi idénymunkások (főleg fiatal lányok és asszonyok) felderítése, a munkaerő-közvetítés során.

- Pótolják a saját családjukban fellépő munkaerőhiányt a munkacsúcs idején.
- Az elfoglalt szállásokért fizetséget és/vagy munkát kapnak cserébe.
- Más családok munkaerőgondjain is segítenek azzal, hogy plusz munkaerőt hoznak a községbe.
- Az erdélyi magyarok megélhetését segítik sajátos hétköznapi „diplomáciai” tevékenységükkel.
- A falu lakossága két-három hónapra körülbelül tíz százalékkal megnő, 60-70 fővel többen élnek ilyenkor a településen. A népességnövekedés többlet-vásárlóerőt jelent a helyi kereskedők számára.

A következő gondolatmenetben végigkövethető, hogy ez az időszakos népességnövekedés hogyan hat a vásárlóerőre, s hogyan teszi lehetővé az árutermelést.

- A Szilágyságban keletkezett munkaerő-feleslegből pótolja Epresen a munkaerő hiányát.
- A szabad munkaerő a családi gazdaságokban és a háztartásokban végzett munkájáért fizetséget kap, és vásárlóerőként jelenik meg Epresen és a Szilágyságban egyaránt.
- A vendégmunkások alkalmazása révén a helyi kereskedelem és vendéglátás bevételekhez jut.
- A vendégmunkásokat alkalmazók és nekik szállást adók, valamint a napszámosoknak csupán munkaerejét igénybe vevő családok számára egyaránt lehetőség nyílik az önellátáson felül árutermelést folytató gazdaságokat működtetni.
- A gazdálkodó családok az árutermelés folytán nagyobb jövedelmet szereznek, s ebből a megnövekedett jövedelemből több jut fogyasztásra is, így a helyi kereskedelem is nagyobb bevételre számíthat.
- Az idénymunkások alkalmazása nem von maga után társadalombiztosítási kötelezettséget, mert a külföldiek teljes térítésre kötelezhetőek az orvosi ellátás ellenében.
- A közvetítő családok adott esetben csak szállást adnak (fizető-vendéglátók), a napszámot az idénymunkások más családoktól kapják.
- A sokéves jó kapcsolat eredménye, hogy meleg, baráti, szinte családi viszony alakult ki a közvetítő családok és a szálláshelyeiket igénybe vevő erdélyiek között. (...)

(...) az idénymunkásokat nem tekintették a faluban feketemunkát végzőknek. Ennek oka lehet, hogy adómentességük miatt a gazdákra nem vonatkozik bejelentési kötelezettség. Ugyanakkor a foglalkoztatás esetlegessége miatt a mezőgazdasági napszámosok számára sem fontos a társadalombiztosítási (egészségbiztosítási) védelem, mert itt-tartózkodásuk alatt szinte családtagként gondoskodnak róluk alkalmazóik, illetve szállásadóik. Az idénymunkát vállalók, beházasodott gazdasági menekültek, beházasodott napszámosok s a mezőgazdaságban idénymunkásként alkalmazottak bemutatása után nézzük meg, milyen következtetések vonhatók le alkalmazásukkal kapcsolatban. (...)

Negyedik rész

MIGRÁCIÓ, HÁLÓZATOK,
TÁRSADALMI TŐKE

A MIGRÁCIÓS BUROK

Kezdjük két axiómával: (1) közhely, és (2) ezért nemhogy elemzést, de szakirodalmi áttekintést sem érdemel, hogy az emberek közötti személyes kapcsolatok alkotta hálózatnak nagy szerepe van a migráció folyamatában. A kijelentés igazát megerősítheti mindenki, aki már élt, dolgozott külföldön, sőt még az is, aki csak játszott ennek gondolatával. Hogy ne kelljen az Olvasónak csupán saját tapasztalataira hagyatkoznia, nézzünk két példát a hálózat „működésére” a migráció során:

Ábel, a félárva csíkcicsói gyerek egy véletlen folytán (apja lakodalmán jelen van „egy nadrágos ember, (...) aki Amerikából jött vala látogatóba, s pénzes ember hírében állott”, s akit egy féltékeny legény megöl, ráhagyja a visszaútra szóló hajójegyt) elhatározza, hogy Amerikába megy. Apja előbb nem engedné, de lassan beletörődik, hogy nincs mivel visszatartania (családja nincs, állásra esélye sincs). Városi csavargása során megismert jótevője (egy fogász, akinél alkalmi jövedelme és szállása lett egy időre) küldött neki „egy írást, amely valami idegen nyelven szólt”, s ami a katolikus pap magyarázata szerint újságírói igazolvány volt. A pap „sereg jó tanáccsal szolgált nekem (...) télire ne induljak neki annak a nagy útnak”. Tavaszig a papnál szolgált, s pap minden este tanította előbb magyarra és történelemre, majd száz-száz szót bemagoltatott vele németül és angolul. A pap nem csupán neki adta kofferjét, benne némi ruhaneművel, de szállást is szerzett neki New Yorkban élő testvérénél.

Mikor kitavaszkodott, Ábel elbúcsúzott apjától, és akit a legjobban szeretett, Bolha kutyájától, és felült a danzigi kikötőbe vivő vonatra. Előbb egy száz mézáróssal barátkozott, de mikor a határ után kiütközött belőle a némettudat (mint ahogy Ábelben felerősödött a székelytudat: „olyanok, mint a magyarok, csak jobbak”), a barátságának hamar vége szakadt. Ez azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy egy hatfős társaság részeként tolmácsoljanak egymásnak, közösen helyet szerezzenek az ideiglenes szálláson, hogy aztán többé ne lássák egymást.

Ábel akkor ijedt meg először, amikor átjutott a vámon: „fogtam erősen a Kelemen pap kufferét a két kezemmel, s arra kértem az istent, hogy rendeljen a lelkemnek valami csolnakot, amelyen partra tudnék vergődni a viharos veszélyben”. Rájön, hogy míg eddig anyanyelvén sok mindent el tudott érni („addigelé szépen tudtam fortélyoskodni az engedelmes és játszi szavak segélyével, s nemegyszer olyan kedvezésekben is részesültem, amiben más nem részesedett”), most ezen legértékesebb emberi tőkéje elveszett, az a húsz dollárja, ami eddig egy vagyonnak tűnt, itt egy hétre sem elég.

Útban a pap rokonához megismerkedik egy magyar emberrel, aki a helyi magyar bevándorlókat mind ismeri (maga már 16 éve él New Yorkban). A pap rokona befogadja, munkát is szerez neki, tanáccsal látja el, hogyan kell viselkedni (például nem szabad megbámulni az embereket a vonaton, nem kell papír a munkához, min-

denre mondja azt, hogy tudja, aztán lesse el másoktól, mi a feladat, illetve hogy a munkaidő alatt egyszer, pont délben, lehet ebédelni stb.), és még munkaruhát is vesz neki. A két ismerős – keresztapaságot fogadva – el is kíséri első néhány munkahelyére, és tolmácsolnak neki, és ha elveszti az állását, elszerzik új munkahelyre.

Ábel sok városi munkahely és egy vidéki kaland után egy ördögűzés utáni feléledésben lévő négertől megtudja az élet értelmét („azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne”), mire íziben hazamegy, még a 16 éve ott élő magyart is magával viszi. (Tamási Áron: *Ábel Amerikában* című könyve alapján íródott „esettanulmány”)

És a második példa:

„Talán öt éve mentem először Ukrajnába, de akkor még nem üzleti céllal, hanem elkísértem egy ismerősömet, aki megkért, mivel így növekedett az általa átcsempészhető mennyiség: tudod, bizonyos cuccokból kvóták vannak. Elsőre én is csak benzinért és gázért jártam. Utána az ember rájön apránként, hogy mi minden olcsóbb kint. Ma már kijárunk az élelmiszer- meg az autóalkatrész-piacra, ahol minden sokkal olcsóbb, mint itthon. És rájön apránként az ember, hogy mi az, amit legálisan be lehet hozni, ami miatt nem kobozzák el az autót. A cigarettáért például elkobozzák az autót, az árurol nem is beszélve. Mindig azt a nem sok mindent hozom, amit lehet.

Dollárt a határ ukrán oldalán szoktunk venni. Mindig ugyanott. Ez kialakult, megmutatták a srácok, mit hol érdemes. Például tankolni sok helyen lehet, de már odaépítették a gázkutat és a benzinkutat is a határra. Éjjel-nappal nyitva vannak, tehát csak megtankol az ember, és ha nem visz mást, már fordulhat is vissza. Persze még ott van a tízórás állás a határon. Ha csak benzinért megyünk, egy komplett kanyar egy hajnal négyes indulástól általában este tízig tart, ami ha piacolunk, sem sokban különbözik. Kicsit korábban indulunk, akkor kiérünk, mondjuk tízre, egy óráig van piac – a piacra általában szombaton megyünk –, és már fordulunk is meg, és a többit már sorban állással töltjük hazafelé. Az ember megállja a maga öt-hat óráját ilyenkor is.

Kialakul, hogy kivel üzletelek, nagyon sokan beszélnek magyarul, ezekkel könnyebb. Voltak olyanok, akihez beajánlottak a srácok. Én is alakítottam ki kapcsolatokat. Teljesen másképp kezelnek egy nőt, mint egy férfit. Engedékenyebbek a nőkkel, segítőkészek. Például a határ ukrán oldalán két sáv visz ki, és két sáv jön be, a kettő között betonfal van. Hogy a betonfalnál ne tudjál átmenni, a végénél szoktak állni a rendőrök, és kérik a mindenféle úti okmányokat. A fiúk nem szoktak vacakolni velük a problémák elkerülése végett, mostanában [2002-ben] öt-tíz hrivnyát szoktak adni fizetségnek a rendőrnek. Én oda szoktam neki adni az irataimat, átnézegeti, és el szokott engedni. A magyar oldalon is kell kenni, de erről inkább az ukránok tudnának beszélni.

Akkor is kell jattot adni, amikor piacolunk. Mindenhol. Az árakba belekalkuláljuk a jattot. A barátom, aki belevitt ebbe, levezette fehéren-feketén, hogy ha ötezer forintot keresek avval, hogy teljesen legálisan elhozom a benzint, akkor szabadon élhetek: »akkor mész, amikor akarsz«. Ahhoz kötélidegzet kell, hogy végigcsináld a határt, de egy idő után megismernek, segítenek, beengednek maguk elé, legközelebb te engeded be őt magad elé, hogy ha egy héten kétszer mész, az tízezer forint. Egy hónapban van négy hét, akkor az már egy minimálbér, abból, hogy kimentél, amikor kedved tartotta, egy héten kétszer.

Kiszámolták nekem, hogy mennyi pénzem lesz ebből a dologból, és mivel a gyerekuhaboltom nem ment, belevágtam. Csak arra kell vigyázni, hogy legális dolgokat csinálj. Van, aki elszáll, és bevállalós lesz. Nekem nem ér annyit, hogy elvegyék az autót, hogy egy hatalmas bírsággal megnyomjanak. Ez egy keresetkiegészítés, annak egy szabadabb formája.

Eladni könnyű, sok embernek van autója, de csak ismerősöknek adjuk. Olcsón, mikor hogy. Mi is ugyanúgy megyünk föl-le az árakkal, ahogy a MOL. De volt úgy is, hogy itt engedték le, Ukrajnában meg emelték föl a benzin árát. Akkor nem keresel annyit, de még akkor is keresel, mert akkor hozol olyan dolgokat, mint a sajt, ami ott olcsóbb. Vagy alkatrészeket, alkoholt, ezt-azt, annyit, ami még nem szúr nagyon szemet. Elméleti síkon nem lenne szabad behozni élelmiszert, de gyakorlati síkon egy sajttal nem foglalkoznak, amikor kétszáz ember áll az úton, akik még át akarnak jönni. Alkoholt is lehet hozni, talán egy litert hozhat egy ember, mármint égetett szeszt. Bort meg valami két litert, kereskedelmi mennyiséget nem lehet.

Nagy gyári tankokkal ellátott és gázra átalakított kocsikkal konvojban utazunk. Nem csak a védelem miatt, el is romolhat valamelyik... Meg aztán oda-vissza szokott játszani a dolog, ha a haverok több mindent akarnak hozni, mivel ők többet mennek ki, mint én, elhosszák nekem akkor, amikor én nem megyek. Papírmunka nincs. Bízik a csapat egymásban, senki nem vág át senkit, mert ha megpróbálja, akkor elvágta magát, és annak híre is megy. Van úgy, hogy átpakoljuk az autókat, ha neki sok lenne, öt autóba szétpakoljuk, akkor már be lehet hozni.

Aki rendszeresen üzletel, azokat másképp kezelik, előreengedik a sorban, és még fizetni is lehet érte, hogy ne állja ki a sort, átléphessen gyorsan. A katonának, aki ott áll, annak szoktak adni, hogy gyorsabban, naponta akár többször is mehessenek. Azt hiszem, ez egyrészt bizonyos autókra, illetve bizonyos emberekre működik. Talán inkább autóra van, ugyanazzal az autóval ugyanaz az ember nem mehet többször, persze kivéve a kivételeket...

Rendelésre is hozunk dolgokat. Például, hogy Zsigulihoz kellene valamilyen alkatrész. Mondtam a srácoknak, akik jót röhögtek, hogy meg se fogom ismerni azt az alkatrészt. Aztán elvittek egy helyre, ott van egy autóalkatrész-piac, megalkudtak helyettem, és már kész is volt. Odamegy az ember, elmagyarázod kézzel-lábbal, megkérdezed az árát, tudod, hogy jobb ára van, mint itthon, ilyen kis kütyükért a határon nem is szólnak. Mindenkinek szaladgál a megfelelő cuccokért. Én is odamegyek, és elmagyarázom, vagy leírom, vagy addig megyek, amíg nem találok valakit, aki tud magyarul. Akitől az UAZ-alkatrészeket beszerezem, az tud magyarul, és akkor megmondom neki, hogy mit szeretnék, mivel ő kereskedő, eladja. Mivel mindig hozzá megyek alkatrészért, és halvány fogalmam sincs, hogy mit veszek, a múltkor is visszavittem, mondtam, hogy ez nem volt jó, nem is kellett fizetni érte, és adta a jót, én meg adtam a másikat.

Független, szabad vagyok és megvan hozzá az egészségem. Általában hamar megtaláljuk a kiutat, ha valami gáz van. Jönnek az infók mindenhol. A hídon ácsingózás közben van időnk rá, akivel pedig egy csapatban megyünk, azt mindenről tájékoztatjuk. Egyébként mindenkitől tanulok valamit, és megtanulom tőlük a dolgokat, és utána egyedül is elsajátítom őket.

Egyébként ez egy nagyon zárt dolog. Viszi bele egyik ember a másikat, vigyáznak rá, hogy ne sok ember kerüljön bele ebbe a körbe, legalábbis egy helységről ne sok ember, mert elviszi az üzletet az egyik a másik elől.

Vigyáznak rád. Előtte csak az volt, amit mindenki csinált, jött-ment bizonyos cuccokkal Csehbe, Lengyelbe.”
(Észak-magyarországi vállalkozónő)

Az előbbi két esettanulmány semmiben nem hasonlít egymásra. Az első – a Tamási Áron *Ábel Amerikában* című regénye alapján készült ál-esettanulmány – a 20. század elején játszódik, és egy szegény székely fiú amerikai „vendégmunkájának” történetét meséli el. A szereplők mind férfiak. A migráció, noha végleges áttelepedésnek indul, átmenetinek bizonyul. A migráns egy egészen más kultúrába csöppen, ahol sem az anyanyelvét, sem a megszokott környezetének elemeit nem használhatja.

A második esettanulmány már a 21. század elején játszódik. Főszereplője egy gyereket egyedül nevelő vállalkozónő. A helyszín Észak-Magyarország, a közeg a határon átnyúló csempészvilág. Látni fogjuk, hogy ez a migráció a mai transznacionális vándorlás egy sajátos esetének jellemző vonásait viseli magán – nincs költözés, de van állandó határon keresztüli mozgás, a piaci tranzakciók a törvényesség határán mozognak, de szorosan összefonódnak illegális elemekkel, a piaci szubkultúra etnikai szubkulturális elemekkel ötvöződik.

Dacára mindezen eltéréseknek, a két szövegben közös, hogy a migrációtörténetet át- meg átszövik az emberek közötti kapcsolatok szálai. Mi több, noha e szálak mindenben eltérnek egymástól (lásd az első példa „gyenge”, olykor teljesen véletlenszerűen alakuló kapcsolatait, melyeket erős erkölcsi és etnikai identitáselemek szerveznek, illetve a második példában a haszonelven szerveződő családi és piaci csoportok halmazát) a személyközi hálózat fontossága mindkét példában jól érzékelhető.

Noha közhelynek láttattuk, hogy a hálózat „fontos” eleme a migráció folyamatának, mégis sok migrációelméletben hangsúlyos ez az önmagában semmitmondó állítás. Nem véletlen, hogy a hálózatorientált elméletépítés legismertebb változatai a *láncmigráció*-fogalom használatával hangsúlyozzák a hálózat nagy súlyát az egymást követő migrációs hullámok fenntartásában, hiszen a láncmigráció a lényege szerint egymáshoz valamilyen módon kapcsolódó egyéneket, háztartásokat, migráns csoportokat feltételez.

Thomas és Znaniecki (2002) az 1900-as évek elején íródott levelekből összeállított szépséges esettanulmányok segítségével alaposan dokumentálják a láncmigráció létét és „működését” lengyel vándorlók esetében. Céljuk az volt, hogy az Amerikába szakadt lengyel parasztok levelezésén keresztül megértsék a lengyel paraszti kultúra átalakulásának folyamatát, eközben – nem szándékoltan – nagyszerűen illusztrálják a migráns hálózatok működését. A levélsorozatokból olyan, manapság transznacionálisnak nevezhető folyamatokat ismerhetünk meg, mint az otthoni család óceánon átnyúló befolyása a migránsra vagy a migráns hatalma hazaküldött pénzek felett.

Ha lassan is (hiszen a levelek sok héten át utaztak), de működött a „láncmigránshálózat”. Ennek bizonyítására találmomra kiválasztottam két esetet a közel 500 oldalas második kötet huszonnyolc levélsorozatából, és „hálózatelemzői” szemmel próbáltam elmélyedni bennük.

A Kozłowski-sorozat Lengyelországban íródott leveleiből (Thomas és Znaniecki, 2002: 209–235) kiderül, hogy Franciszkát, a szegény özvegyasszonyt felettébb izgatja, hogy a vele perben álló suszterné „leveleket írál Amerikába (...) ismerősökön keresztül rosszindulatú pletykákat küld rólam” (uo.: 216). Kéri a gyerekeit, hogy az őt csak munkával, gondnal, kiadással terhelő föld eladását beszéljék meg egymással, és írják meg, hogy mit csi-

náljon. „De az lenne a legjobb, kedves Antos fiam, ha magad foglalkoznál ezzel... intézd úgy, hogy eladhassuk, és hogy engem és Franekot [vele élő fia] Amerikába vitethess” (uo.: 217–218). Figyelmezteti fiát otthon élő testvérének tett ígéretére: „Ha jól gazdálkods, küldök neked egy kis segítséget. Most meg egy meztlábás [bélyeg nélküli] levelet sem küldesz neki.” Később Franek azt kéri, hogy „szánjátok meg, és legalább anyánkat vigyétek ki, hadd legyen neki legalább néhány könnyebb órája” (uo.: 222). De aztán a mama inkább férjhez ment.

A Raczkowski-sorozat Amerikában íródott leveleiből (uo.: 375–438) megtudjuk, hogy a báty szeretné öccsét Amerikában tudni. „Négy hónapja nincs munkám... (...) Ha húsvétig nem javul a helyzet, hazatérünk, ha pedig megjavul, és kapok munkát, akkor azonnal küldök neked hajójegyet, és idejössz” (uo.: 382). Egyszersmind kéri öccsét, hogy derítse ki, mi történt a rokonság egy másik részével, mert nem válaszolnak a leveleire. Aztán a testvér mégis a bátyja után megy, noha annak sincs „munkája karácsony óta, és nem tud munkát szerezni, mert minden gyár leállt. (...) Most a bátyámnak nincs sok öröme az életben, mert öten vannak, és én vagyok a hatodik, és mindez kiadással jár. És tudjátok, hogy mikor elmentem otthonról, sem ruháim, sem ingeim nem voltak. Úgyhogy amikor megérkeztem hozzájuk, a sógornóm és a bátyám rögtön a saját ruháikból adtak nekem, és mindhárman bementünk a városba, és vettünk egy öltönyt a munkába járáshoz és egy másikat ünnepnapra” (uo.: 383).

Miért játszik olyan fontos szerepet a hálózat a migráció folyamatában?

Erre a kérdésre antropológus, szociológus és közgazdász lényegében azonos módon válaszol, noha ezt eltérő módszerrel és szóhasználattal teszi. Az érvelés lényege, hogy a hálózat vagy „valami olyasmit tud”, amire semmilyen más intézmény (tehát sem a piac, sem az állam) nem képes, vagy a hálózat a piac és/vagy az állam működését „fel képes javítani”. Másként, a hálózat:

- (látszólag) költségmentesen (de legalábbis nem pénzben, nem azonnal és nem kamatostul visszafizetendő módon) képes növelni a bizalmat;
- sokféleképpen képes elősegíteni az információ hasznosulását az egyén vagy a közösség számára (legyen az a háztartás, a migráns csoport, a kibocsátó vagy a befogadó társadalom), tehát képes terjeszteni, értelmezni, szűrni, visszatartani az információt;
- csökkenteni tudja a migráció során elkerülhetetlenül felmerülő költségeket és kockázatot (a fizetési kötelezettség késleltetésével, a kiadások és a veszélyek több szereplő közötti megosztásával, az adósság „laza” nyilvántartásával – ami a bourdieu-i megközelítésben mint a számolás számítással való helyettesítése szerepel, tehát olyan megoldások nyújtásával, amelyek a migráció okozta válsághelyzetben növelik a rászoruló fél játékkerét);
- képes „kezelni” az új helyzetbe kerülő migránst érő kulturális megrázkódtatás, elbizonytalanodás okozta „helyzeteket”.

Hogy jobban el tudjuk képzelni, miért válik olyan fontossá a migráció során a személyek közötti kapcsolatok rendszere, induljunk ki két *ideáltipikus* migrációs helyzetből. Legyen az egyik a *menekülés*, a hirtelen felindulásból elköve-

tett határnak való nekiszaladás, amikor a vándorlásra kényszerülő az életét (és családja életét) menti. Ilyen helyzetben az előre nem látható események miatt nagyon gyorsan kell döntést hozni a migrációról. A másik migrációs helyzet legyen ennek ellentéte, egy olyan *tervezett migráció*, ahol a potenciális vándornak van ideje, pénze és emberi tőkéje információt gyűjteni, különféle megoldások költségeit összehasonlítani és mérlegelni, alapos tervek készíteni stb., vagyis egy olyan helyzet, amely a leginkább hasonlít a közgazdászok által megálmodott döntési, illetve az antropológusok vagy a szociológusok által erőforrásgazdagnak tekintett szituációhoz.

Az első esetben könnyű belátni, hogy miért értékelődik fel a kapcsolati tőke a vagyontárgyak formájában felhalmozott tőkéhez képest. Hiszen az ideáltipikus menekülőnek ilyen esetben nincs ideje a vagyon – akár árun aluli – értékesítésére. Ugyanakkor a pénz- és az emberi tőke a menekülés során nagyban veszítheti értékét. Például a pénzt, a kincset elrabolhatják, a pénz értéke inflálódhat, a nyelvtudás, a helyi szokások, az etikett, vagyis mindaz, ami az otthoni kultúrában való biztonságos eligazodáshoz, otthonosságérzethez hozzásegít, a menekülés során használhatatlanná válik. Az emberi tőkének csupán azok az elemei maradnak használhatók, amelyek konvertálhatók a menekülés alatti és utáni helyzetben (a válsághelyzetben való viselkedés szabályai, az idegen nyelv tudása, a túlélőkészség). Belátható, hogy ebben a helyzetben felértékelődik az eleve meglévő vagy a vándorlás közben összeszedett kapcsolati tőke a más erőforrások szűkös volta és értékvesztése miatt. A menekülőnek csak a vele együtt menekülők iránt van bizalma, információt is leginkább tőlük vagy általuk tud szerezni. A menekülés okozta bizonytalanság és az állandóan változó helyzet pszichés feldolgozásában is szinte csak a menekülők „szubkultúrája” és csoportja „van kéznél”.

Ellenben ha van idő a migráció megtervezésére, előkészítésére, akkor a potenciális migráns feltehetően nincs rákényszerülve, hogy szinte kizárólag személyes kapcsolatainak hálózatára támaszkodjon a migráció kivitelezése során. A korábban elősorolt érvek miatt ebben a helyzetben is ésszerű kevés, de jól megválogatott kapcsolatot – korlátozott mértékben és megfelelő módon, hogy a kapcsolat ne sérüljön – igénybe venni. Különösképp, mert – mint később látni fogjuk – a menekülés okozta válsághelyzetben való erőforrás-használati kényszerrel szemben a megfontolt migráció nyújt lehetőséget leginkább e kapcsolatok tőkeszerű – tehát értékét őrző, a más erőforrássá való konverzió során akár értékét növelő – használatára.

Ez utóbbi eset azonban inkább kivétel, mint szabály. A vándorok körében kevesen vannak azok, akiknek elegendő pénzüik, idejük és emberi tőkéjük lenne ahhoz, hogy megengedhessék maguknak a kapcsolati tőke mellőzésének vagy optimalizálásának luxusát. A migránsok többsége jobbára csak az eleve meglévő (tehát látszólag beruházásmentes), részben a migráció során „magától kialakuló” kapcsolatokra alapozhat. Annál is inkább, mert a kockázatos döntésre készülő potenciális migránsok amúgy is igénylik az „akolmeleget” az információ szerzése és „átbeszélése” érdekében. Sőt, ha rákényszerülnek a piaci és állami szolgáltatások megvásárlására, akkor ennek során is használják a kapcsolati tőkét, hiszen arra szocializálódtak, hogy a mégoly drágán megfizetett tudást is szükséges értelmezni, ellenőrizni, finomra hangolni, és erre a személyes kapcsolatok alkotta hálózat a legalkalmasabb.

A személyes kapcsolatok fontosságának magyarázatai (a bizalom növelése, a tranzakciós költség csökkentése, információszerzés, konfliktuselkerülés) nagyon hasonlítanak azokhoz a modellekhez, amelyekkel a *munkaerőpiac kutatói* hangsúlyozzák a kapcsolatok fontosságát az álláskeresésben, illetve ahogy a család szerepével foglalkozó szociológusok és közgazdászok érvelnek: a háztartásnak és más személyes kapcsolatok alkotta csoportoknak (szomszédság, barátság, rokonság) a modern gazdaságban el nem múló – sőt sokak szerint egyenesen felértékelődő – szerepe van.

Mindez természetesen nem véletlen, hiszen elméletileg ugyanarról van szó: kockázatos és hosszú időre kiható döntést kell hozni információhiányos helyzetben, beruházni kell erőforrás-hiányos helyzetben. Márpedig a kockázatsökkentés és az információszerzés költségigényes, és ezért racionális ennek kiváltása a kapcsolati tőkével, amely mint a háztartásokat és az egyéneket összekötő hálózat, illetve mint a mindennapi létezés „természetes mellékterméke” (látszólag és rövid távon) „olcsón” előállítható. Következésképpen a tranzakciós költségek csökkentésének leggyorsabb, legolcsóbb és szervezetenként a legjobban illeszkedő módja a kapcsolatok használata.

Kis magyar migrációs kapcsolathasználati példatár

Célzott kutatások híján a migráció különféle formáinak hazai elemzéseivel csak illusztrálni tudom, hogy a migránsok számára a kapcsolatok sokféle típusa sokféle helyzetben (illegális vendégmunka itthon és külföldön, letelepedés), sokféle összetételben („bandában” vagy családdal) és sokféle módon (információszerzés, az alkupozíció javítása, az otthonosságérzet növelése), de szinte mindig hasznos. A következő összeállítás a kapcsolatoknak a migráció során való használatát „kis magyar példatárának” tekinthető, amelyekre a későbbiekben még hivatkozni fogok.

Feketemunka itthon és külföldön

Az építőiparban vagy a mezőgazdaságban dolgozó erdélyiek között (Hunyadi, 1992), a lomizásban (Pauker, 1999) vagy a németországi vendégmunkások között (Göbolyös, 1999) ma is megtalálható a kubikusok, a summások, a baráberék hagyományos kapcsolatintenzív munkaerő-piaci keresése, költségcsökkentő törekvése (osztani az utazás, a lakás, az élelem, a szórakozás költségein) és jövedelemnövelő tevékenysége (a megkeresett jövedelem megforgatása). Mi több, mivel informális gazdaságban tevékenykedni külföldinek igencsak kockázatos dolog, a lebukás kockázatát csökkentő kapcsolatintenzív védekező technikák is elterjedtek (például a háromhavonta esedékes határátlépést igazoló útlevelebe beütendő pecsét csoportos intézése, a hazaviendő árucikkek elcserélése a határon). Az osztrák munkaerőpiacon a legalitás határán egyensúlyozó munkavállalók esetében is azt találtuk, hogy a hálózatnak sokféle módon van meghatározó szerepe.¹

Betelepedés

Egy munkaintenzív mezőgazdasági termelést folytató falu elemzése (Bertalan, 1997²) azt mutatja, hogy a kezdetben csupán az idényszerűen jelentkező munkaerőhiányt pótló alkalmi migráns munkaerő lassan a falu egyéb tevékenységeiben is részt kap. A munkaadók és az eleinte csak idényszerűen, majd rendszeresen visszatérő, később már letelepedő, beházasodó migránsok közötti kapcsolatok egyfelől a falu sok háztartását és a migránsok közösségét, másfelől a falut a kibocsátó régióval összekötő hálózattá bővül.

¹ Lásd Sik Endre „Magyarok az osztrák munkaerőpiacon” című tanulmányát kötetünk negyedik részében.

² Lásd Bertalan Béláné „Feketemunka importból, avagy a hétköznapi diplomácia eredete?” című tanulmányát kötetünk harmadik részében.

Kivándorlás

Az egylépcsős vagy többmenetes, a munkaviszonyból kinövő, illetve eleve kivándorlási célú áttelepülés a migráció tradicionális változatának tekinthető. A következő idézetek³ a hálózatok ilyen mozgások során való alkalmazási módjaira mutatnak példákat. Az első példa a klasszikus disszidálás esetének tekinthető, ahol a külföldi rokonság a siker záloga – ami nem nagyon jön be. A második példában az eleve külföldi életre felkészült-felkészített polgár *au pairi* állásából virágzik ki a szerelem, és születik meg a hazajáró, de itthon élni nem tudó transznacionális világpolgár. A harmadik példa az embercsempészet és a menekültekkel foglalkozó intézményrendszer közös terméke, míg a negyedik példa, ha lehet, ennek tökéletes ellentéte, ahol a maximálisan legális és konszolidált családi keretek között zajló vendégmunka karrieren és akkulturáción keresztül konfliktusmentesen „nő át” letelepedésbe.

„Magyarországon annak idején [1989-ben] elég rossz volt az anyagi helyzet, egyre nehezebb volt a megélhetésünk, mivelhogy három gyerekünk volt. Másfelől kint élt apósom, anyósom és a sógorom, ők meg mondogatták, hogy milyen szép odakinn, meg milyen jó odakinn. 1987-ben kint voltunk az egész családdal rokonlátogatáson. Egy turistának vagy rokonlátogatónak, egy-két hétre, úgy néz ki, mintha ott kolbászból fonnák a sövényt.

A konkrét elhatározás akkor született meg, mikor az egyik télen azt a kis paszulyt, ami megtermett nyáron, kellett válogatnom. Ismerősök révén volt egy hely, ahol el tudtuk adni. Ilyen egéripisilt paszuly volt a padláson kiterítve. Azt válogattam, és nekem akkor a hócipóm tele lett az egészszel, és akkor azt mondtam: nekem ebből elég. Bár már egy évvel azelőtt el akartunk menni, de akkor a legkisebbik lányomnak agyhártyagyulladás lett. Volt még egy másik ok is. Ez pedig az volt, hogy, ugye falun laktunk, nem messze anyuétól, bátyáméktól, más rokonoktól, és a hétvégeken főleg állandóan mentünk meg jöttek. Nem volt olyan, hogy bejelentem magam, ha valaki kitalálta, jött, vagy mi mentünk. Na most ez nagyon jó és nagyon szép, csak néha zavaró. Aztán a pletyka! Az egyik ezt mondta, a másik azt mondta, akkor az egyik haragudott a másikra bizonyos dolgok miatt, elferdítve ment minden. Megvoltak belőle mindig a problémák, rokonságon, családon belül, és ez már engem nagyon-nagyon zavart.

Feleségemet az NDK-ban ismertem meg. Ott házasodtunk össze, s mikor első gyermekünk megszületett, hazaköltöztünk Magyarországra. Ugyanis az iskola elvégzése után vendégmunkásként három évig az NDK-ban dolgoztam. Hazaköltözésünk után tíz évig laktunk Magyarországon. Feleségem nem jött ki anyuval, mert anyu konzervatív, a régi világban felnőtt valaki, ugye, feleségem, mivel az NDK-ból jött, felvilágosultabb, nyitottabb. Feleségemnek, hogy elmegyek ide-oda, nem volt probléma, de anyunak ez nem tetszett, mert hogy mit mondanak a faluba’.

Visszatérve ahhoz a bizonyos paszulyválogatáshoz, azt mondtam a feleségemnek, menjen el a boltba, vegyen négy bőröndöt. Abba a négy bőröndbe bepakoltuk a személyes dolgokat, ruhaneműt stb., amit el tudtunk vinni. A gyerekek és a szüleink sem tudtak semmit, azt hazudtuk, hogy a sógorom eljegyzésére megyünk. Egyedül a sógorom kint tudott róla, ő volt az, aki mindig mondogatta, mért nem jöttök ki.

³ A tanulmányban szereplő példák egyetemi évfolyamdolgozatok esettanulmányainak részletei.

Megigényeltük az ingyenyjegyet – a MÁV-nál dolgoztam –, kiváltottuk a kis spórolt pénzünket, abból bevásároltunk, főleg ruhaneműt, hogy legalább azzal kint ne legyen gondunk. Volt, írd és mondd, ezer márkánk, ami az ottaniaknak nem egészen félhavi fizetése volt. Már Budapesten vettünk a gyerekeknek egy német nyelvkönyvet, hogy nézegessék, mielőtt megérkezünk.

Reggel megérkeztünk Münchenbe, elmentünk a Vöröskereszthez. Ott azt mondták, hogy mi nem vagyunk menekültek, de mivel a feleségem német, nem utasíthatják ki az országból, a családját szintén nem. De nem is vagyunk menekültek, s így nem élvezünk semmilyen kedvezményt. Ha lesz lakásunk, letelepedhetünk, s élhetünk, mint bárki más. Akkor felhívtuk apósomékat, hogy itt vagyunk, és akkor jött a nagy sokk, hogy úgy mondjam, apósomékat »berezelték«. Arról szó sem lehet, hogy befogadjanak, szó sem lehet, mert akkor oda kell venniük magukhoz minket. Ilyen beállítottságúak voltak mindig is, ezért is nem az volt az első lépés, hogy hozzájuk forduljunk, hanem csak miután Münchenből a Vöröskereszt elküldött bennünket a nürnbergi táborba, és ott azt mondták, hogy nincs hely. Csak ezután hívtuk fel apósomékat, aki, ugye, egyetlen rokonunk lett volna, akire számíthattunk volna (ők is az NDK-ból telepedtek át pár évvel korábban). Fel voltak háborodva, egyáltalán hogy kerülünk ide? Ettől függetlenül megkértem apósomékat, hadd menjünk el hozzájuk egypár napra, hogy legalább a látszatot mutassuk meg Magyarországon, hogy kint voltunk egypár napig, megvolt az a bizonyos eljegyzés, s akkor visszajövünk, mintha semmi nem történt volna. Mivel itthon senki nem tudott semmiről az égegyadta világon, még anyuék sem, a munkahelyen sem senki.

Nagyon bepipultam, s azt mondtam, hogy tovább engem ők nem érdekelnek, de úgy vegyék tudomásul, hogy az unokáikat az életben többé nem fogják látni, visszamegyünk Magyarországra, de ők hozzánk a lábukat soha többé be nem tehetik. A telefonbeszélgetésünk után apósom is »észhez tért«. Éjszaka a sógorommal elindultak hozzánk Nürnbergbe kocsival. Beültettek bennünket az autóba, elvittek Nissenbe, ott volt az áttelepülő NDK-sok tábora. De nem vittek teljesen odáig, két utcasarokkal arrébb kitétek, mert akkor esetleg meglátják, hogy ők hoztak oda. Akkor mi a négy bőrönddel és a három gyerekkel odabattyogtunk a portához, és mondtuk, hogy szeretnénk itt jelentkezni. A portás azt mondta: mivel ő nem dönthet, ad nekünk egy szobát éjszakára, s másnap reggel menjünk el a hivatalba. Mint mindenben, ebben is kellett a szerencse. Mi ott pont jó hivatalnokot fogtunk ki, azt mondta, hogy mi áttelepülők vagyunk az NDK-ból, igaz, hogy közben tíz évig Magyarországon laktunk, meg Magyarországon keresztül jöttünk, de ez részletkérdés. Megadták a tartózkodási engedélyt, a munkavállalási engedélyt, és el kellett döntenünk, hogy melyik tartományba menjünk, egy otthonba, merthogy lakásunk nem volt.

Ez volt tehát a nagy rokon szeretet. Egyik részről azt sem tudták, hogy disszidálni akarunk, a másik részről nem fogadtak be, még ideig-óráig sem. A lényeg az, hogy eldöntöttük, mivel apósomékat Hessenben élnek, mi is ott maradunk. Három hónapig egy szobában éltünk öten. Három hónap leteltével elvállaltam egy munkát. A gyerekek az első héttől kezdve jártak iskolába. Ők az egészet nem fogták fel annyira vészesen. Egypár nap múlva megmondtuk nekik, hogy gyerekek, mi nem fogunk visszamenni. Egy picit a volt barátokat sajnálták, de mondogattuk nekik, ha majd hazajövünk, akkor találkozunk velük. Már ott a helyi falusi iskolában találtak maguknak barátokat, barátnőket.

Feleségem volt az, aki pár hónap múlva azt mondta, menjünk vissza. Neki nem tetszik ez a világ. Németországban már egy régen kialakult kemény kapitalizmus van, ami az embereket egy rideg... , hogy is mondjam... közömbösség van. Megszűntek a pletykák, igen, de minden más is megszűnt. Az első célunk így az volt, hogy azt az életszínvonalat, amit Magyarországon éltünk, azt minél hamarabb megteremtsük. Én akkor semmi másval nem foglalkoztam, csak hogy a családnak és nekem is meglegyen az, amihez hozzá voltunk szokva.

Megérkezésünk után egy-két héttel – mikor már amúgy is gondolták – írtunk egy levelet, hogy nem megyünk haza. Itthon nagyon mérges volt mindenki, apu teljesen maga alatt volt, apuval volt a legjobb a kapcsolat, anyut is nagyon bántotta az egész. A bátyám és a felesége... az kifejezetten haragudott ránk. A bátyám akkor kezdett az építkezéshez, és azt hitte, én leszek a támasza. Nem anyagilag, hanem segítségben. Levelezni levelezgettünk, de nem volt rózsás a kapcsolat egy jó darabig. Majd egy év után hazajöhettünk.

Tavasszal mentünk ki, ősszel meg volt a rendszerváltás. Megkérdeztem a nagykövetségen: mi van olyankor, ha hazamegyünk? Azt mondták, amnesztiát adtak ki, ami eltörölte a 1989-ig kiment embereknek a büntetését. Ezek után hazajöttünk. Hát még akkor is, az első alkalommal – bár nagyon örültek, hogy láthattak minket, de – nem volt igazi a hangulat. A szüleimhez jöttünk haza. Itthon töltött időnk alatt próbáltunk mindenén túladni, bizonyos dolgokat eladtunk, bizonyos dolgokat elajándékoztunk, a szüleimnek is felajánlottunk dolgokat, a bátyáméknak is – nekik nem kellett semmi. A szüleim megértették és elfogadták a dolgot. A bátyámékkal is kibékültünk, de a mai napig sem mondhatnám, hogy testvéri a kapcsolatunk. Fel nem hívnának egyszer sem bennünket, így mi sem nagyon hívjuk őket. Félévente vagy évente egyszer találkozunk, és kész.”

„Már korábban is utazgattam különböző európai országokban, Németország, Ausztria, Olaszország, és láttam, hogy mennyivel másabb körülmények között élnek az emberek. Azt hiszem, ekkor kezdtem el először gondolkodni azon, hogy én is el szeretnék menni Magyarországról. De leginkább aktuális akkor lett, miután leérettségiztem, és igazából nem csináltam semmi olyat, ami Magyarországhoz kötött volna. Nagybátyámék 1956-ban Kanadába voltak kénytelenek menekülni, ahol egy dohányfarmon dolgoztak. Ők annyiban voltak hatással rám, hogy szüleimtől érettségivizsga-ajándékként kaptam egy lehetőséget, hogy kiutazzak Kanadába, és a rokonoknál töltsék két hónapot. Azt hiszem, ez is erősen motivált, mivel itt ismét találkozhattam az életmódbeli különbségekkel.

Kanadába mennem könnyebb lett volna abból a szempontból, hogy nagybátyámék biztosan tudtak volna nekem segíteni, de az én egyik célom pont az önállóság megteremtése volt, éppen ezért szerettem volna valahova máshova menni. A másik dolog, ami Kanada ellen szól, hogy én szerettem volna az angoltudásomat fejleszteni. Kanadában viszont egy magyar kolóniában éltem volna, ahol sokkal kevésbé lettem volna rákényszerülve az angol nyelv használatára. Végül pedig nem szerettem volna olyan messzire kerülni a szüleimtől. Így egyetlen lehetőség maradt: Anglia. Én is azt az utat választottam, amit nagyon sok más fiatal is. Elmentem egy *au pair*-iskolába. Ez egy körülbelül három hónap hosszú tanfolyam volt, majd utána ezen az ügynökségen keresztül teljesen legálisan, meghívólevéllel kikerültem Angliába egy családhoz. Egy éven keresztül dolgoztam *au pair*-ként. Ez idő alatt három családnál dolgoztam. Próbáltam magam önállósítani. Lakást próbáltam magamnak keresni, s addig egy angol barátomnál lakhattam.

Az ügynökségen keresztül nagyon sok angliai magyarral tudtam találkozni, és nagyon jó barátságok születtek, illetve ahogy javult az angoltudásom, úgy egyre könnyebben tudtam angolokkal is barátkozni. Később egy barátnőmnél, egy szendvicsbárban dolgoztam. Ekkoriban nagyon sokat utazgattam. Bejártam egész Angliát, Skóciát, Walest. Majd végül hazajöttem, mert sajnos csak két évre kaptam vízumot. De semmiképpen sem szerettem volna itthon maradni. Elmentem egy dél-amerikai útra, majd két hónappal később az angol barátom segítségével visszamentem Angliába, ahol a munka mellett elkezdtem iskolába járni. Így megkaptam a tanulóvízumot, ami a tanulmányaim végéig engedte, hogy maradjak. Aztán 2001-ben a barátom megkérte a kezem, így most már megkaptam a végleges letelepedési engedélyt.

Nagyon szeretem Magyarországot. Sosem mondanék le a magyar állampolgárságról. Angliát tekintem az otthonomnak, de Magyarország a hazám. Itt születtem, itt nőttem fel, és itt élnek a szüleim. Nagyon szeretek hazajönni. Szerencsére évente kétszer-háromszor haza tudunk látogatni a férjemmel. De azért egy-két hét után már nagyon vágyódom vissza Angliába, hiszen az új életem most már odaköt. Ott van a házunk, ott van a munkánk.”

„Ahmed 22 éves férfi, afgán állampolgár, aki gyógyszerésznek tanult Kabulban, a főiskolán. Édesapja, akit három éve tartóztattak le a tálibok, rendőrfőnök volt, s amikor a várost elfoglalták, börtönbe vetették, s azóta nem tud róla semmit. Ő egy olyan újság kiadásával foglalkozott, amely a nyilvánosságot szerette volna tájékoztatni a tálibok brutális módszereiről. A város elfoglalását követően Ahmed Kabulba ment, de a tálibok állandóan zaklatták. Mikor másodéves volt, egy utcai igazoltatáson bevitték a rendőrségre, ahol egy hétig fogva tartották, és többször megverték. Mióta bejöttek az amerikaiak, a helyzet sokat javult, továbbtanulása előtt nem volt akadály. Azonban régi barátja megkereste, s vele együtt megint szervezni kezdett egy egyetemi újságot. Miután megtudta, hogy megölték a bátyját, elhatározta, hogy amilyen hamar csak lehet, elmegy az országból. Az a barátja, aki újra rávette az újságglyártásra, elmesélte, hogy neki van egy kapcsolata Isztambulban, aki segített egy közös ismerősüknek eljutni Németországba.

Édesanyja eladta vidéki földjeiket, és abból az összegből elindult. Nagybátyjához ment, mert tudta, hogy ő már több rokonuknak segített elhagyni az országot, hiszen ezt a lehetőséget már korábban felajánlotta neki, mikor apját börtönbe zárták. Nagybátyja úgy szerezte ezt az információt, hogy korábban egy ismerőse gyekeiket vitték ki az országból. Mikor a családjában is szükség volt egy ilyen lehetőségre, szólt ennek az ismerősének, aki megadta a szükséges paramétereket. Itt ezeröttszáz dollárért, több napig utazva egy teherautóban, elvitték Törökországba. Tizenöten voltak összezsúfolódva, mind afgánok. Végig a teherautó csomagterében utaztak, napjában csak tíz percre álltak meg, és engedték ki őket a vezetők éjszaka, hogy elvégezhessék a szükségüket. Végig két sofőr vezetett, és egyszer az út folyamán, ha jól hallották, valahol leváltotta őket két másik sofőr. Isztambul mellett tették ki őket éjszaka. Itt szétváltak, és mindenki külön ment be a városba, hogy ne tűnjenek fel. Reggel látott két afgánt, akikhez odament, és megkérdezte, hogy hol találja az adott címet. Elment, ahol azt mondták, hogy három nap múlva jöjjön vissza. Ekkor megint teherautóba szállt, és azt ígérték, hogy nyolcszáz dollárért – először ezret kértek – elviszik Németországba. Körülbelül két nap múlva este kitétek egy benzinkúthoz közel az út szélén, hogy már Németországban van. A benzinkutastól megkérdezte, hogy hol van,

mire megtudta, hogy Magyarországra érkezett. Vonattal felment a fővárosba, ahol egy arabtól – mivel tudott kicsit arabul – megkérdezte, hogy merre van menekülttábor. Tudta, hogy jobb, ha nem találkozik rendőrökkel, amíg el nem jut egy menekülttáborhoz, és menedékjogot nem kér. Mondták neki a teherautón idefele jövet a társai, hogy azonnal kérjen menedékjogot, mert akkor nem utasíthatják ki olyan gyorsan az országból. A táborban a többiek mondták neki, hogy jól tette, hogy egy arabtól megkérdezte, hogy merre van a menekülttábor, mert a taxisok a pályaudvaron 300 dollárért viszik el az embert Bicskére. Elmondása szerint maradni szeretne, befejezné a főiskolát, dolgozni szeretne. Keresetéből támogatná otthon maradt édesanyját.”

„A külföldi munkavállalás saját elhatározásunk volt. Nem voltak kapcsolataink, ismerőseink, mindent saját akaratunkból, erőnkől értük el. Kemény küzdelem volt, megdolgoztunk mindenért. A Debreceni Zeneművészeti Főiskolán tanultunk, ugyanarról a környékről származunk. Kis faluban, kicsi házban, nagy szűkösségekben éltünk három testvéremmel. Gyermekkorunkban nagyon távolinak tűntek még a szocialista országok is. Családi körülményeink nem tették lehetővé a szomszédos országokban való nyaralást sem, a NYUGAT végképp elérhetetlennek tűnt. Az 1980-as évek első felében nem volt ilyen egyszerű és kézenfekvő a Nyugatra való kijutás, mint ma. Zenei körökben, abban az időben is előfordult külföldi fellépési lehetőség, de ezekről inkább csak hallottunk. Nekünk is voltak olyan távoli ismerőseink a főiskoláról, és férjemnek a zenekarban, akik próbálkoztak több-kevesebb sikerrel külföldön. Akadt olyan, aki utcai zenéléssel jutott – akkori mércével – meglehetősen jelentős többletjüvedelemhez. Hallottunk arról, hogy egyik iskolatársunk bekerült egy esztrádenekarba, és egy-két hónapot németországi turnén töltött. Közvetlen ismeretségi körünkben azonban nem voltak olyanok, akik segíteni tudtak volna külföldi kapcsolatokat szerezni. De úgy gondoltuk, nekünk is meg kell próbálni. Veszítenivalónk nincs! Leveletet küldtünk Németországba, különböző városokba és vidékekre, hol konkrét címre, hol csak intézménymegjelöléssel. Válasz szinte nem is érkezett. Azt az egy válaszlevelet, amit kaptunk, még mindig őrizzük, ezt egy '56-os néni írta, és az volt a tanácsa, hogy ne akarjuk mi a hazánkat elhagyni, mert más-hol gyökeret eresztetni nem lehet, de még a levegőnek is idegen szaga van.

A levélvárás közben természetesen éltük hétköznapi életünket. Aztán egyszer találkoztam a korábban már említett ismerőssel, aki elmesélte, hogy zenekaruk ismét lehetőséget kapott egy három hónapos németországi turnéra, de a hegedűsük családi problémái miatt nem tud utazni, kellene helyette valaki. Tudtam, hogy ezt a lehetőséget nem szabad elszalasztani. Ebből a kapcsolatból még két turné összejött, egyik hat, másik majdnem kilenc hónapig tartott. Aztán eljött a nagy lehetőség. Ugyancsak egy ismerős zenésztől kaptuk az információt, hogy egy németországi kisváros zeneiskolája pályázatot hirdet hegedűtanári állásra. András néhány nap múlva elküldte pályázatát. Mielőtt felbontottuk a válaszlevelet, minden variációt végiggondoltunk, mi lehet benne. Óriási izgalom volt. A próbajátékom sikeres volt, elnyertem az állást. Azt terveztük, hogy először csak én megyek ki, keresek lakhatási lehetőséget, és utána jön ki Anikó a két kisgyerekekkel.

András egyik ottani kollégája ajánlotta fel házukban azt a külön bejáratú lakrészt, amit idősödő szüleiknek szántak, de még nem volt rá szükségük. Én megoldottam a gyakorlást napközben, mikor nem zavartam a háziakat, de Andrásnak csak este volt lehetősége gyakorolni. Bár nyíltan nem mondták, de sok arra utaló jelzést tettek, hogy zavarja őket a késő esti hegedűszó. Éreztük, jobb, ha más lakás után nézünk. András egyik tanítvá-

nyának a szülei ajánlottak fel egy családi házat, ottani viszonyok között meglehetősen kedvezményes bérleti díjért. Azóta is ebben a házban lakunk. Harmadik gyermekünk már itt született.”

A hálózatok migrációban játszott szerepéről összefoglalóan és előretételezően

A migráns hálózatok önálló szereplőként való megjelenítése esetében a migráns hálózatok nem az egyének vándorlása során létrejövő melléktermékek, hanem önálló életet élő, mozgó, a környezetre aktívan ható és kultúráképző társadalmi egységek.

„[A kivándorlás] újratermeli és bővíti a hálózatokat, elsősorban abban a tekintetben, hogy a kivándorlók tájékozódási lehetőséget és támaszt szereznek, és egyben kötelességüké válik, hogy információt és segítséget nyújtsanak a potenciális kivándorlók számára.⁴ A személyes hálózatok korlátai miatt a potenciális kivándorlók nem vesznek figyelembe bizonyos, elméletileg egyébként lehetséges célállomásokat, és csak arra a kisszámú célra összpontosítják figyelmüket, amelyekhez származási helyük révén szoros kapcsolat fűzi őket. Minél nagyobb a kockázat, és minél nagyobb költséget jelent a visszatérés, annál erősebben támaszkodnak a korábban kialakított kapcsolatokra. (...) a mozgások a meglévő hálózat legnagyobb részét áthelyezték az óhazából az újba, és e folyamat során megváltoztatták a hálózat struktúráját. Paradox módon az európai területre történő visszatelepülések magas aránya is hasonló hatással járt, mivel a visszatelepülők megerősítették a kötelekeket a származási ország és a célszám között, s ezzel elősegítették a további migrációt az adott hálózat mentén. A hálózat, mint a futószőlő, maga is mozgott, változtatta az alakját, új gyökereket eresztett, anélkül hogy a régi-eket teljesen elszakította volna. Ebben az értelemben a hálózat is vándorolt.” (Tilly, 2007 [1990]: 92–95)

Tilly megközelítésében a hálózatok tehetetlenségi ereje magyarázza a migráció irányainak erős fókuszáltságát (miért lett Cleveland, és miért nem lett Cincinnati vagy Pittsburgh „magyar nagyváros” – azért, mert magyarok egy csoportja „véletlenül” ide, s nem máshova vándorolt be), a lakóhelyi és foglalkozási szegregációt (gondoljunk a „kínai negyedekre” vagy a „kis Olaszországokra”). Ebben a modellben a hálózat tehát nem csupán a hálózatelméletben megismert tranzakcionális költségeket csökkentő racionalitás intézménye, hanem egy nagy tehetetlenségi erejű és önálló életet élő társadalmi mechanizmus, amely több mint a benne szereplő egyének és háztartások összege, amely önálló szubkultúráként és gazdasági környezetként hosszú távon befolyásolja a benne lévők és a vele érintkezők viselkedését és korlátozottan racionális döntéseit.

A hálózatok erejét mi sem mutatja jobban, mint hogy a befogadó világban az általuk összeszervezett etnikai csoportok – más tényezők kényszerítő és megengedő hatása mellett – nem csupán a láncmigráció olyan kézzel fogható mozzanataiban, mint a megérkezés után szállás biztosítása, az első munkahely megszerzésében vagy a hivatalok

⁴ Tilly egy 1908–1909-es amerikai bevándorlási adatra hivatkozva azt állítja, hogy a Dél- és Kelet-Európából érkezők 60 százalékánál az amerikai „rokonok” fizették a jegyét (Tilly, 2007 [1990]: 93).

ellenséges erdejében való eligazodásban nyújtott segítség játszanak meghatározó szerepet, hanem olyan jószágot is képesek létrehozni, mint a nemzeti identitás, amely ismeretlen volt a kibocsátó világban. Például azok az amerikaiak, akik otthon milánóiak vagy nápolyiak voltak, a bostoni vagy chicagói hálózatok mentén kiépülő szomszédságokban (részben) olaszok lettek.

„...a befogadó társadalommal való összeütközés nem csupán a szunnyadó nemzeti érzést ébresztheti fel, de korábban nem létezett nemzeti érzést is teremthet. Egyik jól ismert passzusában Glazer azoknak a szicíliai parasztnak az esetére utal, akik az 1900-as évek elején érkeztek New Yorkba, és akiknek eredeti lojalitása alig terjedt túl falujuk határán. De mivel a helyi lakosság ugyanúgy kezelte őket, mint az olaszokat, és ugyanazokat a lealacsonyító címkéket ragasztotta rájuk, egy idő után olaszoknak kezdték tekinteni magukat, és megtanulták, hogy össze kell tartaniuk. Ez a helyzet meglepő eredményt idézett elő: »Míg a délolaszoknak az etióp háború csupán egy újabb szenvedést jelentett, melyet az idegen északi kormány kényszerített rájuk, addig kivándorolt rokonaik az Egyesült Államokban olasz hazafiakká váltak, és támogatták azt a háborút, ami szülőhazájukban egyáltalán nem érdekelt volna őket.«” (idézi Portes és Sensenbrenner, 2007 [1993]: 110)

Az erős hálózatokkal átszőtt migráns közösségekben a kulturális-etnikai azonosságtudat is felerősödhet, mint a következő külföldön dolgozó vagy „külföldre szakadt” magyarok példái mutatják.⁵

„Az emigrált – világháborús és '56-os – magyarok bármilyen hosszán is éltek kint, mindvégig hordozták azokat a sérelmeket, amelyek miatt emigrálni kényszerültek. Minden magyar család felépíti az ő „helyi kis-Magyarországot”. Időnként postásként működünk közre az itthoni családtagok és a kinti magyarok között. Így vittünk homoki szőlővesszőt oltvány formájában Nottinghambe, a helyi nyugdíjas kertjébe, amiért élete végéig hálás volt nekünk. Mi viszont megtudtuk, hol lehet a városban legolcsóbban magyaros ízű kenyeret venni, melyik piacon lehet olyan húst kapni, ami nem malac-, hanem disznóhús. Én meg segítettem a másodgenerációs kislányok korú gyerekeket magyarul olvasni tanítani. A szomszédoknak nagy segítség volt, és természetesen nekem is, hogy egymás gyerekeire rendszeresen vigyáztunk egy-egy alkalommal, és a gyerekek számára is életre szóló barátságok születtek a szomszédság kapcsán.” (Angliába agyelszívott kutató felesége)

„Ha csak tehetem, hívom a hazaiakat (szüleim, rokonaim, barátaim), hogy egy kis otthoni levegőt érezzek, s amint csak tehetem, egy rövidebb-hosszabb kiruccanásra vagy hazai ügyeim intézésére én is hazamegyek. Ilyenkor lányom, s most már az unokám is jön, hisz az ő fél, negyed rokonságuk is itt lakik, s itt-ott egy-két barát. A mai napig is könnyebben tájékozodom a Népszabadság oldalain és a HVG-ben, mint a Le Monde-ban vagy az Expresso-ban. A Kossuthot ha 19.40-kor kinyitom, tudom, hogy mese van.” (A nyolcvanas évek óta Franciaországban élő, olasz migránssal házasságban élt magyar kivándorolt)

⁵ A példák egyetemi évfolyamdolgozatok esettanulmányainak részletei.

„A barátom mintegy ötven kilométer távolságban dolgozott attól a helytől, ahová én kerültem, a kintléte alatt összesen kétszer találkoztunk, így egymásra sem támaszkodhattunk a napi felmerülő nehézségek megoldásában. Ráadásul ő egy hónap elteltével hazautazott. Kinti kapcsolataim jól alakultak. Új barátságot kötöttem azokkal a magyar társaimmal, akikkel együtt utaztam ki. A német »nagyfőnök« kedvelte a magyarokat (a felesége is magyar volt), amelyet a kreativitásunkkal, nagy munkabíró képességünkkel is kivívtunk. Én az autószerelői hobbim miatt elég hamar népszerűvé váltam.” (Iraki építkezésen dolgozó vendégmunkás mérnök)

A hálózatok ereje a migránsok életében természetesen nem csak pozitív példákkal írható le. A hálózat lehet a patriarchális kizsákmányolás táptalaja, jelenthet béklyót, ketrecet, mint ahogy egy hálózatalapú erős közösség kizárhat másokat az általa elfoglalt munkaerő-piaci szegmensből, és melegágya lehet az idegenellenesség-érzetnek, a vallási vagy az etnikai fundamentalizmusnak, illetve az etnocentrizmusnak.

A hálózatok szerepét a migránsok patriarchális kizsákmányolásában egy San Franciscó-i kínaiakról szóló elemzés szemlélteti a legszebben.

„A városon belüli város, melyet a szolidaritás és a bizalom hoz létre, egyedülálló gazdasági lehetőséget kínál a bevándorlók számára, de gyakran annak árán, hogy a közösségben erőszakot alkalmaznak velük szemben, és korlátozzák a külvilághoz fűződő kapcsolataikat. (...) Néhány évvel ezelőtt San Franciscóban a kínai negyed még olyan szoros közösség volt, melyben minden hatalom a családi klánok és a kínai Hat Vállalat kezében összpontosult. Ezek a hatalmas társaságok irányították a közösség üzleti és társadalmi életét, fenntartva normákon alapuló rendjét és biztosítva, hogy vállalkozói hozzáférjenek a közösségi erőforrásokhoz. Ennek ára azonban az volt, hogy korlátozták a tagok cselekvési szabadságát és külvilággal való kapcsolatait. (...) A klánok követeléseinek az adta az erejét, hogy ők ellenőrizték a földeket és az üzleti lehetőségeket a kínai negyedben, és készek voltak kizárni mindazokat, akik megsértették a normatív konszenzust valamilyen »haladó« álláspont átvételével (...): »bármely fiatal, aki változtatni szeretne, rögtön kommunistának kiált ki nem csupán a Hold Család Szövetség, hanem az összes családi szövetség és a Hat Vállalat. Rögtön lecsapnak rá. Minden módszert igénybe vesznek, hogy elűzzék. A régi kínai negyedben nem tisztelnek egyetlen tudóst vagy intelligens embert sem. Mindenben a kínai, kwantungi szokásokhoz ragaszkodnak. Annak ellenére, hogy egész más társadalomban és korban élünk.«” (Portes és Sensenbrenner, 2007 [1993]: 119)

A rokonok által kikényszerített ingyenmunka számtalan példáját olvashatjuk a migráns kisvállalkozók szociológiai irodalmában. Tanulságos példa a hálózat negatív hatására az ellene migrációval való védekezés, ami azt jelenti, hogy a vállalkozó szellemű, kitörni igyekvő háztartástag migrálással védekezik a rokoni kizsákmányolás ellen. Példa erre annak a rokonai elől Torontóba menekülő romának az esete,⁶ aki a nevét is megváltoztatta, hogy ne találják meg a rokonai, elkerülendő, hogy hitelezni legyen kénytelen nekik.

⁶ Lásd Hajnal László Endre „Romák Kanadában. Kivándorlás Magyarországról az 1990-es évek második felétől” című tanulmányát kötetünk második részében.

A migránsok közötti kapcsolatok béklyózó hatását nagyszerűen mutatja a munkaerő-piaci szabadságot erősen korlátozó kínai vagy koreai zárt közösség, amelynek „hazáig” nyúló diaszporikus kapcsolatai nagyon kis mozgásteret hagynak az egyénnek, továbbá a másodgenerációs chicagói vagy New York-i, Puerto Ricó-i vagy haiti fiatalok körében, akik számára a társadalmi kitörés a kortárs csoportból való kiközösítéssel, elmagányosodással jár:

„Minden sikertörténet gyengíti a csoportmorált, ha a csoportmorál azokon a korlátozott lehetőségeken alapul, amelyeket elnyomó társadalmi rend kínál az egyének felemelkedésére.

Ezt a konfliktust élték át azok a (...) haiti-amerikai kamaszok, akiknek választaniuk kellett, hogy megfelelnek szüleik elvárásainak, akik azt szeretnék, hogy a tanulás révén érjenek el sikereket, vagy inkább követik a belvárosi ifjúsági kultúra értékrendjét, amely szerint tanulással nem lehet sikeres emberré válni. Az amerikai kultúrába való beilleszkedés során e bevándorló gyerekeknek gyakran fel kell adniuk azt az álmot, hogy az egyéni teljesítmény révén válnak amerikaiakká. Nagyszerűen ragadja meg ezt a folyamatot a »wannabe« kifejezés, mely a belvárosi ifjúsági kultúra egyik legújabb hozzájárulása az amerikai szókincshez. A kifejezés használatával figurázzák ki azokat az egyéneket, akik megpróbálnak kiemelkedni jelenlegi helyzetükből, és társadalmi nyomást gyakorolnak rájuk, hogy maradjanak meg jelenlegi helyükön.

Egy Bronxban tevékenykedő Puerto Ricó-i kábítószer-kereskedők között végzett etnográfiai kutatás felhívja a figyelmet a »turnover« (»áttért«) kifejezésre, mely a másodgenerációs Puerto Ricó-i fiatalok körében a »wannabe« megfelelője:

»Ha egy Puerto Ricó-i bekerül az üzleti negyedbe, és jó munkát szerez, rögtön fodráshoz rohan, és kontaktlencsét nyom a szemébe. Így nem lóg ki a sorból. És sokan ezt teszik! Jó néhányat láttam! Nézd csak azt az épületet! Akik ott laknak, mind áttértek. Olyan emberek, akik fehérek szeretnének lenni. Ha spanyolul szólnál hozzájuk, rögtön bepörögnének. Példaként vegyünk valakit, legyen a neve Pedro! Pedro úgy mutatkozna be – mondja a fehér kiejtést utánozva –, hogy 'Peter vagyok'. És hogy a fenébe lett belőled Peter, Pedro?«” (Portes és Sensenbrenner, 2007 [1993]: 120–121)

A hálózatok migráció során játszott szerepének megértésében minőségi ugrást hozott az ethnosurvey. Ez a kutatás felhasználta mindazon tudást, amit a korábbi migrációs kutatások felhalmoztak, és harmonikusan kiegészítve kapcsolt össze etnografikus helytörténetet, szociografikus esettanulmányt háztartásalapú survey-vel, amit aztán összehasonlító elméletkritikával és policy-orientált alkalmazott elemzésekkel fejejt meg.⁷

⁷ Az ethnosurvey során 1987 óta minden évben a téli hónapokban (amikor a migránsok nagy eséllyel otthon tartózkodnak) mexikói háztartások véletlen mintáján vizsgálják a háztartások jellemzőit, s ezzel összefüggésben a háztartások migráns tagjainak élettörténetét – különös tekintettel migrációs történetükre (s ezen belül is az első és az utolsó migráció jellemzőire). Ugyanilyen (strukturált, de lazán megfogalmazott interjúra hasonlító) kérdőívekkel keresik meg az ugyanezekből a mexikói városokból az Egyesült Államokba elszármazott vagy ott tartósan tartózkodó migránsokat. E két almintából olyan reprezentatív mintát képeznek, amely arányosan tartalmazza az „otthoni” és az „elszármazott” mexikói népességet.

Massey és szerzőtársai (1987) az ethnosurvey első eredményeit bemutató alapművükben nagyon pontosan megfogalmazzák, hogy a hálózatoknak milyen módon van szerepe a migráció során:

„A migrációs hálózatok a kibocsátó közösségeket a befogadó ország egy-egy meghatározott pontjával kötik össze. Ez a hálózat migránsokat és nem migránsokat köt össze kölcsönös elvárások és előírt viselkedési módok által informálisan ellenőrzött, egymást kiegészítő szerepek és személyes viszonyok komplex rendszerében. (...)

A migráció történetét a kibocsátó és befogadó ország termelési rendjében bekövetkező szerkezeti átalakításokból lehet levezetni.

Ha a nemzetközi migráció megindul, akkor olyan hálózatok jönnek létre, amelyek a külföldi munkavállalást a kibocsátó ország minden társadalmi osztálya számára elérhetővé teszik. Minél kiterjedtebb ez a hálózat, annál jobban válik részévé a migráció a háztartások túlélési stratégiájának. (...)

A nemzetközi migráció hatására az egyének motivációi, a háztartások stratégiái és a közösségek szervezete úgy alakul át, hogy ez a migráció folytatását eredményezi.

A migrációs hálózatok kiteljesedését segíti elő az áttelepedés folyamata, amelynek során az idő előrehaladtával a migránsokat a befogadó társadalommal összekötő gazdasági, társadalmi és személyes kapcsolatok megerősödnek.

A migrációs hálózatok működését segíti elő a hazatérés folyamata is, amely lehet időszakos és ismétlődő oda-vissza történő mozgás, illetve a letelepedett migránsok végleges hazaköltözése egyaránt.” (Massey et al., 1987: 140, 286)

A migrációs hálózatokról ugyanők megállapítják:

- a rokonság, a barátság és a különféle önszerveződő csoportok egymás mellett, gyakran egymásba átfolyva léteznek;
- a migrációs hálózatok érése folyamán a hálózat funkciója, működése nagyon megváltozik, az éppen kialakult migráns hálózathoz képest egy régóta működő migráns hálózat tagjainak céljai eltérőek, más viselkedést feltételeznek stb.;
- az apa-fiú viszony a migráció során kialakuló egymásrautaltság miatt az otthoni mindennapokban szokásoshoz képest megerősödik, és ez mintát is ad, tehát a nem migránsok körében is felértékelődik az apa-fiú kapcsolat;
- a modernizálódás során korábban elhagyott ceremoniális rokoni, családi együttlétek fontossága újra megnő, mert ezek alkalmat nyújtanak a hazatérésre, a lojalitás és a közösséghez tartozás kinyilvánítására;
- a migránsok közötti baráti kapcsolatokat a közös veszélyhelyzet és identitás felértékeli, új tartalmakkal telíti, és ezért a hálózat tagjait kölcsönös és hosszú távú kapcsolatitőke-beruházásokra ösztönzi;

- mindez érvényes az azonos településről, vidékről, régióból jötteket összekötő hálózatokra is, amelyek az otthoni mindennapokban szinte nem is léteznek, de a migráció során az identitás alakulásának, a hálózatok szerveződésének, majd a kapcsolatitőke-beruházás alapjává válnak;^{8,9}
- az önszerveződés szervezett formáinak ereje nagyban függ a befogadó ország ellenségessége, a kulturális idegenség és az ismeretlenség mértékétől;¹⁰
- a migráns közösség kialakulásához kell egy találkozóhely (templom, művelődési egyesület, kórus stb.), amely köré identitás, helyi etnikai gazdaság és szegregált lakóhely, szomszédság is épülhet;¹¹
- a „kint” született gyerekekkel új szereplők jelennek meg a migrációs hálózatban. Ők szorosabban tartoznak a befogadó országhoz, de a kinti migrációs és az otthoni kibocsátó közösségnek is aktív tagjai, jó ismerői, sőt később fenntartói lehetnek, mi több, a migrációs hálózat jövője éppen a rajtuk alapuló transznacionális hálózat lesz;
- a befogadó ország migráns közösségeinek létrejötté klasszikus útfüggőség-történetek: az első mozzanat gyakran csupán egy véletlen, ami aztán olyan önerősítő mechanizmusok beindulásával folytatódik, amelyek nagy tehetetlenségi erejű, az elsőként érkezőknek behozhatatlan előnyt jelentő, a később jövők mozgásterét korlátozó átalakulásokat eredményeznek. A folyamat önfenntartó és önszelektív, és lassan helyi kultúrát is kialakít.¹²

Egy másik tanulmányban Massey és Espinoza (1997) a migráció három fázisában vizsgálják a hálózatok szerepét, ezek: az első migráció, a migráció folytatódása és a hazatérés. Az adatbázis 25 mexikói településen élők 1987 és 1992 közötti migránsainak háztartásaiból indul ki, s az USA-ba migráltakat is számba veszi.

A társadalmi tőkét kapcsolatitőke-változókkal mérik. Megkülönböztetnek általános és migrációs-specifikus társadalmi tőkét. Ez utóbbi változó a migránshoz kapcsolódó migránsokat foglalja magában (van-e felesége az USA-ban,

⁸ Ahogyan a Budapest–Frankfurt repülőjáratra felszálló magyarok viselkednek: FERIHEGYEN csak vizsgálgatják egymást, Frankfurtban már olykor szóba is állnak egymással, s ha nagy baj van – mint amikor London felé egy csapat magyar lekéste a vonat csatlakozását –, akkor az utazás mint a migráció miniváltság-változata jelenik meg, s az ismeretlen magyarok halmaza erős csoporttá formálódik, még ha csak ideiglenesen is.

⁹ A migráció során kialakuló helyi vagy regionális kapcsolati tőke aztán visszahathat a kibocsátó közösségre. Mexikói példa erre a helyi védőszent ünnepének rendszeressé válása, mert a migránsoknak fontos a hely szelleme (van mire gondolni a távol töltött év alatt), a nekik sugárzó speciális rádióadó és annak „Szív küldi...” jellegű műsorai.

¹⁰ Ennek sikere függ természetesen az otthonról hozott önszerveződési készségtől, ami a szervezés költségeit csökkenti. Ha ugyanis a kibocsátó világban nincs valamennyire is működő közösség, vagy az otthoni közösségek közötti ellenségesség, illetve klánosodás túl erős, akkor ez a migráns közösségre is negatívan hat.

¹¹ A kaliforniai, texasi mexikói közösségek esetében a közösség kikristályosodásának központja a focicsapat lett, ami újra meg újra feltöltődik otthonról érkező focistákkal, a hazatérők pedig az otthoni focicsapatokon keresztül találják meg helyüket újra a közösségben.

¹² A legutóbbira jó példa Altamira esete. A migrációra azért került sor, mert a helyiek új zöldségtermesztési technológiával kísérleteztek, amihez kellett az időszakos és megbízható munkaerő. Egy korábban ott dolgozó, majd beházasodó altamirai jelentette a kezdetet. Belőle aztán munkavezető lett, s ő otthonról toborozta az ismerősöket, rokonokat. Ugyanez a történet Chamitlan esetében egy vendéglőben kezdődött. Az először oda kerülő munkából később kifizető lett, és időszakos munkára rendre otthonról hívott munkásokat. Mára a három műszakban foglalkoztatott 250 dolgozóból 100 jött Chamitlanból (Massey et al., 1987).

vannak-e USA-ban migráns, illetve ott született gyerekei). A migránsokra és a nem migrálókra is érvényes migrációs burok jellegű változók: szülei, illetve testvérei migránsok-e (voltak-e), a településen mekkora a migránsok aránya.¹³ Megállapítják, hogy

- az első migráció bekövetkezésének esélyét erősen növeli a társadalmi tőke, s ez a hatás különösen erősen érvényesül az illegális migránsok esetében;
- a legális migránsok esetében egy eltérés van a fentiekől: ők (arányuk az összes migránsnak mindössze 5 százaléka) inkább olyan településről kerülnek ki, ahol alacsony a migránsok aránya;
- a migráció folytatódására a migrációspecifikus változók erősen hatnak, különösen a feleség migráns volta növeli szignifikánsan ennek esélyét;
- a gyors (egy éven belüli) hazatérés esélyét a gyerek léte növeli legerősebben;
- a végleges hazatérés esélye a migráns lét tartamával gyorsan csökken, és csökkenti az is, ha a feleség és a gyerekek is migrálnak az USA-ba;
- a migrációs események gyakoriságának eloszlása az ismétlődő migrációs események kumulálódását, a migrációs életforma stabilizálódását sejteti.

Palloni és szerzőtársai arra kíváncsiak, hogy a társadalmi tőke növeli-e a migráció bekövetkezésének valószínűségét (Palloni, Massey és Ceballos, 2001). A társadalmi tőke fogalma ismét a kapcsolati tőkét rejti, amennyiben a családi kapcsolatok (empirikusan az idősebb testvérek és a háztartásfő) korábbi migrációjának a fiatalabb testvér migrációs potenciálját növelő hatásait vizsgálják: igaz-e a feltételezés, miszerint akik olyan személyekkel állnak kapcsolatban, akik korábban vagy az adott pillanatban migránsok (voltak), azok olyan kapcsolati tőkére tesznek szert ezáltal, amely migrációjuk bekövetkezésének esélyét szignifikánsan növeli.

A kapcsolati tőke migrációs burokká alakulását pontosan úgy mutatják be, ahogy azt a továbbiakban mi is írjuk: a baráti és rokoni kapcsolatok önmaguk kevés hasznot jelentenek a migrálni szándékozók számára. Ha azonban egy kapcsolatunk migrál, akkor a vele való kapcsolat olyan erőforrássá alakul át, amelynek segítségével külföldi munkához, illetve jövedelemhez lehet jutni.

A szerzők kimutatják,¹⁴ hogy a családon belüli migrációs burok erősen hat a migráció valószínűségére. A migrációs burok tágabb, a közösség családon kívüli része mintegy a migrációs burok kontextuális változójaként érvényesül. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a migrációs burok erős és gyenge kötései önállóan hatnak (miközben nyilván ugyanannak a buroknak az átfedő halmazairól van szó). De azt is mondhatjuk, hogy ez egy „kisvilág”, amelynek sűrű kapcsolató csomópontjai a háztartások, amelyek között laza és gyengébb kapcsolatok teremtik meg azt a hálózatot, amely aztán a migráció bekövetkezésére erősen hat.

¹³ Modelljünkben szerepel még két migrációspecifikus emberitőke-változó (a korábbi migrációs tapasztalatok és a korábbi USA-beli utazások száma), amelyek, mint látni fogjuk, az én megközelítésemben szintén részei a migrációs buroknak (s ennyiben kapcsolatitőke-változóknak tekinthetők), ám a Massey–Espinoza-modellben az emberitőke-változóegyüttes részei.

¹⁴ Az alkalmazott módszer lényege, hogy a testvérek migrációs élettörténeteit migrációs eseményekre bontják. Csak olyan háztartásokat vizsgálnak, ahol legalább két testvér van (a fiatalabb legalább 15 éves, az idősebb testvér legfeljebb 50 éves).

Azt a feltételezést alátámasztva, hogy a nagyobb kockázatú migráció erősebb kapcsolatitőke-hatást indokol, megállapítják, hogy a zöldhatáron való veszélyek elhárítására szolgáló kapcsolatok szerepe a mexikói migrációt megszigorító amerikai törvény utáni időszakban megnőtt a korábbi időszakéhoz képest.

Az a feltételezés is igazolódik, hogy a migrációs burok „olcsósága” – tehát az, hogy eleve adott, illetve amikor a családi és közösségi közegben a migráció teljes mértékben elfogadott (sőt esetleg példaadó) magatartás – megnöveli a tőkeként való alkalmazás esélyét. Azokban a közösségekben, ahol magas a migránsok aránya, ott ez kontextuális hatásként a háztartáson belüli kapcsolatitőke-hatáson felül is növeli az egyének migrációs potenciálját, illetve egy migráns atya mindkét testvér migrációs potenciálját növeli.

Palloni és szerzőtársai táblázatos formában négy típus esetében mutatják be a migráció bekövetkezésének esélyét és annak időzítését (1. táblázat). A négy típus a hipotézisek szélsőséges változatait foglalják magukban, mindegyik típuson belül elkülönítve azokat, akiknek van, s akiknek nincs kapcsolati tőkéje (ami az adott megközelítésben azt jelenti, hogy van-e, vagy sem idősebb migráns testvér).

1. táblázat: A fiatalabb testvér migrációjának valószínűsége négy ideáltípus esetében

Nincs/van kapcsolati tőke	Típus			
	(1)	(2)	(3)	(4)
Nincs kapcsolati tőke				
Az első migrációig eltelt idő (15+ év)	6,8	1,9	12,6	2,6
A migránsok aránya 30 éves korban (%)	76	100	55	98
Életkor az első migráció idején (év)	20,2	15,6	26,6	16,0
Van kapcsolati tőke				
Az első migrációig eltelt idő (15+ év)	3,1	0,9	6,5	1,8
A migránsok aránya 30 éves korban (%)	95	100	76	99
Életkor az első migráció idején (év)	16,7	15,0	20,0	15,5

Típusok: (1) és (2) = mindkét testvér, valamint a háztartásfő iskolázatlan és képzetlen férfi, vagyon nincs. Ezen belül az (1) típusban a háztartásfő nem migráns, és a közösségre sem jellemző a migráció, a (2) típusban a háztartásfő migráns, és magas a közösségben a migránsok aránya. A (3) és (4) típusban a testvérek és a háztartásfő iskolázottak és képzetek, vagyon van. A (3) és (4) típus közötti eltérés ugyanaz, mint az (1) és (2) típus között.

Forrás: Palloni, Massey és Ceballos, 2001: 1278.

A kapcsolati tőke hatását a következők igazolják:

- minden más változó kontrollja után az idősebb testvér migrációja erősen csökkenti a fiatalabb testvér első migrálásáig a 15 éves kora óta eltelt időt, ami értelemszerűen fiatalabb korban következik is be, ami növeli az újabb migráció bekövetkezésének az esélyét;
- ahol az atya is migráns, és a közösség is hajlamos migrációra, ott gyakorlatilag lehetetlen nem migrálni [(2) és (4) típus], de azért egy idősebb migráns testvér még ilyenkor is előbbre hozza a migrálás idejét;

- ahol magasabb végzettség és/vagy vagyon formájában több a rendelkezésre álló emberi és pénztőke, ott kisebb a migráció kényszere ahhoz képest, ahol ezek szűkében vannak ([3] és [1] típus), de a kapcsolati tőke hatása ekkor is érvényesül.

Singer és Massey (1998) az illegális mexikói határátlépések okait és menetét vizsgálták. A kapcsolat¹⁵ és az emberi tőke¹⁶ szerepe perdöntő az illegális határátlépés sikerében, ami – ha olykor sok próbálkozás is szükséges hozzá – szinte biztos.

A határátlépés módja esetében három típust különböztetnek meg: egyedül (első átlépéskor 8%, a későbbiekben 15%), ismerősökkel (családtagokkal, barátokkal) (17% elsőre, 18% később) vagy fizetett vezetővel (75% elsőre, 67% később¹⁷). Megállapításaik szerint:

- a családi-csoportos illegális határátlépés akkor valószínű, amikor van szülő vagy gyerek az USA-ban, és ha még nincs korábbi tapasztalat. Ha van testvér az USA-ban, akkor inkább egyedül jönnek, hiszen a testvér már kitanította őket, s ezzel olcsóbbá és kockázatmentesebbé tette a vállalkozást. A testvérek külön-külön történő határátlépése a háztartás szempontjából csökkenti a kockázatot, mert nő az esélye, hogy legalább az egyikük átjut a határon;
- a vezető bérlése gyakoribb, ha már él az USA-ban egy szülő, és ha a településről már sokan átjutottak az USA-ba. Nyilván ilyen módon lehet megbizonyosodni arról, hogy a vezető nem csaló (illetve a költségeket lehet csökkenteni, ha többen állnak össze egy csoportba). A feleség migrálását ritkán segíti fizetett vezető, többnyire a családból valaki veszi át ezt a szerepet. Ahogy nő a tapasztalat, úgy csökken a vezető alkalmazásának esélye – az emberi és a kapcsolati tőke kiváltja a pénztőkét;
- a lebukás esélye az első átlépéseknél akkor a legnagyobb, ha egyedül vág valaki neki az útnak. A későbbi határátlépéseknél ez a hatás elmúlik, bár a fizetett vezető alkalmazása sem csökkenti szignifikánsan a lebukás esélyét. A kapcsolati tőke ebből a szempontból nem számít sokat, a migrációs-specifikus emberi tőke viszont nagyon hasznos, amennyiben a korábbi tapasztalatok erősen csökkentik a lebukás esélyét.

A migráns hálózatok szociológiai jellemzőinek lehető legjobb összefoglalását Massey és szerzőtársai elemzése kínálja (Massey et al., 2007 [1993]), A migráció elméleteinek áttekintése során a hálózatelméletet a migrációs elméletek azon csoportjába sorolják, amelyek nem a migrációs folyamatok létrejöttét, hanem azok fennmaradásának okait magyarázzák. A migráns hálózat a migránsok egymás közötti, valamint a korábbi migránsokkal és a nem migránsokkal kialakuló kapcsolatainak láncolata. Migráns hálózatok a származási és a célországban, sőt ezek között is létrejöhetnek.

¹⁵ Rokon az, aki az USA-ban él, illetve aki a határon együtt átkelő illegális csoport tagja.

¹⁶ Tudni azt, hogy hol kell próbálkozni, illetve hogyan kell viselkedni lebukáskor.

¹⁷ Magyarozatuk szerint a fizetett vezetők („coyote”) használatában megfigyelhető csökkenésnek az az oka, hogy részben megtanulják az illegális átkelés technikáját (tehát az újonnan szerzett emberi tőkével kiadást csökkentenek), részben rájönnek, hogy lebukás esetén is legfeljebb pár napot vesztenek, amíg újra sikerül, és a kieső jövedelem kisebb, mint a vezetőnek fizetendő 300 dollár.

Ebben a megközelítésében a migráció hálózatelmélete szerint a migránsok kapcsolatai azáltal fokozzák a nemzetközi mozgás valószínűségét, hogy csökkentik a költözködés költségét és kockázatát, és ily módon növelik a migráció várható nettó hozamát. Maguk a hálózatok nem okai a migrációnak, de ha – bármi más okból – megindul a vándorlás, akkor a hálózatok szerepe a vándorlás folyamatának fenntartásában, irányának megszabásában, mértékének alakulásában egyre jelentősebb. Kezdetben a migrációs láncok olykor nagyon esetlegesen jönnek létre, de az idő előrehaladtával – ha egyéb tényezők nem akadályozzák nagyon erősen a vándorlást¹⁸ – a migránsok száma elér egy kritikus mértéket, amikor a hálózatok már önfenntartó erejűekké válnak azáltal, hogy migránsok nagy és bővülő körében csökkentik a mozgás költségeit és kockázatait. Ez növeli a migráció kiterjedésének valószínűségét, tehát újabb mozgáshoz vezet, ami viszont tovább szélesíti a hálózatot. Minden új migráns csökkenti a következő hullám migrációs költségeit, ami további embereket von be a külföldi kapcsolatrendszer hálójába és így tovább.

Ez a dinamikus elmélet a nemzetközi migrációt egyéni vagy háztartási döntési folyamatnak tekinti, de azt állítja, hogy a migráció során létrejövő hálózatok egy idő után önjárókká válnak: a maguk szempontjainak megfelelő feltételrendszert hoznak létre, amelyben a migrációs döntések bekövetkezésének valószínűsége megnő.

Összességében a szerzők feltételezik, hogy a migráns hálózatok működése miatt:

„Kezdetben a nemzetközi migráció mindaddig bővül, amíg a hálózati kapcsolatok olyan kiterjedtek nem lesznek a küldő térségben, hogy minden ember, aki ki akar vándorolni, ezt nehézségek nélkül megtehesse. Ezután a migráció csökkenni kezd.

Két ország közötti migrációs mozgás nem mutat szoros összefüggést a bérkülönbségekkel vagy a foglalkoztatási rátával, mert bármilyen szerepet játszanak is ezek a változók a migráció elősegítésében vagy korlátozásában, azt rendre háttérbe szorítja a migráns hálózat folyamatos növekedésének – a mozgás költségeit és kockázatait csökkentő – hatása.

Mivel a hálózatok kialakulásán és fejlődésén keresztül a migráció intézményes formát ölt, egyre inkább függetlenedik azoktól a tényezőktől, amelyek eredetileg elindították, legyenek azok strukturálisak vagy individuálisak.

A hálózatok terjeszkedése, valamint a migrációs költségek és kockázatok mérséklődése nyomán az áramlás társadalmi-gazdasági értelemben kevésbé szelektívvé válik, mind jobban reprezentálja a küldő közösség vagy társadalom egészét.

A kormányok számíthatnak arra, hogy csak nagy nehézségek árán tudják ellenőrzésük alatt tartani a korábban általuk elindított folyamatokat, mert a hálózati formák fejlődése nagyrészt a hatókörükön kívül esik, és nem feltétlenül az történik, ami a politikai rendszer eredeti szándéka volt.

---

¹⁸ Light és szerzőtársai (Light et al., 1993) azért kritizálják a hálózatelméleten alapuló migrációs megközelítéseket, mert azok nem veszik figyelembe a munkaerőpiac telítődésének lehetőségét, ugyanakkor elismerik, hogy a hálózatnak ilyenkor is nagy szerepe lehet a migráns felesleg számára új jövedelemforrások létrehozásában (például önfoglalkoztatás és informális munka az addig nem létező etnikai gazdaságban), illetve a felesleg továbbirányításában (például a régi helyen új munkaerő-piaci szegmensek vagy korábban nem ismert régiók felkutatása).

Egyes bevándorlási politikák, például azok, amelyek a bevándorlók és külföldön maradt családtagjaik újraegyesítését kívánják megvalósítani, a migrációs mozgás ellenőrzésével ellentétes irányban hatnak, mert erősítik a migráns hálózatot azáltal, hogy a rokonsági hálózat tagjainak speciális jogokat biztosítanak a belépésre.” (Massey et al., 2007 [1993]: 26–27)

A migráció mint válsághelyzet¹⁹

Mint arra már korábban utaltam, a migráció:

- tervezhető, de
- kockázatos döntés, ami
- hosszú távon hat az egyén életére,
- sőt gyakran az egész háztartásra.

Az ilyen vonásokkal jellemezhető, „nem mindennapi” helyzetek ritkák egy „hétköznapi” ember életében: a beiskolázást és az első állás megszerzését sorolhatjuk ide. E helyzetek struktúrája lehetővé teszi (mert előre látható) s egyszerűségi ki is kényszeríti (mert kockázatos, nagy hatású, sokszereplős döntési helyzet), hogy az egyének és a háztartások a döntés súlya miatt mérlegelik elhatározásaik lehetséges következményeit. A döntés hozójáról feltételezhető: nem sajnálja az információszerezés érdekében a kiadásokat, valamint hosszú távra becsli a költségeket és a várható hasznot, a kockázatot és az ennek csökkentésére kínáló megoldásokat (és ezek költségeit). Ebből következik, hogy az ilyen döntési helyzetekben a mindennapok gyakorlatánál nagyobb eséllyel és mértékben kerül sor a kapcsolatok tökéletesítésére való használatára.

Másként, azt feltételezem, hogy

- összefüggés van a döntések jellemzői (a tervezhetőség, a ritkaság, a kockázat mértéke) és a korlátozottan racionális döntés bekövetkezésének esélye között;
- a tervezhető, ritka és kockázatos döntések során nagyobb az esélye a racionális döntésnek;
- e döntési mezőn belül a nagyobb döntések több információ szerzését és lehetséges megoldás végiggondolását, többféle lehetséges eredményt és ezek minél hosszabb időtávra vonatkozó becslését feltételezik, tehát a racionális döntések körén belül a költségesebb döntések megszületésének az esélye megnő.

A migráció esetében az előbbi feltételezések azt jelentik, hogy az egyének és a háztartások az eleve meglévő kapcsolatrendszerük migráció szemszögéből alkalmasnak látszó elemeit nagy eséllyel tökéletesen fogják használni, illetve a migráció szempontjait szem előtt tartva tudatosan olyan kapcsolatokat építenek, amelyeket a migráció során tö-

¹⁹ A válság a csapáshoz, a bajhoz és a pangáshoz képest szociológiai jellemzőit tekintve eltér mind a váratlanság mértékét (kicsi), mind időtávját (hosszú), mind a negatív hatás hossza és súlya (hosszú és nagy) szempontjából. A migráció ideáltípusa e tekintetben tehát olyan helyzetnek tekinthető, amelyre készül a leendő migráns (tehát nem váratlan az esemény), s amely erősen és hosszú ideig meghatározza a migráns élete minden elemének alakulását. A válság fogalmáról részletesen lásd Sik, 1995.

keként remélnék majd igénybe venni. Különösen igaz ez a migráció nagyobb kockázatú formáira (például az illegális határátkelésre vagy olyan migrációra, aminek előkészítésére nincs elég idő).

Az előbbi gondolatmenetből következik, hogy a migráció különböző változatai közül akkor nagyobb a migrációs burok szerepe, amikor a kockázat (s ami ebben megtestesül: a veszély mértéke, illetve a nyereség esélye) a legnagyobb. Tehát a hosszú távú munkavállalás és a kivándorlás esetében nagyobb a migrációs burok szerepe, mint a rövid távú munkavállalásban. Hasonlóképpen, az illegális elemeket tartalmazó migráció (embercsempészet, a zöldhatáron való átkelés, kereskedőturizmus) során erősebben hat a migrációs burok, mint a legális migráció esetében.

További megfontolást igényel, hogy a migráció olyan szélsőséges formái – mint a természeti katasztrófa, a háború miatti tömeges menekülés vagy az agyelszívás – hogyan illeszthetők be a fenti gondolatmenetbe. Úgy vélem, hogy a tömeges menekülés nem kedvez a kapcsolati tőke alkalmazásának, amennyiben ilyenkor nem csupán kevés az idő ennek mobilizálására, de gyakran azok is menekülésre kényszerülnek, akik kapcsolati tőkeként szóba jöhetnének. Ellentmond az érvelésnek viszont az, hogy ilyen csapás közepette más tőke sem mobilizálható, így az együtt menekülők közötti kapcsolatok emiatt felértékelődnek. Az agyelszívás esetében azt feltételezem, hogy a kapcsolati tőke meghatározó szerephez jut. Ebben a helyzetben ugyanis a munkaerő-piaci szakirodalomban a kapcsolatok használatát indokló minden érv, sőt a speciális szelekció dornsteini feltételezései is mellette szólnak.

A migrációs burok

A migrációs burok definiálása során a korábban bemutatott Massey-féle megközelítéshez képest két módon térek el. Részben a migráció válsághelyzet-jellege miatt nagyobb fontosságot tulajdonítok a migrációs burok tudatos beruházás formájában való alakításának, részben a nem migráns, de migrációt tervező potenciális migránsok kapcsolati tőkéjét is a migrációs burok elemeként tartom számon.

A migrációs burok az egyént körülvevő hálózat funkcionális alrendszere, amelyről feltételezzük, hogy meghatározó szerepe van a migrációs döntés meghozatalában, a migráció előkészítésében, kivitelezésében és – bármi legyen is a cél – sikerességében. E megközelítés előnye, hogy a kapcsolatoknak a migráció folyamatában való részvételét hangsúlyozza, anélkül hogy előre kijelölné a kapcsolatok azon halmazát, amelyből a migrációt befolyásoló hatások érhetik az egyént. Hátránya viszont, hogy empirikusan csak közelítő változókkal mérhető, amelyek csupán valószínűsítik, hogy a kapcsolatok mely elemei tekintendők a migrációs burok részének, s melyek nem. A mérés szempontjából ugyanakkor előnye ennek a definíciónak, hogy nem feltételezi az egyének közötti relációk mérését. Míg tehát elméletileg nem tartozik a módszertani individualizmus uralma alatt álló megközelítések körébe (hiszen az egyén kapcsolatait is a modell részének tekinti), addig az operacionalizálás során az egyén a vizsgálat egysége (amennyiben a hálózatba tartozó többi egyénnel való viszonyának módját nem mérjük).

Elméleti szempontból az alapvető kérdés az, hogy van-e értelme és létjogosultsága a hálózatból kimetszeni azt a szegmenst, amit migrációs buroknak tekintünk. Belátható ugyanis, hogy ha a használat tárgya szerint akarjuk a hálózatot és az egyes kapcsolatok szerepét vizsgálni, akkor olyan abszurd alrendszereket is kitalálhatunk, mint a házépítő vagy gyerekörző burok. Márpedig ilyeneket létrehozni csak azért, mert a hálózat egyes részei nagyobb valószínűséggel játszanak szerepet egyik vagy másik tranzakcióban, elméletileg hamis. A hálózatot tagolni azért is helytelen, mert ez ellentmond annak a feltételezésnek, hogy a kapcsolati tőke általában multifunkcionális, flexibilis és konvertálható.

A fenti elméleti kétségek dacára úgy vélem, hogy speciális helyzetekben érdemes az egyén kapcsolatait részenként elemezni, és úgy vélem, hogy a migráció azon ritka és sajátos jelenségek egyike, amelyben hasznos és lehetséges kísérletet tenni a benne szerepet játszó kapcsolatoknak a hálózat egészétől való megkülönböztetésére. Ennek indokát a migráció válságjellegében látom: ritkán előforduló, kockázatos és hosszú távra ható döntésről van szó, amit – optimális esetben – alapos előkészítés, „átbeszélés” előz meg (és követ). Ezért feltételezem azt is, hogy a mindennapi ügymenethez képest az egyén és/vagy a háztartás a „normálisnál” nagyobb eséllyel mozgósítja a hálózat arra alkalmas elemeit, sőt a kockázatok és a várható költségek csökkentésére tudatos kapcsolatitőke-beruházásra is a „normálisnál” nagyobb eséllyel kerül sor.

Továbbá – s az előző érvtől függetlenül – a migráció érdekében mozgósított meglévő kapcsolatok és a migráció érdekében beruházott kapcsolati tőke területileg és időben is gyakran jól elkülöníthető a többi kapcsolattól: részben mert a migrációs burok gyakran egy másik országban, illetve országok között léteznek, részben mert ezek a kapcsolatok csak időlegesen – a migráció előtt és (ha sor kerül rá) alatt²⁰ működnek. E két korlátozottság miatt a migrációs burok funkcionálisan és strukturálisan is viszonylag jól elkülöníthető a mindennapi élet kapcsolatainak rendszerétől.

A migrációs burok tehát a hálózat egyes részeinek a migráció kivételes helyzete miatt mozgósított, illetve az ennek érdekében tett tudatos beruházás eredményeképpen létrehozott kapcsolatok összessége. Egy *egyénközpontú* migrációs burok a következő módon írható le: A teljes hálózatot tekintjük a migrációs burok azonosításához szükséges keretnek. Ezután megkeressük azokat a hálózati pontokat, amelyek felől a migrációval kapcsolatban hatás érte az egyént. Ez a hatás lehet biztatás vagy lebeszélés, segítség vagy akadály, sikeres vagy sikertelen hatás egyaránt, a lényeg, hogy az adott hálózati elem hatással volt az egyén migrációs viselkedésére. Ezen pontok halmaza tekinthető *a migrációs burok általános részalmazának*. Ezután beazonosítjuk azokat a hálózati elemeket, akik maguk is migráltak (de legalább tervezték azt). Ez a hálózati rész lenne a *migrációs burok migrációspecifikus részalmazája*, amelyről azt feltételezzük, hogy nagymértékben átfed az előző lépésben kijelölt általános migrációs burokkal.

A korábban bemutatott Massey-féle általános és migrációspecifikus társadalmitőke-megközelítéshez képest tehát a mi modellünkben:

- nemcsak a migrációval (potenciálisan) összefüggő kapcsolatok tartoznak az általános kapcsolatok halmazába, hanem olyanok is, amelyek soha, semmilyen módon nem hatottak az egyénre a migráció szempontjából;
- nemcsak a migránsoknak lehet migrációspecifikus migrációs burka, hanem a migrációt tervezőknek is, illetve azoknak is, akik nem is gondoltak soha a migrációra;
- s végül, akár migráns, akár nem migráns az egyén, a körülötte kialakult migrációs burkon belül megkülönböztethető egy általános és egy migrációspecifikus migrációs burok. Míg az előbbibe azok a kapcsolatok tartoznak, akik maguk sohasem migráltak, és nem is tervezték azt, addig az utóbbiba a (potenciális) migránsok sorolódnak.

---

²⁰ Természetesen, ha a migráció ismétlődik, vagy tartós külföldi letelepedést, kivándorlást jelent, akkor a migrációs burok sem csupán időlegesen hat, mi több, ekkor a migrációs burok az egyén kapcsolatrendszerének meghatározó elemévé válik.

Hivatkozások

- BERTALAN BÉLÁNÉ (1997): Feketemunka importból, avagy a hétköznapi diplomácia eredete? In SIK ENDRE és TÓTH JUDIT (szerk.): *Migráció és politika*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 121–134.
- BÍRÓ A. ZOLTÁN (1994): Adalékok a vándorló ember ikonográfiájához (Migrációs folyamatok a Székelyföldön, 1985–1989). In SIK ENDRE és TÓTH JUDIT (szerk.): *Jönnek? Mennek? Maradnak?* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 19–39.
- GÖBÖLYÖS MÁRIA (1999): Magyar munkavállalók Németországban. In SIK ENDRE és TÓTH JUDIT (szerk.): *Átmenetek*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 173–180.
- HAJNAL LÁSZLÓ (2002): Romák Kanadában. In KOVÁTS ANDRÁS (szerk.): *Roma migráció* MTA KI, Budapest, 41–66.
- HUNYADI ZSUZSA (1992): Vendégmunkások Erdélyből. In SIK ENDRE (szerk.): *Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 23–32.
- LIGHT, IVAN and STEVEN J. GOLD (2000): *Ethnic Economies*. Academic Press, San Diego.
- MASSEY DOUGLASS A., RAFAEL ALACRON, JORGE DURAND, and HUMBERTO GONZALEZ (1987): *Return to Aztlan*, University of California Press, Berkeley, CA..
- MASSEY, DOUGLAS S., JOAQUIN ARANGO, HUGO GRAEME, ALI KOUAOUCI, and EDWARD J. TAYLOR (2007 [1993]): A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In SIK ENDRE (szerk.): *A migráció szociológiája*. 1. köt. ELTE TáTK, Budapest, 9–40.
- MASSEY, DOUGLASS S. and KRISTIN E. ESPINOSA (1997): What's Driving Mexico-U.S. Migration? A Theoretical, Empirical, and Policy Analysis. *American Journal of Sociology*, 102 (4): 939–999.
- PALLONI, ALBERTO, DOUGLASS S. MASSEY, and MIGUEL CEBALLOS (2001): Social Capital and International Migration: A Test Using Information on Family Networks. *American Journal of Sociology*, 106 (5): 1262–1298.
- PAUKER CSABA (1999): Nyugat-Európában dolgozó magyar munkavállalók pótlólagos jövedelemforrásai. In SIK ENDRE és TÓTH JUDIT (szerk.): *Átmenetek*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1999, 107–122.
- PORTES, ALEJANDRO és JULIA SENSENBRENNER (2007 [1993]): Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In SIK ENDRE (szerk.): *A migráció szociológiája*. 1. köt. ELTE TáTK, Budapest, 105–127.
- SINGER AUDREY and DOUGLASS S. MASSEY (1998): The Social process of Undocumented Border Crossing Among Mexican Migrants. *International Migration Review*, 32 (3): 561–592.
- TILLY CHARLES (2007 [1993]): Áthelyeződött hálózatok. In SIK ENDRE (szerk.): *A migráció szociológiája*. 1. köt. ELTE TáTK, Budapest, 89–104.
- THOMAS, WILLIAM I. és FLORIAN ZNANIECKI (2002): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. 1. köt. Új Mandátum, Budapest.

MAGYAROK AZ OSZTRÁK MUNKAERŐPIACON¹

A tipikus háztartás,² amely Ausztriába munkavállalót bocsát ki, a nukleáris család, amelyben egy vagy két (kis) iskolás gyerek él. Ez részben a kor hatásával magyarázható, amennyiben a harmincas, korai negyvenes éveikben lévő férfiak általában ebbe a háztartásciklusba tartoznak. De részben magyarázat lehet a kohorszthatás is, amennyiben a rendszerváltás az adott korosztály szempontjából éppen akkor következett be, amikor a háztartásciklus a maga kényszereivel és erőforrásaival a külföldi munkavállalás szempontjából optimális volt, és a kétgyerekes nukleáris család az a háztartásciklus, amely a legnagyobb hosszú távú kényszert jelenti és a legtöbb rövid távú erőforrást nyújtja a külföldi munkavállalónak.

Ebben a háztartásciklusban a kényszerjelleg lényege, hogy (két) (kis)gyereket kell eltartani és a jövőjüket biztosítani. A feleség ezzel összefüggésben egyfelől mint jövedelemszerző társ fontos (bár ebben – éppen a gyerekek ellátási kötelezettsége miatt – erősen korlátozott), másfelől a külföldi munkavállalás kikényszerítő (felhalmozást ösztönző) és azt egyben lehetővé tevő erőforrása („hátországa”) a háztartásciklusnak.

Természetesen sok háztartás esetében olyan „egyedi” okokat is találunk, amelyek fokozták a külföldi munkavállalás kényszerét, és/vagy növelték sikeres kivitelezésének esélyét. Ilyen elemek a feleség betegsége, illetve a kért vagy feleségének munkanélkülivé válása (vagy az ettől való félelem). Mivel ezek az elemek többször is visszatértek az esettanulmányokban, feltételezhetjük, hogy nem kivételes esetekről van szó. Ugyanakkor vannak sajátos, úgymond „női” helyzetek is.

„Érettségi után egy magyar vállalatnál voltam adminisztrátor egy évig. Jelentkeztem főiskolára, felvettek, és azóta járok ki dolgozni. Nagyon rosszak voltak a családi körülményeim. Már tizenhét éves koromban elköltöztem a szüleimtől, meg kellett élnem valamiből.”

„Meló mellett érettségiztem le. Egy élelmiszer-ipari vállalatnál voltam bolti eladó egy ideig, de aztán jött a gyés. Ezután egy évig voltam munkanélküli, azért nem vettek vissza, mert a gyereket nem tudtam olyan korán

¹ Átdolgozott és rövidített tanulmány. Eredetileg megjelent: Sik Endre: Magyarok az osztrák munkaerőpiacon. In Sik Endre és Tóth Judit (szerk.): *Átmenetek*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1999, 123–172.

² A tanulmányban harmincnégy interjú alapján próbálom felvázolni az Ausztriában dolgozó magyarok munkaerő-piaci helyzetét. Nem kerülhető meg a kérdés, hogy mire lehet alkalmas ennyi, mégoly érdekes és életszerű esettanulmány. Arra természetesen nem, hogy ily módon bemutassam az ausztriai magyar munkaerőpiac jellemzőit. Arra azonban – a reprezentativitás hiánya és a kis elemszám ellenére – alkalmasnak vélem, hogy elemzésük révén áttekintsem azokat a helyzeteket, amelyek az 1990-es évek végén Ausztriában dolgozó magyarokat jellemzik. Hangsúlyozni kell, hogy a „miniminta” természetéből fakadóan (jobbára jelenleg is Ausztriában dolgozókról van szó) a sikeres ausztriai munkavállalási kísérletek aránya túlereprezentált.

oviba vinni, amilyen korán nekem mennem kellett a boltba. Ezután mentem ki. Valamiből meg kellett élnünk a gyerekekkel.”

„...egy közeli faluba jártam át az ÁFÉSZ-boltba dolgozni mint eladó. Aztán itt a faluban lettem boltos. Minden évben kivettem a szabadságomat, az idő alatt jártam ki Ausztriába dolgozni.

Miután lehetett vállalkozásokat elindítani, mi is próbálkoztunk, de nem jött be. Három boltunk is volt, de akkorát buktunk, hogy majdnem ráment a családi házunk is. Rengeteg tartozásunk volt és van, pedig igen sokat dolgoztunk, és minden lehetőséget megpróbáltunk megragadni.

Aztán meg a férjem is elhagyott (ő is Ausztriában dolgozik illegálisan), egyszerűen csak elköltözött egy másik nőhöz. Nekem meg itt hagyta a gyerekeket.”

Kérdés, hogy a háztartásszerkezet és -ciklus hatása egyszerűen az adott életkort elért és megfelelő háztartási háttérű munkavállalók „örök” tapasztalataiból adódik, vagy egy kivételes helyzetről van szó: a magyar munkaerő egy kohorszát a rendszerváltás éppen abban az életkorban érte, amikor a háztartásciklus kényszerei és a megnyíló lehetőségek együttesen ösztönözték a külföldi munkavállalást.

A feltételezés nem csupán azért látszik indokoltnak, mert – mint láttuk – az Ausztriában dolgozók nagy része egy viszonylag szűk korosztályba tartozik, hanem azért is, mert zömük (19-en) öt-tíz éve dolgozik Ausztriában. Másként: a „miniminta” tagjainak többsége munkaerő-piaci kohorszba sorolható. Az 1990 és 1995 közötti időszak volt az, amikor „kellett és lehetett” is az osztrák munkavállalással kísérletezni. A következő két példa a háztartásciklus és a munkaerő-piaci kohorsz egybeesésének „közel optimális” eseteit mutatja be.

„1978-ban végeztem pincérként. Jött a főszezon, én meg mentem le a Balatonra dolgozni a szállodasorra. Utána Visegrádon dolgoztam egy nagyon jó nevű hotelban. Protokollfogadások politikusoknak..., elit világ volt az. Aztán felkerültem Budapestre, majd visszajöttem ide a városba. 1981-ben megházasodtam. Eddig mindig alkalmazott voltam, de ekkor egy étterem-szálloda üzletvezetője lettem. 1990-ben kimentem Ausztriába dolgozni. Itt volt a család, ház is kellett. Éhes voltam a pénzre.”

„1989-óta dolgozom Bécsújhelyen egy öntödében. Én voltam az első, aki a faluból hivatalosan kiment dolgozni. Ekkor még a megyei tanács engedélyével lehetett csak kimenni. Itthon csoportvezetőként dolgoztam, de abból nem tudtam megélni.

Először, azt hiszem, mindenki az elmaradásait pótolja be, az adósságait törleszti. Mi is ezt tettük. Kifizettük az OTP-t, befejeztük a lakás felújítását, vettünk egy jobb kocsit. Aztán ahogy a gyerekek nőttek, úgy kellett nekik is először a lakás, aztán a kocsit. Örülök, hogy elmondhatom: tisztességesen elindítottam a gyerekeimet az életbe. Most szerencsére már ott tartunk, hogy vettünk egy kis hétvégi házat, amit lassan, szépen felújítunk.”

Az akkoriban Ausztriában dolgozó kérdezettek közt többen voltak, akik korábban már bele-belekóstoltak az ausztriai alkalmi munkába. Az ausztriai vendégmunka „őstípusa” a többnyire rendszeresen ismétlődő mezőgazda-

sági munka volt, és gyakran egy adott személyes ismerős létéhez, esetleg a patriarchális munkaadó-munkavállaló kapcsolathoz fűződött.

„Huszonöt év óta járok ki rendszeresen szüretelni ismerős családhoz. Többen vagyunk a faluból, akik kijárunk. Először nagyon nehéz volt kimenni, mert nagyon nehezen tudtam szabadságot kérni. De mindig megoldottam valahogy, vettem ki két hét szabadságot, aztán kimentem.

Reggel ötkor kellett kelniünk, hogy hatra már kint legyünk a szőlőben. Még benn a háznál kaptunk egy kis teát meg kalácsot. Kilenc óra körül volt reggeli, ami általában valami felvágott volt. Kettőkor ebéd, este öt órakor, amikor visszamentünk, adtak meleg vacsorát. Akármilyen idő is volt, eshetett az eső is, szedni kellett a szőlőt. Amikor este hazaértünk, hat órakor, még le kellett menni a présházba, hogy a szőlőt, amit aznap leszedtünk, ki is préseljük. Ez eltartott tízig, tizenegyig. Mint egy halott, úgy dőltünk be az ágyba. Nekem traktorozni is kellett, de mivel nem volt papírom semmi, mindig a kertek alatt kellett menni. Először azt gondoltam, hogy ez egy jó dolog lesz, de itt is nagyon hajtottak bennünket, percre pontosan kellett megérkezni mindig. Üdítő meg bor annyi volt, amennyit csak akartunk.

Egy-egy szüret nyolc-tíz napig tartott, de meg lehetett keresni ötven-hatvanezer forintot. Amikor letelt a szüret, soha nem jöttünk haza üres kézzel, mindig adtak egy-két üveg bort, egy-két láda szőlőt meg kávé, egy táskát csokit, banánt a gyerekeknek. Előfordult az is, hogy a kinőtt, kissé kopott ruháikat is odaadták nekünk. Ahol én voltam, a tulajdonosnak kocsmája is volt, ha korán befejeztük a munkát, és még megittunk ott egy-két sört, azt soha nem kellett kifizetni.

Innen a faluból három-négyszáz fő biztos kijár valamilyen módon. Húszévestől hatvanéves korig mindenki kimegy, aki mozog. Van, aki egész évben erre tartogatja a szabadságát. Ismerek olyan házaspárt is, akinek két kisgyereke van, és rendszeresen kijárnak szüretre. Ilyenkor a gyerekek mellé bébiszittert fogadnak.”

Ha voltak is olyanok, akik a korábbi évtizedekben munkát vállaltak Ausztriában, a „minimintát” alkotók zöme egy szűk, ötéves időszakban (1990 és 1995 között) vágott bele az ausztriai kalandozásokba. Az akkoriban 30–50 évesek korcsoportja kedvező munkaerő-piaci korszakban került a megfelelő háztartásciklusba. Egyfelől ekkor még elég olcsó volt a magyar munkaerő Ausztriában, a hatóságok az első hullámban érkezőkkel szemben elnézőbbek (és/vagy felkészületlenebbek) voltak, a külföldi munkaerő kínálata is kisebb volt, és az osztrák gazdaságban is „jól ment a szekér”. A jövedelemrés a magyar és az osztrák munkaerőpiac között a mainál nagyobb lehetett. Másfelől a rendszerváltás okozta munkanélküliség, a bizonytalan jövőképből fakadó sokk is hozzájárult a munkaerő-piaci pályájuk elején vagy delelőjén lévő munkaerő döntéséhez. Említésre méltó továbbá az a kohorszspecifikus érv, amely szerint a rendszerváltás időszakában tetőző magyar bevásárlóturizmus is sok olyan munkaalkalmat teremtett Ausztriában, amihez magyar nyelvű eladókra volt szükség.

„Kinn voltunk vásárolni Ausztriában '90 körül. Ekkor még nagyon keresték a boltokban a magyar anyanyelvű eladókat, mivel nagyon sok magyar járt át vásárolni. Én jól beszéltem németül. Az egyik műszaki cikkes boltban beszédbe elegyedtem az eladókkal: rögtön meg is állapodtunk, hogy a jövő héten jöhetnek dolgozni. Ebédszü-

netekben nagyon sokat beszélgettem a közeli boltosokkal. Akkor mondta egyikük, hogy kellene gyorsan egy megbízható eladó. Én Bruckban dolgoztam, az eladóra egy közeli faluban volt szükség. A férjem akkor még nem tudott németül, de angolul jól beszélt, elment jelentkezni, és felvették. Szóval én szereztem ki a férjemet.”

A munkaerő-piaci életpálya

Az Ausztriában dolgozó magyar munkavállalók többsége már korábban is próbálkozott külföldi munkavállalással, de legalábbis tervezte azt. A tény megerősíti azt a feltételezést, hogy a *migrációkészség* összefügg az egyénre jellemző mobilitási hajlammal – mint sajátos pszichikai („megengedő és ösztönző”) erőforrással, amiből egyúttal az ismétlés vágya és képessége is következik. A következő példák az előbbi feltételezés ésszerűségét illusztrálják.

„Suli után csőszerelőként dolgoztam Győrben, majd egy-két év után felkértem magamat Pestre, mégis lássak világot, meg talán jobban is lehet keresni, több a lehetőség. Utána jött a katonaság, ami után az óvári Fogkefébe mentem el dolgozni. Többször is ki akartam menni Tengizbe, de mindig lebeszélte róla a feleségem.”

„1967-ben végeztem (...) a Timföldgyárba kerültem (...) Itt nem keresett az ember, én meg mindig többet akartam. 1971-től 1975-ig Csehszlovákiában dolgoztam. Ezután itt, a helyi térszben vállaltam munkát. (...) Nem volt rossz helyem, nem azért mentem el, mert problémám volt, hanem azért, mert kellett a pénz. Volt úgy, hogy negyven-ötven-hatvan disznót hizlaltunk, de ez sem volt elég, az ember mindig csak azt számolgatja, hogy mennyibe fog kerülni a következő adag táp. Ebből elegendem lett. Egyszer kinn voltam Ausztriában egy vendéglőben kiszolgálóként, bár csak rövid időre, helyettesíteni. Ez alatt a rövid idő alatt annyit kerestem, mint itthon Magyarországon két év alatt, ekkor már tudtam, hogy ezt kell csinálni.”

„1974-től 1978-ig az NDK-ba dolgoztam. Innen évente csak két alkalommal jöttem haza. Közben feleségül vettem egy német nőt, akitől gyerekem is született. Az egyesítés évében váltunk el, de a mai napig jó kapcsolatban vagyunk, néha eljönnek hozzám látogatóba. Aztán a régi cégem Ausztriába keresett embert. Jól beszéltem németül, mehettem.”

Természetesen mind a pszichikai felkészültség, mind a külföldi munkavállalás többszöri megisméltése felfogható a migrációs burok hatásaként is. Az ausztriai munkavállalók életútinterjúiban rendre felbukkannak olyan személyek, akik a külföldi munkavállalást (és gyakran nem is csak az elsőt) „szervezik”. Az ún. szervezők az információszerzésben, a külföldi munkavállalás tranzakciós kiadásainak csökkentésében (utazási és szállásköltség-megosztás, illegalitás esetén a lebukás veszélyének csökkentése, beajánlás-kezesesség stb.) és a pszichikai készség fokozásában vagy felélesztésében meghatározó fontosságúak.

„1988-ban voltam kinn a Szovjetunióban fél évig kiküldetésben. A pénz miatt voltam, kellett az életkezdéshez. Aztán az ismerőseim elcsábítottak Ausztriába. Azt mondták, hogy ott jól lehet keresni. Mentem velük... Ezen

a munkahelyen három éve dolgozom. Előtte Bécsben dolgoztam, de ott összevesztem a főnökkel, és eljöttem. Az ismerősöm ajánlotta ezt a munkahelyet. Ő kijön néha segíteni.”

Ha a külföldi munkavállalás folyamatossá (vagy gyakran ismétlődővé) válik, és az egyén mindeközben megfelel a migrációs burkot alkotók elvárásainak, akkor számíthat arra, hogy a kezességi láncok mentén folytonosan táguló körben jut megbízásokhoz.

„A nagybátyám kinn él Ausztriában, ő mondta először, hogy a faluban nagy disznóvágás lesz. Először ebbe a faluba mentem ki disznóvágásra, csak úgy szívességből, aztán szóltak a szomszédok, hogyha náluk is lesz disznóvágás, hozzájuk is kimehetnék segíteni. Azóta kialakult egy kör, akikhez rendszeresen kijárok, ez évente körülbelül tíz-tizenöt alkalmat jelent. Naponta átlagosan négyszáz schillinget³ kapok.

Néha azok a családok, akikhez kijárok, tavasszal szoktak hívni szőlőmetszésre, szőlőkötözésre. Egészen ritkán traktorozni is szoktam meg szántani, permetezni. Mindezeket a munkákat a nagybátyám szervezi.”

Az előélet másik, gyakran megjelenő eleme *a kényszer és a lehetőség* sajátos kombinációja. A kényszer háttérében általában a rendszerváltást követő időszakban váratlanul bekövetkező állásvesztés, illetve annak fenyegetése áll. Viszonylag fiatalokról lévén szó, ez utóbbi változatának tekinthető az is, ha a munkavállalók hosszú távon reménytelennek látják munkaerő-piaci kilátásaikat. Ennek elemei:

- az iskolai végzettségnek megfelelő munka, illetve a szakmai előmenetel, a karrieresélyek lehetetlensége;
- az elvárt nagyobb jövedelem (ne feledjük, fogyasztásorientált társadalomban élő fiatalokról van szó) megszerzésének esélytelensége;
- a felhalmozás valószínűségének (a családalapításhoz kapcsolódó felhalmozás, illetve háztartásciklustól függően a gyerekek eltartása, iskoláztatása, a továbbtanulás feltételeinek megteremtése, nagyobb gyerek esetén az otthonteremtés szülői támogatása) mérsékelt volta.

Az előbbiekben felsorolt elemek, illetve variációik szinte az összes interjúban felbukkannak a külföldi munkavállalás okaiként.

„A tévesből mentem ki Ausztriába dolgozni. Ismerősök ajánlották, hogy lenne egy ilyen lehetőség. Anyagilag nem álltam túl jól, ezért elvállaltam. Tizennégyen mentünk ki.”

„Kizárólagosan a pénz, a megélhetés miatt döntöttem úgy, hogy kimegyek Ausztriába dolgozni. Pedig szerettem a kollégákkal dolgozni a gyárban, de a pénz jobban kellett.”

³ A schilling Ausztria pénzegysége volt, amíg 2002-ben be nem vezették az eurót. A hivatalos átváltási árfolyam szerint egy euró 13,7603 schillinget ért.

Olykor természetesen bonyolultabb az okok szerkezete, s megjelennek olyan kényszerelemek, amelyek más interjúkban nem fordulnak elő:

„Egyrészt azért mentem ki, mert sokkal többet fizettek, mint itthon, de volt még egy másik ok is. Szerettem volna eljönni az előző munkahelyemről. 1990–94 között a tanácsnál voltam építészeti főelőadó. Nem szerettem a munkámat. Ha tovább maradtam volna a tanácsnál – vagy hát most már az önkormányzatnál –, akkor túl sok lett volna a kuncsaftom munkaidőn túl is, ha érted, mire gondolok, én meg szeretek nyugodtan aludni. Jöttek a barátok meg a rokonok... én ezt nem szeretem. Aztán adódott a lehetőség, egyik napról a másikra, és egyáltalán nem bántam meg. Sőt örülök is neki, sokkal jobb anyagokkal dolgozunk ott kinn, olyanokkal, amilyeneket itthon még nem is ismernek, nagyon sokat lehetett, lehet tanulni.”

Más esetben nem a kényszer a külföldi munkavállalás hajtóereje. Az alkalmi jövedelemszerzés a vágyott szórakozás anyagi forrásait nyújtja.

„1996-ban mentem ki először dolgozni, de akkor csak nyáron, két hétre. Csak annyit dolgoztam, hogy legyen pénzem szórakozni, bulizni, meg hát a barátaimmal itt-ott nyaralgatni. Tavaly ősszel kezdtem kijárogatni év közben is. Két tandíjat kell fizetnem, és szeretnék már önálló lenni. Nem jó érzés, hogy az embernek huszonhárom évesen is hetente kell zsebpénzt kunyerálnia. És mindig megkérdezik, mire költöttem.”

A napi megélhetés kényszere inkább kivételként fordul elő, illetve „késleltetett” formában ölt testet: a korábbi, hosszabb-rövidebb ideig fennálló megélhetési gondok miatt felszaporodó adósságok szorításában dönt a munkavállaló a külföldi munkavállalás mellett.

„Régen nagyon szegények voltunk, pár ezer forintból éltünk. Sokáig arra fordítottuk az Ausztriában megkeresett pénz nagy részét, hogy utolérjük magunkat: adósságokat törlesztettünk, olyan dolgokat vettünk, amikre régebben nem volt pénzünk, pedig kellettek. Mostanában inkább feléljük a keresetemet. Megdolgoztam érte. Meg is érdelem, hogy most már egy kicsit jobban éljek, éljünk.”

„Ismerőseim laknak kinn Ausztriában. Egy lovardába lovászfűt kerestek, engem ajánlottak, s én eljöttem. Nagyon kell a pénz, otthon nagyon rossz anyagi helyzetben vagyunk. A szüleimet lerokkantisították, régebben a téészen dolgoztak, ott sem kerestek sokat. Apám is lovász volt. Én is rajongok a lovakért... A pénzt természetesen hazaadom a családnak, így is nagyon nehezen tudnak megélni. Persze azért magamnak is teszek félre, meg kell alapozni az életet, ugye, jó lenne majd egy házat építeni, megnősülni... de ez még messze van.”

A kényszer természetesen csak szükséges, de nem elégséges eleme a külföldi munkavállalásnak. Ez a munkaerőpiaci stratégia ugyanis sokféle erőforrás meglétét igényli, sőt rövid távon beruházásokat is feltételez: nyelvtanulás, autováásrlás, „papírok” beszerzése (igencsak idő- és pénzigényes művelet), albérlet fenntartása stb. A beruházásokat

vállalni nem képes egyének – hiába volnának munkaerő-piaci szempontból alkalmasak, és bármekkora is a kényszerek súlya – nem lesznek külföldi munkavállalók.

Előfordul, hogy a kényszerek és a lehetőségek végiggondolása stratégiai döntés jellegű, de gyakoribb az *ad hoc* ötlet valóra váltása.

„Schwechat melletti faluban dolgozom (hetvenöt kilométerre van innen) mint épület- és bútorasztalos. 1990-ben mentem ki először, és azóta ezen a helyen dolgozom, megszakítás nélkül. Előtte tizenöt évig voltam kisiparos, volt munkám éppen elég, viszonylag jól is kerestem. Nem akartam felszámolni egy fél élet munkáját... Több tanítványom is volt, akiket végig kellett vinnem. Először arra gondoltam, hogy csak svarcba megyek ki: egy hetet kinn dolgozom, egyet meg itthon. Ekkor úgy tanultak a tanoncaim az iskolában, hogy egy hét iskola, egy hét gyakorlat. Gondoltam, hogy mikor iskolában lesznek, akkor megyek ki dolgozni. Azt üzenték vissza: vagy legálisan, vagy sehogy. A barátom kiment, én maradtam. Aztán mesélte, hogy milyen jók a gépek, milyen jó anyagokkal dolgoznak. Nálunk itthon akkor még nagyon nehéz volt beszerezni az anyagokat, meg a minőségük is nagyon gyenge volt. Meggondoltam magamat, volt is időm gondolkodni. Szépen lassan kezdtem visszafejleszteni az itthoni üzletet. Váratlanul jött megint a lehetőség: egy hétvége alatt kellett dönteni, hétfőn már indulni is kellett. Bele a sötétbe... A főnökkel is csak a műhelyben találkoztam, már munkásruhában. Egymás kezébe csaptunk. Tetszettem neki, nekem is tetszett. Mondtam neki, hogy én Magyarországon önálló kisiparos vagyok, nekem van otthon saját felszerelt műhelyem meg kuncsaftköröm, és ezt nem akarom feladni, hogy aztán meg egy-két hónap múlva kidobjon. Én itt neki jól akarok dolgozni, de legalább három-négy évig biztosan, no persze meg ha rögtön, amilyen gyorsan lehet, lesz munkavállalási engedélyem. Azt mondta, hogy rendben, neki éppen ilyen ember kell amúgy is.”

A látszólag hirtelen jött ötlet, *ad hoc* döntés sem a semmiből születik. Gyakran ez a munkaerő-piaci megoldás „benne van a levegőben”, illetve a személyi kapcsolatokba ágyazódva generálódik.

Személyes kapcsolatok

...aki egyszer belekeveredik ezekbe a munkákba, az annyi emberrel ismerkedik meg, hogy ha újból ki akar menni, mindig talál olyat, aki tud valami munkát.”

A személyes kapcsolatoknak nagy szerepe van a munkaerő-piaci információszerzésben, a kínálkozó munkaalkalmak megszerzésében, sőt már a tervek kialakulásában is. Az ausztriai munkavállalásra is ez a jellemző. Ezért a személyes kapcsolatok elemzése során nem ezek létének bizonyítására törekszünk, hanem szerkezetük és működésük néhány sajátos vonását igyekszünk feltárni. Azt a feltevést illusztráljuk, amely szerint a ma Ausztriában dolgozók területileg erősen koncentrált, sajátos munkaerő-piaci csoportja – birtokában az éppen megfelelő erőforrásoknak – ragadott meg egy egyszerű és sajátos munkaerő-piaci lehetőséget.

Az interjúk tanúsága szerint az Ausztriában dolgozó magyarok közötti személyes kapcsolatok nem egyszerűen széles körben jellemzők erre a munkaerő-piaci csoportra, hanem ezek – granovetteri értelemben – erős és hosszú távon működő kapcsolatok. Márpedig a szakirodalomban elfogadott nézet, hogy a munkaerő-piaci folyamatokat általában a gyenge kapcsolatok (az egymást ismerő, de egymással ritkán találkozó személyek, akik következőképpen egymás számára sokféle és új információt képesek nyújtani) szervezik hatékonyan.

Az erős kötések (hosszú időn át fennálló, kölcsönösen erős kapcsolatok olyanok között, akik egyéb, nem munkaerő-piaci szálak mentén is gyakran összejönnek) meghatározó szerepe sajátos munkaerő-piaci helyzetet jelez. Az ilyen kapcsolatok ugyanis feltehetően nem csupán az információk alkalmi és passzív közvetítésén alapulnak (ha éppen „egymásba botlik” az információ birtokosa és a munkát kereső), hanem a lehetőség kihasználását is segítik (kezesség, nepotizmus, fraternalizmus). Sőt aktívan részt vesznek a munkaerő-piaci stratégia alakításában (meggyőzés, az információ tudatos felkutatása és egyenlőtlen szétosztása, a bizonytalan információ értelmezése). Továbbá, mivel – mint látni fogjuk – az ausztriai munkavállalás során gyakran a legalitás-illegalitás mezsgyéjén mozog a munkavállaló, a személyes kapcsolatok a rejtőzködésben is segítenek.

„Az első uborkázást úgy szereztem, hogy egy falusi húsboltban voltam bolti eladó, és a kollégám szólt, hogy lenne ilyen munka, és mennyit fizetnének érte. Én osztottam, szoroztam, aztán kimentem. Most már három éve dolgozom egy állandó helyen, amit ugyancsak ezeknek a kapcsolatoknak az útján szereztem. Egy határ melletti faluba járok ki takarítani, mindennap, de csak négy órára, kilenctől egyig. Ketten megyünk ki kocsival. Az asszony, akivel járok, már régebb óta jár ki, de annyi lett a munkája, hogy már nem bírja egyedül, így megyek ki vele én.”

„Először '91–'92-ben Bécsben dolgoztam, aztán '92–'94-ben Burgenlandban, mostanában megint Bécsben. Mindegyik hely, ahol voltam, bemelegített hely volt, már egy rokonom vagy ismerősöm dolgozott ott, és ő ajánlotta. Mindig több magyarral dolgoztunk együtt.”

„...a mostani társam osztrák rokonai szóltak, hogy lehetne menni magánházakhoz építkezésekre besegíteni, jó pénzért. A társam meg nem akart egyedül kijárni, szólt nekem, hogy menjünk ketten.”

„Úgy kerültem ki, hogy a barátaim, ismerőseim, akik rendszeresen jártak ki, szóltak, hogy egy tetőt kellene gyorsan befejezni, menjek segíteni. Kimentem. Aztán megkértek: jól dolgozol, maradj még egy hétig. Maradtam.”

A személyes kapcsolatok éppen szorosságuk (kölcsönös, több ízben kipróbált és bevált voltak) és a személyek közötti egyéb kapcsolatokba való beágyazottságuk révén csökkentik a külső tagokkal való „gyenge” kapcsolatok széles körű elterjedtségét. Egyfelől sikeres működésük „befelé”, másfelől zártságuk „kifelé” maga után vonja a munkaerő-piaci kohorsz csoportjellegének erősödését. Egyidejűleg erősödik az ausztriai munkavállalók együtt menetező kohorszának munkaerő-piaci zártsága is. Márpedig ha egy munkaerő-piaci csoport megerősödik, az a következő

kohorszok esélyét csökkenti az adott munkaerőpiacon, kivéve az e kohorszra – rokoni-baráti szálakon – ráfűződő kivételezettek körét.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a személyes kapcsolatok nem csupán erőforrások, de béklyók is lehetnek. Az esettanulmányokból például kiderül, hogy a nyelvtanulás elhanyagolásának magyarázata éppen a „mindenütt vannak magyarok” önmegnyugtató önfelmentésben rejlik. A magyar munkavállalók készséges és kölcsönös segítségével megkíméli ugyan az egyes munkavállalót a német nyelv fáradtságos elsajátításától, de ez sok esetben munkaerőpiaci gondok forrásává válik.

Bár a munkaerőpiacon mozgók sok hasznos információt szereznek a „gyenge” kötések révén – a határon való átlépés technikájától kezdve a biztosítás vagy a fizetéskiegészítés jogi ügyeiig –, ezek az információk sokszor félrevezetőek, legalábbis elég bizonytalanok ahhoz, hogy csak a legtalpraesettebbek számára legyenek hasznosak.

A toborzásnak működik az a fajta tradicionális gyakorlata is, amelyben a személyesség, úgymond, „mézesmazdag”: nem a „személy” érdekei elsődlegesek, hanem a toborzóé és/vagy a megbízóé.

„Először A.-ban dolgoztam, de eljöttem, mert kevés pénzt fizettek, és amit megígérték, azt sem fizették ki, csak a felét. Egy sráccal jöttünk el, ő ajánlotta, hogy idejűnk dolgozni. Legelőször úgy jutottam ki, hogy szólt egy ismerősöm, akinek ilyen munkásokat »kellert szereznie«.”

Téves lenne az előbbieket úgy értelmezni, mintha ebben a munkaerő-piaci csoportban csak a sokszorosan kipróbált, hosszú távon működő kapcsolatok lennének eredményesek (egy ilyen feltevésből valamiféle zárt közösség vagy tradicionális társadalom képe sejlene fel):

„...osztrák ismerősök segítettek munkát találni. Nekem nagyon sok ott az ismerősöm, fél Ausztriát ismerem... Utána egy jó nevű osztrák szállodában voltam pincér négy és fél évig, míg el nem küldtek. Úgy kerültem ide, hogy egy osztrák barátommal körbejártunk mindent, sorba jártuk a helyeket, hogy hol lenne munka.”

A „gyenge” kapcsolatok leggyengébbjének az ismeretlen személy segítsége nevezhető. A következő szemelvényből látható, hogy egy „szupergyenge” munkaerő-piaci kapcsolatból hosszú távú barátság is válhat.

„Szereztem egy hirdetési újságot, abból néztünk ki egy munkalehetőséget, ami Bécsújhelyen volt. Beültünk a feleségemmel a kocsiba, és elindultunk, pedig ekkor még németül se tudtam... És itt jött a véletlen. Egy parkolóban szerencsétlenkedtünk, hogy merre is lehet az a cím, ahova nekünk mennünk kellene, amikor odajött egy »kisöreg«, egy hetvenéves öregúr, beszállt a kocsiba, és elkezdett magyarázni. Először egy másik parkolóba vezetett el bennünket, aztán nagy nehezen megértette, hogy mi egy címre jöttünk (és nem vásárolni), ahol dolgozni szeretnék. Végül is azon a helyen már nem volt munka, de a »kisöreg« megígérte, hogy majd ő szerez egy olyan munkát, amilyen nekem kell. Hazamentünk. Egy hónapon belül váratlanul beállított hozzánk – itt, Magyarországon – az öregúr, hogy van munka, menjünk ki, nézzük meg. Kimentünk, megnéztük: jó volt, még most is itt dolgozom. A kisöreggel azóta is nagyon jóba vagyunk, mindig meglátogatjuk egymást.”

Ide-oda a legalitás és illegalitás határán

A munkavállalói életutak elemzésének fontos metszete a legális-illegális szektorok közötti mozgás. A „miniminta” esetei arra utalnak, hogy a „tisztá” eset inkább kivétel, mint szabály. Ritka az olyan munkavállalói életút, amely végig a legális vagy az illegális szférára korlátozódna. Fordítva: a legális és illegális munkavégzés sokféle kombinációban követi egymást. Íme néhány kombináció:

Illegalitás kint és itthon

„P.-ban dolgoztam 1996 őszétől 1997. december elsejéig mint kőműves. Most is szeretnék majd kimenni tavasszal, ha jobb idő lesz. Úgy beszéltük meg, hogy majd szólnak, és akkor megyek. Illegálisan dolgozom egy másik magyarral együtt... Továbbra is vállalom a kijárást, elkapni meg úgyse fognak, ez a kis kockázat megéri, mert jól fizetnek. Már alig várom a tavaszt, hogy megint mehessek ki. Ha mégse tudnék kimenni, akkor előbb-utóbb itthon kellene valahova elmennem, egy maszek mellé kőművesnek vagy valami ilyesminek.”

„Lakik itt a közelben két cigány család, vagy csak az egyik cigány, nem is tudom. Ők például azzal foglalkoznak, hogy kijárnak Ausztriába a különböző helyekre, ahol lovtalanítások vannak. Összeszednek minden olyan dolgot, ami még egy kicsit jó, vagy kis javítással meg lehet csinálni. Kijárnak még bolhapiacra is, ahol összevásárolnak mindenféle kacatot, amiket aztán itthon Magyarországon eladnak... Ez is elég jó melő lehet, biztos van benne pénz, ha nem is olyan nagy, de azért azt gondolom, hogy ehhez, elnézést a kifejezésért, de valamilyen szempontból pofa is kell, másoknak az eldobott kacatjait összevásárolni.”

Illegalitás kint, legalitás itthon

„...egy főiskolán, levelező tagozaton tanulok, emellett járok ki egy határ menti faluba dolgozni. Egy »vendéglátó« cégnél vagyok pincér. Csak osztrákokkal dolgozom, egy magyar sincs velem. Teljesen illegálisan vagyok kinn.”

„1989 óta Bécsben dolgozom ugyanannál a firmánál mint esztergályos... Magyarországon be vagyok jelentve egy bt.-hez, ők fizetnek utánam mindent, tb-t meg ilyeneket, de ezt a pénzt nem veszem fel, odaadom nekik. Ez csak azért kell, hogy itthon is legyen valamilyen »státuszom«. Ausztriában teljesen illegálisan dolgozom, semmiféle papírom nincsen.”

„Már két éve teljesen illegálisan dolgozom, sehol nem vagyok bejelentve. Ötven schillinget kapok óránként, amihez még hozzájön a borraivaló. Húsz ló van rám bízva, ezeket kell ellátnom, reggeltől késő estig az istállóban vagyok. Ezenkívül gyakran jönnek turisták, őket kell lovagolni tanítani. Néha csak kis lovasbemutatóra

kíváncsiak, ilyenkor ezt kell csinálnom. Van úgy, hogy sétakocsikázni viszem őket a környéken, néha a városba is bemegyek velük. Ezek jó munkák, de van olyan, hogy hetekig csak patkolnom kell... ezt is szeretem.”

Legális és illegális jövedelmek kombinálása kint

„Én órabérben dolgozom, teljesen legálisan, (...) de elég sokat szoktunk túlórázni. Azt nem számolják be seho-
va, csak úgy zsebből fizetik.”

„Ezek ott kinn mindenhol »kettős könyvelést« alkalmaznak, a száznyolcvan óra fölötti pénzt zsebből fizetik ki. A komputerben nincs ám benne, csak egy kis füzetbe írja a főnök, hogy ki mennyit túlórázott. Azt gyanítom, hogy ez inkább neki jó, mint nekünk, munkásoknak. A borítékban csak a pénz van benne, az, hogy miért pont annyi, nincsen benne, néha nem is fizeti ki az ötvenszázalékos túlórapénzt.”

„Utoljára '97 májusában voltunk uborkázni. Ekkor már kivitem magammal a gyereket is, ha kell a munkaerő, legyen ott. Fontos volt, hogy mindig a kis uborkákat szedjük le, mert azokért jobban fizettek. Megvoltak a kategóriák, hogy hány centiért mennyi jár. Ha sok volt a kis uborka, akkor gyorsan le kellett szedni, nehogy megnőjön. Ilyenkor a fiam is besegített. A határon egyszer sem szóltak, hogy hova viszem a gyereket, hisz gye-
rek volt még. Neki sohasem volt papírja. A fizetés úgy történt, hogy mikor a gazda el tudta adni az uborkáját, és megkapta a pénz, akkor szólt, hogy menjünk át. Ekkor fizetett. Ez sem tetszett túlzottan, de hát mit tudtunk csinálni.”

Legálisból illegális munkahely

„Először hivatalosan voltam kint, de tavaly megszüntették azt a firmát [munkaadó céget], ahol dolgoztam. Elsőre engem rúgtak ki, azt mondták, kevesebb munkásra van szükség. Aztán átmentem egy bécsi céghez, és itt illegálisan dolgozom.

Illegálisból legális munkahely, amire családi illegális megoldások fűződnek fel

„1990-től dolgozom kint Ausztriában, egy Bécs környéki településen. Egy magánvállalkozónál vagyok ács. Az első két évben feketén dolgoztam, utána már legálisan. Egyszer-kétszer volt ellenőrzés, de mindig előre szóltak. Amikor még feketén dolgoztam, ilyenkor el kellett bújni, de baj soha nem volt. Kocsival pedig úgy kell megállni egy ház előtt, hogy szorosan a falnak, meg mögénk is áll egy osztrák kocsi, így nem látszik a magyar rendszám... Napi nyolc órát dolgozunk papíron, a többit meg fusiban. A főnök elszámolja magának a kis noteszébe, és nekünk zsebből kifizeti...

(...) a feleségem minden héten kétszer jár ki Ausztriába takarítani. Négyen vannak egy helyen, egy kis ta-
karítócégnél, többnyire egy panziót takarítatnak velük. Néha eljárnak máshova is, iskolákba, irodákba meg

ilyen helyekre. Egyszer takarították a fiáncok irodáját is. (*Vidám kacagás.*) A feleségem svarcba dolgozik, jól be voltak szarva, mi lesz, ha most kapják el a fiáncok a saját irodájukban. De nem volt semmi baj, a határon még utánuk is köszöntek. A feleségemnek egész nap remegett a söprű a kezében...

Néha, ritkán... na jó... hetente háromszor kiviszem az unokaöcsémet, aki egyébként tűzoltó, segédmunkásnak. Keveset keres, de azt teljesen feketén kapja. Könnyebb a határon átjutnia, ha egy olyan emberrel megy, akinek van munkavállalási engedélye. Azt szoktuk mondani, hogy én dolgozni megyek, ő meg csak vásárolni jön ki velem, mert nincs kocsija, és így én hozom-viszem."

A legtöbb munkavállaló célja a teljes legalitás, illetve az illegálistól a legális felé való elmozdulás. Csak a teljes legalitás esetén teljesülhet a legfőbb álmom: az osztrák nyugdíj elnyerése.

Sok esetben a legális és az illegális munkák rendszertelenül követik egymást. A munkavállaló, aki nem engedheti meg magának a legális munkahely keresését, kivárását és a közben kínálgató illegális ajánlatok visszautasításának luxusát, minden stratégiai terv nélkül „belebotlik” az eléje kerülő munkaalkalmakba. De olyan stratégiára is van példa, ahol a legálisból az illegálisba való mozgás nem kényszer szülte sodródás eredménye, hanem a kevesebb munka és a családdal otthon tölthető több idő vágyából fakadt.

„...elmentem a kinti munkaközvetítőhöz állást keresni. Volt hivatásos jogosítványom, valami sofőrmunkát kerestem. Sikerült is találnom egy olyan céget, amelyik csomagküldő szolgáltatással foglalkozott. (...) Kemény meló volt, meg nagyon fárasztó is. Naponta jártam haza, de valami szörnyű volt. Amikor az ember este kilenc-tízre ér haza, beesik az ágyba, aztán másnap már négy-fél ötkor csörög az óra. Napközben az embernek arra nincsen ideje, hogy egyen valamit. Másfél év után otthagytam ezt a helyet is. A feleségem azt mondta, hogy ebből elég, ezt nem bírja tovább, és én se csináljam. Napi több száz kilométert vezettem le. Pedig itt egészen jól kerestem. (...)

Most egy bádogos maszeknál dolgozom, a határtól nem messze. Nagyon nyugodt hely, olyan nekem való munka. (...) nem keresek sokat, de nem is kell megszakadni a munkában, a családommal is többet lehetek."

A legális és az illegális jövedelemszerzés egyidejű megvalósulása lehet közvetlenül egybefonódó (a hivatalos munkaidő és annak nem hivatalos meghosszabbítása ugyanazon a munkahelyen), de lehet elkülönült tevékenység is (a hivatalos munka utáni-melletti nem hivatalos munkavégzés más munkavállaló számára).

Minden illegális foglalkoztatásnak értelemszerűen van osztrák szereplője: a munkaadó, aki (részben) zsebből fizet. Ezen a ponton az illegális munkavállaló és a munkaadó érdekei azonosak. Az érdekazonosság a szolidaritásnak és a személyes kapcsolatok dinamikájának sajátos kombinációját hozza létre. Működőképességét erősíti, hogy általában kisvállalkozókról, sőt olykor családi vállalkozásokról van szó. Gyakran a magyar munkás toborzása is a személyes kapcsolatokon keresztül indul, ami biztosítja a szolidaritást az állam képviselőivel szemben. Ha ehhez hozzátesszük, hogy Burgenland – ahol, mint látni fogjuk, a magyar munkavállalók zöme dolgozik – nem éppen a legfejlettebb régiója Ausztriának, akkor érthető, hogy az itteni kis- (gyakran családi) vállalkozók nehezen tudnak ellenállni a szinte kockázatmentes illegális játszmák kínálta profitorientált kisértésének.

A legalitás és az illegálitás dinamikus összefonódása úgy is megnyilvánulhat, hogy a magyarországi legális foglalkoztatáshoz csatlakozik ausztriai illegális munka. Példa erre, amikor a munkavállaló a szabadsága alatt időszakos mezőgazdasági munkát végez. A fordított helyzet is előfordul: a munkavállaló az ausztriai legális foglalkoztatás mellett tesz szert itthon illegális jövedelmekre (kisvállalkozóként vagy építőipari fusi formájában).

A legális és illegális munkajövedelmek stratégiai összeillesztése gyakran nem az egyéni munkaerő-piaci tevékenységnek szintjén, hanem a háztartás összjövedelem-szerző gyakorlatában értelmezhető igazán jól. Az egyik szereplő (jobbára) legális munkavégzése biztosítja a háztartás alapjövedelmét, amit a másik (többi) háztartástag bizonytalanabb, de a többletfogyasztás vagy a tartalékképzés fedezetét előteremtő alkalmi jövedelmei egészítenek ki.

Az illegális, illetve a részben láthatatlanná tett jövedelemszerzés első közelítésben mindenkinek jó, aki részt vesz az ilyen ügyletekben. A munkavállaló szempontjait jól összefoglalja a következő idézet:

„...én úgy látom, nagyon sokan vállalják a kockázatot, hogy feketén dolgozzanak kint. Jobban megéri nekik rövid távon, mint a legális munka, többet is keresnek, de sokkal bizonytalanabb és kiszolgáltatottabb a helyzetük. Az illegális munkavállalók annyiból persze könnyebb helyzetben vannak, hogy ha egy helyről elbocsátják őket, vagy nekik nem tetszik a munka, és ők mennek el, sokkal szabadabban mozoghatnak az állások között. A legálisok általában küzdenek a zöldkártyáért, ezért sokkal inkább igyekeznek megfelelni a munkahelyi elvárásoknak. Svarcban szabadabban lehet dolgozni.”

Az előbbiekben láttuk, hogy az illegális munkás jövedelemtől eshet el, ha a munkaadó kihasználhatja rossz alkul helyzetét (nem fizet; csak azután fizet, hogy ő már beseperte a profitot; annyit fizet, amennyit akar; aránytalanul sokat von le a fizetésből a szállás és élelem ellenében). A későbbiekben azt is látni fogjuk, hogy további anyagi kár (például baleset esetén) és más természetű hátrány (például megaláztatás) is származhat az illegálitásból.

A munkaadót is érheti hátrány, ha tevékenysége a hatóság látókörébe kerül. A kockázat nem túl nagy: a hatóság többnyire toleráns, és egyébként sincs kapacitásuk a rengeteg kis ügy ellenőrzésére. A várható haszon csábítása legyőzi a lebukásveszélytől való félelmet, különösen, ha a munkaadó egyfajta szubkultúra támogatását élvez.

„Hát kegyetlen világ ez! Ausztriában »nagy nemzeti sport« az adócsalás. A kocsmában attól lesz valaki nagy, hogy hányszor meg mennyi adót csalt, hány magyart dolgoztatott feketén.”

A határtól való távolság és a regionalitás hatása

„Burgenland Ausztria Szabolcsa.”

Az esettanulmányok egy kis területre, az osztrák határhoz közel eső észak-dunántúli régióra koncentrálnak. Következésképpen elemzésünk nem reprezentálja regionális metszetben az Ausztriában dolgozó magyarokat, még akkor sem, ha igaz a feltételezés: az ausztriai munkaerőpiacon jelen lévő magyar munkaerő az átlagosnál nagyobb arányban rekrutálódik a nyugati határszélről.

Egy 1998 tavaszán készített adatfelvételtől kitűnik, hogy mely régiókból jártak a legtöbben külföldre dolgozni. Akár az intenzitás, akár az elterjedtség mutatóját tekintjük, a külföldön munkát vállalók aránya az osztrák határ menti régióban a legmagasabb (1. táblázat).

1. táblázat: A külföldön dolgozás intenzitása és elterjedtsége határrégióként, 1998

Mutató	Határrégió					Összes nem határrégió	Magyarország
	Osztrák	Volt jugoszláv	Román	Ukrán	Szlovák		
Intenzitás (külföldön/helyben dolgozó)*	3,2	0,6	0,5	0,2	1,0	0,7	0,9
Település, ahol külföldön dolgozó előfordul, %**	82	41	56	30	56	56	55

* A külföldön dolgozók számát a polgármester vagy az önkormányzat szakapparátusának egy dolgozója becsülte meg. A helyben dolgozók számának forrása a KSH 1995. évi T-Star adatbázisa. A becslés során semmilyen információt nem kértünk a munkavállalás helyét és a munkaviszony jellegét (legális vagy illegális) illetően.

** Az adott régióban található összes település hány százalékában fordult elő külföldön dolgozó lakos.

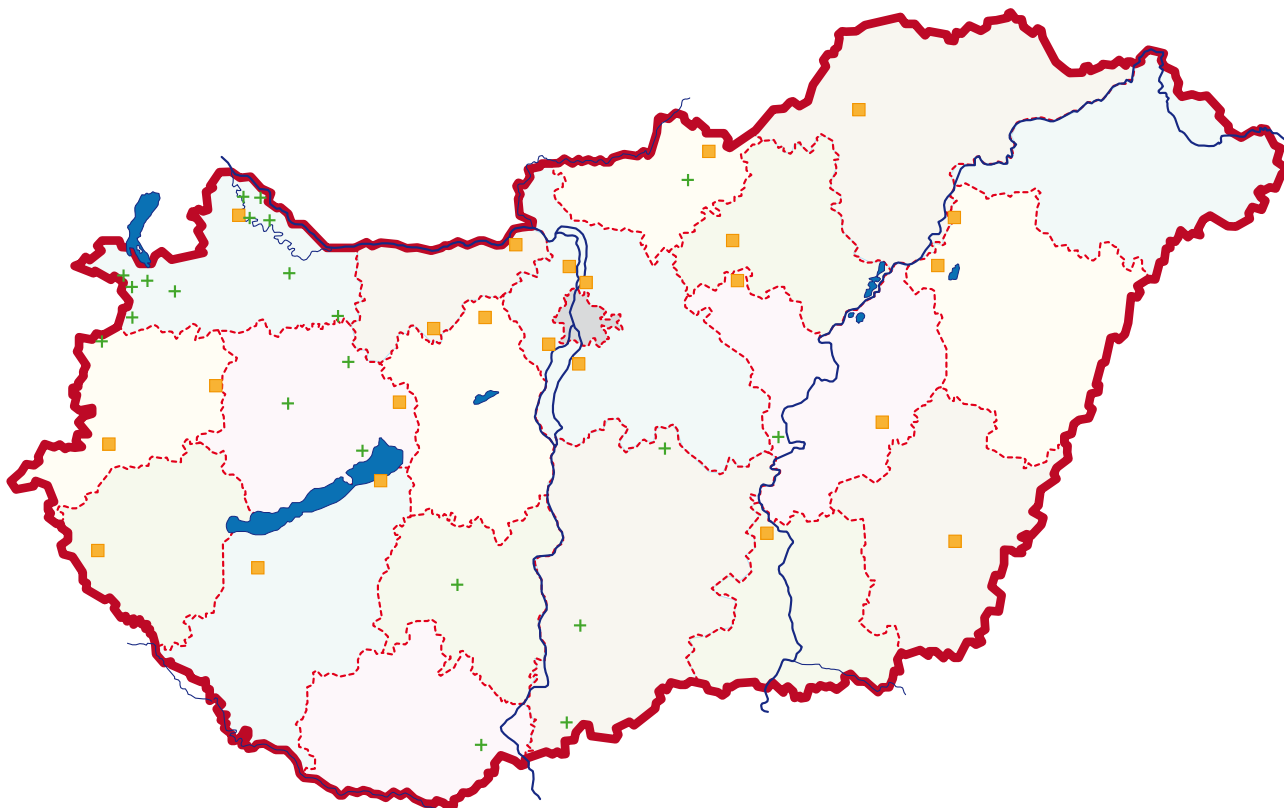
Forrás: TÁRKI Önkormányzati adatbázis 1998.

Ha feltételezzük, hogy az általunk vizsgált helyzetben is érvényes a migráció szakirodalmának talán legrégebbi hipotézise, miszerint a távolság növekedésével csökken a migráció esélye, és fordítva, akkor azt is feltehetjük, hogy az osztrák határhoz közel eső régióból zömmel Ausztriába járnak dolgozni a külföldön munkát vállalók, míg a többi határrégióból az ausztriai munkavállalás esélye csekélyebb.⁴

Az 1. ábrán azokat a településeket jelöltük, ahonnan a polgármesteri hivatalok becslése szerint a helyben lakók legalább öt százaléka külföldön keresi a kenyerét (+ jel), illetve ahonnan legalább száz fő jár külföldre dolgozni (■ jel). Látható, hogy egyes nagyobb településekről az ország sok részéből sokan járnak külföldre,⁵ de a külföldön dolgozók aránya jobbra az osztrák határhoz közeli településeken jelentős.

⁴ A szlovák és az exjugoszláv határrégiók esetében ez a feltételezés csak korlátozottan jogos, mert e régiók nyugati részei közel esnek Ausztriához.

⁵ Budapestről is természetesen, de a kutatás nem terjedt ki Budapestre.

1. *ábra*: A külföldön munkát vállalás „központjai”

Az egyes határrégiók nem csupán abban különböznek egymástól, hogy melyik határhoz esnek közel. Eltérő lehet a települési szerkezetük, márpedig feltételezhetjük, hogy a migrációra való hajlandóság és képesség összefügg a település nagyságával és fejlettségével (illetve fejlődési képességével). Továbbá a régiók elrendezhetőek égtájukat figyelembe vevő nagytérség szerint is, és ez a területi különbség is magyarázhatja az eltérő migrációs hajlandóságot és képességet.

A területi dimenzióknak a külföldi munkavállalás esélyére gyakorolt hatását regressziós modell felállításával vizsgáltuk. Ily módon az ausztriai határhoz való közelség és az ausztriai munkavállalás esélyének összefüggése úgy elemezhető, hogy a lakóhely státuszának és a kelet–nyugati elhelyezkedésnek a hatása ki van szűrve (2. táblázat).

2. táblázat: A külföldi munkavállalás esélyét befolyásoló regionális változók modellje
(többváltozós lineáris regresszió, $N = 936$, $R^2 = 15\%$)*

Regionális változók	B-érték	Béta-érték	T-érték	A T-érték szignifikanciaszintje
Határregiók (referenciakategória: a nem határregió)				
Osztrák	-2,45	-0,38	12,0	0,00
Ukrán	-0,43	-0,06	-1,6	0,11
Szlovák	-0,25	-0,05	-1,45	0,15
Román	-0,22	-0,03	-0,8	0,45
Volt jugoszláv	-0,05	-0,01	-0,3	0,75
Településnagyság (referenciakategória: a kis falu)				
Város	0,22	0,03	-1,0	0,32
Nagy falu	0,20	0,03	-1,0	0,31
Közepes falu	0,29	0,08	-2,4	0,02
Kelet-nyugat dimenzió (referenciakategória az északi régió)				
Nyugat-Magyarország	-0,70	-0,02	-0,5	0,66
Közép-Magyarország	-0,21	-0,04	-1,1	0,27
Kelet-Magyarország	-0,18	-0,05	-0,1	0,36
Állandó	-0,68		-4,6	0,00

* A modellek függő változója a külföldön és helyben dolgozók aránya (intenzitás).

Forrás: TÁRKI Önkormányzati adatbázis 1998.

A modell szerint az ausztriai határregióba tartozó településen lévő lakóhely növeli legnagyobb mértékben a külföldi munkavállalás esélyét. A településnagyságot tekintve legerősebb a közepes nagyságú településen lévő lakóhely hatása. Ez arra utalhat, hogy a városokban többé-kevésbé elegendő munkalehetőség adódik, ami csökkenti a külföldi munkavállalás kényszerét, a kisebb falvak lakóit pedig visszatartja a kapcsolatok hiánya, az információkhoz való hozzáférés korlátozottsága.

Két további regionális változó érdemel figyelmet: a szlovák határregió esetében a külföldhöz való közelség és a migráció esélye között (az ausztriaihoz hasonlóan) pozitív az összefüggés, az ukrán határregió esetében viszont negatív. Az utóbbi oka lehet, hogy az ukrán határregióval szomszédos területeken szinte mindenből hiány van, kivéve éppen a munkaerőt.

A határközelség és a migráció nagyobb esélye közötti összefüggés a migráció határon túli területi megoszlására is értelmezhető. A munkavállalók zöme a magyar-osztrák határ túlsó oldalára éppen csak „átjár”. Ahogy az interjúkban gyakran megfogalmazódik: „csak itt dolgozom egy közeli faluban”. Nagyon kevesen vannak, akik Bécstől távolabb dolgoznak. Az ausztriai munkaerő-piaci karrierutak mind azt mutatják, hogy területileg nagyon koncentrált a magyar

munka. A megállapítást megerősíti az az egyszerű statisztikai elemzés is, amit a legálisan Ausztriában foglalkoztatott magyarokról készítettünk (3. táblázat).

3. táblázat: A munkavállalási engedéllyel rendelkező külföldi* munkavállalók megoszlása régió szerint, 1992 és 1997 (%)

Régió	Összes külföldi		Magyar		Lengyel		Cseh**		Szlovák**		Szlovén		Román	
	1992	1997	1992	1997	1992	1997	1992	1997	1992	1997	1992	1997	1992	1997
Bécs	37	34	27	22	56	56	26	12	26	34	4	6	16	17
Alsó-Ausztria	14	15	20	20	21	20	40	54	40	40	4	6	27	25
Burgenland	2	3	26	38	2	2	3	1	3	9	2	2	4	6
Karinthia	4	4	1	1	1	1	1	1	1	1	35	20	4	5
Steiermark	6	7	7	6	3	4	4	4	4	2	48	52	22	22
Felső-Ausztria	13	14	11	7	10	10	16	22	16	7	1	3	21	19
Salzburg	8	8	3	2	3	4	4	2	4	2	2	2	3	3
Tirol	8	8	3	2	3	2	5	3	5	4	1	2	2	2
Voralberg	8	7	2	2	1	1	1	1	1	1	3	7	1	1
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

* Az összes külföldi és a 2004-es EU-csatlakozás szempontjából releváns országok állampolgárai.

** 1992-ben csehszlovák.

Forrás: saját számítás az Arbeitsmarktservice Österreich 1992–1997 adatai alapján.

Az adatokból kiderül, hogy az Ausztriában dolgozó külföldiek körülbelül fele Bécsben és a környékén (Alsó-Ausztriában) dolgozik. Burgenlandban alig dolgoznak külföldiek. Ha azonban a magyarok területi megoszlásával vetjük össze az összes külföldre vonatkozó adatokat, akkor szembetűnő, hogy magyarok kiugróan nagy (és növekvő) mértékben a Magyarországgal határos Burgenlandban és Alsó-Ausztriában dolgoznak.

Mely tényezők hatására nő meg a határ régióban a migráció esélye? Miért koncentrálódik a magyar munkavállalók nagy része a határhoz közeli osztrák munkaerőpiac-szegmensre? Ez a területi koncentráció nem magyarázható azzal, hogy a Bécstől keletre eső munkaerőpiac jobb alkalmakkal kecsegtetne, mint a bécsi vagy az attól nyugatra található munkaerőpiac. Éppen ellenkezőleg, 1991–96 között a burgenlandi férfi dolgozók jövedelemszintje rendre elmarad az országos átlagtól.⁶

⁶ Természetesen ez érvényes a nőkre és a nem fizikai munkát végzőkre is. Tekintve, hogy az ausztriai magyar munkaerő zöme férfi és munkás, ezért a jobb összevetés végett szűkítettük az ausztriai adatokat.

Az interjúk szerint ez a hátrány nem csupán a bérekben, hanem a szociális juttatások alacsonyabb színvonalában, a nagyobb bürokráciában is testet ölt, de azért is rosszabb érrefelé a magyaroknak, mert sok a magyar, és ezért gyanakvóbbak-ellenségesebbek velük szemben a hatóságok.

„Minden *land*ban más a szociális juttatások rendszere. Minél távolabb vagyunk a határtól, annál jobb, kedvezőbb lehetőségek vannak a magyarok számára. Burgenlandban a legrosszabb.”

„Minél messzebb jár az ember dolgozni, annál jobban megbecsülik. Itt a határ mellett, mivel nagyon nagy a választék, nagyon ki tudják használni a magyar munkaerőt. Messzebb elkerülni viszont sokkal nehezebb, kevesebb az olyan kapcsolat, amelyik ilyen messze elér.”

„Én egy évben két-két és fél hónapot nem dolgozom, mert télen leállnak az építkezések. Ilyenkor az osztrák munka nélküli kollégák valamilyen juttatást kapnak. Mi is kértünk. Ennek az a feltétele, hogy legyen lakcímem Ausztriában, meg bizonyos időközönként el kell menni stemplizni a munkaügyi hivatalba. Mivel feltétel az is, hogy ott kell lakni, ezért időközönként ellenőrzések is vannak. Akit nem találnak a lakhelyén, azt megbüntetik, sőt vissza kell fizetnie az összes addig neki kifizetett segélyt. Én ott laktam hat hétig. Kaptam is rendesen a pénzt, de mindennap meg kellett jelenni a polgármesteri hivatalban.

Ez is változik tartományonként, van olyan tartomány, ahol kevesebb a magyar vendégmunkás, hogy egy télen csak egyszer kell bemenni stemplizni, és folyamatosan adják a pénzt. Burgenlandban ez nem így van. Aki máshova van bejelentve, nem ebbe a tartományba, annak nincs ilyen problémája.

Ellenőrizni is nagyon gyakran jöttek. Volt olyan, hogy délután az utcán játszó gyerektől (annak a fia volt, akinél laktam) megkérdezték: lakik-e itt egy szakállas magyar bácsi? A gyerekekkel, a gyerekekkel (!) még a szobámat is megmutattatták. Ilyen szemetek ezek az osztrákok. Meg volt olyan, hogy jöttek éjjel 11 óra után, engem kerestek, én meg még nem voltam otthon. Utána mondják nekem, hogy ellenőriztek, nem voltam ott, fizessem vissza az eddigi segélyeket.”

Ugyanakkor a munkavállaló számára jobb az olyan befogadó közeg, amelyben ismerik a munkavállaló nyelvét, és ahol sok a személyes kapcsolat. E két szempont is a burgenlandi munkavállalás mellett szól, hiszen ezen a területen mindig is éltek magyarok. Mi több, a határon túlnyúló rokoni, baráti kapcsolatok is könnyítik az itteni munkavállalást.

„Innen a faluból 1956-ban legalább száz-százötven ember disszidált Ausztriába, elsősorban Burgenlandba. Sokan jönnek vissza látogatóba Magyarországra, az alkalmi munkák kilencven százalékát ők ajánlják fel. Ezek nagyrészt feketemunkák. A disszidensek barátai gyakran kérdezik: »Nem tudsz magyart?« Napi x schillingért ezeknek a rokonoknak még a fenekét is kinyalják.

A határon nincs probléma, mert nem korán reggel járunk ki, hanem később. Egyszer egy rendőr megkérdezte kinn, hogy mit keresek ott. Én mondtam, hogy dolgozom. Megkérdezte, mennyit kapok érte, mondtam

neki, hogy harminc schillinget óránként (ez már nagyon rég volt, most már sokkal többet kapok). A rendőr egyszerűen kiröhögött, hogy van olyan ember, aki ennyi pénzért képes ilyen munkát végezni. Aztán elment, és nem lett semmiféle következménye.

A faluból nagyon sokan mennek ki, ami lehet, hogy azért van, mert nagyon sok embernek él kinn rokona. Más faluból talán azért nem járnak ki annyian, mert nincsenek kapcsolataik. Például a szomszéd faluból az 56-osok vagy Svájcba, vagy Németországba disszidáltak, odáig már nem mennek el dolgozni az emberek.”

Ebben az értelemben Burgenland és Magyarország határ közeli részei a személyes kapcsolatok, a nyelvi közösség és a helyi kultúra által összefűzött szerves egységnek tekinthető, amelyet a határ mesterségesen metsz keresztül.

Melyek a határhoz való közelség előnyei a külföldi munkavállalás során? A közelség elsősorban a tranzakciós költségek alacsonyan tartása miatt fontos (haza lehet szaladni, ha baj van; kisebb a munkakeresés idő- és benzinigénye stb.). Száz-kétszáz kilométer az a távolság, amelyen belül naponta lehet ingázni. Az ingázás lehetővé teszi, hogy egyidejűleg valósuljon meg az ausztriai munkavállalás és az otthon lakás, ami módot nyújt a „hazai” fogyasztás előnyének kihasználására.⁷

A napi ingázók stratégiájának alapvető költségcsökkentő eleme – mint később bemutatjuk –, hogy többen öszeállnak, és közösen tartják fenn a kocsit (*car pool*). Ily módon a csoportos ingázás legolcsóbb formája valósul meg: a benzin, az amortizáció és a vezetési munka terhei kalákaszerűen oszlanak meg a résztvevők között. A csoportos napi ingázás stratégiája természetesen felértékeli a személyes kapcsolatokat, hiszen a mozgó csapatok összerendzése nagyon szervezésigényes lenne, ha nem a személyes – gyakran „gyenge” kötések is magukban foglaló – kapcsolatok mentén szerveződne. A személyes kapcsolatok elősegítik azt is, hogy az elkerülhetetlen késések, szervezési zavarok, kitérők ne okozzanak fennakadásokat. A hetente ingázók eszközei a kiadások minimalizálására: a hazulról hozott élelem, a közös lakás fenntartása és a közös autózás (olykor a munkaadó cég – a „firma” – jóvoltából).

Az ingázás gazdasági magyarázatai megerősítik azt a korábbi megállapítást, miszerint az országhatár által kettémetszett kistérséggel állunk szemben. Az országhatár léte miatt nemzetközivé válik az a munkaerőmozgás, ami mindig is létezett a Bécs–Graz–Győr–Pozsony közötti régióban. A határ e megközelítés szerint nem más, mint egy nagypolitikai okokból mesterségesen létrehozott és az ingázóknak többletköltséget okozó „intézmény”. Az EU-hoz való csatlakozás tehát elősegíti egy kistérség (ami Ausztria legelmaradottabb és Magyarország egyik legjobb módú részét foglalja magában) újraéledését.

---

⁷ Több interjúban szó esett olyan budapestiekről, illetve szegedi vagy debreceni dolgozókról, akik Mosonmagyaróváron bérelnek lakást, hogy onnan ingázhassanak Ausztriába. Egy beszélgetésben olyan osztrákokról is szó esett, akik Mosonmagyaróváron vett lakásból járnak dolgozni Bécsbe.

Az ausztriai munkavállalás hasznai és költségei

„Ausztria sokaknak Amerika.”

Az ausztriai magyar munkavállalók munkaerő-piaci helyzetének megítéléséhez két ellentmondó hatás súlyát kell mérlegelni: az Ausztriában munkát vállaló magyarok egyfelől elégedettek jövedelmükkel, másfelől sokféle – különösen az idegenségből és a folytonos mozgásból fakadó – gond terheli őket.

Nem kétséges, hogy az ausztriai jövedelmek magasabbak a magyarországinál. Az ausztriai magyar munkavállalók jövedelmét nem hasonlíthatjuk a magyarországi vagy az ausztriai átlagos jövedelmekhez, mivel ez a közelítés inkább elfedné, mintsem feltárná a vizsgálandó összefüggéseket. Az osztrák férfi fizikai dolgozók 1996. évi havi bruttó jövedelme a határhoz legközelebb eső hazai régió bruttó keresetének körülbelül hétszerese.

Kérdés, hogy az így kijelölt két „sarokszámhoz” képest hol helyezkedik el az általunk vizsgált ausztriai munkavállalók jövedelme. Az interjúkból származó „puha” információk szerint az Ausztriában dolgozók körülbelül a kinti jövedelem felét-kétharmadát kereshették.

Ez az érték természetesen inkább alsó, mint felső becslés, hiszen az illegális jövedelmek ennél magasabb tisztajövedelem-tartalmúak, a legális jövedelmekhez pedig – sok munkavállaló említése szerint – hozzáadódik kéthavi többletjövdelem. Összességében elmondhatjuk, hogy az ausztriai magyar munkavállalók jövedelme az ausztriai átlagos jövedelemszint alsó harmadába esik, de még így is eléri a hazai jövedelemszint körülbelül ötszörösét.

Márpedig ez még akkor is „jó pénz”, ha költséges a mozgás és a kinti élet. A költségeket ugyanis a munkaadónak és a munkavállalónak egyaránt érdekében áll csökkenteni. Ha a munkaadó ingyenes autóhasználatot és átmeneti szállást biztosít a viszonylag alacsony munkabér mellett, még mindig jobban jár, mint ha a bért a járulékaival terhelve kellene kifizetnie. A munkavállaló is több pénzhez jut, mint ha adózott jövedelméből kellene fedeznie a kiadásokat. A kiadások csökkentésének további hatékony módja a közös gépkocsihasználat, az otthonról hozott élelem és a szórakozási igény kizárólagos otthoni, lényegesen olcsóbb feltételek közötti kielégítése.

A foglalkoztatás (és a majdani munkanélküli-segély, nyugdíj) bizonytalan jövője nem gátja a munkavállalásnak. A mai magyar munkavállaló egyfelől nincs olyan helyzetben, hogy ezt a kockázatot figyelembe vegye, másfelől különféle kockázatcsökkentő megoldásokkal védekezhet (például itthon fizet tb-t).

A különféle számítások és becslések mellett célszerű arra is figyelni, hogy mit mondanak a megkérdezettek jövedelmeik alakulásáról. Mihez képest értékelik a munkavállalók a kint megszerezhető jövedelmet? A viszonyítási alap többnyire a korábban megkeresett vagy a mások által (hasonló beosztásban, foglalkozásban, régióban) ma megkereshető itthoni jövedelem, de többen említették az általuk elképzelt jövedelemmaximumot, sőt a feleség keresetét is. Ezekhez képest a ma megkereshető ausztriai jövedelem csakugyan hatalmas.

Hogyan látják az Ausztriában megszerzett jövedelmeket a háztartások összjövedelméhez képest? A megkérdezettek becslése szerint az ausztriai munkavállalás a háztartások legfőbb jövedelemforrása: a háztartások jövedelmének 80–90 százalékát teszi ki az ausztriai munkavállalásból származó jövedelem. Ezt az értéket érdemben nem módosítja az a néhány kivétel, amikor például „leállófélben” lévő külföldi munkavállalóról vagy „hobbiból”, zsebpénzért dolgozó fiatalról van szó.

A foglalkoztatás bizonytalanságával tisztában vannak az Ausztriában dolgozók, mint ahogy teljes egyetértés van abban is, hogy az itthoni sokkal kevesebb jövedelemért sokkal kevesebb munkát is kell végezni. Ám a félelem az itthoni munkanélküliségtől és a magasabb jövedelem elérhetőségének reménytelensége (és nem csak rövid távon) erősebb érv az ausztriai kaland mellett, mint a kockázati tényezők visszatartó ereje.

A munkavállalókat nem rettentí el, hogy sokat kell dolgozni a több jövedelmért, bár sokszor említik, hogy többet követelnek tőlük, mint az szerintük elvárható. Sőt az osztrák munkavállalókhöz képest is nagyobbak a követelmények, ami többükben a kizsákmányoltság érzetét kelti.

„Az első fizetésemből luxuscikkeket vásároltunk, CD-t meg mindenféle marhaságot, meg amit a szem megkívánt. Javultak az életkörülményeink... A gumicentrőző üzemben úgy kezdtem érezni, hogy egyenesbe jön az életem, a második év végére pedig éreztem, hogy kezd pénzem lenni. Pont akkor kaptak el, amikor már minden jó lett volna. Szerintem, aki kinn dolgozik, legalább tizenöt-húsz év előnyt szerez az itthoniakhoz képest. Ez nagyon sok... Nagyon szeretnék hivatalosan kinn dolgozni Ausztriában, de ha nem sikerül papírt szerezni, a mostani magyarországi munkahelyemet nem adom fel. Ha nem lesz papírom, akkor olyan munkát kell találnom, hogy havonta csak három-négy napot menjek ki. Ennyi szabadságot tudnék itthon kiharcolni, s akkor svarcba dolgoznék kinn. Kell a pénz mindenféleképpen, hároméves a kislányom. Egy tömbházban lakunk négyen a feleségem anyjával, a lakás nem túl nagy.”

„Azok keresnek legjobban, akik 1991 előtt mentek ki, akkor sokkal nagyobb volt a különbség a két ország között. Most már nálunk is lehet jobban keresni, többféle lehetőség van. Viszont most itt nálunk is emelkedtek az árak.

A pénz nagy részét olyan dolgokra költöttük, amiket előbb vagy utóbb úgyis ki kellett volna fizetni. Így nem évtizedek alatt tudtuk kifizetni, hanem öt év alatt. Először is kifizettük a régi tartozásainkat, az OTP-t, aztán építkeztünk. Felépítettük ezt a szép házat, azt hiszem, hogy ezzel sem szégyenkezhetünk. Ez elég sok pénzt elvitt. Aztán vettünk egy jó kocsit is, a feleségemnek is kellett a munkája miatt. Ha én elmentem reggel, akkor ő napközben nem tudott sehova se menni. Tavaly vettünk egy másik telket is, idén ott kezdünk majd építkezni. Hangulatos, szép kis hétvégi házikó lesz.

A feleségem iskolatitkárként dolgozott régebben, aztán onnan ment el gyesre. A gyes után már nem ment vissza az iskolához dolgozni, üzletkötő lett az NN-nél, egészen pontosan pénzügyi szaktanácsadó. Azt hiszem, hogy mind a ketten egyszerre váltottunk, ez is nagymértékben hozzájárult a mostani anyagi helyzetünkhöz.

Ha a gyerekeknek kell egy új cipő, akkor megvesszük neki, és nem kell előre gondolkodni, hogy ha cipőt veszünk, akkor mi mást nem tudunk megvenni. Ez jó. A nagyobb beruházásokat persze most is meg kell gondolni, de azért nem mindegy, hogy az egy cipő vagy egy új autó.”

A szemelvények a vizsgált kohorsz sikerességét illusztrálják: e munkaerő-piaci csoport a hazai viszonyok között a középosztálybeliségig emelkedhet. A sikerre túlréprezentált⁸ életúttörténetek természetesen tartalmaznak sok kudarcot is. Ezek többnyire a munkavállalás kezdeti időszakára jellemzők, amit aztán sikeres munkaerő-piaci beilleszkedés követ, de olykor a hosszabb ideig tartó kintlét során bukkannak fel. Sajátosságuk, hogy e gondok sokkal inkább a főnökkel, a munkatársakkal, az osztrák hatóságokkal való konfliktusokban, mintsem a munka milyenségében vagy a jövedelmek szintjében rejlenek. Bár sokszor érzékelik a magyar munkavállalók, hogy túl sok munkát követelnek tőlük, mégis kevesebbet kapnak, mint a helyiek, ráadásul elesnek járadékoktól, amelyek megilleshetnék őket, az elérhető jövedelem általában elégséges gyógyír számukra az elszenvedett sérelmekért.

Mielőtt a gondok sokaságára áttérnénk, nézzük meg, hogy a magas jövedelem mellett még milyen formában előnyös az ausztriai munkavállalás a (siker) munkavállalók számára. Noha nyilvánvaló, hogy a külföldi munkavállalás elsődleges célja a magas jövedelem megszerzése, ennek ellenére vannak más, kevésbé látható, az interjúkban rejtve megjelenő, olykor csak hosszú távon érvényre jutó hasznok is. Idesorolható a szakmai sikerérzet (olyan munkát oly módon tanult meg elvégezni, amit itthon senki más nem tud); modern gépek, anyagok megismerése; a munkaszervezési készség fejlesztése (ami az itthoni vállalkozás beindításához lehet hasznos); a „megmutattam, mit tudunk mi, magyarok” kiváltotta büszkeségérzés; a nehéz helyzetekben való helytállás képességének felismerése; az osztrákok, a hatóságok megtévesztéséből fakadó kuruc-betyár elégedettségérzés stb.

„1991-től dolgozom kinn, egy viszonylag kis vállalatnál. A főnőkön kívül csak hárman dolgozunk itt. Én vagyok az egyetlen magyar, a többiek mind osztrákok. Régebben volt egy magyar, de őt elbocsátották, mert nem dolgozott eléggé precízen.

Egy ismerős kollégám szeretett volna csinálni itthon Magyarországon egy hasonló céget, és kellett volna neki egy olyan ember, aki ismeri ezeket a fortélyokat. Üzleti kapcsolatban állt ezzel a firmával, kiküldött tanulni, kinn meg fogadtak. Először úgy volt, hogy egy-két hónapot dolgozom csak. Aztán valahogy kinn ragadtam.

Először úgy dolgoztam kinn, hogy nem volt semmi papírom, gondoltuk, hogy erre a kis időre úgysem kell. Később, amikor már hosszabb időre számítottam, csináltattunk munkavállalási engedélyt. Most is legálisan dolgozom.

Naponta járok ki saját kocsival, Bécsbe. Reggel nyolcra megyek, és este ötig dolgozom. Egy óra ebéidő van, ilyenkor azt eszem, amit a feleségem csomagolt, általában meleget. Néha nem fejezzük be a munkát pontosan ötkor, ha úgy adódik, addig vagyunk ott, amíg be nem fejezzük a munkát. Volt már olyan, hogy másnap reggel ötig dolgoztunk. Kinn voltunk egy helyen, és a másnap reggeli nyitásra el kellett készíteni a rendszert.

Élveztem is csinálni. Egy olyan hálózatot kellett építeni, ami elég bonyolult volt. Az egésznek a lelke egy számítógép, ami a főnök szobájában van, erre van rákapcsolva a kávéfőző géptől a pénztárgépig minden. A pincérek ezen küldik a konyhába a rendeléseket, aztán ezen jön ki a számla is. Teljesen automatizált minden.

⁸ Megjegyzendő, hogy a kiválasztott „miniminta” egy szempontból nem túl-, hanem alulhangsúlyozza a sikert: a minta nemcsak olyan eseteket nem tartalmazott, ahol az ausztriai vendégszereplés abbamaradásának oka a kudarc volt, hanem olyanokat sem, ahol éppen a siker tette lehetővé a külföldi munkavállalás abbahagyását (hazai vállalkozás beindítása, külföldi letelepedés stb.).

Sőt a raktárkészletet is fel lehet vinni a gépre. Ha valaki rendel, mondjuk, egy bécsi szeletet, akkor a rendszer automatikusan levonja a raktárkészletből az egy tojást, a tizenkét deka húst meg ami még ahhoz a húshoz kell. Ha fogytán vannak valamiből, akkor figyelmezteti a beszerzőt, hogy menjen el ahhoz a céghez, akinél a múltkor is vásároltak, már nyomtatja is ki a címet, telefonszámot. Szóval egy ilyen rendszert kellett beüzemelni, sürgős volt a dolog, mert másnap szerettek volna nyitni.

Szeretem csinálni ezt a munkát. Ameddig szükség van rám, kijárok dolgozni. Úgy érzem, hogy egy-két-három évig még biztosan itt dolgozom, jó lenne a nyugdíjjogosultságot is megszerezni.”

„Nem hajtanak bennünket, szépen, nyugodtan lehet dolgozni, az a lényeg, hogy jól meg legyen csinálva. Az osztrák kollégák sem hajtósak, ők minden szünetre legalább öt percet rátesznek. Én tizenöt évig voltam mazesek, voltak alkalmazottaim, tudom, mit jelent az, ha dolgoznak az embernek... Én mindig azt mondtam, hogy inkább legyenek öt perccel előbb a munkahelyen, mint fél perccel később. Ezeknek az osztrákoknak pont fél ötkor kiesik a szerszám a kezükből ott, ahol vannak.

Először nagyon sokat tanultam a munkahelyemen a kollégáktól, a főnöktől, de ők is tanultak tőlem. Kezdetben mindig leintettek, de aztán meghallgattak, igazat adtak. Most egy új, fiatal főnök lett, a régi főnöknek a fia, neki még nincs rutinja, nehezen tudja megszervezni a munkát úgy, hogy az jól menjen. Néha nekem kell megmondani, hogy kinek milyen munkát adjon ki, milyen sorrendben, hogy folyamatosan tudjunk dolgozni. Ilyenkor megharagszik, azt mondja, hogy ez nem az én dolgom, utána meg mégis azt csinálja.”

A külföldi munkavállalás hasznát természetesen nem csupán az egyének, illetve a háztartások szintjén lehet vizsgálni. Mint már említettük, az ily módon felhalmozott kapcsolati tőke, személyes tapasztalat átadható az új generációnak is, ami hosszú távon hatást gyakorolhat a következő kohorszok munkaerő-piaci magatartására.

Az adósságtól való megszabadulás, a tartós fogyasztási javak és az új házak megszorodásából, az új vállalkozásokból fakadó többletfogyasztás és a helyi szolgáltatások iránti igények növekedése együttesen hatnak a helyi gazdaság egészére. Ezek a hatások az adott régióban csökkenthetik a külföldi munkavállalás kényszerét.

Költségek és kockázatok, félelmek és megaláztatások

Idegennek lenni mindig többletkiadással jár. A munkavállalás tekintetében ez egyrészt jövedelem- és járadékkiesésben, illetve rossz alkupozíció formájában ölt testet, másrészt pénzben ki nem fejezhető félelmekben, megaláztatásokban, amelyek elhárítása vagy kompenzálása a külföldi munkavállalás költségeinek zömét teszik ki.

A külföldi munkavállalás legalapvetőbb költsége a mozgáshoz, a magyar munkavállalók esetében leggyakrabban a napi ingázáshoz kapcsolódik. Ennek legfontosabb eleme az utazási költség, de nem elhanyagolható a határátlépés „költsége” sem. További gondok forrása a jogosítvány és a különféle engedélyek megszerzésének költsége, illetve a meg nem szerzett papírok okozta jövedelemkiesés. Ez utóbbiakról a „miniminta” közvéleménye azt tartja, hogy a külföldiek munkavállalásának megnehezítésére szolgáló rejtett intézkedésekről van szó.

„A legnagyobb probléma persze a jogosítvánnyal van... ezt most a főnök intézi. Az a helyzet, hogy munkavállalási engedélyhez kell egy ausztriai lakcím, viszont ha van ilyen, akkor azt mondják, hogy a jogosítványnak is osztráknak kell lenni, nem fogadják el a magyart. Néha meg is büntetnek kemény pénzekre, a múltkor is ezer schillingre vágtak meg. Ha nincs pénzed, otthagyhatsz a kocsi mellett, és hazajöhetsz pénzért úgy, ahogy tudsz, de ekkor már jóval több lesz a büntetés (háromezer schilling), mert ugye ki kell fizetni azt is, hogy elszállították a kocsidat. Azt mondják, hogy csináltassunk ott jogosítványt, de ez legalább kétszázezer forintba kerülne. Meg még tolmácsot, ottani tolmácsot is kellene szerezni.”

„Most ezt a munkavállalási vízumdolgot is megváltoztatták. Régebben volt úgy, hogy reggel az emberek elmentek dolgozni, át a határon, én is mentem velük, aztán meg összeszedtem az útleveleket. Huszonnégy útlevéllel mentem fel délelőtt Pestre, ott megcsináltattam a vízumokat. Estére már megint Ausztriában kellett lennem, hogy át tudjanak jönni a határon. Annyira nem volt képes elengedni őket a főnökük, hogy megcsináltassák a vízumot.”

A napi ingázás (olykor akár száz kilométeres utazás) költségeit az ennek csökkentésére irányuló erőfeszítések kapcsán már vázoltuk. A következő példák a különféle megoldásokat mutatják.

„A kiutazást úgy oldjuk meg, hogy ha olyan helyen dolgozunk, ahol többen is vagyunk innen a környékről, akkor egy kocsival megyünk, felváltva, mindennap más kocsival. Néha az is előfordul, hogy egyedül megyek a saját kocsimmal.”

„Reggel háromnegyed hatkor vagyunk a határon. Ilyenkor nagyon nagy a forgalom, de szerencsére nyáron Andanál gyalog át tudunk menni. Kocsival elmegyünk a határig, utána meg a firmaautóval [cégautó] megyünk tovább.”

„1992-től dolgozom mint kőműves egy cégnél legálisan, nem messze a határtól. Ismerős magyarokkal mentünk ki dolgozni, mert kellett a pénz. Naponta járunk ki saját kocsival. Mivel innen a faluból négyen is megyünk erre a helyre dolgozni, nekem csak havonta egyszer kell kölcsönadni a kocsimat. Nekem ugyanis nincsen jogosítványom, csak autóm, mindig valaki más vezet. Nem nagyon szeretik ezt a többiek, mindig szekálnak, hogy miért nem teszem már le a jogosítványt. Félnek, hátha valami baja lesz a kocsinak.”

A sok mozgás megnöveli a baleset kockázatát is. Több interjúban utaltak (általában súlyos) balesetre, amelyre a munkába való utazás során került sor. Az életveszélytől való félelem is megterhelő, a baleset pedig kiadásokat, valamint a munkából való kiesés miatti jövedelemelmaradást jelent. Az interjúkból kiderül, hogy ilyen esetben a legális munkavállalók számíthatnak az átmeneti nehézségek leküzdésében segítségre (legalábbis a sikeres esetekben).

„Ősszel volt egy balesetem (széttört a lábam), öt hónapig nem tudtam dolgozni, de ez nem jelentett problémát. Kinn is kaptam orvosi ellátást rendszeresen, nyolc hétig gipszben voltam. Táppénzt hat hétig kaptam, mert azt addig fizetik, amíg a munka megy, télen nem. Egyébként télen itthon dolgozom, rokonoknak segítek meg az ismerősök építkezésein, mindig van valami munka.”

„Életbiztosítást kötöttem, rögtön miután elkezdtem kijárni. Napi százhusz kilométert vezettem nő létemre. Két év után, mikor a férjemmel mentünk ki Ausztriába, egy szörnyű autóbalesetet szenvedtünk. Huszonnégy csont tört össze bennem, az orvosok azt mondták, hogy ezt nem fogom túlélni, de mégis sikerült. Ekkor már ugye volt munkavállalási engedélyem és baleset-biztosításom. Üzemi balesetnek nyilvánították a balesetet, mivel a munkahely felé való utazáson történt. Százszázalékos táppénzt kaptam, de mivel hivatalosan csak heti húszórányi munkaidőben dolgoztam (a valóságban ennél lényegesen többet, viszont azt feketén, zsebből fizették), a táppénz összege lényegesen alacsonyabb volt, mint a korábbi keresetem. Bécsi kórházban raktak össze. Három hétig egy ausztriai rehabilitációs intézetben voltam. Tíz hónapig nem dolgoztam, de kaptam a rendes táppénzt, illetve a kórházi költségeket is az osztrák biztosító állta.

Amíg nem dolgoztam, megszűnt az osztrák cég, így nem tudtam visszamenni dolgozni. Nem is bánom. A gyerek ekkor került abba a korba, amikor a nagymamák már nem tudják nevelni, az iskolában olyanokat tanítanak, amiben ők már nem tudnak segíteni. Zeneiskolába is én viszem a kislányt.

A mai napig folyik a bírósági eljárás a baleseti biztosítási díj visszafizetéséről. Bár elég sokat kifizettek, még mindig van elmaradásuk. Ha nem lenne könyvelői végzettségem, egy szakembert kellene fogadnom, hogy eligazodjak a rengeteg papír között. Nagyon meg vagyok elégedve az osztrák hatóságokkal és a szakszervezettel: annak ellenére, hogy én már több éve nem foglalkozom az üggyel, ők hivatalból tovább görgetik. Rendszeresen értesítenek a változásokról.”

„Naponta járunk/jártunk ki kocsival. Mindig valaki más jött a saját kocsijával, így nem kellett a benzint fizetni, összedobni...”

Autóbalesetet szenvedtem, de úgy, hogy egy hétig feküdtem kómában. Késésben voltunk, nehezen jutotunk át a határon, siettünk, aztán meglett a baj. Ekkor nem is Óvárról jártunk ki, hanem Sopronból, mert ahhoz közeli helyen dolgoztunk Ausztriában. Az osztrákok kétszázötven schillingért akartak egy éjszakára szállást biztosítani, de mi inkább átjártunk Sopronba aludni ezer forintért. Ez volt a baj. Átszakítottuk a szalagkorlátot, és belezuhantunk a szakadékba.

Egy hétig voltam kómában, közben kétszer műtöttek. Másfél hónapig feküdtem a kórházban. A balesettel járó minden kiadásomat az osztrák biztosító állta, nekem nem kellett fizetni semmit, még a gyógyszereket sem. Az orvosok azt mondták, hogy rendbe fogok jönni, és megint tudok dolgozni.

Remélem, vissza tudok menni dolgozni oda, ahol eddig dolgoztam. Akkor is szeretnék kimenni dolgozni, ha ez nem sikerül.

Jó lenne osztrák nyugdíjat szerezni. Az a baj, hogy a feleségem nagyon vigyáz rám, azt mondta, hogy többet nem enged ki.”

„Először a férjem kezdett kijárni Ausztriába dolgozni, parasztokhoz alkalmi munkára (például szénát gyűjteni). Az egyik ilyen alkalommal leesett a szekérről, és »infarktusból« meghalt. A paraszt semmiféle pénzt nem adott nekünk. Hivatalosan azt mondták, hogy a férjem csak látogatóba volt náluk. A Magyarországra való hazahozatala százhuszezer forintba került.”

A határátlépés és a rendőrséggel való találkozás (eltekintve a megaláztatásoktól) azzal a veszéllyel is jár, hogy a munkavállaló nem érkezik pontosan a munkahelyére. Márpedig ezt – az esettanulmányok tanúsága szerint – nagyon rosszul tűrik a munkaadók. A késés következménye lehet a bocsánatkérés elvárása, a munkahelyi tekintély romlása, szigorúbb esetben jövedelemmegvonás vagy elbocsátás.

„Az osztrákok »túlkapásaival« van mostanában bajom. Nagyon nehezen lehet vízumot szerezni. Most már fényképes vízum az előírás, amihez anyakönyvi kivonat, tébékártya meg rengeteg papír és fénymásolat kell, nem is tudom, hányféle. A legrosszabb az, hogy a vízumot már csak személyesen lehet elintézni, és legalább hat hétbe telik, míg elkészül. Nem értem, mire volt jó ez a megnehezítés.”

„1991–92-ben néha még órákat kellett várni a határon, és ez nagyon rossz volt. Most tíz percet várunk, a határőrök már ismerik az emberek arcát, csak szűrőpróbaszerűen választanak ki egy-két kocsit. Egyszer az EU-sávon jöttünk be, de aztán kiküldtek bennünket. Előfordult az is, hogy több mint egy órát késtünk a munkahelyről, de szerencsére a főnök nem csinált balhét, mondtuk neki, hogy a határon volt a probléma. Munka után teljesen önszántunkból ledolgoztuk azt az időt, amit elkéstünk.”

Az illegális munkavállalókat a rendőrrel vagy a határőrrel való találkozáskor a lebukás veszélye fenyegeti.

„Ismerek olyanokat, akik az Alföldről jönnek, itt Óváron bérelnek lakást, és naponta járnak ki dolgozni. Most például hallottam egy gyerekről (huszonkét éves), aki feketén dolgozott, és elkapták. Szobákat festett ki. Szerencsétlenségére éppen fizetésnapon csípték meg a srácot, talán ez sem véletlen. Tíz napig volt börtönben, kitoloncolták az országból, és öt évre kitiltották.

Most már egyre kevesebben dolgoznak kinn feketén, az ellenőrzések is egyre sűrűbbek. Éppen a múltkor láttam egyet, amikor egy építkezésre vittem vizet. Az építkezéseket viszonylag könnyebben tudják ellenőrizni, körbezárják a területet, és mindenkit igazoltatnak. Kisbuszokkal, civil ruhában járnak az országot a Baupolizei emberei, hirtelen megérkeznek valahova, körbezárják a területet. Akiket elkapnak, kitiltják az országból, a cégnek pedig százezer schillinget kell fizetni fejenként. Én is ott álltam a kocsival, és néztem, hogyan jönnek sorban a lebukott svarcosok. Engem nem is ellenőriztek, valószínű azért, mert folyékonyan viccelődtem velük németül, meg azt gondolhatták, hogy aki ilyen jó kocsival dolgozik, az csak legális lehet.”

A határon való fennakadás (és késlekedés) kockázata sokféle módon mérsékelhető. A különféle megoldások közös eleme az intenzív személyes kapcsolatépítés és -szervezés. Bár ezek némi többletköltséget jelentenek a munkavál-

lalók számára, a terhek megosztásában – mint minden állammal szembeni akcióban – számíthatnak a munkaadók segítségére is.

„Amióta benn vannak az EU-ban, megváltozott a helyzet, meghatványozódott az ellenőrző apparátus, számítógépes rendszert építettek ki, jobban figyelnek mindenre. De hát, ugye, az emberi jogok... Aki át akar menni a határon, azt át kell engedni, ha rendben vannak a papírjai. Néha ugyan megpróbálkoznak visszaküldeni egy-két embert (akin nagyon látszik, hogy dolgozni megy, mert például nála vannak a szerszámok vagy a munkásruhája), de sokan nem hagyják magukat.”

„A magyar jogosítványom kinn nem fogadják el, azt mondják, hogy Ausztriában is kell csináltatni egyet. Ez kétszázezer forintba kerülne, ami nagyon sok pénz. Ha ideiglenes lakcímem van, akkor kell hozzá egy osztrák jogosítvány is, ez az új törvény. Azt hiszem, hogy ez mindenkinek probléma most, aki kijár. Ha nem csináltatok, ezertől ötezer schillingig büntethetnek meg. Szerintem ezt csak azért találták ki az idegenrendészetben, hogy pénzt szedjenek be tőlünk. A dologban csak az a szomorú, hogy amikor benn voltam náluk az idegenrendészetben, nyíltan a szemembe is vágták: ha azt akarom, hogy itt dolgozhassak, akkor azt is vállalnom kell, hogy fizessek ilyen pluszokat.”

Olykor azonban semmit nem kell (és lehet) tenni, csak ki kell várni a sor végét.

„A határon már látszik, hogy ki megy dolgozni. Négy-öt férfi munkásruhában hétfőn reggeli öt órakor biztos nem bevásárolni megy. De ha a papírjaik rendben vannak, át kell őket engedni. Ha kihatáron megy át az ember, ott már szinte arcról ismerik egymást. Néha a határőröknek visznek valamit, például retket vagy ilyeneket. Ez megy. A magyarokkal jobban kötekednek mostanában, amit nem értek, talán irigyek ránk. Megkérdezik, hogy mért sárgarépás a kezem meg ilyenek, aztán kötözködnek.”

Bár...

„A határon egyre szigorodik az ellenőrzés, túlságosan is alaposak. Mindent megnéznak, ha olyanjuk van. Ilyenkor nem találhatnak semmit, se munkásruhát – az a legrosszabb –, se ennivalót. Az is baj, ha az útlevélben túl sok stempli van. Ilyenkor visszaküldik az embert.

Előfordult olyan, hogy az egyik reggel egy részeg osztrák vámos jött oda ellenőrizni, és akin látta, hogy magyar és svarcba megy ki dolgozni, azt üvöltözve visszafordította, menjen haza dolgozni. Mert ez látszik az emberen, és a vámosok tudják is mindenkiről, hogy már megint dolgozni megy ki, de nem tudják visszaküldeni. Ha nincs nála semmi, nincs jogcím, amin visszafordítsák. Ha az ember tényleg dolgozni megy ki, nem mit tud csinálni, nem mehet oda a főnökéhez, hogy egy a részeg vámos visszaküldött, és ehhez nem lett volna joga. Ilyenkor az ember visszafordul. De azért ennek ellenére nincs probléma a határon, én még mindig odaérek a munkahelyemre.”

Az interjúk bővelkednek a főnök csúf viselkedését felelegető esetek elmesélésében. Zömük a kizsákmányolás egyes elemeit (hosszú munkaidő, ehhez képest kevés pénz, ugráltatás, a szociális szempontok figyelmen kívül hagyása) példázza. Nincs szó bennük valamilyen sajátos osztrák mentalitásról – már csak azért sem, mert van a főnökök között magyar származású is, „csupán” a rossz munkaerő-piaci pozíciójú vendégmunkás panaszkodik a munkáltatójára. Megkapó ellentmondás: bár a még inkább kiszolgáltatott illegális alkalmazottak történetei különösen csúfak, ezekben idéződik fel a munkavállaló és munkaadó közötti (átmeneti) szolidaritás és „családiasság” legszebb gyöngyszemei.

„Ezután elmentem dolgozni egy disszidens magyarhoz, akinek egy öregek otthona szerű intézete volt. Itt dolgoztam mint mindenés, tizenhét agyvérzéses beteget kellett ellátnom, egész nap vigyázni rájuk. A munka teljesen illegális volt. Ötszáz schillinget kaptam naponta, amivel meg is voltam elégedve. Én jól elvoltam ott a betegekkel, ők is szerettek engem... A főnök nagyon smucig ember volt. Megállapodtunk a bérben, mikor elkezdtem dolgozni, aztán az első fizetésemnél láttam, hogy majdnem csak a felét kaptam annak, amit ígért. Mondtam neki, hogy nem így egyeztünk meg. Erre ő azt válaszolta, hogy igaz, de levonta a szállásköltségemet meg a kaját, amit megettem. Nem tudtam mit csinálni, ha ennyit adott, akkor ennyit adott.”

„Rabszolgamunka ez. Hét év után egyszer azt mondja nekem a főnök, a vaddisznó öregapja, hogy szombaton is menjek. Nem ám az, hogyha tud, akkor jó lenne, ha szombaton is bejönne, hanem hogy gyere szombaton is. Nekem meg éppen nem lett volna jó a szombat. Erre azt mondja nekem, hogy jó, de akkor hétfőn már ne is gyere. Nem volt ekkor még kártyám, kellett nagyon a munka, mit tudtam csinálni, mentem.”

„Ezek a feketemunkások vérét szívják! Kegyetlen. A magyaroknak mindig többet kellett dolgozni, mint az osztrákoknak, pedig legalább tízezer schillinggel kevesebbet kerestek svarcba. Szörnyű... én láttam, hogy milyen körülmények között tartották a lányokat ott kinn. Úgy éltek, mint a ketrecbe zárt tyúk, be voltak zárva. Néha, ha betegek voltak, vagy volt valami bajuk, az orvoshoz sem engedték ki őket. Éheztek, fáztak, dolgoztatták őket, éjjel meg szépeknek és kedvesnek kellett lenniük. Kegyetlen világ ez.”

Na persze, ha a főnök rokon...

„Mindig úgy járunk ki dolgozni, hogy egy kocsi kettőnek van munkavállalásija, kettőnek meg nincs, így nagyobb az esélye annak, hogy nem küldenek vissza. A munkaidő kilenctől kettőig tart naponta. Nem is igazából takarítónői munkát kell végezni, inkább szobalányi feladatokat. Nekünk kell reggeliztetni, felszolgálni, még mosni, vasalni is, tehát végül is mindent. De míg ott vagyunk, kapunk kaját rendesen, ruhát is meg mindent. Nagyon rendes a főnököm, hát végül is a rokonom, vagy az unokatestvérem rokona.”

Következzen két példa az osztrák kisvállalkozó és a magyar munkás közötti szolidaritásra az állammal és képviselőivel szemben.

„...ha Bécsben, a munkahelyemen ellenőriznek (...) menekülni kell meg elbújni. Ezt úgy csinálják több helyen is, hogy felszerelnek egy kis riasztót, egy kis piros lámpát. A főnök szobájában meg van egy kis gomb. Ha valaki olyan jön be, akkor kigyullad a lámpa, nekünk meg el kell bújnunk. Van egy kis hely kialakítva az épületen belül, ahol biztos, hogy nem találnak meg bennünket, mert, ugye, van úgy, hogy kifele nem lehet menekülni, ha körbezárják a területet. Szerencsére ilyen nálunk még nem volt, mert nagyon jó helyen van a firma. Bécsben benn a városban, egy olyan utcában, amiben kívülről nem is látszik, hogy az nem lakóház, hanem egy kis gyár. Magas kerítéssel van körülvéve, nagy vaskapu van rajta, amin kocsival bejárunk. Azt az ajtót csak belülről lehet kinyitni. Bemenni meg csak az tud, akit beengednek. Ezért aztán nem is félünk annyira.”

„Ellenőrzés még sohasem volt, de a kocsit nagyon el kell dugni, nem szabad, hogy a ház előtt ott álljon, mert akkor rögtön le lehet bukni. Mindig gyorsan be kell állni a garázsba vagy a pajtába. Munkásruhát nem találhatnak az embernél a határon, mert akkor rögtön visszaküldik, meg bepecsételnek az útlevelébe. A munkásruhákat az az ember vitte ki, akinek dolgozunk. Ez egy kőművesmester, aki családi házakat épít, azóta is nála van a munkásruhánk meg a felszerelésünk.”

Más történetek az osztrákoknak a külföldiekkel (és ezen belül a magyarokkal) szemben megnyilvánuló ellenséges érzületeit sugallják, illetve a kizsákmányolás technikáit az osztrák (paraszt) mentalitásával hozzák összefüggésbe.

„Emberileg a vendégmunkások sokkal különbek, jobban meg is értem magam velük. Az osztrákok mind sóhe-rok. Az ausztriai jogi szabályzást én nem nagyon ismerem, nekünk ezt senki nem mondta el. Amit tudunk, azt mind magunktól tudjuk. Nagyon ritka esetben fordult csak elő az, hogy valamire az osztrák kollégák figyelmeztettek volna.”

„Nekem nagyon jó nyelvtudásom van, és nagyon jó a kommunikációs képességem. Ez nagyon sokat számít, jobb pozíciókat sikerült szereznem, mint a többi magyar vendégmunkásnak, de így is másodrangú állampolgárként kezelnek. Ha probléma van a munkahelyen, mindig a magyart veszik elő, mindig ő a hibás, bárki is volt az, aki hibázott. A vendéglátásban ez még inkább igaz, »ez az idő engem agyilag kinyírt«, ha nem véded meg magad, kikészítenek. Többen kibuktak mellőlem, akik nem bírták.”

A paraszti smucigság több interjúban is felbukkan. A következő munkaerő-piaci sorson az osztrák főnök ördögi mivolta piros-fehér-piros fonalként húzódik végig. Ezen nem segít se sváb származás, se nyelvtudás, se bécsi testvér.

„Sváb származású vagyok, ezért nagyon jól beszélek németül. Hat éve mentem ki Ausztriába dolgozni. Parasztoknál voltam »szolgaállat«. Mindent meg kellett csinálnom, amit csak mondtak.

Hetente jártam ki, embertelen körülmények között laktam. Volt egy kis szobám, amit azonban nem fűtöttek télen se, merthogy az drága. Mindennap nem fürödhettem, mert a víz is drága volt. Mindennap adtak ennivalót, de ha jól akartam lakni, akkor itthonról is kellett vinnem valamit. A nővérem Bécsbe ment férjhez, ő szerezte ezt a helyet.

Nagyon elegendő volt már ebből a munkából. Kerestem valami mást. Ismerősök útján egy ablakragasztó kisüzembe mentem el dolgozni. Ez is teljesen feketén volt. Itt is mindig kihasználtak. Elég nagydarab ember vagyok, jó munkabírású, minden nehéz munkát velem csináltattak meg. Futószalag mellett kellett dolgoznom naponta tíz órát. Ez időleges munka volt, csak egy évig tartott, utána megszűnt.

Legnagyobb problémám a folyamatos megaláztatottság. Úgy kezelik ott a magyarokat, mintha nem is emberek lennének, minden szar, szemét munkát velük csináltatnak meg. Főleg a határ mellett tudják nagyon kihasználni a vendégmunkásokat.

Most már fél éve nem dolgozom semmit, nagyon kilátástalan helyzetben érzem magam. Mindennap kimegyek, mindenféle hirdetési újságokat szerzek, aztán házról házra végigjáróm a címeiket, hátha valahol adnak munkát. De eddig még nem sikerült sehol sem találnom. Pedig nyelvi problémáim nincsenek. Mindenki nagyon fél, az osztrákok is, hátha valami ellenőr vagyok. Nemeszger előfordult, hogy még a feketemunkánál is önéletrajzot kértek. A bécsi nővéremmel most nem vagyunk túl jóba, ezért rá sem számíthatok.”

Munkahelyi konfliktusok természetesen nem csak a főnökkel vannak. Az osztrák munkatársak – akár mint munkaerő-piaci versenytársak, akár mint idegenellenes helybeliek – gondok forrásává válhatnak a magyar munkavállalók számára.

„Azért különbség van osztrák és magyar között. Ahol sofőr voltam, a főnök mindig mondta az egyik alkalmazottjának, hogy menj, segíts a Stefánnak. Az meg odajött, de amint a főnök elment haza, abban a pillanatban ő is hazament. Én ilyenkor nem szólhattam semmit.”

Az idegenség érzete még a legkiegyensúlyozottabb véleményt is áthatja:

„Úgy látom, hogy a mentalitás nagyon fontos. Itthon régebben nem úgy gondolkodtak, dolgoztak az emberek, ahogy kinn kell. Aki még mindig úgy akar dolgozni, azt nagyon hamar kirúgják. Az is előfordulhat, hogy nagyon kihasználják az ilyen embereket, mert nem mernek szólni, nem akarnak kérdezni, nem mondják meg a véleményüket. Ez eleinte nagyon nehéz, de aztán egy idő után az embert már úgy kezelik, mint egy osztrákot, mint egy osztrák kollégát, de ezt ki kell verekedni. Akinek ez nem megy, az rosszabb helyzetben marad. De azért bármit is csinál az ember, mindig csak »Auslander« lesz, marad.”

Hamis lenne a kép, ha nem szólnánk a magyar–magyar ellentétekről. A sok okból kialakuló helyzet „természetes” szereplői a toborzó-felhajtók, akik igyekeznek kihasználni munkavállaló társaik tudatlanságát, hely- és nyelvismeret-hiányát.

„Ismertem olyan sofórt, aki magyar volt, de nem ennél a cégnél dolgozott. Nagyon sok pénzt keresett... Ez a fazon azt csinálta, hogy vitt magával egy magyar embert, csak úgy, svarcba, mindent elvállaltak, ami munka csak volt. Éjjel-nappal mentek, megállás nélkül, amíg az egyik aludt, addig a másik vezetett, aztán fordítva. A társának kiszúrta a szemét valami kis pénzzel, ő meg leakasztotta a nagy pénzt.”

A személyes kapcsolatok intenzív használata is termeli a konfliktusokat. Az érzelmileg telített kapcsolatokban előfordulhat, hogy a sikertelen munkaerő-piaci ügylet barátságokat bont meg. A szomszédi viszony rosszra fordulása, a szerelemfáltás vagy a szerelmi elhidegülés munkaerő-piaci feljelentés formájában is testet ölthet.

„Múltkor rendszám szerint feljelentettek a határon. Volt egy nő, akit egyszer kivittem magammal, de nem dolgozott rendesen, meg nagyon botrányosan viselkedett, aztán nekem kellett a hátamat tartani miatta. Ezt meg is mondtam neki, de még neki állt feljebb. A következő adandó alkalommal nem neki szóltam, hanem egy másik asszonynak. Ő képes volt felhívni a határőrséget, és bejelentett bennünket, hogy illegális munkavállalók vagyunk. Annyira azért nem volt fifikás, hogy az osztrák határőröket hívta volna fel, a magyarokat hívta. Valószínű, hogy az osztrákokat azért sem tudta volna felhívni, mert nem beszél németül. Amint kiértünk a határra, rögtön kiszedtek bennünket a sorból, mintha vártak volna bennünket, aztán mondták, hogy mi a helyzet. Szétszedték a kocsit, de nem találtak semmit, nem tudtak mit csinálni. Nem volt nálunk se kaja, se munkásruha.”

A személyes kapcsolatok legszemélyesebbjei, a háztartáson belüli kapcsolatok is el tudnak használandni. Az ettől való – gyakran már többszörösen beigazolódott – félelmek az interjúk sokaságában bukkannak elő. A külföldi munkavállalás paradoxona, hogy egyfelől alig képzelhető el sikeres külföldi vendégmunka stabil hátország nélkül, másfelől e hátországot semmi sem rombolja hatékonyabban, mint a külföldi munkavállalás.

Az áttekintett harmincnégy sikertörténetben több formáját ismerhetjük meg a háztartás „elhasználódásának”. A háztartás szétesése, illetve a házasságon belüli elhidegülés megelőzése sok költséggel jár: heti vagy annál ritkább ingázás esetében szaporítani kell a hazautazások gyakoriságát; napi ingázáskor gyorsabban kell vezetni, jobb kocsit kell venni; és mindegyik esetben sok ajándékot kell vásárolni...

„Szegény feleségem azt sem tudta, mi van velem. Még a következő héten vettünk egy rádiótelefont, azóta az mindig velem van. Ha van valami, rögtön fel tudom hívni.”

„A család miatt is jobb lenne hazajönni, kicsik a gyerekeim, még biztos szükségük lenne rám. Bár esténként így is itthon vagyok. Az a baj, hogy mikor este hét-nyolc körül megérkezem, vacsorázom, aztán már nagyon fáradt vagyok. Korán is kell feküdnöm, mert reggel korán csörög az óra, és fáradtan nem lehet kimenni dolgozni.”

„Kell is a pénz. Elég sokan lakunk is együtt, meg a volt feleségemnek is adok pénz. Én vagyok az egyetlen, az anyám nyugdíját nem számolva, aki rendszeresen keres a családban. A fizetésem nagy része elmegy a megélhetésre. A családi bevételek szinte kilencvenkilenc százaléka tőlem származik. Most fejeztük be a ház bővítését,

ez nagyon sok pénzt elvitt. De muszáj volt megcsinálni, mert mit csináljak akkor, ha a fiam egyik nap bejelenti, hogy ide akar hozni egy lányt...

Hát cigány élet ez! Az bizony! De valamiből meg kell élni. A családommal nekem is sok problémám volt. Először elváltam a feleségemtől. Azt hiszem, hogy azért, mert nagyon eltávolodtunk egymástól. Amiatt, hogy ritkán jártam haza. Talán még ritkábban, mint ahogy lehetett volna. Megismerkedtem egy kis osztrák lánykával, gyakran maradtam ott pénteken is. A válás után egy-két hónapig a lánynál laktam. Aztán annak is vége lett, mert hát sokat jártam haza, és keveset voltam vele. Neki is ugyanaz volt a baja, mint a feleségemnek.

Hát ilyen dolgok ezek, sehol sem lehet otthon az ember, egy idő után mindenhol *Auslander* leszel. Aki sokáig kinn dolgozik, aki képes ezt az életformát valamilyen szempontból megszokni, annak előbb-utóbb lesz valami defektje, az bekattan. Vagy meghülyül, vagy összebalhézik a feleségével, a családjával, vagy kinn kezd el nőzni, vagy nagyképű lesz. Ismerek sok olyan embert, aki hirtelen meggazdagodott, de nem tud mit kezdeni a pénzével. Vagy csak gyűjti és nagyképűsködik, pedig »buta, mint a föld«. Vagy olyan zsugori lett, hogy csak magára meg jó esetben a gyerekeire költi a pénzt, és már nem is tud járni a sok aranytól, de egész nap csak a kocsmába' vedel, ha itthon van."

„A családi háttér nagyon fontos, akkor megy a szeker, ha ketten húzzák egy irányban. Ismerek olyanokat, akik nem tudnak semmit felmutatni. Erősíteni kell egymást érzelmileg, mert különben az ember idegileg összeroppanhat, nőzni kezd, iszik stb. Nagy ár ez.”

„Érdekes, hogy a munkatársaim mindegyike régebben az NDK-ban dolgozott. Hetven százaléknak tönkrement a házassága, vagy elvált. Mindenkinek valami más hiányzott. Ha volt pénze az asszonynak, akkor más kellett neki, ha meg kevés volt a pénz, akkor azért cseszegette a férjét.”

„A legnagyobb probléma, azt hiszem, a családdal kapcsolatban volt. Abban az évben nősültem, amikor kimentem. Kellott a pénz, így hát muszáj volt egyedül hagynom a feleségemet. Ő ezt nagyon nehezen viselte. Fialok voltunk mind a ketten... nagyon sok történetet tudnék mesélni, ami biztos nagyon érdekelne, de nem mint szociológust, hanem mint férfit. Azt hiszem, hogy erre a pár év munkára ráment a házasságom. De mindegy is, erről ne beszéljünk, ne hallja meg a feleségem. Néha gondolkodom azon, hogy mégiscsak kimegyek svarcba is dolgozni, kellene a pénz arra, hogy vegyek egy másik lakást. Mind a kettőnknek legyen lakása, ha elválunk.”

Sokszor a tudatlanság, a nyelv- és a jogismeret hiánya okoz jövedelemkiesést, illetve akadályt olyan juttatás, járadék elnyerésének, amelyre pedig jogosult lehetne a munkavállaló. Hozzájárulhat ehhez még a munkaadó ellenérdekeltsége, rosszindulata vagy csak nemtörődömsége is.

„Az a legnagyobb probléma, hogy nem mondják el a munkaadók, mihez vannak jogaink, mindenre nekünk kell rájönnünk. Még az a szerencse, hogy én nagyon jól beszélek németül, így le tudom fordítani azokat a jogi papírokat, amikről szó van. Most például valami olyat hallottam, hogy lehetőség nyílhat az adó-visszatérítésre

is. Nem tudom pontosan, hogyan működik a dolog, de ki fogom deríteni, mert, ugye, elég sokat jelenthet. Azt sem tudom, hogy ez visszamenőlegesen meddig érvényes. Erről is egy régi kollégám értesített, hogy te, figyelj, csináltál te ilyet? – merthogy lehet.

Úgy van, hogy először lehet szerezni munkavállalási engedélyt, amit úgy kell kérni, hogy az ember leírja, hol akar dolgozni. Gyakran visszautasítják azzal, hogy nincs elég munkalehetőség az osztrákoknak se, ezért nekünk magyaroknak nem adnak. Az engedély csak egy munkahelyre szól, ha kirúgnak, akkor el is vészett. A következő fokozat a sárgakártya, amit akkor lehet megszerezni, ha legalább tizennégy hónapos munkaviszonyod van. Ez a kártya két évre szól, és Burgenlandban bárhova jó, bárhova elmehetsz dolgozni. A következő lépés a zöldkártya. Amikor megvan a 267 hetes (ötéves) folyamatos munkaviszonyod Ausztriában, akkor megkaphatod, de neked kell kérvényezned. Ez az egész ország területére jó, Ausztriában bárhova elmehetsz vele dolgozni. Az a baj, hogy ezeket a dolgokat nekünk senki nem mondta el. Mindenre nekünk kell rájönni, és aki nem tud jól németül, vagy olyan alamuszi, hogy nem kérdez, nem néz utána, sohasem jön rá. Lehet, hogy most mi is elveszítettünk négy évet az adó-visszatérítésnél, mert nem tudjuk, hogyan van pontosan, de az biztos, hogy visszamenőlegesen csak három évet lehet kérni. Ezt is egy olyan cimborám mondta, aki a firmájánál jóban volt egy irodás gyerekekkel, attól tudta meg. Én kaptam itthon Magyarországon ilyen papírt az osztrák adóhatóságtól, be is vittem a céghez, hogy mi ez, de azt mondták, hogy ne is foglalkozzak vele, nem érdekes, ilyet mindig küldenek automatikusan. Kicsit furcsállottam a dolgot, de aztán mégsem foglalkoztam vele.

Én is teljesen méltatlankodva mentem be a tanácsba, hogy hát mi ez. Én jobban beszélek németül, mint a férjem, ezért mentem be én. Azt mondja nekem a hivatalnok: ha akarja, asszonyom, hogy a férje kinn dolgozhasson Ausztriában, akkor jobban teszi, ha nem kiabál, hanem szépen visszafizetik a pénzt, aztán hazamennek. Én meg jól felhúztam magam, hogy milyen bánásmód ez! Aztán fellebbeztünk a megyei tanácsnál, volt egy kis huzavona, de aztán végül is nekünk lett igazunk. Megítélték a pénzt is. Most már új törvényt hoztak, most már az egész családnak kinn kell élnie ahhoz, hogy ilyen segílyt kapjon az ember, meg a gyerekeknek itt kell iskolába járni.

Itt szakszervezeti tag mindenki, aki legálisan dolgozik kinn. Én is az vagyok, fizetem a százhetven schillinget. Mit kapok érte? Semmit, csak azt, hogy kinn dolgozhatom (ha-ha-ha). Nincs ez így jól. Semmi érdekvédelem nincsen itt. Most kaptunk egy levelet, valami szakszervezeti papír, mert ilyeneket néha küldözgetnek, hatvanórás munkahetet akar meg ilyesmiket. Nem is olvastam el tisztességesen, mert csak felhúszom magam rajta. Én 1990 óta nem voltam szabadságon, meg táppénzen sem, mert nem mertem elmenni, nehogy kirúgjanak. Jó, kifizetik a pénzt, de azért mégis...

Én, ha megyünk át a határon, sohasem szólalok meg németül – pedig mindent megértek, meg perfektül is beszélek, így nem tudnak belém kötni. Egy ideig mondják a magukét, aztán abbahagyják, és továbbmehtünk...

Nekem 2002-ig van zöldkártyám. Tavaly ezért ötszázkilencven schillinget kellett fizetni, most két évre adják, és kilencszáz schillingbe kerül. Mindenhol csak a pénzt akarják kihúzni a vendégmunkásokból. Most már sokkal bonyolultabb is megcsináltatni. Erkölcsi bizonyítvány, születési anyakönyvi kivonat kell hozzá, és ezeket mind

le kell hivatalosan fordíttatni. Meg háromszor fel kell menni Pestre: először kérdezni, másodszor beadni, harmadszor felvenni, ráadásul mindezt most már személyesen kell.”

„A pénznél nagyon kell vigyázni. Ha az ember nincs tisztában a dolgokkal, nagyon könnyen átverhetik. De én kihajtottam magamnak, ami jár. Minden fizetésnél adnak egy ilyen elszámolási papírt, amin tételelesen fel van tüntetve, hogy hány órából és hány túlórából van. Először nekem az egyik tétel át volt satírozva, és az fölé volt írva a túlórapénz. Ismertem egy győri gyereket, aki egy irodában dolgozik kinn, ő mondta, hogy kajapénzt is kellene adniuk. Ezután bementem a titkárnőkhöz, mondtam nekik, hogy mi a helyzet, de azok csak hebegtek-habogtak, meg mondták, hogy majd szólnak a főnöknek. Aztán bementem a főnökhöz, neki is elmondtam, hogy mi van, először ő is próbált mellébeszélni. Ha pénzről van szó, nagyon könnyen átvágják az embert. A jogainkról, lehetőségeinkről a legritkább esetben tájékoztatnak, ellentétben a kötelességeinkkel. Az anyám német anyanyelvű, szinte én is anyanyelvi szinten beszélem a németet, engem nehezebben tudnak átvágni.”

„A jogainkat elsősorban a tapasztaltabb magyar kollégáktól tudja meg az ember, ritkább esetben az osztrák kollégáktól. Olyanról még nemigen hallottam, hogy a munkaadó vagy a főnök mondott volna valamit, hogy mire van lehetőségünk.”

„Az osztrákok úgy számítják ki az éves adó mértékét, hogy az alapul vett havi keresetet egyszerűen megszorozzák tizenkettővel, ami normál esetben helytálló is lenne. A mi esetünkben, ugye, más a helyzet, mi nem dolgozunk tizenkét hónapot, hanem csak kilenc-tíz. De nekünk is a tizenkét hónap után kellett adót fizetnünk, mint annak az osztráknak, aki végigdolgozta az évet. Ezt szerintem nem nekünk kellene elintézni, hanem a munkaadónak. De legalábbis szólhatott volna előbb, hogy mi a helyzet. Az a lényeg, hogy az ember csak dolgozzon, nem érdemes szólni a főnöknek valami miatt, mert akkor mindjárt azt mondják: ez a magyar már megint kever valamit. Ezt nem nézik jó szemmel.”

A nyelvtudás hiánya nem csupán jövedelemkiesést okoz, de olyan megaláztatások forrásává is válhat, amelyek egy hosszú és sikeresnek megélt ausztriai munkavállalás után is fájó emlékek maradnak.

„A nyelvet olyan szinten beszélem csak, amilyen szinten a munka megköveteli, de hát ez nem sok. Társalogni már nem nagyon tudok németül, meg nem is vagyok rákényszerítve, mert mindig van valaki magyar ott a közelben, a szomszéd esztergánál vagy este a szobában. Erről jut eszembe egy nagyon kellemetlen élmény, amit nem kívánok senkinek. Úgy éreztem magam, mint egy teljesen védtelen kisgyerek, aki messzire elkerült otthonról. Az történt, hogy még az első héten, amikor semmit nem tudtam németül, este le kellett vinni a lakásból a földszinti kukába a szemetet. Mi a második emeleten laktunk. Én meg mondtam a többieknek, hogy még vacsora előtt leviszem, hogy utána ne kelljen. Fogtam is a vödröt meg a kulcsot, aztán elindultam lefelé. Kiöntöttem. Megyek vissza az emeletre, nézem a kulcsom, nincs rajta szám, na bassza meg, hosszú a folyosó, tele van szobával, és minden ajtó ugyanolyan egyforma. Most hogyan találom meg, hogy melyik az én szobám? Ott

járkáltam a szemetessel egyik szobától a másikig, mint valami hülye, hátha meghallom valamelyik magyarnak a hangját. Nem is tudtam németül, nem tudtam senkitől se megkérdezni, hogy merre menjek. Néha kijött valaki, akkor gyorsan úgy csináltam, mintha nagyon mennék valahova. Már egy órája így járkáltam, teljesen kétségbeesve, mikor gondoltam, hogy ez így mégsem mehet, hát lesz, ami lesz, bedugom a kulcsot abba a zárba, amelyik úgy-ahogy hasonlított a szobánkra, hátha az lesz az. De nem az volt. Nagydarab, barna ember jött ki, én meg gyorsan elfutottam a szemetesvödörrel, papucsban. Bécs közepén, egy ilyen helyen, egy magyar papucsban szerencsétlenkedik! Rögtön láthatta mindenki, hogy csak feketemunkás lehet. Marhára szégyelltem magam, meg féltem is, mi lesz, ha elkapnak. Aztán vagy két és fél óra múlva nagy röhögést hallottam az egyik szobából, megismertem őket, aztán bementem. Ez volt a legrosszabb élményem Ausztriában. Ez nagyon megalázó meg kiszolgáltatott volt.”

„Nem beszélek németül, csak azt értem meg, hogy mit kell éppen csinálni. Először jót röhögtünk azon, hogy mikor egy szőlőparcellával végeztünk, akkor, ugye, át kell menni a másik részre. A gazda mindig azt mondta, hogy »*ándere* parcella«, mi meg azt gondoltuk, hogy az Andrásnak a parcellájára megyünk át. Azt hittük: hű, de gazdag ember lehet ez az András. Szóval nem beszélek németül, de nincs is szükségem rá.”

„Kicsit élvezem a kalandos részét. A határon sem szokott probléma lenni, a kocsiiban mindenkinek van munkavállalási engedélye. Ruhák is nyugodtan lehetnek nálunk. Ha megkérdezik, hogy hova megyek, elég jól beszélek németül, azt szoktam mondani, hogy míg az apám dolgozik, addig én múzeumokban nézelődöm, vásárolgatok vagy ismerősökkel találkozom. Nem szokott probléma lenni.”

A külföldi munkavállalás alapélménye a kiszolgáltatottságból fakadó félelem, ami sok forrásból táplálkozhat. A határon való átlépés minden külföldi munkavállalónak félelem forrása. Az illegális munkavállalóknak a bujkálás és a rejtőzködés második természetükké válik.

„Az ausztriai jogi szabályzással egyáltalán nem vagyok tisztában, de nem is nagyon érdekelnek ezek a dolgok, csak az, hogy el ne kapjanak, mert akkor kitalhatnak az országból.”

„Egyszer volt olyan, hogy éppen egy tetőn dolgoztunk, amikor jöttek ellenőrizni. Szerencsére én akkor nem voltam fönn, mert lementem vécére. Ott ültem kényelmesen, és nehézkesen végeztem a dolgomat, mikor az apám elkezd iszonyatosan dörömbölni az ajtón, hogy azonnal tűnjek el, itt vannak az ellenőrök. Én úgy, ahogy voltam – gondolj bele, milyen nevetséges a szituáció, »menekültem« kifelé a hátsó kijáraton. Szaladtam el onnan, beültem az apám kocsijába, aztán elhajtottam egy vendéglőig, ahol befejeztem a nagydolgomat. Én szeretem, ha néha van valami érdekes az életben.”

„Egyszer-kétszer előfordult, hogy ellenőrök jöttek, de csak ritkán. Azt hiszem, hogy az utóbbi időben egyre sűrűsödtek ezek az akciók. Emlékszem, hogy amikor '82–89 között szüreteltünk, egyáltalán nem féltünk. Elő-

fordult, hogy akkor jöttek ellenőrizni, amikor nekem sem volt engedélyem, és ilyenkor menekülni kellett. Beszaladtunk a pajtába, ott volt a kocsi, aztán gyorsan el kellett menni onnan. Volt, aki nem tudott a kocsjához futni, az ment máshova, csak minél messzebb, a benzinkútra meg ilyen helyekre, ahol mi felvehettük a kocsival. A lényeg az volt, hogy se ember, se autó nem maradhatott ott a gazdánál. Engem még sohasem kaptak el, pedig tavaly már egészen kemény ellenőrzések voltak.”

„Először csak alkalmoszerűen járogattam ki dolgozni Ausztriába, próbáltam munkavállalási engedélyt is szerezni, de nem sikerült. Bécsben voltak kint kapcsolataim, a főnököm felesége 56-os magyar volt. Itt dolgoztam először. Medencék víztisztító berendezését csináltuk. Teljesen illegálisan dolgoztam mindig.

Maximum két hétig voltunk csak egy helyen, mindig más házhoz mentünk karbantartani, szerelni, nem is féltém, hogy elkapnak. Családi házaknál nehéz lett volna ellenőrizni... Egy idő után nagyon sok személyes problémám lett a főnökömmel, meg ő is félt az ellenőrzésektől. Eljöttem onnan.

Két évig dolgoztam a sógorommal meg egy osztrák gyerekkel. Gumicentírozással foglalkoztunk. Ez viszonylag veszélyes hely volt, hiszen itt könnyen lehetett ellenőrizni. A határátlépésnél nem volt probléma, mert a munkásruhánk Bécsben volt. Naponta jártunk át a sógorommal kocsival.

Néha volt ellenőrzés, de ezeket mindig előre tudtuk. Ilyenkor elbújtam. Volt olyan is, hogy csak úgy véletlenszerűen jöttek be. A hátsó kijáraton gyorsan elszaladtam, be a kocsiba, aztán uzsgyi. A sógoromnak volt munkavállalási engedélye, neki nem kellett félnie. Ő mindig feltartotta őket annyi ideig, hogy én le tudjak lépni.

Egyszer egy fiatal srác jött be, kérdezgetett mindenfélét a gumikról, aztán egyszer csak megkérdezte, hogy magyarok vagyunk-e. Annyira nem tudtam jól németül, hogy ez ne derült volna ki. A következő kérdése az volt, hogy hol a munkavállalási engedélyem. Behúzott a csőbe. Hívták a rendőrséget, a gyerek mindenhova velem jött, még a WC-re is, nem tudtam elmenekülni. A rendőrségen beültettek egy cellába. Nem tudtam, mi lesz, de szerencsére csak egy napig voltam benn. Rendesek voltak, adtak egy tolmácsot, és elmondták, hogy mi a helyzet. Az volt a szerencsém, hogy csak heti két napot tudtak rám bizonyítani, úgy nézett ki a dolog, mintha csak kisegíteni járnék ki pár órában, pedig hétfőtől péntekig melóztam.

Bepecsételtek az útlevelembe, s két évre kitiltottak Ausztriából. Fiatal rendőrök vittek ki a határra, jól elbeszélgettünk közben. Mosonmagyaróvárra szoktak átjárni diszkóba, kérdezték, hogy melyik a jó hely, hol vannak jó nők, szóval jól elvultunk. Nem is vittek ki egészen a határig, hogy ne legyen olyan kellemetlen a kitoloncolás. Már előbb megálltak, és gyalog mentem át a határon.

Kicsit kellemetlen volt, de nem jelentett nagy problémát, mert otthon volt egy másik útlevellem, amit még korábban csináltattam, hátha valami baj lesz. Másnap reggel már ezzel az útlevéllel mentem vissza. Nem dolgoztam sokáig a gumicentírozóban, hátha még egyszer visszajönnek. Ha újból elkaptak volna, annak biztos súlyosabbak lettek volna a következményei.

Inkább csak G.-ba jártam ki szüretekre meg egyéb kerti munkákra, szőlőmetszésre... Címerezni is jártunk ki, kb. öt-hat éve rendszeresen az egész család megy. Harminc-negyven fős brigádokat szerveznek, ez hivatalos munka, egy hónapos munkavállalási engedélyt adnak. Bécs alá szoktunk kijárni.

A határon néha félttem, mert a számítógépben benne vannak az adataim. Ha elviszik az útlevelemet, beütik a számát, rögtön kijön, hogy ki vagyok tiltva.

Egyszer elő is fordult, hogy ellenőrizték az útlevelszámomat, és benyomtak egy pecsétet, és visszaküldtek. Minden pecsét alatt ott van egy paragrafus, hogy mi alapján történt az intézkedés, ez a második pecsét egy másik paragrafusra hivatkozik. Azóta nem voltam kinn, nem tudom, hogyha megnézik az útlevelemet, mit tudnak meg belőle.”

„A határátlépésnél mindig be vagyunk rezelve. Nagyon rossz úgy indulni a munkába, hogy lehet, be sem engednek az országba. Minden héten megvan ez a rizikó. Ha már a munkahelyen vagyunk, akkor sem jó minden. Fel van szerelve egy lámpa, egy piros lámpa. Ha ellenőrök jönnek, a lámpa kigyullad, nekünk meg menekülni kell. Van egy hátsó vészkijárat, azon megyünk ki, beülünk a kocsiba, és el kell tűnni.”

A MIGRÁCIÓS BUROK JÖVŐJE A GLOBÁLIS- TRANZNACIONÁLIS VILÁGBAN¹

Milyen érvek szólnak amellett, hogy a migrációs burok a 21. században egyre fontosabb intézménnyé válhat? A következő gondolatmenetben egybegyűjtöttem azokat az egymástól részben független érveket, amelyek azt valószínűsítik, hogy a jövő a migrációs buroké. A legfontosabbak:

- a kommunikációs technológia forradalmi változása (gyorsulás, olcsóbbodás);
- a nemzetköziesedés (tehát a transznacionalizmus, a nemzeti/kulturális határok fellazulása, a határokon átnyúló intézmények és szabályozás);
- az előbbi folyamaton belül különösen jelentős hatásúak a következő gazdasági trendek: a nemzetközi kereskedelem, a transznacionális kisvállalkozások és az informális gazdaság elterjedése, a munkaerőpiac tovább nemzetköziesedése; és
- olyan globális intézményi és kulturális változások, amelyek növelik a világ kapcsolatérzékenységét.

Technológia

A határokon átnyúló gyors és olcsó kommunikációs formák (internet, skype, online rádiók, tévék és újságok, közösségi oldalak, fórumok, blogok és keresőrendszerek, mobiltelefon, az élesedő verseny miatt olcsóbbodó vezetékes telefon és talán még a videó), valamint az egyre olcsóbbá váló utazás (kedvezményes repülőutak, fapados járatok, nemzetközi autóbusz-hálózat) a migrációs kapcsolatrendszerek működésének hatékonyságát növelik, és költségeit csökkentik. Mindezek elősegítik a hálózat fejlődését, illetve a határokon átnyúló migráns hálózatok növekvő terjedelmük ellenére is könnyebb fenntarthatóságát. Az új technológia révén lehetővé válik a több helyen való egyidejű és teljes mértékű jelenlét.

Ilyen a bolíviai kertész, aki az USA-ból telefonkártya segítségével régi telefonszámlájának töredékéért beszélhet az otthoniakkal naponta; a pakisztáni pincér, aki Milánóból interneten intézheti annak a két alkalmazottjának az üzleti

---

¹ Schiller és Furon (1999) tanulmányában szerepel egy tetszetős különbségtevés a globalizációs és a transznacionális viszonyok megkülönböztetéséről: az előbbi minden ország között, az utóbbi egy-egy országpáros (vagy azok kis csoportja) között értelmezhető. Az előbbit a nemzetek feletti szereplők dominálják, és nem kultúrafüggő, az utóbbiban a nemzetállamok ereje és a kulturális hatás nem csekély. Éppen ezért a transznacionális migráció esetében az államilag támogatott sovinizmus esélye sem kicsi, ami kapóra jöhet a kormányzati szervezeteknek, de a migránsok és otthoni társaik etnikai felsőbbbség tudatát is növelheti.

ügyeit, akik a hazautalt pénzből vett riksáit vezetik Karachiban; a mexikói politikus, aki megteheti, hogy Los Angelesből hetente hazarepül Mexikóvárosba a választóihoz (Naim, 2002).

A hagyományos migrációs elmélet még úgy érvelt, hogy a migráció a kapcsolati tőke elvesztését valószínűsíti, és ezért kockázatos a potenciális migráns kapcsolati tőkéjébe való beruházás. Ezt az érvelést érvényteleníti a technológia migrációra gyakorolt hatása: a távolból is benne lehet maradni az otthoni mindennapokban, s ha kell, nagyon gyorsan otthon lehet teremni. Ilyen helyzetben a migráció nem növeli szükségképpen a kapcsolati tőke elvesztésének esélyét, mint azt a következő néhány példa² mutatja.

„Az igazán nagy problémát az otthon maradtak hiánya okozta. Egyetlen kapcsolattartási lehetőségem a levélváltás volt, amely az akkori viszonyok [1980-as évek] miatt nagyon rendszertelenül működött. Közel egy hónap telt el, mire az első levélváltás megtörtént a családommal. A feleségemmel naponta, kétnaponta írtunk egymásnak levelet, ebben beszámolt minden otthon történt dologról.” (Iraki vendégmunkás mérnök)

„Ma már jóval több a magyar kapcsolatom itt Franciaországban vagy Luxemburgban, ahol gyakran dolgozom. Legjobb baráti kapcsolataim a tolmács- és fordítókörökben alakultak ki. Legújabbán a magyaronline.com internetes kapcsolat jelentkezett be. Napi négy órán keresztül ülök az internet mögött. Miért ennyit? Mert végre magyar rádióadók adását tudom fordítás közben hallgatni. Nyolc éve már, hogy a Duna Tv műsorát tudom fogni. Ezek az apróságok segítenek nekem nyelvközelben maradni.” (Franciaországi fordító)

„Már az előző év [1990] novemberétől szerveztem a munkavállalást, jelentkezni kellett, helyet foglalni valamilyen kiutazó csoportban, illetve a német gazdánál, így volt időm hozzászoktatni magam ahhoz, hogy két hónapig távol leszek szeretteimtől. A legrosszabb az volt, amikor napközben szólni sem tudtam emberhez, ugyanis lengyel vendégmunkásokhoz osztott be a gazda. Az itthoniakkal levélen keresztül tartottam a kapcsolatot, amit késő estéknél tudtam írni több részletben, valamint hetente egyszer telefonáltam. Egy hét után már nagyon hiányoztak, nézegettem a fényképeket... Idén [2002] másik gazdához megyek, de a dolgozók nagy részét ismerem. Információim szerint jó hely, emberségesen bánnak a dolgozókkal, teljes ellátást kapunk, csak az órabér alacsonyabb. Munka terén már nagy a rutinom, magabiztosabban mozgok a környéken, sokat segít a mobiltelefon, míg hét évvel ezelőtt órákba telt, mire néhány percet beszélhettem a családommal, ma csak előveszem a telefonomat, és néhány perc múlva hallom a hangjukat vagy SMS-t válthatunk.” (Mezőgazdasági idénymunkás Németországban)

„Tavasszal az egész család az anyai nagyszülőkhöz utazott két hétre, így szabadsághoz jutottam. Nem is haboztam, édesanyámat felhívtam, hogy hazautaznék. Kamionnal utaztam haza, és egy hét után vissza, mert édesanyám egy nemzetközi fuvarozó rt.-nél dolgozik, és ezeket gyorsan megszervezte, »percre pontosan«. Mivel a mai rádiótelefonos és internetes világban lehetetlen nincs, ezek segítségével pontosan lebeszéltek,

---

² A példák egyetemi évfolyamdolgozatok esettanulmányainak részletei.

hogy melyik parkolóban és mikor vesz fel a hazafelé tartó jó öreg Jani bácsi. Természetesen a találkozási helyre barátaim autóval kivittek, és csak arra kértek, hogy otthonról egypár apróságot, »cigaretta és stb.« hozzak nekik visszafelé. Már nagyon hiányzott nekik a »Sophiane« íze. Visszafelé tartottam ettől a megbízatásból, de a rutinos kamionosok tudják ezeknek a megoldását. Természetesen a részletekbe nem avattak be, mondván, így könnyebben átélem az utazás nehézségeit.” (Au pair Angliában)

„Az első út [lomizás Németországban] 2000-ben történt meg. A fiú és egy barátja gondosan áttanulmányozták a listát, hová, milyen városba menjenek. Hajnalban indultak, hogy kora délután érjenek Stuttgartba. Idegen nyelvet nem beszéltek, de mutogatással sikerült egy térképet szerezni a városról. Ezeken bejelölték a keresett utcákat. Sorra mentek minden házon, ahol kupacokban heverték a kidobott holmik. A következő utakat szintén Stuttgartba tervezték, mivel egyrészt az internetről, másrészt az apa nyugat-magyarországi ismerőse révén azt az információt kapták, hogy a németországi nagyvárosokban szinte egész évben van lomtalanítás, mert a városok területeinek lomtalanítása időpontokra van beosztva.” (Lomizók Németországban)

Nemzetköziesedés

A tömegturizmus, a nemzetközi szervezetek és a multinacionális vállalatok térhódítása és a hozzájuk igazodó nemzeti és nemzetközi intézmények, szabályozás, továbbá az ilyen közösségekben szocializálódó új generációk a globális migránsok új csoportját hozza létre (*expatriate community*, illetve „lakosai” az *expatek*), amit talán a nemzetek feletti világnak, illetve nemzetfelettieknek lehet fordítani.³

Például a hagyományosan nemzeti szabályozásnak alávetett intézmény, a család manapság nemzetközi életet is élhet, amelyben a migrációs burok hatalmassá duzzadhat. Alátámasztja ezt egy görögországi német házasságokról szóló esettanulmánya (Bacas, 2002). Görögországban 1960-ban még csak minden huszonötödik, 2001-ben minden negyedik turista német volt, s a nemzetfelettiesség intézményesedésének jó példájaként a görögországi német feleségeknek saját egyesületük van.

A görög–német transznacionális házasságban élők már kapcsolatuk kezdetén is ide-oda költöztek, de azért arra vigyáztak, hogy a gyerek németnek szülessen, sőt a második gyerek megérkeztéig fenntartottak egy kis lakást Németországban. Az együttélés első néhány évében az asszony pár hónapot otthon dolgozott, hogy megkeresse az egész évi görögországi megélhetésre valót, és megőrizze a német jóléti szolgáltatásokhoz való jogosultságot.

³ De különféle hagyományos értékek mentén lehet hazátlan bitangnak, kozmopolitának, internacionalistának is nevezni őket. Ezek az elnevezések azt is sejtetik, hogy a jelenség nem új. Tudósok és művészek, amióta világ a világ, a nagyvilágot tekintették hazájuknak, a birodalmakban felnőtt angol *globetrotter*, a rabszolga, a Habsburg-dinasztia tagja vagy egy zsoldos sem kötődik egyetlen nemzetállamhoz sem, s a permanens forradalmár sem nemzeti keretek között akarta megváltani a világot. Mindazonáltal úgy vélem, ezek a példák a nemzetek feletti világ szociológiai elemzése szempontjából legfeljebb archetípusok, mert esetükben sem a jogi és szervezeti szabványosítottság, sem a mobilitás technológiája, sem arányuk a nemzeti keretek között élőkhöz képest nem hasonlítható a mai nemzetek feletti világ szereplőjéhez.

A második gyerek már Athénban született, ahol mindketten találtak állást. A németországi rokoni és baráti kapcsolatokat gondosan ápolták, és nemcsak a nagyszülők kedvéért (az ő elkötelezettségük az új család felé elhanyagolható a görög család erejéhez képest), hanem mert értékes számukra a német hátország.

A görög férfiak és az északi nők egymáshoz vonzódása nem újdonság. Ám az említett transznacionális életközösség létrejöttét éppen a tömegesedő turizmus, az olcsó utazás és a kommunikáció tette lehetővé. A német nők emancipálódtak, és még a görögök is befogadóbbakká váltak, ráadásul az EU könnyíti a laza és transznacionális együttéléshez szükséges jogi megoldásokat (állampolgárság, nyugdíj-átírányítás, a végzettségek külföldi elismerése, a munkaerő szabad mozgása stb.).

A nemzetköziesedés nem csupán transznacionális politikai karriert és a család jog nemzetköziesedését jelenti; hakiszen a hagyományos diaszpórákkal szemben leggyakrabban megfogalmazott politikai alapú vádak is értelmüket veszítik a transznacionális világban. A diaszpórákat a nem befogadó társadalmak ugyanis kettős lojalitással vádolták, mintegy „ötödik hadoszlop” tekintették, amellyel szemben indokolt volt a gyanakvás, a távolságtartás, mindenféle jogok megtagadása, gazdasági és egyéb tevékenységük korlátozása. Ha viszont valaki egyszerre lehet diaszpóra- és otthoni politikus, akkor lehetséges egy olyan új világ, ahol a kettős lojalitás gyanúja az új diaszpóra tagjaira talán kevésbé vetül.

A nemzetköziesedő diaszpórapolitika természetesen veszélyeket is rejt magában: az etnocentrizmust, a sovinizmust és a xenofóbiát kitermelő etnikai közösségek migrációs burkainak felerősödését. Míg a haiti migránsok korábban be akartak olvadni az USA lakosai közé, a multikulturalizmus elterjedése idején azonban rájöttek arra, hogy előnyös számukra „fekete franciákként” megkülönböztetni magukat az afroamerikaiaktól (Schiller és Furon, 1999). Felfedezték magukban a haitiit és a reggae-t. Ma Haiti kormánya úgy tekint rájuk, mint tengerentúli lakosaira, még a hivatalos nyelvezetben is álokoni terminusokat alkalmaznak ennek ideológiai leképezésére – főleg „testvéreknek” neveztetnek, akiknek feladata gondoskodni az otthoni „kistestvérekről”.

Mindez a kapcsolatitőke-használatot is felerősítette: mivel sok migráns egyesült államokbeli szerény egzisztenciája az otthoniak szemében a „dollárpapa” státusza, ők lettek a család (ami Haitiban a hozzátartozók nagyon széles körét öleli föl) fenntartói, az amerikai nagybácsik. Ha hazamennek, ünneplik őket, ha nyugdíjasként hazaköltöznek, jól élnek, s még munkát is adnak az otthoniaknak.

Nyírinek a magyarországi kínai diaszpóra kialakulásáról, önszerveződéséről, az anyaországhoz való viszonyáról szóló művei (Nyíri, 1996a, 1996b, 1998, 2000) arról is tanúskodnak, hogy Kína hagyományosan nagy hangsúlyt fektet a diaszpórához fűződő politika kialakítására. Mindez a kínai állam erkölcsi alapjaira, az eleve soknemzetiségű és hatalmas területű birodalmi szervezet összetartását biztosítani hivatott államvallásra, államnyelvre, államlegitimáló összetartozás-tudatra vezethető vissza. Ez aztán egészen konkrét szervezeti formákban és viselkedési szabályokban is testet ölt, például:

- a kínai diaszpóra szervezésére hivatott diaszpóraminisztérium;
- az egyes nemzeti diaszpórák betagozódása a kínai diaszpórák nemzetközi hálózatába, illetve a kínai világkereskedelem egymásba fonódó, de Kínával, illetve az egyes kínai tartományokkal szoros kapcsolatban tartó rendszere;

- „a kínaiak sohasem válhatnak kisebbséggé” elvből (Nyíri, 2000: 83) következő szabály: a világ bármely részén, bármilyen régen élő kínaiakra Kína és a világ kínaiak alkotta közössége úgy tekint, mint a részére, s ami azt a látszólagos paradoxont is megmagyarázza, hogy miként lehet a kivándorlás hazafias tett;
- a kínai közösségek önszerveződésének (káderpolitikájának, a szervezetek egymás közötti kapcsolatainak, az anyaországgal folytatott gazdasági, kulturális és politikai kapcsolattartásnak stb.) minden rezdülése a kínai nagykövetség élénk figyelmé mellett zajlik.

Portes (1997) a vilárendszer-elméleten alapuló magyarázatot ad arra, hogy miért erősödik a transznacionális közösség a mai világban. Noha elfogadja, hogy ebben nagy szerepe van a közlekedés olcsóbbodásának, a telekommunikáció felgyorsulásának és széles körű elérhetőségének, e folyamatok mögött a tőke globalizálódását sejteti.

Ebben a megközelítésben a transznacionális hálózat lényege az, hogy a hagyományos migráns hálózatokhoz képest a transznacionális migráns kapcsolatok nemcsak célzott információszerzésre és -nyújtásra szorítkoznak (mi van otthon, ki jön utánam és mikor, mit küldjek haza?), hanem teljes körű információszerzésre és az otthoni életre vonatkozó folytonos (és nem csupán ceremoniális) részvételre is szolgálnak. Ehhez azonban értelemszerűen sokkal több és gondosabban karbantartott kapcsolatot kell ápolni, mint a korábbi világban.

A migráns hálózatok ugyanakkor a tőkések érdekét szolgálják azáltal, hogy a munkaerő-piaci keresés minden költségét magukra vállalják. Nem kell vendégmunka-program, nem kell toborzás (vagy csak nagyon speciális munkaerő esetében), a munkát keresők a maguk érdekeit követve keresik kapcsolataikon keresztül a munkahelyeket. S mivel a hálózat (mind a virtuális, mind a migrációs burok) a kínálat szemszögéből hatékonyan és olcsón működik, a folyamat önfenntartó, a munkakereső kapcsolatok folytonosan áramlanak.

Az egyidejűleg két világban kumulatíván erősödő kapcsolatok működésére példa az USA-ból hazatelepedett, ruházattal foglalkozó dominikai kisiparosok Puerto Ricóban, New Yorkban és Miami-ban adják el termékeiket, és vásárolják az alapanyagokat (Portes, 1997). Az üzlet tehát mind a beszállítók, mind a vásárlók tekintetében transznacionális. Ezek a vállalkozások kicsi és informális technikákat alkalmazó (az alapanyagokért nem fizetnek vámot, s nyilván a jövedelem után sem nagyon adóznak) transznacionális vállalkozások, amelyek informalitásuk folytán láthatatlanok mind az USA, mind a Dominikai Köztársaság költségvetése számára.

A salvadori polgárháború tömeges menekültáradata is életképes diaszpórát teremtett az USA-ban, ami a polgárháború múltán transznacionális közösséggé alakult át. A menekültek letelepedtek, s az otthoniakkal üzleti (TexMex gyorsétterem, számítógép, videó, videokölcsönző) és támogatói kapcsolatokat építettek ki. Hazai elnevezésük – Távoli Testvér – szép példa a transznacionális kapcsolat kvázi rokoni jelleggel való felruházására (Portes, 1997).

A globalizáció hatására olyan nemzetközi szervezetek is létrejönnek és megerősödnek, amelyek e monopóliumok ellen harcolnak (Evans, 2000). A modern kommunikáció és a nemzetköziesedő jogrend ugyanis lehetővé teszi, hogy a szólás „gondolkodj világméretben, cselekedj helyben” (*think globally, act locally*) ellentétét – „gondolkodj helyben, cselekedj világméretben” – is meg lehessen tenni. A helyi gondok megoldása érdekében nemzetközi kampány szervezhető, és lobbizni lehet a megfelelő kapcsolatrendszer kialakítása és működtetése révén. Így jöhet létre az ún. nemzetközi jogvédő hálózat: a környezet, a nők, a melegek vagy bármi más célból egymással szoros (virtuális) kapcsolatot tartó jogvédők harcos kapcsolatrendszere.

A transznacionális kisvállalkozás elterjedése

Portes és szerzőtársai három latin-amerikai csoportban (salvadoriak, kolumbiaiak, dominikaiak) vizsgálták a transznacionális kisvállalkozások elterjedtségét (Portes, Hatter és Guarnizo, 2001). A transznacionális vállalkozó az ún. transznacionális mezőben tevékenykedik, amely „olyan kapcsolatok hálózata, amelyet bevándorlók és hazai kapcsolataik tartanak fenn azáltal, hogy gazdasági és politikai célokból folytonos oda-vissza mozgásban vannak a nemzeti határokon keresztül” (uo.: 3). A szerzők hangsúlyozzák, hogy ez a jelenség (a diaszpóra léte, a pénzek hazautalása, a hazalátogatás és a láncmigráció együttese, a kereskedők nemzetközi hálózata olyan régi, mint a vándorlás maga) nem új.

Foner (1997) is sok 20. század eleji példát hoz fel arra, hogy a transznacionalizmus nem új jelenség. A századforduló New York-i bevándorlóinak 41 százaléka született külföldön (1990-ben az arány csupán 28% volt). Zömüket olasz és zsidó bevándorlók alkották. Foner megállapítja, hogy a mai transznacionalizmus sajátosságai már ekkor is érvényesültek:

- a bevándorlók küldtek haza pénzt (1900–06 között 12,3 millió pénzutasítványt adtak fel a New York-i postán), és ezek jó része tőkebefektetés volt (föld, vállalkozás, házvásárlás);
- gyakori volt az utazás: 1901–20 között 100 érkezőre 36 távozó migráns jutott, 1970–90 között csak 28;
- a vitorlás hajóhoz képest gyorsabb lett az utazás (gőzhajóval 16-17 nap alatt Nápolyban lehetett teremni),
- a migránsok a két világ munkaerőpiacán egyszerre voltak jelen, amennyiben télen, amikor nem volt munka, hazamentek az otthoni munkákat elvégezni, illetve pihenni;
- diaszpórapolitika is volt, az olasz kormány olyan törvényeket támogatott, amelyek az olasz állampolgárság megőrzésére ösztönöztek.

Portes és szerzőtársai (2001) szerint nem is lenne értelme az új fogalomnak, ha nem lenne a transznacionális mezőnek három, a korábbi migrációs formáktól eltérő vonása:

- az utazás és a kommunikáció minden korábbinál gyorsabb és olcsóbb lett;
- emiatt olyan sokan kapcsolódnak be ezekbe a hálózatokba, hogy ma már az erre a gyakorlatra épülő normák uralják a migrációt, vagyis a migráció kulturális közege teljesen átalakul;
- a kibocsátó országok egyre növekvő mértékben teszik nemzet-, illetve gazdaságpolitikájuk részévé a transznacionális migrációs formát. Ennek jó példája, ahogy a transznacionális vállalkozás a nemzeti fejlesztési tervek részévé válik.

Összehasonlítva a migráns (csak a befogadó országban tevékenykedők) és transznacionális vállalkozó szociológiai jellemzőit, a szerzők megállapítják (1. táblázat):

- a transznacionális és a migráns vállalkozók tevékenységi területei nagyon különböznek. Az előbbiek főleg elektronikus berendezésekkel kereskednek, illetve a bevándorlók és az otthoni közösség közös igényeinek megfelelő szolgáltatásokat végzik. Ezzel szemben a migráns vállalkozók a befogadó társadalom olcsó, bevándorló munkaerőre alapozott igényeit elégítik ki (takarítás, földmunka, kertépítés, javítás-szerelés);

- a transznacionális vállalkozók értelemszerűen többet exportálnak és importálnak, gyakrabban utaznak haza, nagyobb arányban vesznek részt otthoni beruházásokban és politikai egyesületek életében, többen alkalmaznak otthon bémunkást.

1. táblázat: A különböző transznacionális tevékenységben való részvétel gyakorisága a migránsok három típusa esetében (%)

Tevékenység	Migráns bémunkás	Migráns vállalkozó	Transznacionális vállalkozó
Importál	8	10	32
Exportál	7	9	18
Otthon beruház	6	12	18
Otthon ingatlant vesz	21	28	42
Árut szállít (ott) oda-vissza	10	8	24
Van otthon alkalmazottja	0	31	42
Évente legalább kétszer hazautazik	7	17	28
Évente legalább hatszor hazautazik	1	6	15
Elemzés (N)	742	180	276

Forrás: Portes, Hatter és Guarnizo, 2001.

A vállalkozóvá válás okainak elemzése során Portes és szerzőtársai megállapítják, hogy míg a transznacionális vállalkozóvá válás esélyét növelő tényezők között a kibocsátó és befogadó országot összekötő kapcsolati tőke léte meghatározó erejű, addig a migráns vállalkozás esetében a befogadó országbeli kapcsolati tőke növeli, de a kibocsátó ország felé irányuló kapcsolatok csökkentik a migráns vállalkozóvá válás esélyét.

Ebben az összefüggésben érdemes megemlíteni az otavaloí migráns vállalkozók esetét,⁴ ami egyszerre szól a transznacionális kisvállalkozás globális elterjedéséről, a kultúra erejéről és mindebben a migrációs burok pótolhatatlan szerepéről. Már az 1940-es években termeltek a fővárosi üzleteknek, sőt egyes családokból vándorkereskedők keltek útra Equador más részeire és a karibi régió más országaiba. Az első innovátorok családi kapcsolataikon keresztül tettek szert termelési tapasztalatra, indulótőkére, és lettek mára a helyi gazdagok, egyebek között jó helyet birtokolva a Poncho Plazán. A nagyvilág elitjével kialakuló kapcsolataik révén az egész világ megismerte termékeiket, megismerte a nyugati elit. Aztán a hippizmus, majd a multikulturális ízlés felvirágzásával megindult a véletlenül alapuló, az emberi és kapcsolati tőke által fenntartott migrációs burok útfüggő elterjedése a világban.

A jelenség a rokonsági szálak mentén sok kapcsolati tőke bevonásával terjed. Korábban is nagy gonddal őrizték a termelés titkait és az új értékesítési helyek felé mutató gyenge kapcsolatokat. Ezekre épültek rá a gyengébb kötésű

⁴ Lásd David Kyle „Az otavaloí indián kereskedelmi diaszpóra: kapcsolati tőke és transznacionális vállalkozás” című tanulmányát kötetünk második részében.

kapcsolatok, amelyek a jövedelmező termeltetésre, illetve a már jól bejáratott eladási helyeken a költségek csökkentésére voltak alkalmasak.

A transznacionális világtrend

Több példa is igazolja, hogy a migráns hálózatok hatnak a *nemzetközi kereskedelem* szerkezetére. A kínai diaszpóra kapcsolatainak a bilaterális kereskedelemre gyakorolt hatásait vizsgálva Rauch és Trinidadé (1999) megállapítják, hogy a hatalmas és összetartó kínai diaszpórák laza szálakkal összekapcsolódva olyan világméretű hálózatot alkotnak, amely erősen hat a bilaterális kereskedelem növekedésének esélyére. Ennek két mechanizmusa lehetséges: az egyik az információ terjedésének etnikumspecifikus gyorsítása és hatékonyságának növelése, a másik az etnikai közösség szankcionáló ereje, ami visszatartja a kereskedőket a csalástól.

A modell az árukat két csoportba sorolja: homogén áruk, amelyek áralakulását könnyű követni, illetve heterogén áruk, amelyek esetében sokkal több tudás kell az ár, a minőség és az áru fajtája közötti kapcsolat pontos megismeréséhez. A modell kiinduló feltételezése az, hogy ha két országban sok kínai él, az növeli az esélyét, hogy a bilaterális kereskedelemben a heterogén termékek kereskedelme jobban nőjön, mint a homogén áruk két csoportjéé. Míg ugyanis a heterogén áruk esetében nagy, addig a homogén áruk esetében sokkal kisebb mértékben hasznosítható a diaszpóra kapcsolati tőkéje.

A kiinduló modellben kontrollálják a nemzetközi bilaterális kereskedelem méretére ható többi változót,⁵ majd két időpontban (1980 és 1990) becslik a kínai diaszpórák létének hatását. A számítások eredménye az, hogy azon országok között, ahol nagyobb a kínai diaszpóra, a várhatónál nagyobb a bilaterális kereskedelem mérete.

Az etnikai azonosság alapján közelített kapcsolati tőke hatása a nemzetközi kereskedelemre akkor is kimutatható, ha nem a kínai diaszpórára szűkül elemzés. Gould (1994) szerint a migránsok kapcsolati tőkéje – akár diaszpóraszerűen, akár transznacionálisan használják – fellendíti az országok közötti kereskedelmet, mivel a migránsok által összefűzött országokban csökken a kereskedelem tranzakcionális költsége: a befogadó országban megtanulják a migránsok nyelvét, megismerik a migránsok otthoni termékeit. Ehhez még hozzátehető, hogy a migránsok kellően nagy tömege önmagában is megnöveli az országok közötti kereskedelmet: egyfelől a hazaküldött javak növelik az otthoniak fogyasztási kedvét, másfelől az otthon megtermelt javak befogadó országbeli piacainak bővülése révén. A transznacionális termelési mód előnyös a migráns vállalkozó számára (az otthoni bedolgozók megtanulják a befogadó ország igényeinek megfelelő termelési módszereket és nyelvet, megismerkednek a munkaerőpiac szabályaival, és szélesedik a migrációs burok). Persze mindennek a világtrendszer penetrációs elméletének megfelelően elsősorban a befogadó ország látja hasznát, de mivel a migránsok hídszerepet töltenek be, ők is részesednek a haszonból, és a kibocsátó országban maradtak számára is csurran-cseppen valami kevés.

⁵ A GDP relatív nagysága, a két ország közötti távolság, a közös határ megléte vagy hiánya, az azonos vagy különböző politikai-gazdasági blokkba tartozás, a világkereskedelem központi útvonalaitól való távolság, a volt birodalmi kapcsolatok és a nyelvi azonosság megléte vagy hiánya.

Rauch (1996) a nemzetközi kereskedelmet olyan hálózati piacként írja le, ahol a már meglévő kapcsolatok folytatásának nagy az esélye. Az állítás a tranzakcionista modell magyarázatával értelmezhető, miszerint a meglévő kapcsolatoknak nagy a tehetetlenségi ereje. A diaszpórapolitika erre alapozva tudatos kapcsolatitőke-építésre törekedhet. Példa erre a 19. század vége óta létező japán *sogo shosha* szervezet, aminek lényege, hogy az állam szervezi a kis- és középvállalatok nemzetközi kapcsolatait. Sikere (és a magyarázata annak, hogy a sok kísérlet e rendszer lemásolására miért vallott kudarcot más kultúrákban) azzal függ össze, hogy a japán kultúrában nem szégyen az állami „ráségítés” elfogadása. A résztvevők kapcsolatérzékenyek, és ezért nagyon megbecsülik a már kialakult kapcsolatokat.

A másik nemzetközi és nemzeti méretekben is megjelenő és a migrációs burok hatását jól szemléltető mechanizmus a *hazaküldött pénzek rendszere*. Tudjuk, hogy az egyes családok megélhetésében a migránsok pénzküldeményei mindig is meghatározók voltak.⁶

„Lakóhelyünk többszörösen hátrányos helyzetű térség, magas a munkanélküliség, nincs infrastruktúra, beruházás. Ha az ember el is tud helyezkedni, sokszor még a minimálbért sem kapja meg. A szakmunkásképző intézet elvégzése után házasságot kötöttem, és elköltöztem egy nagyobb városba, ahol a szakmámban találtam állást. Két év múlva gyermekünk született. Egyéves volt, amikor elváltam, és visszaköltöztem gyermekemmel a kisvárosi szülői házba. Egy háromszobás családi házban laktunk szüleimmel, nővéremmel és húgommal. A kis gyermekem mellé sokszor jól jött a segítség, az évek során azonban egyre zsúfoltabbá vált ez az otthon, mely már a hazaköltözéskor sem volt ideálisnak mondható. A gyereketeltem után egy közeli élelmiszerboltban sikerült elhelyezkednem, ahol minimálbérért dolgoztam. A fizetésemből ugyan el tudtam tartani gyermekemet és magam, mivel a rezsinék csak töredéke esett rám, félretenni azonban már nem tudtam, tehát a továbblépés lehetősége kilátástalannak tűnt. Gyermektartásra nem alapozhattam, mert a volt férjem mindent megtett azért, hogy ne legyen hivatalos bére, amiből levonhatják. Kezdetben sokat segítettek a családtagjaim, vigyáztak a gyermekemre, kikapcsolódhattam, de egy idő után kezdtek előjönni a generációs ellentétek, főleg a gyerekevelés területén. Anyagilag a szülők sem tudtak támogatni, mert alacsony nyugdíjat, illetve minimálbért kaptak, rajtuk kívül nővérem és én rendelkezünk folyamatos havi keresettel, húgom főiskolai hallgató volt, ezáltal hónapról hónapra élt a család.

Egyre nagyobb vágyat éreztem saját otthon iránt. Szerettem volna, ha ezt egy közeli nagyvárosban sikerül megteremtteni (például Szegeden), mert úgy gondoltam, hogy ott több a munkalehetőség, valamint a gyermekemnek is több és jobb tanulási, sportolási lehetőség adódik. Természetesen az is motivált, hogy már belekóstoltam a „városi” életbe. Gyorsan rá kellett döbennem arra, hogy a havi fizetésemből még ez sem fog megvalósulni. Abban az időben már többen jártak környékünkéből Németországba ápriltól júniusig spárgát szedni. Sok asszonnal beszélgettem erről a boltban, ahol dolgoztam, beszámoltak a munka nehézségeiről, körülményeiről és persze a fizetésről is. 1997-ben Németországban két hónap alatt annyit megkereshettem, mint itthon körülbelül 11 hónap alatt (mára ez lecsökkent kb. öt-hat havi itthoni bérnek megfelelő összegre, mert

⁶ Természetesen ebben sincs semmi új; a belátásához elég, ha a lengyel parasztok századfordulón írott leveleit olvasgatjuk (Thomas és Znaniecki, 2002).

kinn alig volt emelés, itt pedig jelentősen nőtt a minimálbér). Néhány álmatlan éjszaka után, amikor is mérlegettem a jelenlegi helyzetem, illetve a jövőbeli lehetőségeim, döntöttem: előadtam a családban, hogy jövő évtől kezdve megyek spárgát szedni. Munkahelyemen ígéretet kaptam, hogy amikor hazajövök, visszavesznek az eredeti állásomba (ami meg is történt).

Az első nyár után mikor leszálltam a buszról, megkérdezte édesanyám, hogy megyek-e jövőre is. Már akkor egyértelműen azt válaszoltam, hogy persze, hiszen legalább ötször ki kell mennem ahhoz, hogy házat tudjak venni. Az ott megkeresett és tisztán hazahozott pénz mellett itthon tulajdonképpen megszakítás nélkül végigdolgoztam az év többi 9-10 hónapját, ami azt jelentette, hogy az életszínvonalam nem csökkent, ezt a pénzt nem kellett felélnem, hanem félre tudtam tenni a leendő saját házunk vásárlására. Jó érzés volt, hogy van valamennyi pénzem, de az életem nem változott meg, továbbra is dolgoztam a boltban, és következő évben újra mentem spárgát szedni. Azóta öt alkalommal dolgoztam ezen a helyen, és vettem is egy családi házat. A hat éven át tartó spárgaszedési munkával a ház értékének 60 százalékát kerestem meg, 40 százalékot hitelből fizettem ki. Jó érzés látni a lányom szemében a boldogságot, remélem ezzel feledtetni tudom vele azt, hogy iskolás éveiben nem vettem részt az anyák napi műsorokon, nem lehettem ott a tanévzáró ünnepélyen, ahol minden évben könyvjutalomban részesült kitűnő tanulmányi eredményéért. Most már az itthoni fizetésemből képes vagyok fenntartani a családi házat, fizetni a törlesztést, de sajnos felújításra, átalakításra nem telik, ezért idén ismét kimegyek spárgát szedni.” (Mezőgazdasági idénymunkás Németországban)

Ami számunkra itt most igazán érdekes, az a tény, hogy a hazaküldött pénzek egész országokat tartanak életben. Naim (2002) adatai szerint a migránsok hazaküldött jövedelmei teszik ki Nicaragua GDP-jének 24 százalékát, India és Marokkó esetében az arány 19,6, illetve 6,5 százalék. Mexikóban az olajkereskedelem és a turizmus bevételei után a harmadik legjelentősebb jövedelemforrás, Törökországban pedig értéke a külföldi tőkebeáramlás négyszerese.

A nemzetköziesedő informális gazdaság

A következő két példa azt mutatja, hogy a kapcsolatok fontosságát miként értékeli fel az informális gazdaság.

Egy Hongkongban élő indiai származású üzletember Leedsben véletlenül találkozik egy zsidó testvérpárral, akik bizsival kereskednek, és láthatóan jól megy nekik (Rauch, 1996). Levelet ír otthon maradt testvérének, aki kölcsönből olcsón vesz egy rakomány hamisgyöngy nyakláncot. Eladják Rosenbauméknak, és a profittól mindenki olyan boldog lesz, hogy ma ők a londoni zsidó nagybani kereskedők bizsubeszállítói.

A 1970-es években az USA parókakereskedelmét monopolizálták a koreaiak (uo.). Mással nem kereskedtek, más beszállítót nem vettek be maguk közé, csak aki beszélt koreaiul, márpedig ilyenek leginkább csak a koreaiak. A tenger két oldalán egyaránt erős és zárt etnikai enklávét hoztak létre. Otthon olcsón termeltek, és hiteleztek a távoliaknak, az USA-ban egymás között nagy bizalommal adtak-vettek, minőséget ellenőriztek, hiteleztek, vámcsaltak (alulszám-láztak).

Eder (2003) esettanulmányának fontos üzenete az, hogy ugyanazon a piacon⁷ ugyanakkor és ugyanolyan gazdasági helyzetben az eltérő etnikai és társadalmi bázis miatt eltérő kapcsolathálózat jön létre. Ez arra utal, hogy a kapcsolati tőke kialakulása nagyon érzékeny mind az egyéb intézményes és strukturális adottságokra, mind az etnikai-kulturális elemekre.

A Laleli piacon három jól elkülönülő, de etnikailag szolidáris kereskedőcsoport él egymás mellett:

- a balkáni menekültek, akik beszélnek oroszul (a fő vásárlói csoport ma is oroszországi), s akik megőrizték a kilencvenes évekből származó otthoni kapcsolataikat, családi és rokoni termelő háttérüket, s akik az arany- és ékszerkereskedelemből élnek elsősorban;
- az iszlám kereskedők, akik vidéki konzervatív és vallásos migránsok, és kisebb értékű termékeket (ruha, kézművestermékek stb.) forgalmazznak;
- a kurdok, akik a többiek szerint a könnyű pénzt kedvelik (kábitószert, nőkereskedelemt stb.).

Yükseker (2002) ugyanezen a terepen végzett megfigyelései alapján még azt is hozzátehetjük, hogy a kapcsolati tőke felértékelődését fokozza az a tény, hogy a turistakereskedő és piaci kiskereskedő között hosszú távra tervezett és kölcsönös előnyt biztosító bizalmi kapcsolat épül ki. A transznacionális mozgással együtt járó megállapodásoknak nincs jogi érvénye, de még tisztességes maffia sincs, ami kikényszeríthetné a neki kétfelől fizetők között az ügymenet folyamatosságát, hiszen túl kicsik és tömegesek ezek az ügyletek. Mindkét fél keresni akar, tehát kénytelenek bízni egymásban. Rásegítő mechanizmusok vannak ugyan (se túl kicsi, se túl nagy hitel, személyre szóló kedvezményeket sejtető ajándék, szexuális és baráti gesztusok), de ezeket mindenki gyakorolja, tehát nem nyújtanak igazi előnyt. Marad a véletlen: ki melyik üzletbe tévedt be elsőre. A kapcsolat fennmaradását aztán már tulajdoníthatjuk a kapcsolati tőke tehetetlenségi erejének, hogy – ha csak nincs komoly ok a változtatásra (nagyot lehet egy csalással kaszálni, szerelem) – mindenki marad a már ismert kapcsolatra felfűzve.

A bizalom persze összefügg az ügylet hosszú távú jövedelmezőségébe vetett hittel is. A jó profitkilátás a legjobb biztosíték arra, hogy a véletlenül egymásra talált felek teljesítik ígéreteiket. Egy válság azonban hamar szétszakítja azokat a kapcsolatokat, amelyeket csak a biztató jövő reménye tartott össze. Ez megtörtént a Lalelin is, amikor 1998-ban leértékeltek a rubelt. Ekkor kiderült, hogy a „normál ügymenetre” bejártott kapcsolati tőke sokaknak nem volt elégséges befektetés ahhoz, hogy túléljen egy komoly válságot, és nagyon sok kereskedő tönkrement az orosz turisták tartozástörlesztéseinek elmaradása miatt.

---

⁷ Laleli piachely Isztambulban, ami nem azonos a hagyományos Nagy Bazárral. Az 1980-as években a harminc évvel korábban ide menekült bosnyák, bolgár és macedón törökök második generációja alapította ezt az informális piachelyet (Yükseker, 2002). Beszéltek oroszul, így fellendülést hozott számukra a Szovjetunió felzulása, majd szétesése miatt beindult kereskedőturizmus. Ezen a piacon letek egymásra a frissen beözönlő bolgár törökök és anatóliai kurdok.

Itzigsohn (2001) latin-amerikai elemzésekre hivatkozva mutatja be, hogy az informális gazdaság⁸ formális és informális határainak fellazulása és nemzetköziesedése felértékeli a kapcsolati tőkét, lévén az informális gazdaság szereplői külön-külön túl kicsik ahhoz, hogy esélyük legyen bekapcsolódni a határokon átnyúló versenyfolyamatokba.

Az informális gazdaság nemzetköziesedése azért növeli elkerülhetetlenül a migrációs burok szerepét, mert

- az informalitás eleve és minden helyzetben növeli a kockázatot, a határokon átnyúló informalitás ehhez képest is többletbizonytalanságokkal jár, amelynek csökkentésére gyakran a kapcsolati tőke (emberi tőkével keverve) az egyetlen vagy a (rövid távon és látszólag) legolcsóbb megoldás;
- a tőkeszegénység (vagy a meglévő tőkék elrejtésének kényszere) felértékeli az emberi és a kapcsolati tőke szerepét; és végül
- a jellemzően informális tevékenységek (kereskedelem és pénzügyek önmagukban) még a formális gazdaságban is kapcsolatitőke-igényesebbek a gazdaság más ágazataihoz képest.

A munkaerőpiac (tovább) nemzetköziesedése

Vertovec (2002) abból indul ki, hogy a munkaerő-piaci folyamatokban eleve a kapcsolati tőke a legfontosabb allokációs erőforrás. A nemzetközi munkaerő-migráció esetében pedig elkerülhetetlen a migrációs burok felértékelődése. Ennek oka, hogy ilyen helyzetben még több a bizonytalanságot okozó tényező, különösen nehézkes az emberi tőke alkalmazása (a nyelvtudás és a megbízható információ hiánya miatt), és még nehezebb a pénztőkéé (nincs olyan csatorna, amelyen keresztül megbízható információk nyerhetők).

A migrációs burok felértékelődése ellen hat ugyanakkor a korábban már említett és példákkal szemléltetett technológiai fejlődés, amennyiben az interneten való munkakeresés olyan gyors és olcsó, hogy még a személytelenségből fakadó hátrányokat is ellensúlyozza, vagyis a migrációs burok fontosságát – legalábbis az információkeresés és a kapcsolatfelvétel fázisában – csökkenti.

---

⁸ A neoliberais világrendszer által dominált új nemzetközi rendben erre a jelenségre a neoinformalizmus fogalma illik. Ez három eltérő formában valósulhat meg: nemzetközi méretű vállalkozói szigetek alakulnak ki, határon átnyúló bedolgozói kapcsolatok épülnek (akár olyan nagyban is, mint egyes balkáni államok cigarettamultikkal összehangolt szervezett csempészetek) és a marginális munkaerőpiacok nemzetköziesedése (feketemunka nemzetközi migráció formájában – ingázó summások). Idesorolható még a szervezett bűnözés nemzetköziesedése, és ennek etnikai alapokon szerveződő változatai, de a nemzetközi terrorizmus is.

Migrációs burok egy növekvő kapcsolatérzékenyséű világban

A migrációs burok működésére erősen hat az a kultúra, amelybe ágyazva az egyén a céljait választja, életét tervezi és szervezi, személyes kapcsolatainak hálózatát alakítja és kezeli. A következőkben néhány olyan érvet foglalok röviden össze, amelyek közös jellemzője, hogy hatásukra a nagyvilágban egyre elterjedtebbé válnak a kapcsolatérzékeny kultúrák. Tehát érvelésem lényege nem az, hogy a migráció jelensége a mainál szélesebb körűvé válik, ami – a migráció kapcsolattöke-orientáltságát állandónak tételezve – a migrációs burok elterjedésének automatikus növekedésével jár. Olyan érveket sorolok, amelyek a migráció intézményi és kulturális kontextusának kapcsolatérzékenyebbé válása folytán valószínűsíti a migrációs burok felértékelődését a jövőbeli migránsok számára.

Az első két érv korábbiakban bemutatott jelenségek növekvő elterjedésének tételezésén alapul. Ha igaz ugyanis az, hogy a globális kommunikációs technológiák és a migráció transznacionális formáinak jogi, szervezeti és kulturális alapjai növelik a migrációs burok működésének hatékonyságát, akkor – a jelenségekről feltételezve, hogy a jövőben a mainál is elterjedtebbé válnak – nyilván a migrációs burok használatáról is ezt kell feltételeznünk. Márpedig egyfelől a mobiltelefonok, az internethasználat és a fapados repülőgépjáratok statisztikai adatai arra utalnak, hogy a fenti két folyamat eredményeképpen már a mai migráns burok használata is sokkal nagyobb távolságokra, sokkal olcsóbban és gyorsabban alkalmas, mint korábban. Másfelől, noha sokkal kevésbé megbízható tudásunk van a migránsok összetételének trendjéről, illetve a transznacionális lét jogi, szervezeti és kulturális alakulásának üteméről, a rendelkezésre álló sporadikus információ azt sejteti (az ingázó és kétlaki migránsok számának növekedése, valamint a nemzetközi intézmények hatásának növekvő ereje és általános elfogadottsága), hogy hipotéziseim nem megalapozatlanok.

A következő érvcsokor a gazdaság szerkezetében végbemenő növekvő kapcsolatérzékenységet foglalja magában. Olyan változásokra gondolok, mint

- a tömegtermelést részben felváltó kisvállalati csoportok elterjedése sok iparágban és a világ sok részén ipari körzetek és „szilikonvölgyek” formájában;
- a munkaerőpiac flexibilizálódása, ami a hagyományos állást átalakítja időben, térben és szerződés szerint folyamatosan változó (egyenlőtlen) megállapodások folyamává;
- a direkt marketing elterjedése; és
- a piramisjáték-szerű vállalkozások személyes kapcsolatokra épülő működésének terjedése.

A gazdaság kapcsolatérzékenysége növekedése mellett olyan érveket is fel lehet sorakoztatni, amelyek lényege a vezetés különféle funkciói (munkatársak rekrutációja, ellenőrzés, beszállítók kiválasztása, ösztönzés stb.) tranzakcionális költségeinek csökkentése egy olyan világ gazdaságban, amelyben a termelés összköltségeiben a tranzakcionális elemek súlya egyre nő. Ezen érvek paradox módon a gyakorlat változatlanságából kiindulva valószínűsítik a kapcsolatérzékenység növekedését. E szerint a vezetés, amióta világ a világ, kapcsolatérzékeny tevékenység volt, csak éppen egy ideig ezt tompította (vagy kevésbé láthatóvá tette) a modernizálódó állam, a tömegtermelés és a jog uralma, mert amíg ezek jól működtek, addig alternatívát kínáltak a kapcsolatok használatával szemben. Ha

azonban az ezek által kínált megoldások egyre költségesebbek, kockázatosabbak és bizonytalanabbak, akkor a vezetők visszatérnek a „soha el nem hagyott” kapcsolatérzékeny (Macaulay, 1993 [1963]) gyakorlathoz.

Utolsó előtti érvként tételezzük fel, hogy technológiai forradalom ide, ipari övezet oda, vezetési tranzakcionális hatékonyságnövekedés amoda, a világ az országok közötti növekvő egyenlőtlenség, a szaporodó és elhúzódo válságok felé halad. Ha ez így van, akkor az a korábban már megpendített érv, hogy a válsághelyzet növeli a kapcsolatok használatának kényszerét, új értelmet nyer. Ha ugyanis a válsághelyzetek a világ sok részén a mindennapi élet „természetes” részévé válnak, akkor ezekben a kultúrákban nőni fog a kapcsolatérzékenység.

Végül megállapíthatjuk, hogy a kapcsolatérzékenység nagy tehetetlenségű folyamat, amely ha egyszer kialakul, akkor nehezen szűnik meg. Ha ez igaz, akkor belátható, hogy a jövő szép új világában a kapcsolati tőke – s ennek részeként a migrációs burok – nagy jövő elé néz.

Összefoglalóan, ha igaz, hogy az előbb elősorolt tendenciák növelik a jövő globalizálódó világának kapcsolatérzékenységét, akkor ezek egymásra gyakorolt hatását is feltételezhetjük. Tehát például a munkaerőpiac flexibilizálódását könnyíti az otthoni munkát lehetővé tevő számítógépes hálózat infrastruktúrája kiépítésének csökkenő költsége, ami viszont lehetővé teszi a világ másik felén lakó emberek időszakos alkalmazását, ami megismerteti őket egy másik világ munkaerőpiacával és munkakultúrájával, és ugyanakkor olyan nemzetközi szabályozást kényszerít ki, ami a világ bármely részén azonos módon védi az ily módon foglalkoztatottak jogait, s amelynek kijátszására szintén a világ minden vállalkozója azonos módon reagál – eltilkolja a közteherfizetésre kötelezett tevékenység létét, és ezt az informális megállapodást jogászok alkalmazása helyett elektronikus kézfogással helyettesíti.

Hivatkozások

- BACAS, JUTTA LAUTH (2002): *Cross-border marriages and the formation of Transnational Families*. WPTC-02-10, www.transcomm.ox.ac.uk/working_papers.htm
- BARABÁSI ALBERT-LÁSZLÓ (2003): *Behálózva*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- EDER, MINE (2003): *From „Suitcase” Merchants to Organised Informal Trade? The Case of Laleli District in Istanbul*. Manuscript.
- EVANS, PETER (2000): Fighting Marginalisation with Transnational Networks: Counter-Hegemonic Globalisation. *Contemporary Sociology*, Symposium, 230–241.
- FONER, NANCY (1997): What is New About Transnationalism? New York Immigrants Today and at the Turn of the Century. *Diaspora*, 6 (3): 355–375.
- Gould, David M. (1994): Immigrant links to the home country: Empirical implications for U.S. bilateral trade flows. *The Review of Economics and Statistics*, 76 (2): 302–316.
- ITZIGSOHN, JOSÉ (2001): *The Social Bases and Social Limits of Cooperation and Trust in the Informal Economy*. The Center for Migration and Development, Princeton University, Working Paper 01-09f.
- KYLE, DAVID (1999): The Otavalo trade diaspora: social capital and transnational entrepreneurship. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2): 422-446.

- MACAULEY, STEWART (1993 [1963]): Non-Contractual Relations in Business. In MARK GRANOVETTER and RICHARD SWEDBERG (eds.): *The Sociology of Economic Life*. Westview Press, Boulder, 265–283.
- NAIM, MOISES (2002): The New Diaspora. *Foreign Policy*, July/August, www.ciaonet.org/olj/fp/fp_julaug02_nam01.html
- NYÍRI PÁL (1996a): Egyén és közösség: kínai társadalmi szervezetek Magyarországon 1989–1995. In SIK ENDRE és TÓTH JUDIT (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 119–129.
- NYÍRI PÁL (1996b): Magyarország helye a kínaiak világkereskedelmi hálózatában. In SIK ENDRE és TÓTH JUDIT (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 130–138.
- NYÍRI PÁL (1998): „Európa Hongkongja?” Kínai–magyar akkulturáció Magyarországon. In SIK ENDRE és TÓTH JUDIT (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 115–127.
- NYÍRI PÁL (2000): Kivándorolni hazafias? Peking szerepe a kínai diaszpóra identitásépítésében. In SIK ENDRE és TÓTH JUDIT (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest, 82–90.
- PORTES, ALEJANDRO (1997): *Globalization from Below*. WPCT-98-01, www.transcomm.ox.ac.uk/working_papers.htm
- PORTES, ALEJANDRO, WILLIAM HALLER, and LUIS E. GUARNIZO (2001): *Transnational Entrepreneurs: The Emergence and Determinants of an Alternative Form of Immigrant Economic Adaptation*. WPCT-01-05, www.transcomm.ox.ac.uk/working_papers.htm
- RAUCH JAMES E. (1996): Trade and Search: Social Capital, Sohgo Shosha, and Spillovers. *NBER Working Paper Series*, 5618, NBER, Washington, www.nber.org/papers/w5618
- RAUCH JAMES E. and VICTOR TRINIDADE (1999): Ethnic Chinese Networks in International Trade. *NBER Working Paper Series* 7189, June, NBER, Washington, www.nber.org/papers/w718
- SCHILLER, NINA GLICK and GEORGES E. FURON (1999): Terrains of blood and nation: Haitian transnational social fields. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2): 340–366.
- THOMAS, WILLIAM ISAAC és FLORIAN ZNANIECKI (2002): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. 1. köt. Új Mandátum, Budapest.
- YÜKSEKER, DENİZ (2002): Business Relations into/from Gendered Social Relations: Exchange in the Transnational Suitcase Trade Market of Laleli. *New Perspectives on Turkey*, 27, Fall/Winter.
- VERTOVEC STEVEN (2002): *Transnational Networks and Skilled Labour Migration*. WPCT-02-02, www.transcomm.ox.ac.uk/working_papers.htm

Ötödik rész

A MAGYARORSZÁGI MENEKÜLTÜGYI RENDSZER KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE

ADALÉKOK A MENEKÜLTEK, A MENEKÜLÉS ÉS A MENEKÜLTÜGYI RENDSZER SZÜLETÉSÉNEK SZOCIOLÓGIAI JELLEMZŐIHEZ – MAGYARORSZÁG, 1988–1991

Jelen összeállítás a magyar menekültügyi rendszer kezdeteiről és – általánosabban – a rendszerváltás körüli migrációs folyamatok szociológiai sajátosságairól szóló műveken alapul. Az összeállítással egyfelől az volt a célom, hogy a nem könnyen elérhető anyagokat elektronikusan is elérhetővé tegyem, másfelől, hogy egybeszerkesztve jobban láthatóvá váljon az erre a korszakra jellemző képlékenység, rugalmasság, változékonyság, s mindezek eltűnése.¹ Az összeállítás első fejezetében az erdélyi menekültek első hullámának szociológiai sajátosságait mutatom be,² illetve érveket sorakoztatok fel a befogadó társadalom korabeli előítéletesség-növekedésének elkerülhetetlensége mellett.³ A második fejezetben a menekültek két típusát – a határt legálisan és illegálisan átlépőket – vizsgálom, különösen abból a szempontból, hogy migrációjuk rövid távú sikerét mennyire határozta meg kapcsolati tőkéjük, vagyis az őket körülvevő migrációs burok.⁴ A harmadik fejezetben a menekültügyi rendszer korabeli szerkezetét, szereplőit és egyes folyamatait jellemzem.⁵ Végül egy rövid összegzésben próbálom a menekültügy alakulásának néhány fontos jellemzőjét megvilágítani.⁶

¹ Az eredeti szövegeken az érthetőséget segítő magyarázatok hozzáadásán s némi gyomláláson (a lényeges folyamatok megértését nem segítő részek kihúzása, a magyarázatok egyszerűsítése) kívül nem változtattam.

² Eredetileg megjelent: Sik Endre: Erdélyi menekültek Magyarországon. In Andorka Rudolf, Kolosi Tamás és Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1990*. TÁRKI, Budapest, 1990, 516–533, illetve Csepeli György, Sik Endre, Tarjányi József és Závecz Tibor: *Jelentés az erdélyi menekültekről*. TÁRKI Gyorsjelentések. Budapest, 1989.

³ Eredetileg megjelent: Sik Endre: A menekültekkel kapcsolatos előítéletesség növekedésének elkerülhetetlensége a mai Magyarországon. In uő. (szerk.): *Menekülők, vándorlók szerencsét próbálók*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1992, 59–64. /Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1991./

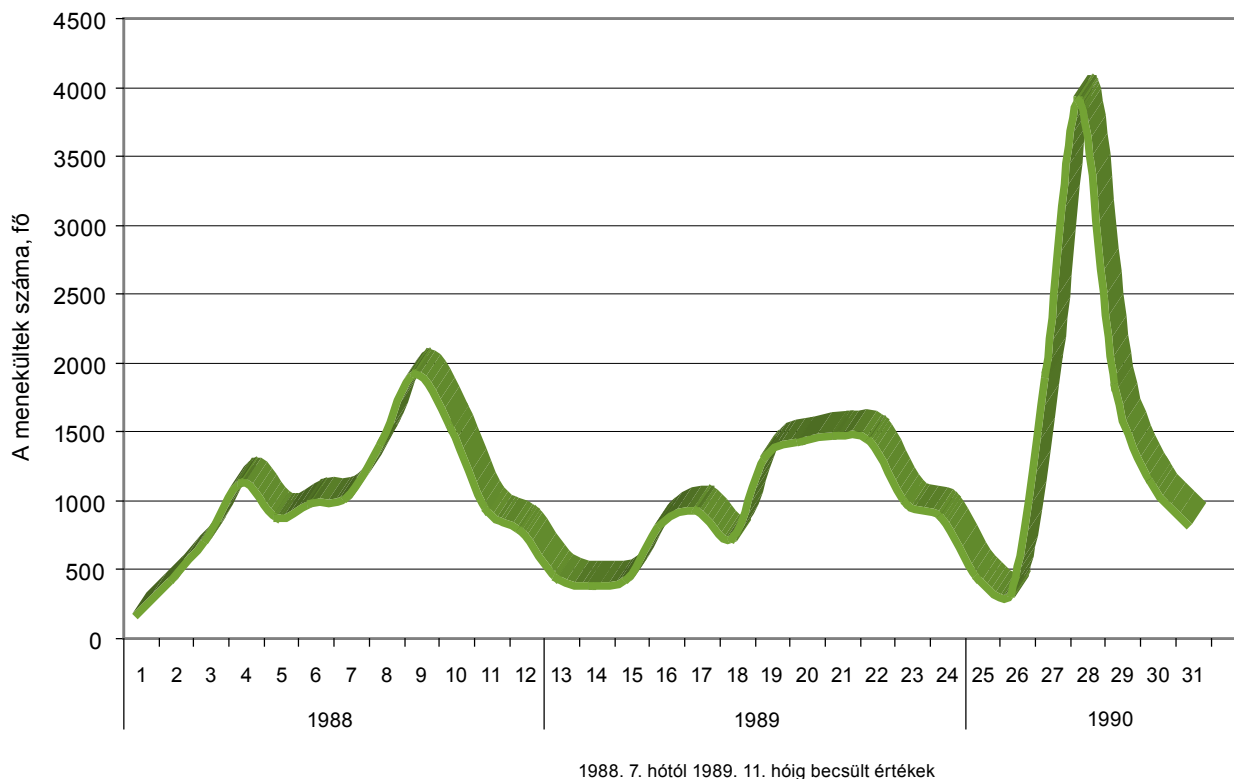
⁴ Eredetileg megjelent: Sik Endre: A társadalmi előnyök rekonverziója a menekülés során. *Szociológiai Szemle*, 1992, 1: 63–74.

⁵ Eredetileg megjelent: Sik Endre: Az erdélyi menekültekkel foglalkozó szociális intézményrendszerről. *Mozgó Világ*, 1989, 12: 32–45.

⁶ Eredetileg megjelent: Sik Endre: A magyar menekültügy születése és felnövekedése – az ártatlanság elvesztése. In Kósáné Kovács Magda és Pető Andrea (szerk.): *Mérleg*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007, 259–269.

Az erdélyi menekültek első hulláma

Az erdélyi menekültek első hulláma 1988-ban indult meg, s 1990 közepéig tartott. A 1. ábrán látható, hogy 1988 januárjában számuk még nagyon alacsony volt, de márciustól havonta már több mint ezer menekült érkezett. Ez az első menekülthullám 1988 októberében tetőzött. 1989-ben a tavasz ismét a menekültek számának gyarapodását hozta, de az egész év során kisebb volt a menekülők száma az előző évinél. Az 1990-es év tavaszának erdélyi eseményei hatalmas menekülőáradatban mutatkoztak meg, de egy hónap múltán a menekülők száma ismét a korábbi nagyságrendhez állt közel. A menekülés Erdélyből tehát megszakítás nélkül, némi szezonális ingadozással folyt 1988 és 1990 között. Az 1990. márciusi–áprilisi hullám ugyanakkor arra utalt, hogy a törekény erdélyi politikai helyzet átmenetileg megnövelte a menekültek számát.

1. ábra: A menekültek száma havonta (1988. január–1990. július)

A menekültek túlnyomó többsége (80–90%-a) az egész időszakban magyar származású volt, de a menekülés első hulláma egyre növekvő mértékben sodort magával nem magyar származásúakat is, s ez az arány erősen megnőtt 1989 folyamán. Az 1990. tavaszi magyarellenes események értelemszerűen szinte csak magyarok menekülésével jártak.

Sem szociodemográfiai összetétel tekintetében, sem a menekülés módját vizsgálva nem találunk lényeges eltéréseket magyar és nem magyar menekültek között. Így tehát az az előítélet, hogy a nem magyarok iskolázatlanabbak a magyar menekülteknél, ellentétben áll a tényekkel. Az, hogy a nem magyarok között nagyobb a határt illegálisan átlépők aránya, azzal függhet össze, hogy rokonlátogató útlevelhez ők nemigen juthattak, de lehet, hogy turistaútlevelet is kevésbé kaphattak, mint a magyar nemzetiségűek. A németek és románok menekülési stratégiája egy ponton eltérő: míg az előbbieket vagy teljes családdal, vagy gyereket hátrahagyva jönnek, az utóbbiak között a házastárs hátrahagyása gyakoribb. Ez a különbség nyilván azzal magyarázható, hogy a németeknek jó esélyük volt teljes családjukat átmenteni Németországba, ezért viszonylag kisebb kockázattal vághattak neki családotól az útnak, illetve bízhattak a gyerekek családdegyesítésen keresztüli megszerzésében. Ugyanakkor a románoknak inkább kellett berendezkedniük arra, hogy hosszabb távon magára maradjon a hátrahagyott családtöredék, és inkább egyvalaki jön előre felderíteni a terepet.

A magyar származású menekültek szociodemográfiai jellemzői

Az „Erdély”-kutatás adatfelvétele 1989 márciusában valósult meg, amikor Magyarországon körülbelül 13 ezer romániai menekült tartózkodott. A kutatás mintavételének alapja a KEOKH (Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság) nyilvántartásában szereplő, 1988. év során Magyarországra érkezett, 18 év feletti menekültek magyar nemzetiségű populációja volt. Az 1367 kitöltött kérdőív megoszlásai minden szociográfiai alapváltozó szerint jól reprezentálják ezt az alapsokaságot.

A menekülők fiatalok, átlagéletkoruk 31 év, kevesebb mint 20 százalékuk idősebb 40 évesnél. Közel kétharmaduk férfi, egyharmaduk nő. A menekültek többsége (53%) középfokú, 8 százalékuk felsőfokú iskolát végzett, és közel négyötödüknek (78%) van szakmája. Nagyon kevés közöttük az olyan, aki nem fejezte be az alapfokú iskolát sem, és ők is elsősorban az 50 év feletti generáció tagjai.

Saját (vagy családi) tulajdonban lévő lakásban lakott a menekültek közel kétharmada. A saját tulajdonú lakások több mint kétharmada (68%) volt két-, három- vagy többszobás, fürdőszobás. A bérlakások terén ez az arány még jobb: a bérlakásokban lakók 78 százaléka lakott két-, három- vagy többszobás, fürdőszobás lakásban. (Más forrásból tudjuk viszont, hogy egy erdélyi lakótelepi lakás szobamérete a magyarországi átlagszoba körülbelül felével vethető össze.) A menekültek 30 százalékának volt Erdélyben autója. Mindez arra utal, hogy a menekültek nem a legelesettebbek közül kerültek ki. Erre utal az is, hogy életszínvonalukat az erdélyi magyarok életszínvonalának átlagával azonosnak, illetve annál magasabbnak tartotta 33, illetve 48 százalékuk.

A menekültek több mint a fele (56%) a Magyarországgal határos két északnyugati megyéből érkezett, Biharból és Szatmárból. A többiek nagy része a magyarlakta erdélyi megyék, Székelyföld és a történelmi Erdély területéről jött, zömük (72%) városi lakos volt.

A menekültek felekezeti megoszlása: 51 százalék református, 43 százalék katolikus. Vallását aktívan gyakorolja 17 százalékuk, az ún. passzív hívők és a nem hívők aránya egyaránt 40 százalék körül mozog.

A menekült lét jellemzői

A menekülés utáni létet alapvetően két tényező határozza meg: *a lakás- és a munkaerő-piaci helyzet.*

A lakáshelyzet alakulásában a menekültté válás első szakaszában alapvető különbséget jelentett, hogy a határt legálisan vagy illegálisan lépte-e át a menekült. A legális menekültek 81 százalékának első szállása rokonnál vagy barátánál volt, s csak 13 százalékuk kezdte menekült életét átmeneti szálláson, nem lakás céljára szolgáló helyen, illetve munkásszálláson. Az illegális menekülteknek ezzel szemben csupán 31 százaléká töltötte a menekülése utáni első éjszakát rokonnál, barátánál, 38 százalékuk első szállása átmeneti szállás volt.

1989-re eltűnni látszanak a kezdeti különbségek. A menekültek „elérik” a számukra a hazai lakáshelyzetben elérhető pozíciót: 39 százalékuk albérletben, 18 százalékuk munkásszálláson, 12 százalékuk ún. szolgálati lakásban lakik. Saját lakással a menekültek mindössze 6 százaléka rendelkezik, ami arra utal, hogy nem igazak azok a hiedelmek, melyek szerint a menekültek a „magyarok” lakáshoz jutásának esélyét csökkentették volna. Annál is kevésbé igaz ez, mert a lakástulajdonok jobbára kistelepülések üresen álló, komfort nélküli házai voltak.

Nemcsak az első éjszakai szállás biztosításában, de a későbbi szállás megszerzésében is nagy szerepe volt a személyes kapcsolatok rendszerének. A menekültek 43 százaléka valamilyen személytől szerzett tudomást későbbi lakóhelyéről. A szervezetek közül a munkahely szerepe a legnagyobb (a menekültek 23%-a), de jelentős a tanácstól (az önkormányzat szocializmusbeli megfelelője) származó információ súlya is (9%). A menekültek az országos standardhoz képest igen komfortos körülmények között élnek, legalábbis ami a lakás fizikai körülményeit illeti. A menekültek 81 százalékának lakásához tartozik fürdőszoba, 77 százalékuk hozzájut állandóan meleg vízhez, illetve 72 százalékuk csatornázott lakásban él. Ennek oka az, hogy a városi albérletek, a munkásszállások, illetve a szolgálati lakások inkább eleget tettek a modern lakásminőség kívánalmainak, mint a vidéki lakásállomány.

A menekültek 96 százaléka aktív kereső, 95 százalékuknak van állandó munkahelye. A házastársakat is a szinte teljes gazdasági aktivitás és a sikeres munkahelyszerzés jellemzi. Eszerint tehát a menekültek dolgozni jöttek Magyarországra, s a munkába állás nem okozott gondot számukra. Az sem meglepő, hogy 86 százalékuk az állami és szövetkezeti szektorban helyezkedett el, hiszen ebben a szektorban volt megtalálható a munkahelyek zöme. Valamivel magasabb a magán- és kisservezeti szektorban elhelyezkedők aránya a 31–40 évesek és a szakmunkások között, tehát akiknek fizikai ereje és szaktudása jól értékesíthető a munkaerőpiacon.

Csakúgy, mint azt a lakásszerzésnél láttuk, a munkahelyszerzésben is nagy volt a személyes kapcsolatok szerepe. A menekültek fele személyes ismeretségen keresztül jutott jelenlegi munkahelyéhez. A menekültek 27 százaléka a barátoktól hallott először jelenlegi munkahelyéről. A munkatársak szerepe a rokonokéval azonos (kb. 10%). A menekültek 9 százaléka maga szerezte jelenlegi munkahelyét, 41 százalékuk szerzett tudomást erről valamely szervezeten keresztül. Ez közel azonos mértékben jelenti a tanácsot, a munkaközvetítőt és a rádió-, tv-hirdetéseket.

Közvetlenül Magyarországra érkezése után alkalmi munkát a második gazdaságban (az informális gazdaság szocializmusbeli változata) a menekültek 23 százaléka, a felvétel időpontjában 18 százalékuk végzett. A közel azonos arány azonban nagyon eltérő gyakorlatot takar. Míg az első időben a megélhetés volt a munkavégzés elsődleges célja, addig a felvétel idejére a menekültek, „megtanulván” a második gazdaság logikáját, a felhalmozásra alkalmasabb pozíciók felé mozdultak el. Erre utal, hogy a kezdeti időhöz képest csökkent a mezőgazdasági napszámot és segédmunkát, viszont nőtt az építőipari és egyéb szakmunkát végzők aránya. Alig változott a háztartási alkalmazottként,

illetve a maszeknál (a szocializmusban engedélyezett magánszektorban) bedolgozóként foglalkoztatottak aránya. (Rendre a második gazdaságban dolgozók 17, illetve 22 százaléka végezte az efféle a munkákat.)

A menekültek háztartásaiban a tartós fogyasztási cikkek aránya a következő volt: autó 16, motor 6, tévé 49, hűtőgép 33, magnetofon 32, mosógép 36 százalék. Az autóval rendelkezés aránya „szabályosan” követi a társadalmi hierarchiát. Legmagasabb az autóval rendelkezők aránya az iskolázottabb, a határt legálisan átlépő, idősebb, családos, korán érkezett, nem fizikai dolgozók, különösen a vezetők, értelmiségiek körében. Ebben a rangsorban egyfelől nyilván az „otthonról hozott” előny nyilvánul meg (autóval csak a legális határátlépés lehetséges, s ez a magasabb iskolai végzettségűekre inkább jellemző), amit másfelől felerősíthetett a menekült lét alatti jobb munkaerő-piaci helyzet, illetve a kapcsolatrendszer, ami egyrészt megtakarításokat tesz lehetővé, másrészt könnyebb (olcsóbb) autóhoz jutást is jelenthet.

A többi tartós fogyasztási cikk elterjedtsége eltér az autonál látott szabályos sorrendtől. A tévé, a hűtőgép és a mosógép aránya alig tér el az egyes foglalkozási réteghelyzetbe tartozók esetében. Ezek inkább a családban élőkre jellemző javak, amelyek léte valamilyen nem szállás jellegű lakásmegoldáshoz is kötődik. Számosságuk a menekülés óta eltelt idő hosszával arányosan alakul, a régebben jöttek közül többen birtokolnak ilyen javakat. Az említett tartós fogyasztási cikkek közül a magnetofon a fiatalabbak, az iskolázatlanabbak és a fizikai dolgozók körében gyakoribb az átlagosnál, ami a „jóság” alacsonyabb árával és divatcikkszerűségével magyarázható.

Mire támaszkodhatott a menekült?

A menekülés egy új élet kezdete. Sok régi erőforrás, amikre a menekült korábbi életében támaszkodhatott, elértektelenedik, illetve nem menthető át a menekülés során. Így egy nagy könyvtár, egy komfortos lakás, egy virágzó gazdaság nem kimenekíthető, vagy az otthoni intézmények ismerete, a barátságok és patrónusi kapcsolatok nem alkalmazhatók az új közegben.

Két „jóság” van, amelyek viszonylag könnyen mobilizálhatók, s ezért átmenthetők a menekülés során: az autó és a pénz. Az előbbit a menekültek 13 százaléka, az utóbbit 40 százaléka hozta magával. Mindkét „jóság” esetében fogalmazhatunk fordítva is: ti. ezek „hozták a menekülteket”. A pénz tette lehetővé az útlevel megszerzéséért vagy a határon való átjutás biztosításáért fizetett vesztegetési kiadás megfizetését. A menekülők negyede tartotta szükségesnek, hogy az átjutás érdekében valakit megvesztegessen. A vesztegetés átlagos összege a vesztegetők köében a korabeli negyedévi fizetésnek megfelelő összeg volt. A legtöbb pénzt a családdal együtt illegálisan menekülők fordították vesztegetésre, akiknek érthetően sokat megért az életveszély csökkentése.

Természetesen nem csak az említett anyagi jellegű javak menthető át az új életbe. Így a kézzel nem fogható, tehát veszély nélkül a határon átcsempészhető erőforrások (a szaktudás és a munkahelyen való eligazodás képessége, az optimizmus és az önbizalom, a kapcsolatteremtés és a hivatalokkal való bánásmód képessége stb.) könnyűszerrel

konvertálhatók át az új helyzetbe.⁷ Ugyanakkor a konvertálás nem megy végbe veszteségek nélkül.⁸ A szaktudás sok eleme nem alkalmazható az új helyzetben, a hivatal útvesztőiben való eligazodás képessége bizony melléfogásokkal járhat. Mégis ezek azok az erőforrások, amelyekre a leginkább számíthat a menekült. Másrészt: a kulturális tőke az a „jóság”, amely – egy átmeneti tanulási időszak után – leginkább segítheti a menekültet az új életben.

Az eddigiekben csupán olyan erőforrásokat vizsgáltunk, amelyek a menekült tulajdonában vannak. Van azonban két olyan erőforrás, amelyek nem sajátjai ugyan a menekültnek, de nagymértékben a segítségére lehetnek; ezek: a személyes kapcsolatok rendszere és a szociális gondoskodás intézményei.

A személyes kapcsolatok rendszere már a menekülés előtt működésbe lépett. Egyrészt a leendő menekült információkat kaphatott ily módon majdani környezetéről, másrészt előre elkezdhette megszervezni menekülés utáni életét.

A menekültek nagy részének volt kapcsolata Magyarországgal már jóval a menekülést megelőzően. A menekültek 68 százalékának volt az elmúlt egy-két évben látogatója Magyarországról, a magasabb iskolai végzettségűek körében még többüknek, 82 százalékuknak. A menekültek felének él rokona vagy barátja más országban, többségük a volt NSZK-ban, Ausztriában és a tengerentúlon (USA, Kanada). Ez az érték is a felsőfokú végzettségűek esetében magasabb az átlagosnál (73%). Továbbá a menekültek az utóbbi egy-két évben átlagosan hétszer jártak Magyarországon,⁹ tehát személyes tapasztalatokat is bőven szereztek, illetve volt módjuk előkészíteni majdani menekülésüket.

A menekülés időpontjában a menekültek 74 százalékának élt Magyarországon rokona, 43 százalékának barátja, tehát a menekültek többségének voltak kapcsolatai a menekülés időpontjában. A rokonokkal rendelkezők aránya közel azonos a menekültek valamennyi csoportjában, a barátok aránya nagyobb a magasabb iskolai végzettségűek között (a felsőfokú iskolát befejezettek 59%-ának volt a menekülés időpontjában baráti kapcsolata).

Abból kiindulva, hogy a kapcsolat a menekült számára eltérő értékű (információinak használhatósága, kapcsolatainak szélessége miatt stb.), illetve segítségnyújtóként eltérő eltökéltségű lehet (mennyire készséges stb.), külön vizsgáltuk azt a rokont vagy barátot, aki mindig Magyarországon élt, a korábban áttelepült vagy a nemrégiben menekült rokonokat, barátokat. A menekültek legtöbb kapcsolata olyan rokonnal volt, aki mindig itt élt (42%), áttelepült rokonokkal 33 százalékuknak, itt élő barátokkal 31 százalékuknak volt kapcsolata. Jóval kisebb a menekült rokonokról vagy barátokról (15% és 14%) és áttelepült barátokról (7%) számot adók aránya.

A menekültek nemcsak eleve meglévő kapcsolataikra támaszkodhatnak a menekülés során, hanem új kapcsolatokat is létrehozhatnak. Nagyon is jogos a feltételezés, hogy a mozgásban lévő, otthonukból esetleg életükben először kimozduló fiatal menekültek kiéhezettek új barátságokra, szerelemre. A menekültek 76 százalékának lett baráti

⁷ Hogy ez sem mentes minden nehézségtől, látható abból, hogy a szaktudás igazolásához szükséges papírokat csak a menekültek 40 százaléka merre/tudta magával hozni.

⁸ Veszteség a pénz konvertálásánál is adódik, hiszen a román lej hivatalosan nem volt átváltható magyar forintra, a fekete piacon pedig a nagy túlkínálat hamar lenyomta az árakat.

⁹ Ez a meglepően magas érték a kishatárforgalom 1980-as években való növekedésével függ össze, amit még a romló magyar-román kapcsolatok sem szüntettek meg teljesen.

kapcsolata itt élőkkel, 58 százalékuknak menekültekkel (is). Az előbbi arra utal, hogy a menekültek beilleszkedése, ha nem is konfliktusmentes, de elég sikeres lehetett.

Az új barátságok aránya a fiatalabbak, a falusi származásúak, a férfiak és az illegális határátlépők körében magasabb az átlagosnál, vagyis a nagyobb kockázatú csoportok barátkoztak könnyebben.

A házastárral nem együtt menekülők közel fele (46%) hozott létre partnerkapcsolatokat. E kapcsolatok közel felében (46%) menekültek találtak egymásra. A házastárs későbbi Magyarországra érkezése viszont zömében (70%) helyreállította a házasságot. Ezek az adatok is arra utalnak, hogy a menekültek sikeresen találják meg helyüket a befogadó társadalomban, s ugyanakkor létezik egyfajta diaszpóra-szubkultúra, amit szerelmi kapcsolatok is erősítenek. Nem okozunk meglepetést, hogy a partnerre lelők nagyobb arányban fordulnak elő a fiatalabbak (a 30 év alattiak 57%-a) és a nők (52%) körében, akiknek esélye a házassági piacon értelemszerűen a legjobb, illetve hogy a később érkezettek esélye a partnerkapcsolatra gyengül.

A menekültek zöme kapott segítséget kapcsolataitól (1. táblázat), leginkább a menekülést követő első időszakban. E tekintetben nincs jelentős eltérés a menekültek egyes csoportjai között. Csupán a vezetőik, értelmiségiek csoportja különböztethető meg a minta átlagától – közülük többen és több csatornán keresztül kaptak segítséget.

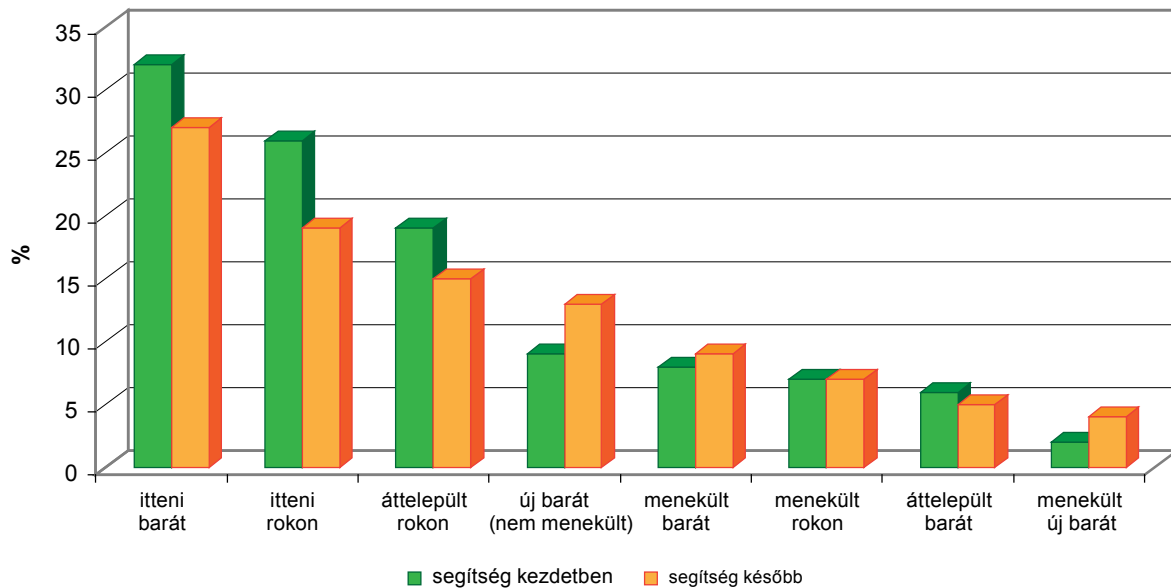
1. táblázat: A menekülés után közvetlenül és később segítséget adó kapcsolatok száma (%)

Segítséget nyújtó kapcsolat	A menekülés után	
	közvetlenül	később
Nem volt kapcsolata	22	30
Egy kapcsolata volt	53	47
Két kapcsolata volt	20	18
Három vagy több kapcsolata volt	5	5
Összesen	100	100

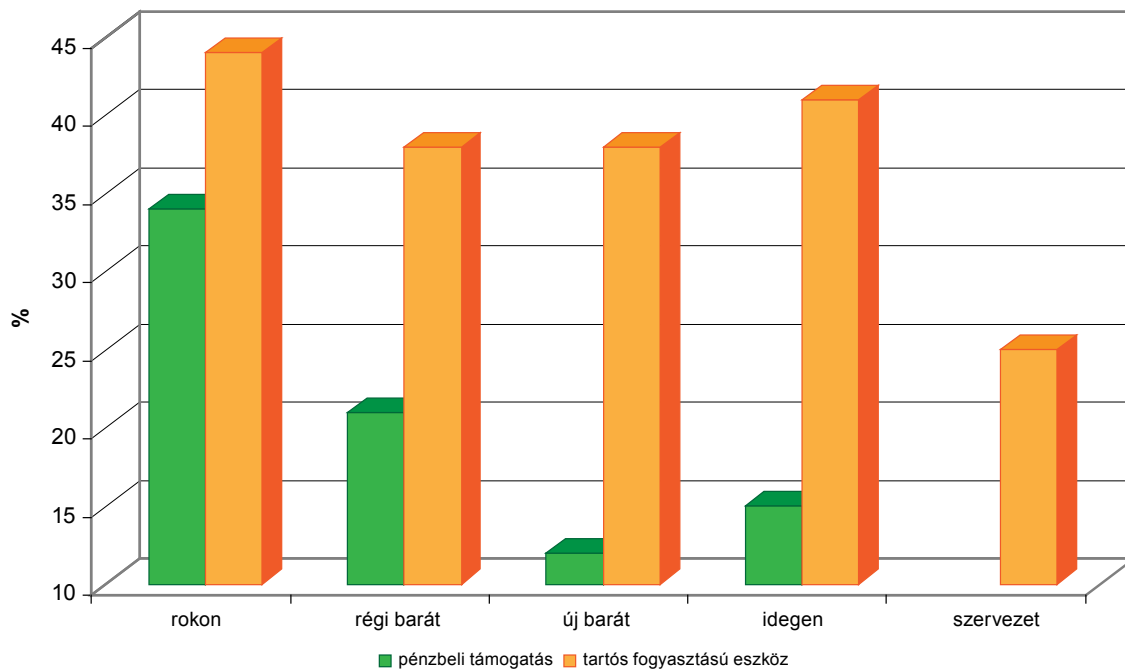
Mint a 2. ábrán látható, a mindig Magyarországon élt barátok és rokonok voltak a menekültek számára elsősorban a segítség forrásai. Ennek nyilvánvalóan az lehet az oka, hogy ezek a kapcsolattípusok hasznosabbak a menekültek számára, mint a kevesebb erőforrással (lakás, helyismeret, anyagiak, személyes kapcsolatok a helybeliekkel stb.) rendelkező áttelepültek vagy menekülttársak.

A 2. ábra azt is jelzi, hogy a segítségnyújtás inkább a menekülés első fázisára jellemző. Az idő múlásával lankadt ez a tevékenység, vagy mert „kifáradtak” a segítők, vagy mert a menekült sem akart hosszabb ideig támaszkodni rájuk, valamint mert létrejöttek új kapcsolatok (lásd az ábra többi oszlopát, amelyek esetében a későbbiekben inkább nő a segítségadás gyakorisága).

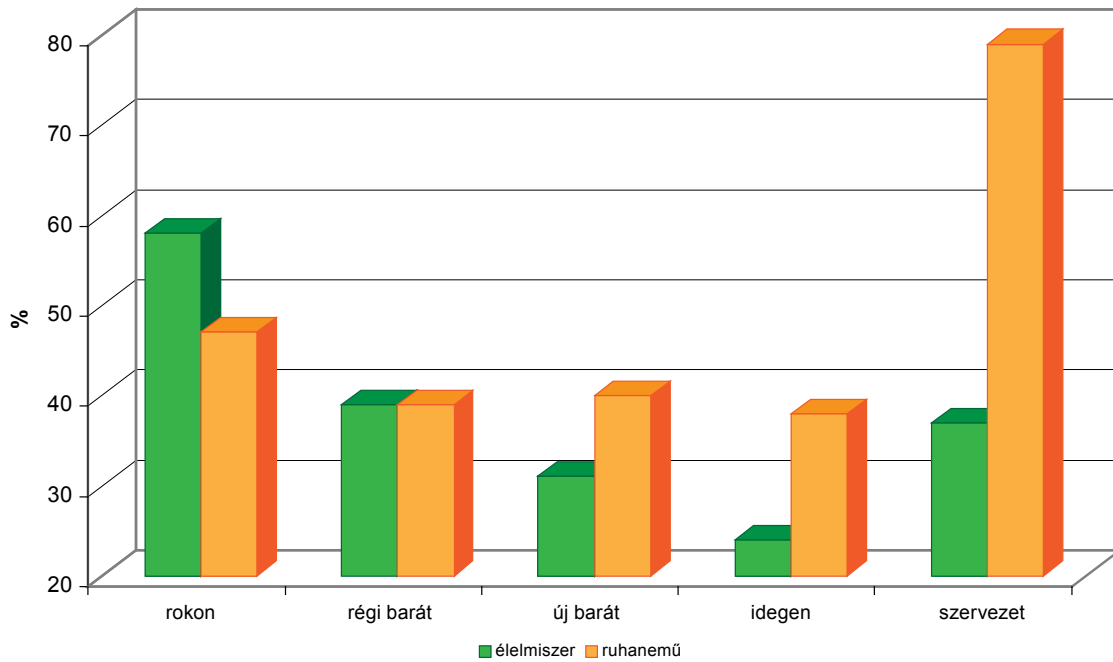
A segítségnyújtás módja a kapcsolat típusától is függ. A 3–5. ábrákon látható, hogy a pénz és a nagyobb értékű anyagi javak, a kisebb értékű természetbeni segélyek, illetve a nem anyagi természetű segítség nem teljes mértékben származott a kapcsolatrendszer ugyanazon részeiből.

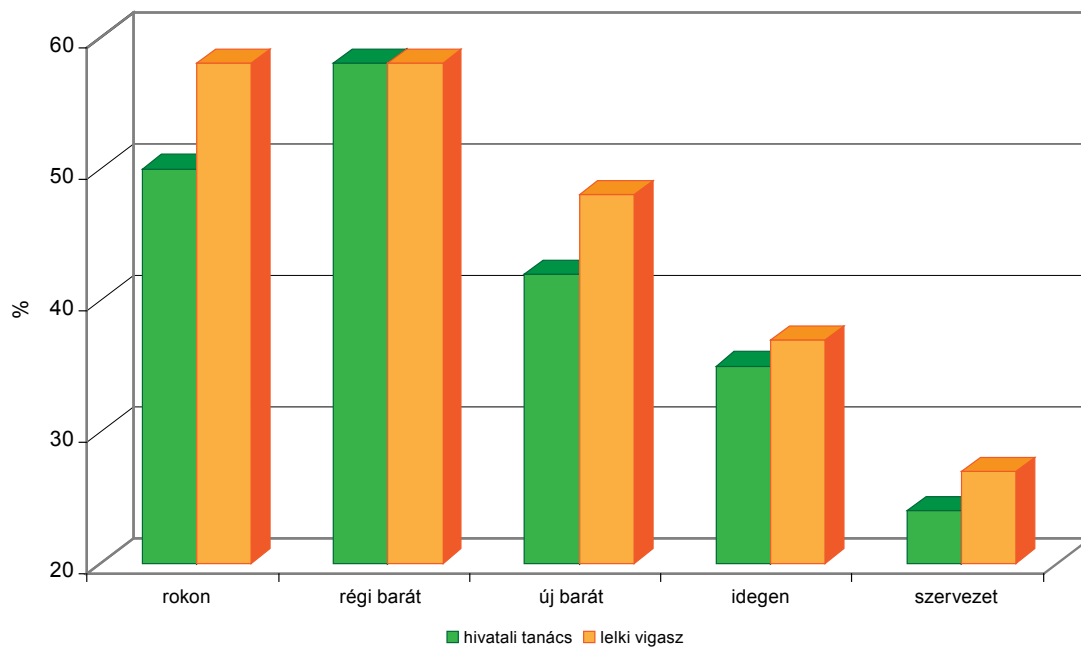
2. ábra: A segítségnyújtás aránya kapcsolattípusonként a menekülés után közvetlenül és később (%)

3. ábra: Pénzbeli segítséget és tartós fogyasztási eszközt kapott menekültek aránya kapcsolattípusok szerint (%)

4. ábra: Élelmiszert és ruhát kapott menekültek aránya kapcsolattípusok szerint (%)

5. ábra: Hivatali tanácsot és lelki vigaszt kapott menekültek aránya kapcsolattípusok szerint (%)

Míg pénzsegély elsősorban a rokonoktól vagy a régi barátoktól, tehát az erős kapcsolatok felől érkezett (a menekültek mintegy harmada, illetve ötöde számára), addig (főleg használt) tartós fogyasztási cikket a menekültek körülbelül fele a kapcsolatrendszer bármely részétől kaphatott.

Élelmiszerhez az erősebb kapcsolatok felől a gyengébbek felé haladva egyre kisebb arányban jutottak a menekültek, ami nyilván nem a segítség értékével, hanem inkább intim természetével függhet össze. Ezzel szemben ruhanemű a kapcsolatrendszer bármely szegmenséből érkezhettek, s ebben a szervezetek használtruha-forrásaival nem vetekedhetett a személyes kapcsolatrendszer.

Tanácsban és lelki támogatásban viszont eltörpül a formális szervezetek szerepe a személyes kapcsolatrendszeréhez képest. Mindkét nem anyagi segítség elsődleges forrása a régi barátok köre, akikével csak a rokonság szerepe ér fel. Ugyanakkor még idegenektől is kapott tanácsot és lelki támogatást a menekültek több mint harmada, ami arra utal, hogy a menekültek első hulláma segítő befogadói közegbe érkezett.

Az erdélyi menekültek esetében a szociális gondoskodás intézményrendszere nem csak a hagyományosan szociálisnak tekinthető szervezeteket foglalta magában, hiszen a vizsgált időszak elején a menekültek nem a szociális gondoskodás hiányától, hanem a közigazgatási szervek részéről való fenyegetettségtől szenvedtek leginkább.

Ahhoz, hogy a menekült legalizálja magyarországi helyzetét, ideiglenes tartózkodásra szóló igazolványt kellett beszereznie. A határátlépés módja meghatározó abban, hogy ki mennyi idő alatt szerezte meg az ideiglenes tartózkodási engedélyt. Akik útlevél nélkül jöttek, ezt nagyon hamar megtették, átlagosan két nap alatt. Az útlevéllel érkezőket az útlevélük érvényességének ideje alatt nem sürgette az idő, és nem is hamarkodták el a döntést, többnyire két hét múltán kértek tartózkodási engedélyt. A később érkezők jellemzően hamarabb mertek okmány iránti kérelmükkel a „szervekhez” fordulni. Az 1987 telén menekültek még 22 napot, míg az 1988 telén jövők már csak átlagosan 11 napot vártak.

Az ideiglenes tartózkodási engedélyt a hatóságok első alkalommal 1–6 hónap közötti időtartamra adták ki. A legtöbb menekült először maximum egy hónapra kapott engedélyt (40%), harmaduk hat hónapra, a többiek jellemzően két-három hónapra. Ahogy telt az idő, úgy lettek a hatóságok engedékenyebbek; minél később érkezett valaki, annál nagyobb volt az esélye, hogy hosszabb időre szóló engedélyt kapjon.

A menekültek és a szervezetek viszonyát a következők jellemzik:

- a menekültek átlagosan öt szervezettel kerültek kapcsolatba;
- egy-egy menekült (illetve háztartása) átlagosan négy esetben kapott pénzbeli segílyt.¹⁰

Természetesen a fenti átlagoktól a menekültek egyes csoportjainak átlagai eltérnek. Az átlagosnál kicsit többször és többet kapnak a szervezetektől az illegális, a gyerek(ek)kel érkező, a problémákkal küszködő, a személyes kapcsolatokkal nem rendelkező menekültek, illetve azok, akik 1988 tavaszán, nyarán vagy telén érkeztek Magyarországra.

¹⁰ A vizsgálatban 12 szervezettel kapcsolatban (lásd a 2. táblázat első oszlopát) tettünk fel kérdéseket. Az „egyéb egyházak” közé sorolódott az evangélikus, az unitárius és a baptista egyház. A „követségek” valamennyi követséget, az „egyéb szervezetek” kategória pedig az összes többi, menekültek által felkeresett szervezetet foglalja magában.

Ebből a felsorolásból egyfelől az a közhely olvasható ki, hogy azok a csoportok keresik fel legtöbbször a szervezeteket, amelyek leginkább ráutaltak azokra. Másfelől azonban az is sejthető az adatok alapján, hogy a szervezetek maguk is megfelelnek ezeknek a kívánalmaknak, és működésük olyan prioritásokat, szociális elveket tartalmaz, amely a menekültek közül a rászorultabbaknak kedvez, s bár ez így „természetes”, mégsem mondható közhelynek.

A 2. táblázatban bemutatjuk, hogy a menekültek milyen arányban kerültek kapcsolatba a vizsgált szervezetekkel, s hogy milyen gyakorisággal kaptak segítséget tőlük.

2. táblázat: A segítő szervezetekkel való kapcsolat jellemzői szervezetenként (%)

Segítő szervezet	Volt kapcsolata (a teljes minta %-ában)	Pénzsegélyt kapott (a kapcsolattal rendelkezők %-ában)
Magyar Vöröskereszt	88	81
Tanács	85	63
Református egyház	66	53
Egészségügyi intézmények	55	0
Katolikus egyház	44	35
Munkaerő-közvetítő	41	0
Szakszervezet	33	15
Egyéb egyházak	13	9
Menedék Bizottság*	7	2
Egyéb szervezetek	7	4
Követségek	6	0
MDF**	5	0

* Korabeli (1988 elején alakult) nem kormányzati szervezet, melynek célja a romániai menekültek támogatása volt.

** A Magyar Demokrata Fórum az 1990-es választások majdani győztese, amely ekkor alakult, s igen aktívan lobbizott a romániai menekültek ügyében.

A menekültek zöme szükségképpen kapcsolatba került a Magyar Vöröskereszttel és a tanáccsal (ma önkormányzat). Ez nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy e két szervezet a segélyezésnek és a hivatalos ügyek intézésének központi szervezetei. A menekültek kétharmadának volt kapcsolata a református, közel felének a katolikus egyházzal, amelyek a „nem állami” szféra legnagyobb és legszervezettebb, segélyeket is osztó szereplői. Hasonló súlya volt a menekültek életében az egészségügyi intézményeknek, a munkaerő-közvetítőnek, valamint kisebb a szakszervezeteknek. A többi „egyéb szervezet” súlya kicsi, ami természetes is, hiszen általában ezek részben kevés erőforrással rendelkező, részben alakulófélben lévő szervezetek voltak.

A menekültek egyes csoportjait vizsgálva az „állam” szerepe az átlagosnál nagyobb a munkások, a gyermekek, az illegális határátlépők (az előzőkkel összefüggésben a legfiatalabbak és a 31–40 évesek, illetve az alacsony iskolázottságúak) körében. Az egyházak súlya átlag feletti a legidősebbek (nyilván a vallásosabbak), a 21–30 éves,

a középfokú végzettségű, a gyermektelen és a legális menekültek esetében, illetve azok körében, akiknek nincsenek személyes kapcsolataik, vagy ha vannak is, nem kapnak a révükön segítséget, tehát a családjukból kiszakadt, társaságihiánytól szenvedő fiatal „felnőttek” esetében.

A befogadó társadalom és a menekültek

Hogyan alakult a menekültek és a befogadó társadalom viszonya? A menekültek viszonya a befogadó társadalomhoz ambivalens. A menekültek 47 százaléka említette, hogy kapott segítséget idegenektől (például hivatalok ügyintézőitől, önkéntes segítőtől). Ők fontos szerepet játszanak a menekültek életének könnyítésében, beilleszkedésükben, lakásra, munkahelyre, alkalmi munkára találásuk során. Ugyanakkor a menekültek 40 százaléka említett valamilyen rosszindulatú, ellenséges élményt az idegenek részéről. Ezek többsége (53%) sértés, „lerománózás”, általánosságban az idegenség, a „másság” kinyilvánítása. Az említések körülbelül negyede (ami a teljes minta kb. tizedének felel meg) hivatkozik olyan megjegyzésekre, amelyek azt mutatják, hogy az idegenek a menekülteket bűnbaknak tartják a munkaerőhelyzet, a lakáshelyzet vagy az életszínvonal romlása miatt. Ennél is kevesebben említettek olyan eseményt, ahol menekült létük fizikai támadásnak vált okává.

A fenyegetettségérzet az átlagosnál gyakoribb a magasabb iskolázottságúak esetében (47%), akik talán érzékenyebbek erre. Nem változott az ellenségességérzetet említők aránya a vizsgált időszakban, ami arra utal, hogy a menekültek nem érzékelik úgy, hogy a befogadó társadalom részéről növekedne az ellenségesség irányukba.

Korábban már láttuk, hogy a menekültek nagy részének voltak és még többjüknek vannak személyes kapcsolatai a befogadó társadalom tagjaival. Értelemszerűen fordított irányból tekintve e kapcsolatok sokkal kisebb arányúak, ti. a sokkal nagyobb „magyar” társadalom kisebb részének (19%) van személyes kapcsolata a menekültekkel. Hasonlóan kicsi (15%) a magyar társadalomnak az a szelete, amelyet személyes kapcsolat köt Erdélyhez. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a befogadó társadalom és a menekültek közötti kapcsolatok is zömmel „lazák”,¹¹ és hogy a menekülteknek segítséget nyújtók, illetve számukra adományozók aránya sem magas (7%, illetve 17%), megállapítható, hogy a magyar lakosság felől nézve a menekültek közvetlenül alig „vannak jelen”.

Jól kifejeződik ez abban az összefoglaló tipológiában, amely a menekültek személyes ismeretét, a részükre tett felajánlások és a személyes segítségnyújtás arányait foglalja magában. E szerint a magyar lakosság 67 százalékának semmi köze nincs a menekültekhez (nincs ismerőse a menekültek között, és felajánlást sem tettek számukra), további 11 százalékuk ismer menekülteket személyesen, de nem tesz értük semmit. A fennmaradó 13, illetve 9 százalék ismeretlenül adományozott, illetve ismerősként segített a menekülteknek.

A menekültekkel személyes kapcsolatban álló magyarok a minta átlagánál fiatalabbak, iskolázottabbak, jobb anyagi és lakáskörülmények között élnek, és magas az egy főre jutó jövedelmük is. Másként: a mai magyar társadalom relatíve jobban élő, aktív része áll közvetlen kapcsolatban a menekültekkel. Az, hogy a kapcsolatokban a fiatalabbak szerepe nagy, nyilván azzal függ össze, hogy a menekültek zöme is fiatal. Ennek köszönhető a munkatársi és egyéb ismerősi kapcsolatok dominanciája. Az előbbieket jellemzik a felajánlást tevők és a segítséget nyújtók körét is.

---

¹¹ A kapcsolatok zöme távoli ismeretség vagy munkatársi kapcsolat. A „magyarok” 6%-ának van csupán rokona, 14%-ának barátja a menekültek között.

Mármost ami a befogadó társadalomnak Erdélyről és a menekültekről alkotott véleményét illeti, a magyarországi közvélemény a romániai magyarság megmaradási esélyeit nagyon kedvezőtlennek tartja. Egyharmaduk (32%) a leg-súlyosabb végkifejletre, a kisebbségi lét megszűnésére, a beolvadásra számít. Ennél valamivel többen (39%) úgy vélik, hogy az erdélyi magyarok sorsa a fogyás lesz. Csak egy kisebbség (13%) reméli, hogy a magyar nemzetiség aránya nem változik. Növekedésre mindössze 2 százalék gondol (15% nem tudott választ adni a kérdésre).¹²

A „magyarok” kisebbsége (25%) véli úgy, hogy minden Romániából menekültöt feltétel nélkül be kell fogadnunk, bármennyien is jöjjenek. Kétharmaduk (65%) szerint meg kell válogatnunk azokat, akiknek megengedjük, hogy bejőjjenek. Mindössze egy elenyésző kisebbség (3%) mondta, hogy senkit ne engedjünk be. A társadalmi-demográfiai jellemzők kevésbé differenciálják a befogadásra vonatkozó vélekedéseket. Csak a diplomások véleménye tér el kisebb mértékben az átlagostól: valamivel toleránsabbak, kevésbé állítanának feltételeket.

Ami a szigorúbb bevándorlás megokolását illeti, legtöbben a közbiztonságot szem előtt tartva állítanának kritériumokat. A válogatással egyetértők 69 százaléka említette nemkívánatos személyként a bűnözőket, a büntetett előéletűeket, 35 százalékuk a lumpeneket, a „lógósokat”. Ugyanekkor azoknak az aránya, akik nemzetiségi alapon szelektálnának az ide menekülők közül: 18 százalék a románokat, 15 százalék a cigányokat tartaná távol az országtól. Aránylag kevesen említették (a válaszadók 9%-a) a besúgókat, a román titkosszolgálat embereit. A bűnözők idemenekülését a közép- és felsőfokú végzettségűek, a 40 évesnél fiatalabbak, a Securitate-ügynökökét az értelmiségiek ellenzik a legnagyobb mértékben. A nemzetiségi kritériumok érvényesítését az alacsony iskolázottságúak tartják a legfontosabbnak, de a szakmunkások egy része is azok közé tartozik, akik a románokat nem szívesen látnák az országban.

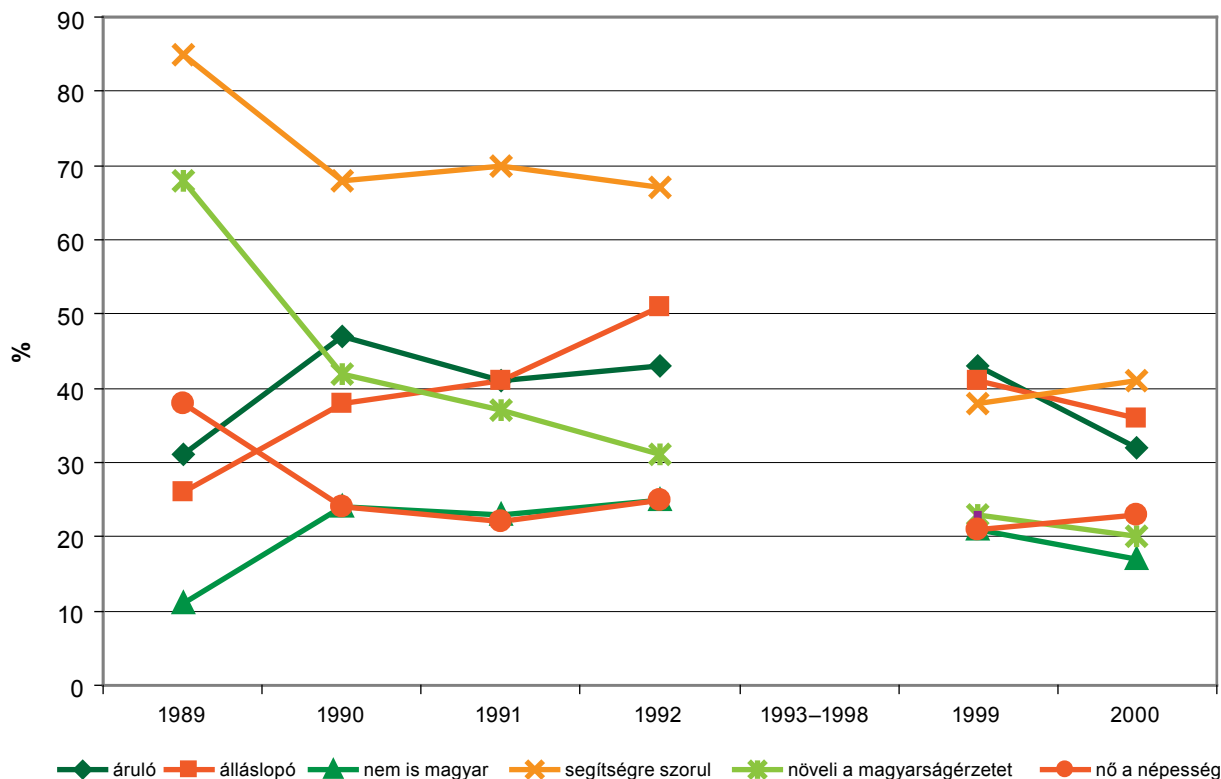
A 6. ábra a menekültekhez kapcsolódó pozitív és negatív előítéletek elterjedtségét mutatja.

1989-ben a közvélemény szinte egyértelműen elutasította azt az előítéletes megfogalmazást, hogy a „menekültek felesznek mindent”. Két, a nemzeti azonosságra vonatkozó állítás esetében („az itt élő magyarokban is erősítik a nemzeti érzést”, illetve „nem is igazán magyarok”) a menekültek kedvező megítélése a domináns. Ugyancsak pozitív megközelítés hangsúlyozódik a segítségnyújtást indokoló helyzetértékelés esetében is.

Valamivel kedvezőtlenebb a menekültek iránti hozzáállás a munkahelyek elfoglalására utaló vélemények terén („elveszik az itt élő magyaroktól a munkahelyeket”). Az alacsony iskolázottságú, szakképzetlen munkások azok, akik az átlagosnál nagyobb arányban osztják ezt a nézetet. Annak ismeretében, hogy a menekültek többsége szakmunkás, említésre méltó, hogy az itthoni szakmunkások semmivel sem hajlamosabbak ezen álláspont elfogadására, mint mások. Feltehetően nem érzékelik környezetükben a menekültek munkába állásának hátrányos következményeit. Ugyanakkor azok a kérdezetek – függetlenül attól, hogy melyik foglalkozási csoporthoz tartoznak –, akik elképzelhetőnek tartják, hogy elbocsátják őket a munkahelyükről, valamivel erősebben hajlanak arra, hogy elfogadják a megfogalmazott állítást. Az idős – elsősorban a falvakban élő – nők körében szintén az átlagosnál gyakoribb a menekülteket a munkanélküliséggel kapcsolatba hozó véleménnyel való egyetértés.

¹² Az erdélyi menekültek körében hasonló ítéleteket kaptunk. Beolvadás: 36%, fogyás: 40%, megmaradás: 14%, növekedés: 5%, bizonytalan: 5%.

Forrás: Csepeli és Sik (1995), TÁRKI OMNIBUSZ 1999. július, 2000. április.

6. ábra: Az erdélyi magyarokkal kapcsolatos nézetek, 1989–92 és 1999, 2000 (%)

Az erdélyi magyarokkal szembeni befogadókészség hamar megkopott. A kezdeti lelkesedés múltán az erdélyi magyarok megítélése a közvéleményben rosszabbodott. 1998 és 1990 között megnőtt a negatív véleményekkel egyetértő és csökkent a pozitív véleményekkel egyetértők aránya.

1990 és 1992 között a negatív véleményt megfogalmazók, illetve a népességszámra gyakorolt pozitív véleményt vallók aránya vagy alig változott, vagy a negatív vélemény erősödött (munkaerő-piaci félelem), illetve a pozitív vélemény gyengült (a nemzeti érzés növekedése). E két jelenség felfogható az ún. „jóléti sovinizmus” terjedése bizonyítékának, amihez ugyanakkor nem társul növekvő idegenellenesség.

Az évezred végére a negatív megítélések elterjedtsége csökkent, az értékek az 1989. évi legkedvezőbb állapothoz közelítettek, a pozitív vélemények elterjedtsége egy kivétellel (magyarságérzet növelése) nőtt, de messze elmaradt az 1989. évi euforikus állapotot tükröző értékektől.

A menekültekkel kapcsolatos előítéletesség növekedésének elkerülhetlensége

1. Az erdélyi magyar származású menekültekkel szembeni előítéletesség mértékének 1989 és 1990 közötti növekedésének oka nem lehet a menekültek számának gyors ütemű növekedése, hiszen 1990 elején a menekültek száma csökkenő félben volt (lásd 1. ábra).
2. Ha viszont nem volt objektív alapja annak a félelemnek, hogy a menekültek komolyan ronthatják az állampolgárok életszínvonalát, akkor a növekvő ellenérzések magyarázata a mindennapi ítéletalkotás sajátos modelljében rejlik. Ez röviden a következőképpen fest. Az emberek a hétköznapokat nem sokváltozós és dinamikus modellek, hanem „jó-rossz” típusú sztereotípiák alkalmazásával igyekeznek a maguk számára érthetővé tenni. Az ilyen egyszerű modellnek értelemszerűen nem célja hosszú távú, többdimenziós és dinamikus jövőkép felvázolása, ehelyett rövid távon egyszerű magyarázatot igyekeznek adni a történésekre.
3. Hogyan működik ez a sztereotip gondolkodási modell a menekültekkel kapcsolatos vélemények formálása során? Elemzésem kiindulópontja az a feltételezés, hogy az állampolgár előbb vagy utóbb felteszi magának a kérdést: „*Jó vagy rossz nekem az, hogy menekülteket fogad be az ország?*” Azt, hogy a kérdés megfogalmazódik az emberekben (annak „természetességén” túlmenően) az teszi valószínűvé, hogy a megélhetési gondok szaporodása érzékenyíti az állampolgárokat az ilyen és hasonló potenciális konfliktusok felismerésére. Ugyanakkor, ha igaz az a feltételezésem, hogy a sztereotípiák határozzák meg a gondolkodást, akkor a kérdés duális (jó-rossz) megfogalmazású, rövid távú és leegyszerűsítő is lesz. Másként a mindennapi gondolkodás a menekültek megjelenésének rövid távú és kézzelfogható hatásait veszi csak figyelembe a válaszadás során.
4. Márpedig rövid távon és közgazdasági szempontból a menekültek az állampolgár számára nem termelő fogyasztót jelentenek. Hogyan fest a mindennapi gondolkodásban az a közgazdasági (input-output) modell, amely a menekültet nem termelő fogyasztóként látta? Vegyünk egy időpontot (t_1), amelyben menekültek jelennek meg egy adott országban. Ebben az időpontban az adott ország GDP-je X_1 értékkel egyenlő, amit a t_1 időpontot megelőző P_1 időszakban állítottak elő. A menekültek értelemszerűen nem vehettek részt X_1 előállításában, hiszen P_1 megelőzi t_1 -et. Ugyanakkor a t_1 időponttól kezdődő P_2 időszakban a menekültek is fogyasztani fogják az adott ország javait, amely magában foglalja X_1 -et és a P_2 időszakban a megtermelt GDP-t (X_2). Mármost a t_1 időpontban és a P_2 időszak kezdeti szakaszában a menekültek fogyasztása minden valószínűség szerint meghaladja GDP-növelő tevékenységüket (feltételezve, hogy fogyasztásukat nem nemzetközi alapok finanszírozzák, illetve hogy nem gazdasági tehetőség alapján szelektált bevándorlókról van szó).
5. Következésképpen rövid távon a menekültek veszteséget jelentenek az X_1 GDP-t megtermelt hazai népesség számára. Tehát rövid távon és csak a közvetlen gazdasági hatásokat figyelembe véve a mindennapi gondolkodás input-output modellje helyesen képezi le a valóságban végbemenő folyamatot. Márpedig e modell kellően egyszerű ahhoz, hogy a hétköznapi gondolkodás számára „magától értetődőnek” tessenek, illetve kellően sarkított ahhoz, hogy a duális ítéletalkotásnak megfeleljen.
6. Természetes, hogy elemezve a sztereotip gondolkodás előbbieken ismertetett input-output modelljét, hamar rájövünk arra, hogy a modell csak a maga korlátai között (tehát minden menekültet egyformának tételezve, a menekültek jelenlétének csak egydimenziós – a GDP-re gyakorolt – és rövid távú hatását figyelembe véve) igaz. Ám

e korlátok nem léteznek a mindennapi gondolkodás számára, hiszen ennek lényege, hogy nem képes felismerni: ez a modell csak megszorításokkal és csak rövid távon igaz.

7. Hosszú távon és nem csupán a közvetlen anyagi outputokat figyelembe véve *lehetséges* (de nem biztos), hogy a menekültek visszaadják (akár kamatostul is) a fogadó társadalomnak, amit kezdetben kaptak tőlük. A hosszú távú modellszámítás eredménye akár az is lehet, hogy a fogadó társadalom kizsákmányolja a menekülteket, amennyiben hosszú távon lehetséges, hogy a menekültek sokkal többet termelnek, mint amennyit valaha is kaptak a fogadó társadalomtól.

Bonyolítja a dolgot egyfelől, hogy a menekültek nem a fogadó országnak, hanem maguknak termelnek, csak ez a fogadó országnak is hasznot hajt (a teljes mértékben meg nem fizetett bérmunkán, az adón, az innovációkon, a vállalkozókedven stb. keresztül), ami azonban kevésbé látványos (és sokkal nehezebben becsülhető), mint a t_1 időpontban történő látványos ellentételezetlen fogyasztás. Márpedig a látható fogyasztás és a láthatatlan termelés paradoxona is a statikus modell hamis igazának fennmaradása irányában hat.

Másfelől, ha a dinamikus és hosszú távú modellt ki akarjuk egészíteni a közvetlen gazdasági hasznosságot meghaladó társadalmi hatások elemzésével is, akkor a dolgunk még nehezebb. Ekkor ugyanis az időtáv meghosszabbodhat (hiszen olykor akár generációkon túlnyúló hatásokat is számításba kell venni), illetve a becslés bizonytalanabbá válik, hiszen alig mérhető és egymással bonyolultan egymásba kapcsolódó tényezőket kell modellünkbe illesztenünk; így például feltételezhető, hogy a menekültek megjelenése kihat a lakosság demográfiai magatartására, a nemzettudatra, az idegenekkel kapcsolatos viselkedésre, az elosztási viszonyokra. Ezek mind visszahatnak a GDP alakulására, de ennek mikéntjét még a legoptimistább társadalomtudós (még a leginkább modellezhető demográfiai változások esetében is) csak félve merheti megbecsülni.

8. Növeli az előítéletesség növekedésének esélyét az is, hogy bár a menekültek folyamatosan érkeznek, a fogadó ország közvéleményében ez nem folyamatként, hanem egymásra rétegződő statikus modellek sorozataként jelenik meg, mivel a sztereotip gondolkodás nem alkalmas dinamikus modellálásra. Az egymást követő statikus modellek viszont egymást erősítve hatnak, következésképpen növelik az előítéletesség mértékét.
9. Ha igazam van abban, ahogy a közvélemény menekültekkel kapcsolatos viszonyát jellemzem, akkor azon tétellem alátámasztásához, hogy a mai Magyarországon rövid távon elkerülhetetlen az előítéletesség erősödése, már csak azt kell igaznak elfogadni, hogy a fenti folyamat különösen erősen és nagy tehetetlenségi erővel bír akkor, ha a fogadó ország lakosságának életszínvonala romlik, és ha nincs az előítéletesség ellen „védelmet” nyújtó értékrend vagy politika, illetve hogy a mai Magyarországra mindkét jellemző érvényes.
10. Az életszínvonal romlásának és a menekültekkel szembeni előítéletesség növekedésének az összefüggését mutatja az, hogy azok a társadalmi csoportok hajlamosabbak inkább előítéletességre, amelyek életszínvonala gyorsan romlik, illetve amelyek közvetlenül érzik magukat veszélyeztetve a menekültek miatt. Az 1990-es adatok azt mutatják, hogy azok tartanak leginkább attól, hogy a menekültek elveszik a hazai lakosoktól a munkahelyeket, akiknek életszínvonala az átlagosnál gyorsabban romlik.
11. A viszonylag magasabb életszínvonalnak a menekült párti közhangulatra és politikai előítéletesség-csökkentő hatására az erdélyi menekültek első hullámának elemzése alkalmas. Az előítéletesség alacsony szintjét, amely az erdélyi menekültek tömeges megjelenésének idején, 1987 végén mutatkozott, azzal magyarázhatjuk, hogy

ez idő tájt egyfelől nem volt még munkanélküliség, továbbá az életszínvonal is csak a már (és még) megszokott ütemben romlott. Ebben az időszakban az erdélyi magyar származású menekültek heteken belül találtak maguknak állást. Másfelől a kezdeti lelkesültség, a nemzeti érzés felpeszndülése, tabuból a legális politikai mezőbe való kerülése, a politikai változások friss szele, valamint az a tény, hogy a menekültek magyar nemzetiségűek, illetve egy elnyomó rendszer áldozatai voltak, a segíteni akarás, a szolidaritásvállalás és a nemzeti azonosulás formájában elnyomták (ha volt), illetve késleltették (ha akkor még nem létezett) az előítéletesség elterjedését.

12. A gazdasági helyzet gyorsuló romlása, illetve az előbb említett előítéletesség-ellenes közérzeti elemek gyengülése együttesen okai annak, hogy a közvélemény sztereotip modelljének megfelelően 1989 után megjelent (ha azt tételezzük fel, hogy addig nem volt), illetve felerősödött (ha azt tételezzük fel, hogy bár láthatatlanul, de létezett menekültellenesség) a menekültekkel szembeni előítéletesség mértéke a magyar társadalomban.
13. A média ezt a folyamatot a következők miatt erősíti – akkor is, ha nem akarja. Ha az „Átkosban” a média színtelen volt, az „Áldottban” harsány és sokszínű. Súlya a médiában csak a nagy hírértékű eseménynek van. Mármint milyen eseménynek van a menekültekkel kapcsolatban nagy hírértéke? A nagy hír egyik típusa a menekültek nagy száma vagy fenyegető közelsége, illetve szerepe az informális gazdaságban, ennek nemzetköziesítésében (csempészség, embercsempészség stb.), másik típusa az értük tett áldozatok, s a menekültek jótéteményeket meg nem háláló magatartása.
14. Ezek a hírek hazudnak, de legalábbis az igazság sok elemét tartalmazzák. Ugyanakkor lássuk be, hogy az ilyen hírek növelik a közvélemény veszélyérzetét a menekültekkel szemben, vagyis az előítéletesség mértékét.
15. Mármint ami a jövőt illeti, mivel a sztereotip gondolkodás előbbieken leírt input-output modellje „örök”, továbbá mivel sem a gazdasági helyzet javulása, sem a közhangulat gyökeres megváltozása nem várható rövid távon, így fel kell tételeznem, hogy a menekültekkel szembeni előítéletesség is nőni fog. Annál is inkább, mert mint láthatjuk, az 1990. évi adatfelvétel óta megnőtt a menekültek száma és közöttük a nem magyar menekültek aránya. Az 1991. június és augusztus között érkezett 20 ezer jugoszláv menekült mintegy 10 százaléka magyar csupán. Mi több, 1991-ben mind a menekültek, mind a vendégmunkások (tartózkodási vagy munkavállalási engedélyért folyamodók) száma, mind az illegális munkavállalás mértéke gyors ütemben nőtt. Márpedig a sztereotip gondolkodás számára nem léteznek az előbbi „finom” kategóriák. Ami számít, az a gazdasági helyzet romlásának és az „idegenek” szaporodásának ténye, és e kettő egyidejűsége. Ami a média szerepét illeti, ebben sem várok változást. S mivel megrögzött híve vagyok a média szabadságának, nem mondhatom, hogy ne jelenjenek meg menekültekkel kapcsolatos hírek, illetve hogy jelenjenek meg olyan hírek is, amelyek nem ezeket az aspektusait emelik ki a menekültügynek. Az előbbi ugyanis cenzúrázást, az utóbbi pedig manipulálást jelentene. Amennyiben azonban a mai témák maradnak uralkodók a menekültüggyel foglalkozó médiában, úgy a hatás is változatlan marad – s a menekültellenesség tovább nő Magyarországon.

A migrációs burok hatása a menekülés sikerére

A migráció olyan, gyakran tudatosan tervezett vagy vállalt válsághelyzet, amely az egyén életpályáját két szakaszra – a pre- és a posztmigrációs életre – szabdalja. Míg azonban az életpálya menekülés általi kettészakítása a tőke rekonverziója szempontjából éles törésvonalat jelenthet, addig a transznacionális vagy az ingázó migráció alig töri meg az életpályát. A menekülés egyik strukturális meghatározója, hogy a menekült a premigrációs életszakaszból a posztmigrációs szakaszba közvetlenül nem tud anyagi javakat és vagyont átmenteni.

A következő elemzés tárgya a menekülés egy típusa, a *kényszermigráció*. Ez csak annyiban nem azonos a meneküléssel, amennyiben a kényszermigráns jogi értelemben nem tekinthető menekültnek. Szociológiai értelemben azonban a menekülés és a kényszermigrálás között nincs érdemi különbség, mindkettő esetében meghatározó a külső kényszer, kevés idő jut a migráció előkészítésére, korlátozott a tőke rekonverziójának esélye, tehát ez a migrációs forma egy lehetséges migrációsválság-skála egy magasabb fokán helyezhető el. A válsághelyzet egyfelől azt feltételezi, hogy a válság mértékének csökkentésére a migránsnak költségeket kell fordítania, másfelől a tőkék rekonverziójára van szükség, mivel a fizikai és a pénztőke alig vagy csak nagy veszteséggel menthető át a premigrációs szakaszból a posztmigrációs szakaszba. Ez viszont maga után vonja, hogy a menekülés során felértékelődik az emberi és a kapcsolati tőke mint a tőke rekonverziójának két erre alkalmas formája. Az utóbbiról viszont azt feltételezzük, hogy a migrációs burok dominálta speciális kapcsolatok fontossága nő meg különösen, hiszen ezek a legalkalmasabbak a rekonverzió kivitelezésére.

Összefoglalóan tehát azt feltételezem, hogy a menekülés olyan válság, ami akkor tekinthető megoldottnak, ha az anyagi helyzet a pre- és a posztmigráció között azonos marad vagy javul. Ekkor tekintjük a migrációt sikeresnek. Feltételezésünk szerint a migráció sikerességében az emberi és a kapcsolati tőke – s ezen belül is elsősorban a migrációs burok – közreműködésével lejátszódó rekonverzióknak nagy szerepe van. A következőkben tehát azt vizsgálom, hogy a kényszermigráció premigrációs szakaszának kedvező jövedelmi-anyagi helyzete (a kiinduló helyzetbeli siker) rövid távon átmenthető-e posztmigráció szakaszba (sikeres migráció), és ha igen, milyen szerepet játszik ebben a migrációs burok emberi és kapcsolati tőkéje.

A menekülés

Mielőtt a modell empirikus tesztelésébe kezdenék, a menekülés itt elemzendő formájának néhány sajátosságáról kell szólni.

Ha a migráció típusait a tervezhetőség mértéke szerint tipizáljuk – ahol az egyik póluson a természeti katasztrófát követő tömeges menekülés, a másikon a generációkon keresztül tervezett kivándorlás található, akkor az általunk vizsgált típus az utóbbi pólus közelében helyezkedik el. Erre példa a következő három idézet:

„...a hét gyerek közül engem választott ki apám, hogy menjek, és aztán segítsék a többiekem.” (Forró és Havas, 1988: 90)

„Heteken keresztül azzal feküdtünk, azzal keltünk, hogy megyünk. Állandóan az járt a fejemben, hogy erre a kicsi gyerekekre csak jobb jövő vár Magyarországon, mint Romániában.” (uo.: 6)

„Hosszú ideje érelődött bennünk, hogy itt hagyunk csapatot, papot, a családi házunkat, a szüleinket, és megpróbáljuk Magyarországon. Döntöttünk... Még az édesanyám sem tudta, mire készülünk. Szegény, mintha megérzett volna valamit, mert percekkel az indulásunk előtt átjött. Amikor észrevettem, hogy a lakás felé tart, a csomagokat gyorsan az ágy alá csaptam.” (uo.: 12)

Szociológiai értelemben a menekülés azért tekinthető válságnak, mert a menekülés során addig soha nem tapasztalt helyzetbe kerül a menekült. Olyan kihívás ez, amire a migráns a „válaszokat” csak nagy vonalakban tudja előre megtervezni. Ráadásul nemcsak a helyzet új, de a terep is ismeretlen a menekült számára. Ezen a terepen nem működnek a korábbi kapcsolatrendszerek, kevés és bizonytalan az információ, leértékelődik a premigrációs életszabásban megszerzett mindennapi tudás. S mindez éppen akkor, amikor különösen nagy szükség lenne kapcsolatokra, információra. A menekülőnek tehát a „normálisnál” kevesebb erőforrással, a „normálisnál” nehezebb körülmények között kell helyt állnia.

Végül, feltételezésem szerint az, hogy valaki útlevelemmel vagy a nélkül lépi át a határt, alapvető különbséget jelent a menekülés okozta válság mélységét illetően. Ennek okai a következők:

- a legális határátlépéssel kezdődő menekülés rövidebb-hosszabb ideig lehetővé teszi a menekült számára, hogy információkat gyűjtsön a befogadó ország viszonyairól, hogy felderítse személyes kapcsolatainak életképességét és használhatóságát, hogy kiderítse az állami és nem állami szociális háló által nyújtott lehetőségeket, hogy lakás és állás után nézzen. Tehát a legálisan eltölthető idő alatt a majdani menekült sokat tehet azért, hogy a várható válság mélysége és időtartama a minimális legyen;
- a legális menekültnek van módja meggondolnia magát, méghozzá a hazatérést veszélyeztető kockázatok nélkül, ha úgy látja jónak. Ebben az értelemben a legálisan eltöltött idő a végső döntés halasztását teszi lehetővé;
- a legális menekülés viszonylag több erőforrás átmentését teszi lehetővé, különösen ha autóval lépik át a határt.

Ha a fenti tételek igazak, akkor mivel a legális és illegális határátlépés hatása az rekonverzióra strukturálisan eltérő, a menekülés e két típusát külön kell elemezni. Ezen belül azt is fel kell tételezni, hogy az illegális határátlépés okozta válsághelyzet mélyebb, mint a legális határátlépés utáni, és ezért mind az emberi, mind a kapcsolati tőke szerepe felértékelődik a rekonverzió folyamán.

A vizsgálat

Az 1989 tavaszán végzett adatfelvétel 1367 megkérdezettjeinek túlnyomó többsége a vizsgálatot megelőző 1–10 hónapban érkezett Magyarországra. A további elemzés csak a 19–35 évesekre vonatkozik ($N = 998$), mert az ennél idősebbek életpálya-ciklusában már más lehet a siker kritériuma, és más a munkaerő-piaci helyzet is. A 3. táblázatban az elemzés során felhasznált változókat mutatom be a határátlépés módja szerint.

3. táblázat: A modell változói, jelentésük és értékük a mintában, az illegális és a legális menekültek (határátlépők) között

Magyarázó változók	Minta	Illegális	Legális
N =	998	338	660
Emberi erőforrások			
KOR – életkor (19–35 év között) (év)	26	25	27
NEM – nem (1 = férfi) (%)	60	72	54
LOSZA – iskolai végzettség (elvégzett osztályok száma)	11,1	11,0	11,9
NYELVTUD – ismer-e idegen nyelvet (1 = igen) (%)	35	22	41
KONYVDB – otthon található könyvek száma (db)	291	171	350
APALOSZA – apa iskolai végzettsége (osztályok száma)	10,5	9,7	10,8
GYERBOLD – boldog volt gyermekként (1 = igen) (%)	72	63	76
Menekülési erőforrások			
AUTOERD – autója Erdélyben volt-e (1 = igen) (%)	25	19	29
KULKAPCS – van külföldön élő rokon, barát (1 = igen) (%)	51	37	57
UTMAS – járt-e külföldön (1 = igen) (%)	32	14	41
Kapcsolati tőke			
BIZSEGDB – kapott biztatást menekülésre (1 = igen)	18	12	21
LATDBERD – magyarországi látogatóinak száma (db)	5,6	4,9	5,9
UTMAGYDB – hányszor járt Magyarországon (db)	7,2	5,1	8,3
Kapcsolati segítség			
SEGAKPSU – hányféle segítséget kapott (db)	1,8	1,4	2,0
ELSOLAKS – kapott-e szállást (1 = igen) (%)	63	31	80
MHINFSEG – kapott-e munkaszerzéshez ötletet (1 = igen) (%)	50	49	50
Intézményi segítség			
KAPHAKAP – hányféle segítséget kapott (db)	2,6	3,0	2,4
SZSFTSUM – pénzsegélyek összértéke (Ft)	5238	5564	5071
Pszichoszomatikus állapot			
ONBIZ – nagy önbizalma van (%)	29	38	25
JOVOKEP – a „jobb lesz” (%)	84	88	81
FELJOVO – fél a jövőtől (1 = igen) (%)	23	17	26
SZORONG – 1 = jellemző rá (%)	40	38	41
GYOMFAJ – 1 = szokott fájni a gyomra (%)	14	12	15
ALOMROSZ – 1 = szokott rosszat álmodni (%)	32	29	34
Életszínvonal a menekülés után			
VAGYON – autó és tartós fogyasztási javak becsült összértéke (Ft)	26282	18284	30378
JOVFO1 – egy főre jutó havi átlagjövedelem (Ft)	5447	5418	5467

A határátlépés két típusának jellemzőit összehasonlítva jogosnak látszik annak feltételezése, hogy a legális és illegális határátlépés folyamata eltérő volt:

- az illegális menekültek kevesebb emberi tőkével rendelkeztek; és
- a menekülés során felhasznált erőforrásaik mennyisége is sokkal kevesebb volt, mint a legális menekülteké;
- a premigrációs kapcsolati tőke mértéke is elmaradt a legális menekültek beruházásainak mértékétől;
- a posztmigrációs kapcsolati segítség mértéke (kivéve a munkaerő-piaci tanácsot) kisebb, az intézményes segítség aránya nagyobb volt, mint a legális menekültek körében;
- az illegális menekültek pszichésen felkészültebbek voltak, mint a legális menekültek;
- a legális menekültek vagyona (az autó nagyobb arányú birtoklása miatt) sokkal, jövedelme igen kis mértékben volt nagyobb az illegálisokénál.

A rekonverzió modellje

Milyen mértékben sikerült a premigrációs szakaszban átlagosnál jobban élő menekülteknek közvetlenül konvertálni életszínvonalukat a migráció során? A vagyoni átmentésének van esélye. Akiknek volt Romániában autójuk, azok a menekülés után is a vagyonosabbak közé tartoznak: a korreláció értéke a premigrációs szakaszban autóval való rendelkezés és a posztmigrációs szakaszban mért vagyoniesség között 0,36. A siker másik kritériuma, a magas jövedelem megszerzéséhez szükséges eszközök közvetlen konvertálása azonban nem lehetséges: a pre- és posztmigráció szakaszának egy főre eső jövedelme nem függ össze.

Amikor a tőke konverziója nem lehetséges, akkor felértékelődik a tőkék rekonverzióval való átmentésének stratégiája. Ennek sokféle módja lehetséges (eladni az autót és itt másikat venni stb.). A menekültek három erőforrásra támaszkodhattak a menekülés után:

- az emberi tőkájukre,
- a meneküléshez felhasznált erőforrásokra, valamint
- a kapcsolati tőkájukre.

Ezek az erőforrások mind olyan javak, amelyek nem könnyen fedezhetők fel a határon, a tárolásuk könnyű (noha nem romlásmentes), és cipelni sem nehéz őket:

- emberitőke-elem az iskolai végzettség, a nyelvtudás, az otthoni könyvtár nagysága, az apa iskolai végzettsége és a gyermekkori boldogság. Mindezekről feltételeztük, hogy közvetlenül (mint munkaerőpiacon eladható javak) vagy közvetetten (hivatalnokokkal való kapcsolatteremtés képessége, magaviselet, magabiztosság stb.) már rövid távon is alkalmasak arra, hogy a menekülés utáni életszínvonalat növeljék;
- a meneküléshez felhasznált erőforrások a migrációs-specifikus emberi és kapcsolati tőke, illetve a pénz elegyét jelentik (a külföldi kapcsolatok és a korábban tett külföldi utazások léte, illetve a vesztegetés mértéke). Ezekről azt feltételeztük, hogy a mobilitási készség fokozásával, illetve a menekülés jobb megalapozásával járulnak hozzá a menekülés sikerességéhez, s ezen keresztül a menekülés utáni életszínvonal emelkedéséhez;
- végül a premigrációs kapcsolati tőkéről (a menekülésre biztató személyes kapcsolatok, a korábbi magyarországi látogatások és a Magyarországról történő látogatások) feltételeztük, hogy különösen fontosak olyankor, amikor

egyfelől előre látható, hogy az egyén válsághelyzetbe fog kerülni, másfelől a fizikai és a pénztőke nem vagy csak nagy veszteséggel konvertálható. A kapcsolati tőke „kézzelfoghatatlansága” a rekonverzióknak technikai értelemben is meghatározó elemévé válik, hiszen ezt a tőkefajtát lehet legkönnyebben előre felhalmozni, tartalékolni (akár generációkon keresztül), átváltani tetszőleges más tőkefajta stb.

Az elemzés modellje tehát a következő: a menekültek több-kevesebb emberi és kapcsolati tőke, valamint menekülési erőforrás birtokában érkeznek Magyarországra. Itt két új erőforráshoz juthatnak: egyrészt számíthatnak személyes kapcsolataikra, másrészt fordulhatnak a szociális gondoskodás intézményeihez támogatásért. Természetesen a modell megalkotása során feltételeztük, hogy ezek a segítségek a már meglévő erőforrásoktól nem függetlenül állnak a menekültek rendelkezésére. Egyfelől a személyes kapcsolatok működőképessége függ attól, hogy milyen módon „alapozták” meg ezeket kapcsolati tőke formájában (tehát a két változó között pozitív korrelációt feltételezünk), másfelől a szociális gondoskodás intézményei a rosszabb helyzetben lévőket nagyobb mértékben segítik (tehát mind a három tőkével, mind a személyes kapcsolatok adta segítség mértékével negatívan korrelál a szociális segítség mértéke).

A pszichikai tőke dimenzióba gyűjtöttük egybe azokat a változókat, amelyek a menekülés utáni szubjektív helyzetérzékeltetést fejezik ki. Ezt a latens változót „fekete dobozként” kezeltük a modellben, mert fontos eleme ugyan a menekülés utáni életszínvonalnak, de nem tudható, hogy milyen módon függ össze a menekült erőforrásainak és kapott segítségeinek a mértékével, illetve az életszínvonal anyagi oldalával.

A korábban már bemutatott mexikói migrációt vizsgáló kutatásban Aguilera (2003) a migráció sikerét az utolsó munkahelyen eltöltött hónapok számával mérte. Ez az Egyesült Államokban illegálisból amnesztiával legálissá lett mexikói migránsok esetében azért jó mérési eszköze a sikernek, mert az illegalitás miatt korábban csak alkalmi munkásként dolgozhattak, illetve mert magasabb bérű, nagyobb iskolázottságot igénylő, karriert kínáló állásra, munkahelyi juttatásokra, járadékokra amúgy sincs esélyük, tehát a hosszú időre szóló szerződés a siker.

A társadalmi tőke nagyságának mérésére Aguilera (2003) a lehető legtisztább kapcsolatitőke-változót használja: személyes kapcsolaton keresztül jutott-e a migráns álláshoz (a megkérdezettek 60%-a). Feltételezése szerint a kapcsolatokon keresztül nagyobb eséllyel lehet hosszabb ideig tartó álláshoz jutni. Ennek oka az így szerzett információ jobb minősége mellett az a bizalom is, amit a beajánlott migráns az „utcáról” felvett munkavállalóval szemben élvez.

Kutatásunkban a migráció sikerességét két metszetben, egymástól elkülönítve mértük. A jövedelem szintje, illetve a vagyonosság nagysága tekintetében egyaránt feltételeztük, hogy mértékük annál nagyobb, minél több erőforrása volt a menekültnek, s minél több segítséget kapott. A kérdés az, hogy melyek azok a rekonverziós mechanizmusok, amelyeken keresztül a menekülés sikere biztosítható, illetve hogy ezen belül mekkora a súlya a migrációs buroknak.

A posztmigrációs időszak jövedelmét meghatározó tényezők hatását a legális és illegális menekültek körében vizsgáltuk (4. táblázat).

4. táblázat: A posztmigrációs életszakasz egy főre jutó jövedelmét meghatározó tényezők az illegális és legális menekültek esetében (többváltozós lépcsős regresszió)

Magyarázó változó*	B-érték	Béta-érték	T-érték
Illegális menekültek (igazított $R^2 = 0,11$)			
LATDBERD	2,16	0,25	4,50**
SZSFTSUM	-2,26	-0,17	-3,13**
NEM	20,28	0,15	2,65**
Állandó	35,59		4,01**
Legális menekültek (igazított $R^2 = 0,13$)			
SZSFTSUM	-1,22	-0,28	-6,90**
NEM	6,39	0,15	3,73**
LOSZA	1,58	0,12	3,04**
Állandó	38,51		6,17**

* A változók magyarázatát lásd a 3. táblázatban.

** A változó legalább $p = 1\%$ -os szinten szignifikáns.

A férfi lét és szociális segély igénybe nem vétele mindkét menekülttípus esetében növeli a posztmigrációs jövedelmet. Az előbbi a munkaerőpiac jól ismert hatása, az utóbbi a szociális elosztás természetes velejárója. E két tényező tekintetében tehát nincs különbség a menekülés két típusa között, s hatásuk sem értelmezhető rekonverzióként, hiszen minden gazdaságra jellemző a nők diszkriminációja a munkaerőpiacon, illetve az, hogy a munkajövedelmek magasabbak a szociális juttatásoknál.

Az, hogy a legális menekültek esetében az emberi tőke növeli a posztmigrációs jövedelmet, nem tekinthető rekonverzióknak. Amikor a legális menekült a „magában” hozott magasabb tudással tesz szert magasabb jövedelemre a posztmigrációs szakaszban, akkor ez a munkaerőpiac általános működéséből is fakad.

A kapcsolati tőke egyedül az illegális menekültek esetében növeli szignifikánsan a jövedelmet, vagyis a menekülést megelőző terepfelmérés a majdani magas jövedelem elősegítője. Ez már felfogható rekonverzióknak, hiszen az utazás Magyarországra pénzbe kerül, és kapcsolatitőke-használatot is feltételez. Tehát az illegális menekült inkább a premigrációs szakaszbeli tőkekonvertálással, a legális menekült feltehetően inkább a posztmigráció szakasz hosszabbra nyújtható felderítő munkájával növelheti a migráció sikerességének esélyét.

A legális és illegális menekültek körében a vagyont növelő tényezők közül egyik hatása hasonló (5. táblázat): a szociális segély mindkét körben növeli a vagyonossá válás esélyét, ami a korábban bemutatott pénz- és természetbeni segélyezés vagyonnövelő hatásának következménye.

5. táblázat: A posztmigrációs vagyont növelő tényezők az illegális és a legális menekültek esetében (többváltozós lineáris regresszió)

Magyarázó változó*	B-érték	Béta-érték	T-érték
Illegális menekültek (igazított $R^2 = 0,11$)			
VESZTLEJ	0,95	0,26	4,69**
SZSFTSUM	0,93	0,14	2,49
LEJHOZLE	0,95	0,14	2,57
UTMAGYDB	317,90	0,11	2,04
Állandó	9099,34		3,29
Legális menekültek (igazított $R^2 = 0,13$)			
AUTOERD	35455,84	0,36	9,29**
KOR	1360,24	0,14	3,60**
SZSFTSUM	1,23	0,13	3,36**
Állandó	-1497,88		-0,11

* A változók magyarázatát lásd a 3. táblázatban.

** A változó legalább $p = 1\%$ -os szinten szignifikáns.

Az illegális menekültek esetében a menekülés előkészítésére fordított költségek a korábbi magyarországi utak (ami felfogható pénz-, emberi és kapcsolati tőke felhasználásával születő emberi- és kapcsolati-tőke-beruházásnak) és a menekülés során vesztegetésre felhasznált pénz (ami kapcsolati és pénztőke kombinálását feltételezi) növeli erősen a vagyont megszerzésének esélyét. Ez arra utal, hogy a posztmigrációs vagyoni helyzet a premigrációs szakaszban tett beruházásokkal növelhető. Másrészt: azoknak, akik a premigrációs szakaszban rendelkeztek a vesztegetéshez és a korábbi magyarországi látogatásokhoz elégséges anyagiakkal, a posztmigrációs szakaszban nagyobb lesz a vagyoniuk. Ugyanakkor e két tényező a kapcsolati tőke rekonverziójának jelentőségét bizonyítja: a rekonverzióban mindkét esetben szerepe van a személyes kapcsolatrendszernek, a vesztegetés *par excellence* személyes kapcsolatot jelent, a magyarországi utak esetében pedig feltételezhető, hogy rokoni, baráti látogatásokat (is) takar.

A közvetlen konverzió ebben az esetben a magukkal hozott pénz vagyonnövelő hatásának formájában mutatkozik meg. Ebben az esetben – nyilván tetemes átváltási veszteséggel ugyan – a premigrációs pénztőke közvetlenül átváltható posztmigrációs vagyonná.

A legális menekültek esetében nem beszélhetünk a vagyoni rekonverziójáról, hiszen a posztmigrációs vagyoni elsősorban a premigrációs vagyoni autonómia közvetlen konverzióján alapul, és ehhez csak a szociális juttatások intézményei, valamint a magasabb életkor csak kismértékben járul hozzá.

Az ártatlanság kora – a magyar menekültügy születésének „hálózattörténete”

Az „ártatlanság kora” fogalmat 1991-ben találtam ki, hogy a fogalommal a hazai menekültügy (1987 és 1989 közötti) embrionális szakaszát jellemezhessem az 1989 utáni korszak ellentétéképpen, amit az „érdektelenség és komorodás” korának neveztem (Sik, 1991). A címben szereplő hálózattörténet-fogalom arra utal, hogy az ártatlanság korának lényege a hatalmi vákuumban, a joghézagban fogant menekültügy szervezet- és személyközi kapcsolatainak (részben időlegesen) felértékelődése. Másként, történetünk lényege, hogy egy korábban tabunak tekintett viszonyrendszerben (Magyarország és a romániai határon túli magyarok) egy váratlan eseménysorozat (jönnek a menekültek) hatására az amúgy is elbizonytalanodó hatalom és a saját létére rácsodálkozó civil társadalom kapcsolatintenzív szervezeti innovációk létrehozásával reagált.

A szereplők

A kutatás során a születőfélben lévő menekültügyi intézményrendszer *állami szereplői* az ún. koordinációs bizottságok voltak. Ezek a menekültek számának ugrásszerű növekedése után a Tárcaközi Bizottság felhívására jöttek létre 1988 márciusa és júliusa között. A megalakult kicsi (7–12 főből álló) megyei koordinációs bizottságok vezetését mindenütt a megyei tanácsok VB-titkáira (a mai jegyző szocializmusbeli megfelelője) bízták. A bizottságok tagjai a különböző tanácsi szakigazgatási szervek vezetői, társadalmi szervezetek vezetői, illetve a megyei rendőrkapitányság megbízottjai közül kerültek ki. A bizottságok megalakulásának általános célkitűzése az volt, hogy biztosítsák az illetékességi területükre érkező menekültek fogadását, az első időben az ideiglenes elhelyezésüket, munkába állításukat, a legsürgetőbb segélyezésüket, összehangolják és megszervezzék a segítséget nyújtó társadalmi szervezetek, vállalatok, magánszemélyek tevékenységét. Munkájuk anyagi alapját a parlament által 1988 márciusában megszavazott 300 millió forintos Letelepelési Alap jelentette, melynek terhére a helyi tanácsok saját költségvetésükből megelőlegezheték a különböző anyagi támogatásokat.

Az embrionális állapotú menekültügyi intézményrendszer *nem állami szférája* igen heterogén volt. Látni fogjuk, hogy az „ártatlanság korának” lényegéhez tartozik a „nem államiság” fogalmának bizonytalan volta. A tisztánlátás érdekében megpróbáltuk pontosabban definiálni a nem állami szereplők határait „le- és felfelé”, vagyis a háztartások és az állami szervezetek irányába. „Alulról” nézve a szociális intézményrendszer szervezeteit úgy kell felfognunk, mint a háztartások társadalmi gazdaságából kiemelkedő jéghegy csúcsait. Ebben a közelítésben az önszerveződés minimuma a háztartástól vagy háztartásközi hálózatoktól intézményesen elkülöníthető, szervezeti önállósággal bíró (vagy arra törekvő) csoport. Hogy ez az elkülönülés csak egy kontinuum önkényes metszése, arra jó példa az Erdélyi Magyarok Demokratikus Tanácsa, amely egy háztartás „magánakciójából” született, és ott is fejezte be rövid pályafutását, de közben a szociális és politikai szférában egyaránt igen aktív volt. Az önszerveződés határa „felülről”, tehát az állami elosztás felől nézve ott húzódik, ahol a csoport még szuverén cselekvésre képes.

A szociális ellátás, az integráció, a politikai támogatás és a lobbizás szemszögéből a legfontosabb nem állami szervezetek, a Vöröskereszt, a református és a katolikus egyház, az MDF, a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság, a Menedék Bizottság, az Erdélyi Magyarok Egyesülete, az Erdélyi Szövetség, az osztrák és az amerikai követség voltak (vö. 2. táblázat).

Az előtörténet

Legalább három szálon is lehetséges a szociális intézményrendszer történetének fonalát olyan régre visszagombolyítani, amikor még nemcsak menekültek nem voltak, de az sem volt elképzelhető, hogy valamikor is lesznek.

Az első ilyen szál az erdélyi magyarsággal – mint a magyar nép és kultúra szerves részével – folyamatos kapcsolatot tartó értelmiségiek köre, akik korán felemelték szavukat az erdélyieket sújtó jelenségek ellen, és már jó ideje nyomorgatták a magyar hatóságokat, hogy tegyenek valamit az erdélyi magyarságért.

A második a népi diplomácia, amely magánakciók formájában és rejtett egyházi háttérrel, álházasságkötésekkel, gyógyszerrel, élelmiszerral és kulturális javakkal támogatta az Erdélyben élőket, s nemcsak a személyes ismerősöket, hanem mások ismerőseit vagy éppen ismeretleneket. A történetből ki fog derülni, hogy a népi demokrácia a menekültekkel foglalkozó önszervező állampolgári és „hajszálgökörszerű” egyházi kezdeményezéseknek nemcsak jó előiskolája és szervezeti archetípusa volt, de e laza hálózatok a szociális intézményrendszer önszerveződő szervezeteinek közvetlen elődei is voltak.

S végül évente sokan (és egyre többen) telepedtek át Erdélyből Magyarországra az utóbbi években a román hatóságok engedélyével, s váltak e hálózatok és körök aktív részeseivé maguk is. A romániai magyar kisebbség helyzetével foglalkozó korabeli elemzés szerint 1985-ben alig több mint ezren, 1986-ban kb. háromezren, 1987-ben már hatezernél is többen települtek át Romániából engedéllyel, sőt egy rövid ideig „átmenekülők” tömege is megjelent.

„1985 júniusától 1986. október 28-áig az egész világra érvényes román útlevelel rendelkezőket a magyar határország nem tartóztatta föl Ausztria felé mentükben. Egy korábbi osztrák adat szerint ezzel 2329 romániai állampolgár élt. Egy későbbi, 1987 elejéről származó forrás szerint 16 ezer ember érkezett így Ausztriába. 75 százaléuk volt erdélyi magyar. Az osztrák menekültügyi hatóságok egészen a legutóbbi időig kiemelt, gyorsított ügykezelésben részesítették a romániai menekülőket, jelenleg még nem ismeretes, milyen arányban, milyen célországok felé közvetítve őket.

Magyarok és románok egyaránt megkísérelték azt is, hogy a Nyugat felé a jugoszláv–magyar határon át távozzanak. 1987 nyarán erre néhány hónapig volt lehetőség. Siker esetén Belgrádban az ENSZ Menekültügyi Főbiztosa Hivatalának oltalma alá helyezték magukat. Ha ezt a címet nem sikerült elérniük, a jugoszláv hatóságok kiutasították őket.

Egy harmadik módja a menekülésnek a svéd vízummentesség miatt lehetséges. Postán elküldött vagy devizáért Budapesten megváltott svéd repülőjeggyel is nyugatra lehetett érni, és ezzel is számosan éltek, főként svédországi magyarok segítségével.” (*Jelentés...* 1988: 114)

Az előtörténet e három említett szereplőiből kerültek ki az embrionális szociális intézményrendszer politikai katalizátorai és aktivistái. A másik, ennél nem kevésbé fontos tény, hogy a menekültek számára e három hálózat mentén szerveződtek a szociális segítséget adó személyes hálózatok is. A menekülteket körülölelő, szociális gondoskodást nyújtani képes kapcsolatrendszer nemcsak a rokoni-baráti kapcsolatok mentén működött, hanem idegenek között is. E kapcsolatokban nagy szerepük van a korábban áttelepülteknek, hiszen ők nyilván jobban tudják, mit jelent menekültnek lenni, mint azok, akik sohasem kerültek ilyen helyzetbe.

A történet

A történet kezdete az 1987. évi Forma-1-es futamig nyúlik vissza:

„[A Forma–1 1987. évi futama óta] egyre nő a hivatalos papírok nélkül, lejárt útlevéllal Magyarországon tartózkodók száma, akiknek vagy nem sikerült továbbmenniük, vagy akik eleve a Magyarországon maradást célozták és kockáztatták meg, és akkor sem szándékoznak a Nyugat felé vándorolni, ha erre lehetőségük volna (...) 1987 végéig viszonylag könnyebben lehetett őket a második gazdaságban munkához juttatni; a fiktív befogadó nyilatkozatok és a valódi otthon megszerzése már súlyosabb kérdés. Az 1988. évi új adórendelet általában neheztette ezeknek az embereknek a munkavállalási lehetőségét; ugyanakkor az év elejétől a magyar hatóságok egyre nagyobb számban adtak ki számukra munkavállalási engedélyt. (...) A menekülők gyorsan növekvő száma egyházakat, magánszemélyeket karitatív bizottságok létrehozására késztetett 1987 végén, 1988 elején. Az evangélikus, református, katolikus és más felekezetet képviselő egyházi és világ személyek – lehetőség szerint – szervezeten igyekeznek segíteni a menekültek elszállásolását, étellel és ruhaneművel való ellátását, és támogatni őket a letelepedés-beilleszkedés egyes problémáinak megoldásában. Az 1988 januárjában alakult öntevékeny Menedék Bizottság nyilatkozatban fordult a magyar kormányzathoz, a magyar társadalomhoz és azokhoz az országokhoz, ahová a romániaiak menekülnek, hogy legyenek szolidárisak velük, nyújtsanak segítsége számukra”. (*Jelentés...*, 1988: 114–115)

A „nagy történelem” első időponthoz köthető eseménye az 1988. januári Szűrös-nyilatkozat, amelyben első ízben mondatott ki egyértelműen, hogy a menekülteket befogadja Magyarország. Aztán márciusra megszületett a Letelepedési Alap, és megindult a koordinációs bizottságok szerveződése.

Eközben azonban a „történelem alatti” történelem tovább létezett, s egy nem állami szociális intézményrendszer is létrejött. A katolikus és református egyház „környékén” a menekültek megjelenésére adott spontán, elhivatottságon alapuló reakcióként korán megindult a szociális gondoskodás, hamar kialakultak – főleg a reformátusok körében – az intézményesedés csírái.

Ez a szociális intézményrendszer egy válság szülötte. Másképpen: válság, s nem hosszan tartó, lépésenként alakuló, szerves fejlődés eredménye a menekültekkel foglalkozó szociális intézményrendszer. Mi okozta ezt a válságot, és miért éppen ilyen szociális intézményrendszer lett a társadalom válasza a válság okozta kihívásra?

A kérdés első felére látszólag könnyű válaszolni – megjelent mintegy 20 ezer menekült, s törődni kellett velük. De indokolt-e ilyen kevés menekült esetében válságról beszélni? Nem lett volna-e elvárható, hogy a már meglévő szociális intézményrendszer képes legyen befogadni ennyi embert? Erre a kérdésre nincs megbízható válasz, hiszen soha senki nem tudott és nem is fog tudni olyan számításokat végezni, hogy hány kliens „kezelésére” elegendő egy adott szociális intézményrendszer. Meg lehet ugyanakkor keresni egy adott helyzetnek azon szociológiai jellemzőit, amelyekről biztosan kijelenthető, hogy nehezítik a menekültek befogadását, igazgatási és szociális „kezelésüket”, tehát amelyek növelik a válság bekövetkezésének esélyét, függetlenül a menekültek számától. A következőkben ilyen tényezőket sorolunk elő, s bizonyítjuk, hogy ezek léteztek a szociális intézményrendszer kialakulása idején.

Válasszuk külön az állami s a nem állami szociális intézményrendszert, valamint a társadalmat (ha úgy tetszik, a közvéleményt)!

Az állami szociális intézményrendszerben a válság esélyét növelő egyik tényező a *joghézagdsungel*. A jogrend nem volt felkészülve rá, hogy Magyarországra valaha is olyanok akarjanak menekülni, akik magyarnak vallják magukat, s akiket a közvélemény is annak tekint. A következő idézet sokat elárul a joghézag-töltögetés technikájáról és társadalmi hatásairól:

„A Vöröskereszt tevékenysége során jogi tanácsadást is kell folytatnunk annak ellenére, hogy nem vagyunk teljesen képzetek ebben az ügyben. Csak a sors hozta magával, hogy bizonyos dolgokat megkérdezzünk szakemberektől. Ilyen például az, hogy aki megkapta a tartózkodási engedélyét, az ideiglenes tartózkodási engedélyét, hogyan kaphat betegállományt. Sajnos a kezdeti időkben nagyon gyakran előfordult olyan panasz, hogy üzemorvos vagy körzeti orvos nem írt ki valakit betegállományba, mert itt, Magyarországon még csak egy hetet, két hetet, három hetet dolgozott, és az a rendelet, mely szerint a Romániában eltöltött munkaviszonyát is figyelembe kell venni a betegállomány megállapításánál, nem volt eléggé ismert. Van, akinek éppen két nappal azután, hogy ide megérkezik, születik meg a kisbabája, és esetleg kevesen tudják, hogy méltányosságból ők is megkaphatják a gyest, illetve hát később a gyedet, csak megfelelő helyre kell fordulniuk a kérvénnyel. Általában az terjedt el, hogy nem kaphatnak lakásvásárlásra, ingatlanszerzésre engedélyt. Igenis kaphatnak, csak a Pénzügyminisztériumhoz kérvényt kell írni...” (Elhangzott a Petőfi rádió Napközben c. adásában 1988. december 13-án)

A joghézag okozta „akárhogyan is lehet” jelenségre a legszebb példát (egy korabeli napi hír alapján láttatva) az OTP szolgáltatja.

„Ha már a vásárlásnál tartunk, érdemes megismerni, hogyan vásárolhat nálunk hitelben egy erdélyi?

OTP, József körúti fiók: Csak akkor adhatunk vásárlási kölcsönt, ha az illetőnek kék, tehát végleges letelepedési engedélye van. Sárgára sajnos nem tudunk kölcsönt folyósítani.

OTP, Újpest, Árpád út: Mi adunk »sárga« igazolványra is, pontosan olyan feltételekkel, mint a magyar állampolgároknak.

OTP, XVII. kerületi fiók: Mi mindenkinek adunk kölcsönt, akár a hat hónapos tartózkodási engedélyre is, ha az illető megfelelő kezet állít. Természetesen minden hitel alapfeltétele, hogy a kérelmezőnek legyen munkaviszonya.

Ahány kerületi fiók, annyiféle feltétel. A kérelmezők viszont a lakóhelyük szerinti fiókhoz kötelesek fordulni. Ha jó helyen találnak menedéket, még adós is lehet belőlük.” (Peredi, 1988)

A joghézagnak lehetnek pozitív vonatkozásai is. Ki állíthatja, hogy a joghézagdsungel nem lehet-e kedvezőbb az érdekelteknek, mint egy embertelen bürokrácia? Ha valaki, hát mi magyarok sokáig élveztük a sorok közötti újságolvasás előnyeit a megbízható cenzúrával szemben, a második gazdaság szépségét a monolit államgazdasággal

összevetve, a csendes kompromisszumok működőképességét a zord határozottság ellenében stb. Márpedig a joghézag haszna abban áll, hogy emberarcú hivatalnok és türelmes kliens a két szereplője az ügyleteknek. Természetesen ezek csak relatív előnyök, amelyek csupán akkor és addig szolgálják a társadalom működését – s akkor is hosszú távon sok-sok kárral –, ha nagy az esélye a militáns bürokrácia bekövetkezésének. Összefoglalva: jobb a jó jogrend, mint a joghézag, de jobb a hézag, mint a rossz jog.

A joghézagdsungel léte azonban nem jelenti azt, hogy ne érvényesülne a *bürokrácia*, s ne lenne fontos szerepe a válsághelyzet kialakulásában. Ezt a látszólagos paradoxont úgy kell elképzelni, ahogy a hiány és a felesleg, vagy ahogy a túlszabályozás és a joghézag békésen élhet egymás mellett. A bürokráciát itt a köznapi szóhasználatnak megfelelően a jog túlbúrjanzásaként, a hivatalnok ember- (kliens-) ellenes magatartásaként használom.

Egyelőre csak azt hangsúlyozzuk, hogy a bürokrácia lehet tökéletességében, kidolgozottságában, szabálykövetésének túlsúlyozásában válságnövelő, de lehet ezekkel ellentétes jellemzőivel (szakértelemhiány, tehetetlenkedés, „slamposág”) is ilyen. Tanúskodnak erről a következő idézetek:

„Még sehol semmi nem történt, de már a jelentési kötelezettségeink ki voltak dolgozva, ugyanakkor ezek bizalmasan kezelendő anyagok voltak, annyira bizalmasan kezelték, hogy éppen oda nem jutottak el, ahová kellett volna, például: a helyi tanácsok mindenért a megyéhez futkostak, mert a »titkos« iratokat a megye páncélban őrizte.” (Koordinációs bizottsági tag, tanácsi alkalmazott)

„Problémaként említette a rendőrség, hogy az új igazolványok kiadásánál egyelőre nem tudják visszamagyarosítani a neveket, nincs rá lehetőség, ami elég kellemetlen, mert úgy érzik a menekültek, hogy most itt lenne az alkalom, és különböző megkötöttségek miatt egyelőre még nem lehet; amíg román állampolgár, addig nem tudják, tehát nincs jogukban megváltoztatni a nevet.” (Koordinációs bizottsági tag, tanácsi alkalmazott)

Az állami szervezetek működése mindig politikai töltetű, hiszen minden politikai rendszer megítéltetik a nép által annak alapján, hogy állama mit és hogyan tesz, vagy nem tesz. Az „*átpolitizáltság*” ennél többet jelent. Azt fejezi ki, hogy az állami tevékenység nem indulhat el a „nagypolitika” jóváhagyása nélkül. Az adott időszakra jellemző „posztmonolit” rendszerben az „*átpolitizáltság*” elsősorban késedelmet okozott, hiszen várni kellett, hogy minden apró dologban állást foglaljon a (nyilván ezer más dologban is kompetens, következőképpen roppant elfoglalt) többség. De fellelhető volt az „*átpolitizáltság*” többi negatív hatása is a monolit államban: a felelőtlenség szervezett rendszerré válása, az „elapatópálosodás” tobzódása, a „nem kezdeményezés” kultúrája, a „kivárási” stratégia felértékelődése. Továbbá, mivel nagy fontosságú, politikailag érzékeny jelenségről van szó („helyzet van, ami mindig fokozódik”), a tevékenységet titkolózás leple fedi, s ettől csak lassabb, tervezhetetlenebb, ellenőrizhetetlenebb lesz minden bürokrácia.

Az „*átpolitizáltság*” kezdeti erejét jelzi az, hogy (egy korabeli híradás szerint) a menekülteknek politikamentességi fogadalmat kellett tenniük.

„Többen azt mondják, a tartózkodási engedély megadása előtt alá kellett írniuk egy nyilatkozatot, mely szerint tudomásul veszik, hogy Magyarországon nem folytatnak politikai tevékenységet. Egyébként e körül a nyilatkozat körül elég nagy volt a homály. Voltak menekültek, akik nem is hallottak róla, mások állították, hogy velük is aláírtak ilyet. Volt, aki természetesnek találta, volt, aki berzenkedett ellene. A BM Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatalában először furcsállották a kérdésemet. Az illetékes határozottan állította: a tartózkodási engedélyekhez kitöltendő nyomtatványokon nincs ilyen szöveg. Bár kétségtelen, egyes megyei főkapitányságokon valóban pótlólag begépeltek a kérdőívekre egy ilyen értelmű mondatot, azzal a szándékkal, hogy az érintettek ne folytassanak a Magyar Népköztársaság érdekeivel ellentétes tevékenységet. Mivel az utóbbi idő politikai eseményei lehetővé tették, az illetékesek – jelzésünk nyomán – rendkívül gyorsan intézkedtek, hogy szüntessék meg az ilyen tartalmú nyilatkozatok aláíratását, mivel az sem jogilag, sem erkölcsileg nem fogadható el.” (Peredi, 1988)

Az „átpolitizált”, „felfokozott” helyzetre jó példa az, ami Debrecenben 1988 márciusában a menekültekkel foglalkozó első cikkel történt.

„Több mint egy évvel ezelőtt különös eset tartotta fogva Debrecenben a város lakóit és a politikai hatalomhoz közel állókat. Történt, hogy 1988. február elején, az akkor még létező *Debrecen* várospolitikai hetilapban megjelent egy riport a nagy számban hazánkba áramló romániai menekültekről. Az újságíró egy katolikus pappal, Tímár atyával és a helyi katolikus plébánián segítségért megjelenő romániai magyarokkal készítette az anyagot.

Ez a riport azonban jó néhány napig az asztalfiókban hevert, hiszen a helyi megyei pártbizottság ideológiai titkárnak határozott, de csak szóbeli (!) tiltása vonatkozott a közlésre. Csupán a véletlennek és a feledékenységnek köszönhető, hogy ugyanezt az utasítást nem közölték a *Debrecen* főszerkesztőjével, aki így mit sem sejtve megjelentette az anyagot. A hetilapot szinte órák alatt elkapkodták..., azaz csak kapkodták volna, mert az ideológiai titkár összeszedette az újságosstandokról azokat a példányokat, amiken még nem adtak túl. Később meglehetősen nagy és szőgyenteljes vita folyt arról, hogy ki, kit mire utasított, de ekkor már senki semmiért nem vállalta a felelősséget”. (Hajdú-Bihar megyei esettanulmány a menekültekkel foglalkozó szociális intézményrendszerrel)

Ha nem lehet tudni, hogy mi történik, hogy mit tesznek mások – nehéz jó döntést hozni. Márpedig a megfelelő információknak a megfelelő időben a megfelelő helyre el nem jutása éppen a fenti helyzetet hozza létre, ami kedvez a válságnak, sőt önmaga elégséges a válság kialakulásához. Márpedig az „átpolitizáltság”, a joghézagdsungel, az emberarcú bürokrácia mind-mind kedveznek az *információhiány* létrejöttének, fennmaradásának, elmélyülésének.

A nem állami szociális intézményrendszer esetében minden korábban említett válságnövelő tényező alapvető oka a nem állami szervezetek fejletlensége, kiszolgáltatottsága és önállótlanága. Az „átpolitizáltság” tabui, titkai, gyanúsága átfonta a nem állami szféra működését, s ettől a hivatalnokok akkor is vigyázban álltak, ha egyetlen állami hivatal sem utasította erre őket.

A társadalom (közvélemény stb.) kétféleképpen tud hozzájárulni a válság bekövetkezéséhez. Egyrészt maga nem tesz semmit a szociális feszültségek enyhítéséért, másrészt hozzájárul a „téma átpolitizálódásához”. Az előbbi akkor következik be, ha egoista értékek vagy kulturális összeférhetetlenség vezérik a társadalmat, illetve ha a szegénység olyan mértékű, hogy a menekültek megjelenése ellenségességet vált ki a lakosságból. Esetünkben a kulturális ellentét biztosan nem járult hozzá a válság létrejöttéhez, s az értékrend vagy a szegénység is legfeljebb azt hiúsította meg, hogy a társadalom maga oldja meg a menekültek megjelenése okozta nehézségeket. Ennek azonban az előzőeknél talán még inkább oka az, hogy a lakosság leszokott arról, hogy spontán szociális gondoskodóként viselkedjen a háztartásán és annak közvetlen környezetén kívül.

Ami a menekültek ügyének társadalom általi „átpolitizáltságát” illeti, az voltaképpen a mai általában is izgatott politikai légkör egy sajátos vetülete. A menekültek ügye az egyik legelső tabudöntögetés volt 1988 tabutlanításainak sorában.¹³ Nem tudjuk, milyen „nagypolitikai” döntés történt e kérdésben és mikor, de tény, hogy egyszer csak beszélni lehetett a menekültekről. Sőt menekültnek lehetett nevezni őket. A társadalom részben nemzettudata, részben politikai ösztönei, részben kíváncsisága miatt aktivizálódott, és ez volt talán az első olyan ügy, amelyben az „átpolitizáltság” plurális társadalomban fellelhető pozitív hatásai érvényesülhettek.

Miért került tehát válságos helyzetbe a szociális intézményrendszer a menekültek megjelenésekor? Először is azért, mert nem nagyon számított bárki is arra, hogy bekövetkezik a menekülés. Erre utaló jelek korábban nem voltak, vagy ha voltak is (az áttelepedés szaporodása 1987-ben), ez nem volt elég erős kihívás a szociális intézményrendszer állami szereplői számára, a nem állami szereplők pedig ekkor még nemigen hallathatták hangjukat.

Fokozta a kihívás váratlanságát, hogy amikor már voltak (és üldözöttként kóboroltak) menekülni vágyók Magyarországon, és olyanok is, akik foglalkoztak velük, akkor sem válhatott ez köztudottá, tehát fennmaradt az információs zárlat a jelenség direkt politikai, sőt „táborpolitikai” vonzatai miatt. Következésképpen ha az állami szereplők tudtak is a jelenségről, nem készülhettek fel rá, hogy működőképessé váljon a rendszer. Az egyházak valamivel előbbre jártak, de az intézményesedés ott sem indult meg teljes lendülettel. Fokozta a nehézségeket, hogy hirtelen nőtt meg a menekültek száma. Emiatt amikor végre-alahára zöldre váltott az állami lámpa – ez minden állami szereplőt váratlanul ért, és senki nem tudta, hogy mi a teendő. Ekkor vált a válsághelyzet megteremtésében főszereplővé a tapasztalat-hiány és a joghézag, illetve a nem állami szféra kialakulatlansága.

A váratlanság, a tapasztalatlanság és a joghézag növeli az információhiányt, és ez visszahat az „átpolitizáltságra”, amit amúgy is növel az állami szereplők (defenzív helyzetükből fakadó) rossz közérzete, s a menekülés nem várt folytatódása, amit a visszatoloncolások körüli tiltakozások kísérnek. Mindez pedig történik kezdetben a közvélemény figyelmének kereszttüzeiben, a tömegkommunikáció – ekkor még szintén szokatlan nyíltságú – aktív szereplésével.

Nem csoda, hogy a bemutatott helyzetet a szereplők válságként élik meg. És vajon hogyan reagálnak a válságra? A nem állami szereplők esetében egyértelmű a reakció: lehetőségeikhez képest igyekeznek szociális gondoskodást nyújtani a menekülteknek, de többen közülük aktívan politizálnak is menekültügyben.

---

¹³ Így Erdélyhez kapcsolódott az első olyan független, nem felülről szervezett tömegmegmozdulás, amit a nyilvánosság minden csatornáján szabadon lehetett hirdetni, s amit állami jóváhagyás legitimált.

Izgalmasabb probléma az állami szervezetek magatartása. Esetükben a váratlanság sokkal nagyobb, mint a nem állami szférában, bürokratikusabb szervezetük nehezkesebbé teszi őket, hivatalnokaik motiváltsága sokféle lehet. Nyilvánvalóan nem azért kerültek az állásukba, hogy a menekültekről gondoskodjanak, és általában nem önálló feladatként, hanem a „rendes” munkájuk mellett kell foglalkozniuk a menekültekkel.

Mint a következő idézet mutatja, az állami szervezetek alkalmazottai általában nem szabálykövető bürokrataként, hanem emberarcú hivatalnokként látták el feladataikat. Az állítás természetesen nem jelenti, hogy megszűnt volna a bürokrácia Magyarországon, még csak azt sem jelenti, hogy a menekültek csak nyájassággal és lelkes odaadással találkoztak volna. De nincs indok rá, hogy ezeket kivételként kezeljük.

„Beköszönünk, és csodák csodája, nem mordul ránk, hogy várjunk, amíg szólít. Ehelyett helyet kínál, elveszi a három kis igazolványt. Pillanatok alatt kiderül, hogy a család szabályosan, rendes útlevelel érkezett, az ideiglenes tartózkodási engedélyt már megkapták, szállásuk is van, és már a munkahely után is jártak. Ennyi ismerkedő beszélgetés után nem rubrikákkal teli iratok tömegét kell kitölteni, mindössze egy sima papírra vezeti fel a legfontosabb adatokat, egy előre gépelt, néhány soros átvételi elismervényt írat alá, és máris az asztalra számol egészen pontosan kétezer-hétszáz forintot. Még sajnálkozik is, hogy csak ennyit adhat, de hát sok a menekült, és kevés a pénz. Apró jelet tesz a tartózkodási engedély hátuljára, ebből mindenki tudhatja, hogy ők már részesültek a tanácsi segélyből, tehát többé nem jár. Ezt hangsúlyozza is, de azért halkán hozzát teszi: ha nagyon nagy bajban lennének, jöjjenek csak újra...” (Forró és Havas, 1988: 42)

Képzetés és működés

A szociális intézményrendszer szereplőinek viselkedése szervezeti hovatartozásuk és a munkát végzők személyes képzetésének együttes vizsgálatával érthető meg csupán. Lehet-e olyan erős a szervezeti hovatartozás determináltsága, hogy azt a személyes képzetés nem, vagy csak lényegtelen dolgokban módosíthatja? Ez olyan esetekben képzelhető el, ha egy adott szervezet feladata egyértelmű, szervezete és ösztönző-ellenőrző rendszere minden részletében kidolgozott, ha nincs módja és oka változtatni a működésén, még ha a külső környezet erre sarkallja is. Ilyen szervezetben nincs szerepe a munkavállalók és vezetők személyes ambícióinak, értékeinek, prioritásainak. Ilyen szervezet azonban nem létezhet a valóságban.

A következő példákból látható, hogy voltak olyan rendőri, határőri, illetve tanácsi szervek, ahol a menekültek megjelenése már jóval a hivatalos állami nekibuzdulás előtt kiváltotta az ott dolgozókból azt a spontán szociális gondoskodást, ami egyébként az egyházi szervek természetes eleme. Hasonló a helyzet a Vöröskereszttel, azzal a kvázi állami intézménnyel, amelyet a szociális intézményrendszer szereplői közül sokan kritizálnak késlekedése és bürokratizmusa miatt. Ez nyilván jogos is, hiszen a Vöröskereszt is csak az állammal együtt „lépett”, és ez a nem állami szereplőkhöz képest megkétszerezte jelentőségét. Ugyanakkor vannak olyan példák, amelyek arra mutatnak, hogy a Vöröskereszt egyes helyi szervezetei az egyház „hajszálgöyökészerű” egységeihez hasonló spontaneitással reagáltak a menekültek felbukkanására. A rendőrség és határőrség szerepe sem korlátozódik csupán a szolgálat megkövetelte tevékenységre, hanem egyéni elhatározásból, illetve intézményesítetten (az illegális határátlépőknek szállás-, étel-, tanácsadás stb.) szociális szereplőként is cselekszik.

„– Éhes? – Csak egy bólintás a válasz, s máris viszik az étkezdébe, és mindent eléje raknak, amit éjszaka a konyhán találni. A parancsnok közben elmondja, hogy már telefonáltak a rendőrségre: rövidesen itt lesz valaki, hogy elkészítse a jegyzőkönyvet. Addig a határsértő megfürödhet, ha kell, ruhát is kap, kicsit átmelegedhet-felengedhet. Egy kicsit sem olyan a helyzet, mintha nagyon haragudnának rá, vagy vissza akarnák adni.

– Pedig hát határsértést, azaz bűncselekményt követett el a magyar államhatárral szemben – jegyzem meg a határőr őrsparancsnok politikai helyettesének.

– Valóban, a szó jogi értelmében bűncselekmény történt, de itt mostanában kicsit enyhébben ítéljük meg ezeket a határsértéseket. Humánusan bánunk a Romániából érkezett magyarokkal, ezzel is bizonyítva a Magyar Népköztársaság jó szándékát a Román Szocialista Köztársasággal szemben. Amióta a kormány lehetővé tette a menekültek itt maradását, nem teszünk különbséget határátkelőhelyen útlevéllal belépők és a zöldhatáron át, illegálisan érkezők között.” (Forró és Havas, 1988: 7–9)

Az öntevékenység mozzanatait megőrző, főleg laikus segítőkre épülő területi vöröskeresztes csoportok már a központi felhatalmazás megkezdése előtt „felfigyeltek”, s reagáltak a menekültek gondjaira.

„Mielőtt az országos vezetőség meghirdette a csekkszámlát, már jelentek meg itt menekültek, folyamatosan. Mindenki azzal kezdte, hogy munkahelyet keres. Mivel nem volt letelepedési engedélyük, és nagyon tájékozatlanok voltak, nekünk kellett felkutatni, hogy hova fordulhatnak, mit csinálhatnak. (...) Elküldtük őket a megfelelő helyre, de nem mondtunk le az emberről, hanem kértük, ha elintézték ezeket a dolgokat, keressenek meg újra minket. (...) A lakóterületi vöröskeresztes titkárok rohantak befelé, hogy megint három fiatal kislány jött, két fiatalember jött, egy idős néni befogadott, ezeket is jó volna összefogni, jó volna odafigyelnünk, összehívtuk a titkárokat és felkértük rá, hogy ahol ilyen jelentkezések vannak, azonnal göngyölítsük, segítsünk nekik.” (Területi vöröskeresztes munkatárs)

Az első következtetés, ami a fentiekből adódik, az lehet, hogy a karitás mint személyes készítés nem az egyház privilégiuma, s ha ezt egyéb tényezők lehetővé teszik, illetve aktivizálják, a karitás felbukkanhat bármilyen szervezet „alján” (vagy akár a „tetején”).

Másodszor látható, hogy a személyes értékek, az elkötelezettség a már meglévő szervezetek esetében is alapvetően (bár vélhetően időlegesen) módosítani tudják a kialakult működés rendjét. Másként: a személyiség szerepe meghatározó a szervezet működésében, s ez különösen válsághelyzetekre adott reakciók során válik jól megfigyelhetővé.

Ebben látszólag semmi új sem volna, ha a szervezetek „káderállományának” természetes reakciójának tekinthetnénk a „válsághelyzetben légy emberarcú” elvnek megfelelő magatartást. Ez azonban nincs így, hiszen lehet a válságra adott válasz az ún. összetartás, a növekvő szabálykövetés, a militáns elutasítás vagy a semmit nem tevés is. Továbbá a szervezeteknek a személyzeti politikájukban a normális üzemmenetet kell szem előtt tartaniuk, következésképpen sem a rekrutációban, sem a betanításban nem játszhat szerepet a válsághelyzetekben követendő viselkedés.

Márpedig a személyiség szerepének válsághelyzetekben való felértékelődését felismerni különösen azért fontos, mert a piacgazdaság – különösen kombinálva a hiánygazdaság és a recessziós gazdaság jegyeivel – válsághelyzetek folyamatos jelenlétét valószínűsíti, és minden esélyünk megvan rá, hogy az elkövetkezendő években erre kelljen felkészülnünk.

Természetesen nem a karitás az egyetlen olyan elem, amely a hivatalnokokat, aktivistákat a menekültekkel való foglalkozásra készítette. A kötöttebb szervezetek alsó egységeiben ez történhetett parancsra is, amelyet csak követnie kell a hivatalok betöltőinek. Lehet továbbá politikai tett is a menekültek ügyének felkarolása. Annál is inkább fontos ennek felismerése, mert láttuk, hogy a menekültügy mindenütt a világon nagyon „átpolitizált” társadalmi jelenség, de Kelet-Európában mostanában talán még inkább az.

Mindeddig olyan szervezeteket említettem, amelyek már a menekültügy előtt is megvoltak, tehát ahol a menekültek megjelenésére való reagálás csak a szervezet rendjének megváltoztatásával volt lehetséges. Voltak azonban a szociális intézményrendszernek olyan szereplői is, amelyek újonnan jöttek létre – esetleg éppen a menekültügy kapcsán. Nem kétséges, hogy ezekben a szervezetekben is együtt jelent meg és fejtette ki hatását a személyes érték és a politikai érdek. Erre legjobb példa a Menedék Bizottság volt, ahol e két elv szorosan egybefonódott. Nyilván az előbbi volt túlsúlyban azon szereplők esetén, akik körében hagyomány volt az erdélyiekkel vagy a menekültekkel való törődés, illetve a menekültek által létrehozott önszolgáltató csoportok esetében. De hogy itt is volt szerepe a politikálásnak, az egyszerre nyilvánvaló és természetes, hiszen minden szervezetnek kicsit politikusnak is kellett lennie.

A következő esettanulmány szép példa arra, hogy személyes érték és szakmai becsvágy, a politikai tenni akarás és ambíció hogyan fonódik egybe, s szerencsés ötvözete miképpen teremt meg egy új intézményt.

„A Fiala Ügyvédek Klubja 1988 februárjától működik. Az alakulás az Ügyvédi Kamara választási szabályzatának átdolgozásához kötődik. A kamara kezdetben »nem tudott mit kezdeni« a klubbal, így elfogadták Pozsgay Imre ajánlatát, hogy a klub a Hazafias Népfront keretében működjék. 1988 kora tavaszán merült fel az egyik vezetőségi megbeszélésen, hogy a klubnak be kellene kapcsolódnia a Romániából menekültek segítésébe. Elhatározták, hogy az Ügyvédi Kamara közreműködésével pénzgyűjtést szerveznek a budapesti ügyvédi munkaközösségekben. Az egyéni adományokból csaknem 600 ezer forint gyűlt össze, a pénzt – némi vita után – a Vöröskereszt számlájára utalták át. A Vöröskereszthez az Ügyvédi Kamara ragaszkodott, az adományozók közül többen inkább az egyháznak akarták átadni a pénzt. Végül az a kompromisszumos megoldás született, hogy az összeg rendeltetésére vonatkozóan kérték, hogy az egyrészt közvetlenül a menekültek kezébe jusson el, valamint részesedjenek belőle az egyházak is. A Fiala Ügyvédek Klubja kezdeményezte a Tárcaközi Bizottságnál és a Pénzügyminisztériumnál, hogy a menekültek segítésére befizetett adományok közérdekű kötelezettségvállalásnak minősüljenek és az adóalapból levonhatók legyenek.

A klub 1988. tavaszi rendezvényein többen felvetették, hogy a pénzgyűjtésen kívül más módon is segítség a menekülteknek, önkéntes jelentkezés alapján listát készítettek azokról az ügyvédekről, akik vállalják, hogy a menekülteknek ingyenes jogi tanácsadást nyújtsanak. A listára 65 budapesti ügyvéd iratkozott fel, és hasonló céllal munkacsoport alakult Szegeden is. Ennél többen vesznek részt a segélyakcióban, csak többen – vagy mert szeretnének még a jövőben is akadálytalanul utazni Romániában, vagy mert egyszerűen nem szeretnek

listákon szerepelni – nem iratkoztak fel. 1988. július 5-én a FÜK »Ügyvédek a menekültekért« címmel tartott klubestet. Ezen a rendezvényen fogalmazták meg a segélyakcióban részt vevő ügyvédek azt az igényt, hogy a menekültek ügyeinek intézéséhez kapjanak megfelelő, naprakész tájékoztatást. A Tárcaközi Bizottság vezetője ígéretet tett a kérés teljesítésére.” (Fiatal Ügyvédek Klubja)

Az újonnan szerveződő és a már korábban meglévő szervezetek között az a lényeges eltérés, hogy az újaknál még nincs megcsontosodott szervezeti és működési modell, amit át kellene alakítani. E szervezetek esetében következőképpen még nagyobb a személyiség szerepe. A személyiség természetesen önmagában is lehet vizsgálat tárgya. Válsághelyzetekben nagy és még nagyobb személyiségek megjelenése nélkül nem tud semmilyen szervezet – így esetünkben a szociális intézményrendszer sem – gyorsan reagálni. Valahogy úgy képzeljük ezt, ahogyan a kémiai folyamatok lezajlanak. Ott is vannak lassú épületek, bomlások, csendes folyamatok, de ahhoz, hogy felgyorsuljon a folyamat, hogy egy reakció hirtelen beinduljon, katalizátorok kelljenek. Ilyen szerepe van a társadalmi folyamatokban a nagy és még nagyobb személyiségeknek is.

Politikák és személyes kapcsolatok

A menekültekkel foglalkozó szociális intézményrendszer kialakulásának kis története kétségtelenül két fázisra bontható. A válaszvonal ott húzódik, ahol a „nagypolitika” nyilvánosan legitimé tette a menekültügy létét, majd nagy sietve beindította az állami szervezetek menekültügyi tevékenységét. Ennyiben a menekültügy „átpolitizáltsága” a szociális intézményrendszer történetének legfontosabb eleme.

Ebben a „nagypolitikai” környezetben kell értelmezni a szociális intézményrendszer egyes szereplőinek „nagy- és kispolitizálását”. A „nagypolitizálás” azt értjük, hogy a szociális intézményrendszer szereplői az országos menekültpolitika alakításához szólnak hozzá, törekednek hatni a „nagypolitika” alakulására. „Kispolitizálásnak” ezzel szemben azt a tevékenységet nevezzük, melynek során a szervezetek a munkájukhoz szükséges feltételeket a helyi szervezetekkel való kooperációk és konfliktusok útján teremtik meg.

Ami a szereplők „nagypolitizálását” illeti, a szervezeti pozíciók alapvetően megszabják kinek-kinek az alapállását. Az „államiak” és a kvázi félállami Vöröskereszt állampárti, a többiek nem. Ez a klasszifikáció azonban csak annak fogadható el, aki semmit nem tud a mai magyar viszonyokról, vagy nem tud kettőnél több kategóriát tartalmazó modellben gondolkodni. A valóságban az államiak és a nem államiak között is többféle irányultság van a saját és a „másik” tábor többi szereplőjét illetően. Láttuk, hogy a gyanakvós általános és kölcsönös, de ugyanakkor a mindennapokban hasznos kooperációk léteznek a gyanakvó partnerek között. A „nagypolitika” korábbi legkritikusabb kérdéseiben (visszatoloncolás, menekülttábor, Menekültügyi Egyezményhez való csatlakozás) éles bírálatok láttak napvilágot és (ha lassan is), minden úgy lett, ahogy ezek az alulról jövő „nagypolitikai” feliratok óhajtották. Nem meglepő, hogy jó ideje nem is születnek ilyen „nagypolitikai” felhívások. Persze lehet ezt úgy is magyarázni, hogy a menekültügy politikai töltete már nem elég ahhoz, hogy életre hívja ezeket a „feliratokat”. Ez annál is valószínűbb, mert kritizálni való az állam működésében mindig is volt, van és lesz, sőt ha véletlenül nem lenne mit, akkor is találni kell valamit, hogy el ne lustuljon az állam, hogy el ne feledje: a többi szereplő figyelni őt.

Az alulról jövő „nagypolitizálás” fénykorában is több lehetőség állt az akkor még alternatívoknak nevezett szervezetek előtt; így voltak, akik laza koalíciókat alkottak egy-egy politizálási aktus kapcsán, és voltak, akik inkább magányosan cselekedtek, voltak, akik „belülről” bíráltak, és akadtak olyanok is, akik harcosan fogalmaztak, voltak, akik a színpalak mögötti személyes kapcsolatokat is ápolták, s akik az illetékből elutasították.

Az egymásba fonódó „nagy- és kispolitizálás” során a szervezetek és bennük a nagy és még nagyobb személyiségek személyes kapcsolatrendszerek által is összekapcsolódnak. Annál is inkább, mert sok esetben ugyanazok a személyek (a menekültügy többszörösen elhivatott nagy személyiségei) viszik az ügyeket több szervezetben is. Erről és a kétféle politizálás szerves kapcsolatáról így ír a kutatás egyik résztanulmányának szerzője:

„Az alternatív szervezetek az erdélyi kérdés megoldásában kétféle, de összefüggő és – mutatis mutandis – hasonló, általában elfogadott stratégiát használtak: bizonyos csoportok, TDDSZ¹⁴, Raoul Wallenberg Társaság, Széchenyi Casino, Erdélyi Szövetség politikai nyilatkozatokat, állásfoglalásokat fogalmaztak meg, s ezzel segítették magának a problémának a társadalomban való nyilvánossá tételét. Más szervezetek a menekültkérdést az aktív (szociális) segítség oldaláról közelítették meg, ők az átjött egyénekké foglalkoztak, a letelepedéshez nyújtottak segítséget.

Az 1988. májusi politikai változások lehetővé tették egyesületek, kvázi pártok létrehozását, s ebben a helyzetben Erdély valóban feszítő kérdés volt, szinte minden akkor alakult alternatív szervezkedés programjában, alapelvében foglalkozott a menekültkérdéssel. Természetesen ezek az alternatív szervezetek különféle politikai arculattal jelentek meg, így a kérdésre is mindnyájan más választ adtak, de lényegesen gyorsabban, mint az állami szociálpolitika. Hiszen az állásfoglalásokkal egy időben létrejött a Menedék Bizottság, mely egyrészt megpróbálta megfogalmazni a célszerű követeléseket a menekültüggyel kapcsolatban, másrészt pedig hosszú távon igyekezett átgondolni, milyen módon lehet segíteni a menekülteknek. A Menedék Bizottság, a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság, a Jurta Színház, a Magyar Demokrata Fórum III. kerületi csoportja, a Szentendrei Petőfi Hagyományörző Egyesület és a többi önszervező csoport elsődleges feladatának egy segélyalap létrehozását tekintette. Ezek főként a tagok adományaiból, más anonim adományokból, illetve a Menedék Bizottság – a SZETA¹⁵ hagyományaihoz híven – egy aukcióból kívánta megteremteni.

A politikai állásfoglalásoknak kettős szerepe volt, elsődlegesen magának a konkrét problémának a megoldásában, azaz a visszaadások kérdésében rejlett a fontossága. Addig, míg ezek az állásfoglalások nyilvánosságra nem kerültek – teljes társadalmi kontroll nélkül –, a határőrök egyedi döntése alapján történtek a visszaadások. Ezeknek okairól és gyakoriságáról senkinek semmilyen tudomása nem volt, így mind a TDDSZ, mind a Raoul Wallenberg Társaság nyilatkozata fontos lépés volt abban, hogy az erdélyi probléma nem oldható meg állampolgári kezdeményezések szintjén, s ezen nyilatkozatok hívták fel a figyelmet arra, hogy az állami vezetés a kérdésben foglaljon állást. Úgy gondolom, ezen nyilatkozatok egyben politikai próbálkozások is voltak.

¹⁴ Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete

¹⁵ Szegényeket Támogató Alapítvány

Hogyan függ össze az önsegítő csoportok függetlensége és politizálása? Tapasztalataim szerint azok az önszervező csoportok, amelyek erdélyiekből alakultak, lényegesen nagyobb függőségben vannak az 1988 tavaszán már működő szervezetektől, például a Hazafias Népfronttól, s így politizálásukat inkább visszafogják. A független szervezetek – s itt inkább az alternatív csoportokra gondolhatunk, amelyek 1988 tavasza után jöttek létre – aktív politizálásba kezdtek, függetlenségüket is bizonyítva. Az önszerveződő csoportok tevékenysége politikai próbálkozás is volt, és az állt az érdeklődés középpontjában, hogy a hatalom mennyire tolerálja az ilyen típusú nyilatkozatok megjelenését, illetve mennyire lehet befolyásolni a közhangulatot, közmegejtélést.

Az önsegítő csoportok számára kockázatot jelentett az újonnan alakult szervezetekhez való csatlakozás. »Jöttek a tévések, az ellenzékiek. Tőlük egy kicsit távol tartottam magam, még csak '88 tavasza volt, és a Fideszt még nem szerették. (...) Mindenki megkeresett minket, aki akkoriban csak volt, a hivatalos szervektől azonban senki, oda mindig nekem kellett menni.« (Erdélyi Magyarok Egyesülete)

A fenti idézetből sokat megtudunk az önszerveződő csoportok pszichogeneziséről, „nagy- és kispolitizálásukról”, személyes kapcsolataikról. A kutatás interjú fázisának befejezés óta újabb konfliktusok (klikkesedés, szervezeti szételés) és kooperációk (főleg a lakásgondok enyhítésére) mentek végbe a szférán belül. Ennél izgalmasabb azonban, hogy két kísérlet is történt országos integratív szervezet létrehozására, ami az intézményesedés új fázisát jelzi.

Az egyházak szerepe a „kispolitizálásban” nagyon jelentős. Kezdetben ők rendelkeztek egyedül információval és tapasztalattal. Egymással és az önszerveződő csoportokkal ekkor jöttek létre jó személyes kapcsolatok.

A kispolitizálás és személyes kapcsolatok lényegében ugyanannak hálózatnak a különféleképpen működtetett részeinek foghatók fel. A következő idézetek a „kispolitizálás” és személyes kapcsolatrendszerek működéséről, a sikeres koordinációkról szólnak.

„Megkerestem a Vöröskeresztet, miben tudnánk együttműködni. Nekik volt pénzük – ez karácsony körül volt –, amit a gyerekeknek akartak szétosztani. Nekünk volt nyilvántartásunk, emberünk, így a mi munkatársunk osztotta szét minden gyereknek az 500 Ft-ot, illetve 1000 Ft-ot [annak,] aki szülők nélkül jött. (...) Meghívtunk minden menekült pedagógust, más menekült iskolai dolgozót egy kis ünnepségre, tanácskozássra. A Pedagógiai Intézettel közösen szerveztük, megbeszéltük gondjaikat, véleményt cseréltünk, kaptak egy kis ajándékot.” (tanácsi dolgozó, Szabolcs-Szatmár megye)

„A Római Katolikus Egyház kapott külföldi adományt, ruhákat. Szétosztották egy részét. Közben a hívek is elkezdtek hordani nekik a ruhákat, akkor felhívtak, hogy átadnák a maradékot, mert nincs helyük raktározni. Másik eset: Mátészalkán kaptak Svájcból ruhasegélyt, ők rendben megoldották, szétosztották. Ami maradt, átadták Kálmánházának vagy Fábiánházának. Bejön onnan a pap, hogy adjunk neki neveket, címeket, kinek adják oda, de gyerekes legyen, ne legyen alkoholista, meg különböző kritériumok. Mondtam neki, hogy gyűjtse ki a listáról, kinek akar adni. Akkor inkább átad mindent nekünk, osszuk szét mi. Pozitív együttműködésként lehet említeni a fórumot. Amikor a menekülteknek meghírdettük, meghívtuk minden illetékes szerv képviselőjét

(tanács, rendőrség, OTP, Társadalombiztosítási Igazgatóság stb.), készségesen jött mindenki, hiszen nekik is érdekük, hogy tájékozottak legyenek a menekültek...” (Vöröskereszt, Szabolcs-Szatmár megye)

„A kapcsolataink maximálisan informálisak voltak, mert ha a menekültek jöttek, soha nem a hivatalvezetőkkel tárgyaltunk, hanem mindig a nagyobb hivatalokban lévő barátokat próbáltuk megkeresni. (...) A Magyar Nemzetbe bele tudtuk csempészni úgy, hogy a Jurtáról volt egy beszámoló. A beszámolón készült felhívást lehozták, és ennek az alján volt a telefonszám. A másik nagyon fontos forrás a Szabad Európa volt. Onnan tudtuk, hogy ennyire fontos volt, merthogy a legtöbb hívó erre hivatkozott. Egy időben rendszeresen mondták be, minden héten, hogy van egy ilyen telefonszám az erdélyi menekültek részére, és teljes bizalommal forduljanak hozzájuk stb. Ez jó volt, mert ez egy kis bizalmat teremtett a Menedék Bizottság iránt.” (Menedék Bizottság)

„Például a katolikus egyház tagjaival személyesen is megkeressük egymást, holott korábban szinte nem is találkoztunk. Remélem, ez a személyes kapcsolat ezután is működni fog, különösen az egyházak esetében számítok erre. Úgy gondolom, mindezt meg kell őrizni, és még más szervezetekkel, csoportokkal is fel kell vennünk a kapcsolatot, hiszen a szociálpolitika sok közös feladatot ad nekünk a menekültekkel való foglalkozáson kívül is.” (Vöröskereszt, Debrecen)

„Itt, Székesfehérváron, a Vörösmarty cukrászdának a vezetője szintén erdélyi származású, egy nagyon kedves dolgot talált ki. A cukrászdának van egy különterme, és ő felajánlotta, ha mi tudnánk értesíteni az erdélyieket, ő vendégül látná őket, és hozzák el a gyerekeket, jöjjenek el a családok, hátha nem is tudnak egymásról, hogy ki honnan érkezett. Először csak a székesfehérváriakat hívtuk össze, az összes család eljött gyerekestől.” (Koordinációs Bizottság, Fejér megye)

Távolról sem szeretném azonban azt a látszatot kelteni, hogy egyáltalán nem volt konfliktus a szociális intézményrendszer szereplői között. Volt ilyen a segélyek elosztása kapcsán Győrben a Vöröskereszt és egy önszervező csoport között, de ismert a BZSBT és Vöröskereszt közötti kooperáció „nagypolitika” által is „támogatott” zavara (Forró és Havas 1988).

„Itt van a Vöröskereszt, jönnek a külföldi segélyszállítmányok, még véletlenül sem adnának nekünk. Megint csak ismerősök révén megtudom, hogy áll itt egy szállítmány, kimondottan partizánakcióval egy teherautónyi ruhát elhozunk. A helyi Vöröskereszt sem tud a szállítmányról többnyire. Hát akkor mivel legyünk elégedettek, itt is kellene valami láncolat, hogy tudjanak egymásról... Senki sem tudja, hogy lesz a pénz, amit az Országgyűlés megszavazott”. (Erdélyi Kör, Győr)

Végül egy példa, amely jól mutatja a „kispolitizálás” működésének előnyeit és hátrányait (bizonytalanságát, esetlegességét). Az eset azért is tanulságos, mert benne a válsághelyzetben lévő menekültek és az ugyancsak válsághelyzetben lévő intézmények „találkoznak” egy akut válságban.

„Két hazánkba menekült székely fiatalember sorsa foglalkoztatja a közvéleményt. (...) A budapesti munkásszál-
lásról nyolcan indultak útnak a nyugati határ felé, mert odaát – úgy hírlík – könnyebben megy a családegyesí-
tés, és hazától, otthontól, rokontól, barátoktól távol, ez volt a legfőbb és ily módon elérhető vágyuk. Különösen
Nagy Istvánt űzte, hajtotta az elképzelés, hisz hátrahagyott feleségét és hároméves kislányát csak a volt olasz
miniszterelnök feleségének, Maria Fanfaninak a közbenjárása juttatta kórházba – a börtönből.

Elindultak tehát december 29-én nyolcan, és visszatértek másnap hatan. Nagy Istvánt, aki előzőleg már
kétszer kísérelte meg a határátlépést, a határőrség elfogta, és a vele sorsközösséget vállaló Balázs Leventével
együtt átadta a belügyi hatóságoknak, akik közölték velük, átadják [őket] a román hatóságoknak. Hat másik
társukat figyelmeztetés után elengedték. Volt tehát, aki meghozza a hírt Balázs Levente testvérének, Imrének.

És talán ez volt az első apró fogódzó, ahol a szerencse beavatkozott az események menetébe. Imre és egyik
társa megkereste és meg is találta azt az ügyvédet, akiről tudták, hogy foglalkozik a menekültek ügyes-ba-
jos dolgaival. Kérvényt fogalmaztak meg a Győr-Sopron Megyei Rendőr-főkapitányság illetékesének címezve,
hogy tekintsenek el a kiutasítástól, s az irattal a testvér és a jó barát elutazott Győrbe. Ott azonban csak az
ügyeletest találták, aki átvette a kérvényt azzal, hogy majd hétfőn referál a felettesének róla. A kocsi elindult
[a román határra]. Ám közben Budapesten az ügyvéd sem volt tétlen. Nemcsak a kollégáit riasztotta, hanem
a rádiót is, és minden olyan ismerősét, akiktől segítséget remélhetett. A rádió munkatársai hiába próbálkoztak
azzal, hogy interjút készítsenek a kizsuppolásra várókkal, a KEOKH¹⁶-nál azt válaszolták nekik, erre nincs mód,
mert a kocsi elindult Győrből, és nem tudják megállítani. A fiúk tehát elindultak bizonytalan végzetük felé, és
ezt a hivatalos úton gördülő végzetet akarta megállítani az emberi szolidaritás. Telefon a szegedi körzeti stú-
dióknak, és a rádiós és tévés stáb elindult a magyar–román határ felé. Kollégája kisegítésére akcióba lépett dr.
Ruttner György ügyvéd is, aki Gál Zoltán belügyminiszter-helyettest és dr. Nagy László, az Erdélyi Szövetség
alelnöke, aki Szűrös Mátyást és Kótai Gézát (MSZMP KB) értesítette az eseményekről. A segíteni szándékozók
mindenhonnan ígéretet kaptak az ügy kedvező elintézésére, ám közben az autó – miként a rádiósok közölték
– feltartóztatás nélkül haladt a határállomás felé...” (Sik, 1992)

Mivel nem szándékunk semmit belemagyarázni egyetlen esetben, csak elősoroljuk a válság megoldásában részt
vevő szereplőket – persze nem csak úgy „csupaszon”, hanem oly módon, ahogy elemzésünk szociológiai módszerei
és értelmezése ezt már lehetővé teszik.

Az előtörténet is tanulságos. Ez azt mutatja, hogy a válság szenvedő alanya már korábban is képes volt személyi
kapcsolatok mozgatására, erre utal az „olasz kapcsolat”. Az adott válság első szereplője a szabálykövető hivatalnok
magatartású határőr. Az akut veszély elhárításának első eleme az a személyes kapcsolatrendszer, amely a menekültek
között húzódik. Ennek hiányában az információ nem juthatott volna gyorsan el a megfelelő szereplőkhöz, márpe-
dig, mint látható, a gyorsaság kulcsfontosságú a válságelhárításban. Ez a személyes kapcsolatrendszer azonban nem
ért véget a menekültek szférájában, hanem elért egy megfelelő személyig, aki láthatóan szakértőként jól, magán-
emberként elkötelezetten, kapcsolatmozdítóként pedig sikeresen lendítette tovább az ügyet. Nagy szerepe volt az

¹⁶ Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság

akció továbbvitelében és gyorsításában a tömegkommunikációnak. Nem is elsősorban abban az értelemben, ahogy általában a nyilvánosságokon keresztül a tömegkommunikáció hatni tud, hanem saját, láthatóan jól működő, olajozott kapcsolatrendszere által vett részt a válság megoldásában. A következő lépés nagy személyiségek (politizáló ügyvéd, profi csúcspolitikusok) színre lépése, akik a meg nem nevezett hivatalnokokat emberarcúvá tudták varázsolni még mielőtt az autó Nagylakra ért volna.

Összegzés – helyett

A történet egy ritka helyzetről, egy intézményrendszer születéséről és felnövekedéséről szól. Azért gondolom az ilyen helyzetet ritkának, mert a velünk élő intézmények általában adottnak, „késznek” tetszenek, legfeljebb olykor változnak. Egy olyan helyzet, amikor a semmiből teremődik meg valami, ritkán fordul elő, márpedig tanúsítom, hogy a magyar menekültügy a semmiből lett. Tanúságtételelem alapja egyfelől az, hogy 1988–89-ben egy véletlen folytán – jókor voltam jó helyen, és ismertek azok, akik ekkor a menekültügy vezető szereplői voltak – én vezethettem az első „menekültügyi” kutatást, illetve hogy 1995 és 2005 között alapító elnöke voltam a Menedéknek, egy NGO-nak, amely (mint látni fogjuk, eleinte inkább érdek-képviselési és jogi tanácsadás, később szociális ellátás formájában) kezdettől fogva nagy szerepet játszott a menekültek életében.

A történetet kétszer mesélem el. Először az intézmény keletkezéstörténetét mutatom be: miért született ártatlan-nak (hogy ez az ártatlanság milyen társadalmi helyzetet jelentett, arról később még sok szó esik) a magyar menekült-ügy? Hogyan vesztette el az ártatlanságát? Merre tart ma a kamaszkori zavarok múltán? Ezután ugyanezt a korszakot a Menedék (www.menedek.hu) történetének elmesélésén keresztül mutatom be. Látni fogjuk, hogy ez az NGO is a semmiből lett, s ártatlan gyerekkor után ő sem tudta elkerülni a kamaszodás torzulásait, a pattanásokat, a gyors növekedés okozta aránytalanul hosszú végtagok miatti esetlenséget, a hatalmas önbizalom és a gyakori elbizonytalanodások keveredését. Mára a Menedék már felnőtt. Professzionális és a maga területén nagy hatalmú szervezet lett.

A történet előtörténete

A magyar menekültügy születését egy hosszabb (az első világháborúig visszanyúló) és egy rövidebb (a szocializmus időszakát felölelő) előtörténettel kell kezdeni (Sik és Tóth, 1991; Sik, 1992; Sik és Tóth, 1994). A 20. század első fele a világháborúk, az ezekkel összefüggő határváltozások, illetve a régióban szinte folyamatosan és sokféleképpen összekeveredő etnikai-vallási-politikai ellenségeskedések hatásain keresztül ágyazott meg a rendszerváltás menekültügyének. Az első világháború elvesztése, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése osztálygyűlölködésbe és antiszemitizmusba torkollott, továbbá a határok megváltozása során a korábban soknemzetiségű Magyar Királyságból egy homogén magyar kisvilág született. A második világháború az addigra már erősen idegenellenessé lett magyar kultúrát megterhelte egy újabb háború elvesztésének emberi-szellemi-anyagi terhével, továbbá a holokauszt és a háborút követő kitelepítések (svábok ki, magyarok be) tovább homogenizálták a magyar kisvilágot.

Aztán jött a szocializmus. Ez az előző történelmet részben tabusítva (zsidókérdés nincs, a határokon kívül rekedt magyarok nem léteznek) mentálisan feldolgozhatatlanná tette, s eközben a határokat két irányba is bezárta. Befelé

nem vezetett út. Két kivétellel – amikor bukott szocialista rezsimek menekültjeinek kis csoportjai (az 1940-es évek végén görögök, az 1970-es évek elején chileiek) jöhettek szervezeten Magyarországra – sok engedély és türelem kellett ahhoz, hogy valaki letelepedhessen Magyarországon. Kivándorolni legalább ilyen nehéz volt. Nem véletlen, hogy az 1956-os forradalom után a politikai menekültek kis csoportja mellett fiatalok tömegei (összesen körülbelül kétszázezer ember) használták ki a rövid időre megnyíló határzár és a valamivel hosszabb ideig befogadóvá váló nyugati országok által felkínált lehetőséget, s szaladtak ki az országból. A külföldi utazás sem volt könnyű, valutát nem lehetett vásárolni és birtokolni, külön útlevél kellett nyugatra és keletre, az előbbit nem lehetett otthon tartani, az utóbbi sem volt érvényes mindenhol, a Szovjetunióba vagy Jugoszláviába eljutni nehezebb volt, mint a Nyugatra. S noha az 1980-as évek elejétől sok minden lazulni kezdett – könnyebben lehetett útlevelet kapni, egy kevés nyugati valutát szabad volt otthon tartani –, a kivándorlás továbbra is bűncselekménynek minősült, és bevándorolni továbbra sem volt könnyű. Az NDK-sok 1989-es átengedése az osztrák határon, ami a szabad emigráció első tömeges esélye volt számukra, egyben a német és a magyar rendszerváltás egyik első és azóta is szimbolikus aktusává vált...

Az ártatlanság...

Ebbe a zárt és homogén világba csöppent bele 1988-ban váratlanul és kezdetben rejtetten néhány száz „menekült”. Az idézőjel használata két okból is a történet lényegéhez tartozik. Részben mert sem politikus, sem tudós, sem újságíró, de ők maguk sem tudták, hogy mi lenne a jogi és politikai helyzetüket legpontosabban leíró fogalom, részben mert jól vagy rosszul, de hetek alatt ezzel a fogalommal illette őket a korabeli közmegegyezés.

Honnan kerültek elő és miért ekkor jelentek meg „menekültek” Magyarországon? Szerencsés véletlenek összjátéka volt ez, amelyben a menekülésre késztető erők, a fogadó társadalom és a célszágok viselkedése egy igen rövid időre alkalmas közeget nyújtott a „menekülésre”.

Romániában Ceaușescu, a román párt és állam mindenható ura falvakat akart eltörölni a föld színéről, embereket áttelepíteni az ország más részeire, ahol hasznosabbak lettek volna a szocializmus építésének frontján. Az erdélyi magyarok nem értékelték a rájuk irányuló kitüntető figyelmet. Magyarországon ekkor rendezték meg az első Forma-1-es futamot. Erre az alkalomra sok határon túl élő fiatal magyar férfi kért és kapott turistaútlevelet, s jött autóval, barátokkal Magyarországra. S amikor vége lett a futamnak, nem hazafelé, hanem Svédország és Ausztria felé indultak, ahol – még néhány hétig – azonnal (idézőjel nélküli) menekültstátust kaptak.

A lassabbak és a pechesebbek, illetve a hazafias érzelműek, vagy akiknek volt Magyarországon rokonuk, lett állásuk, lakásuk, azok maradtak, s lett belőlük „menekült”.

Magyarországon azért volt lehetséges a „menekültek” megmaradása, mert jól illeszkedtek a rendszerváltás előszeleként végbemenő változások sorába. Például az első civil tömegmegmozdulás a romániai falurombolás elleni tiltakozás volt, a határon túli magyarokról „menekültként” beszélni a korábbi tabu döntögetésének minősült. A szolidaritás a határon túli magyarsággal, s a gondoskodás az onnan hozzánk menekülőkről a semmiből frissen szerveződő, politikailag felkészületlen, káderekkel nem rendelkező pártkezdemények számára könnyen kommunikálható, népszerűséget gyorsan hozó témát kínált.

Az idézőjel ebben a szövegekörnyezetben ezt a politikailag éppen csak eltűrt, a „nép” szemében azonban nagyon népszerű helyzetet fejezi ki. Ám nem csak ez magyarázza. Ekkor ugyanis nem volt más fogalom, amely a határon túli

magyarok bejövetelét ennél jobban megragadhatta volna.¹⁷ S ami legalább ilyen fontos: a használatát nem gátolta jogi korlát sem, hiszen Magyarország még nem ratifikálta a genfi menekültügyi egyezményt, tehát a fogalom „szabad” volt.

Mivel 1939 ősze óta (amikor a szétvert lengyel katonák érkeztek nagy számban Magyarországra, s volt részük meleg és jól szervezett fogadtatásban) nem áramlottak menekült tömegek Magyarország felé, nem volt sem jogi keret, sem szervezet, sem szaktudás, sem követendő példa, amelyre a „menekültekkel” szembesülő magyar hatóságok támaszkodhattak volna.¹⁸

A politikai lelkesülés és identitáskeresés, a bürokratikus intézményrendszer hiánya együttesen olyan kegyelmi állapotot hozott létre, amelyben az állampolgár és az MSZMP Politikai Bizottsága, az egyház és a liberális NGO, a határőrség és a diaszpóra a közjó érdekében saját ideológiai, kapacitásbeli és érdekkövető korlátait és féltreírásokat olykor meghaladva, gyanakvásait félretéve próbált együttműködni.

Ez volt az „ártatlanság kora”, amikor a magyarok alig gyakorolhatták az idegenellenességet, sokan segítettek a „menekülteknek”, mert sajnálták sorsukat és/vagy hazafias kötelességtudattól vezérelve és/vagy a szocializmus elleni tettvágytól hajtva. A hivatalok emberarcukat mutatták, a határőrök (amikor nem a hazatoloncolással voltak elfoglalva) szociális munkásként tevékenykedtek, az országgyűlés letelepedést elősegítő különalapot szavazott meg, a pártközpont (amikor nem a titkosrendőrséget mozgósította) személyes kapcsolatokon keresztül terelgette megfelelő formák felé a „népi kezdeményezéseket”. Az egyházak határokon átnyúló szervező- és segítőmunkát végeztek, a megyei önkormányzatok a Vöröskereszt helyi szervezeteivel karöltve irányították a jótékonykodást, az önkéntes munkát és a központi pénzek elosztását, az újonnan alakult és régebbi „másként gondolkodó” szervezetek, népiek és urbánusok, liberális és nemzeti érzelmű pártkezdemények ajándécsomagokat osztogattak, hivatali ügyeket intéztek, lobbiztak, személyes kapcsolataikon keresztül ügyeket intéztek.

...elvesztése

Mindez nem tartott egy évig sem. Az ártatlanság odalett, s eljött „a komorodás kora”. A nép lelkesültsége alábbhagyott, megjelent az idegenellenesség EU-konform formája, a jóléti sovinizmus. A hivatalokban megszületett a bürokratikus rend: létrejött a nemzetközi szerződésekkel harmonizáló menekültügyi jogszabályrendszer. Megszűntek a hatékonyan működő helyi kooperatív testületek, munkájukat átvette az ezer más üggyel foglalkozó szaktestületek elegye. A pártok, a parlament, a politikusok egymással, a rendszerváltás fontosabb kérdéseivel voltak elfoglalva. Az emberek, a szervezetek, az ország identitásának már nem volt meghatározó eleme a határon túli magyarok ügye.

¹⁷ Az alternatív megoldások („turisták”, „hosszabb ideig Magyarországon tartózkodó külföldiek”, „jogilag rendezetlenül itt-tartózkodók”, „hazánkban tartózkodó magyar nemzetiségű külföldi állampolgárok”, „Erdélyből hazánkba települtek”) esetlenek és hamisak voltak. Így aztán az MSZMP külügyi KB-titkárának 1988. január 25-én elhangzott rádióbeszéde után a hivatalos médiumok is már a „Romániából érkező menekültek helyzetével” foglalkoztak (Francia, 2004).

¹⁸ A görögök és chileiek korábban említett „bemenedéklése” szigorúan pártügynek minősült, s ezért „kezelésük” is speciális pártfeladat, nem állami-szakmai feladat volt.

Hogy az „ártatlanság kora” nem múlt el nyomtalanul, annak két bizonyítéka is volt. Egyrészt, amint azt a menekültügyi nemzetközi jogszabályait és működését jól ismerő amerikai jogász hamar felismerte, a magyar menekültügyi szabályozás valójában diaszpórapolitika, amennyiben funkciója nem a világ menekültjei magyarországi befogadásának, hanem a határon túli magyar „menekültek” vándorlásának szabályozása (Fullerton, 1997). Másrészt a genfi konvenciót a magyar állam – még népköztársaságként 1989 őszén – azzal a területi korlátozással fogadta el, amely nem tette lehetővé menekültügyi eljárás kezdeményezését Európán kívüli menekültek számára. Tehát az „ártatlanság” egyszersmind etnikai alapú pozitív és negatív diszkriminációt is eredményezett.

A menekültügy azonban nemcsak nemzetpolitikai üggyé, hanem biztonsági kérdéssé is vált. Ez már eleve kódolva volt abban, hogy a menekültügy állami letéteményese a Belügyminisztérium lett.¹⁹ De még jobban felerősödött, amikor 1991 táján a jugoszláviai háborúk miatt tömegesen – bár nem maradási céllal – megjelenő menedékesekre szabták át a menekültügyi rendszert, amelynek lényege a kémek és AIDS-esek kiszűrése, a táborokba való elzárás lett, s az ösztönzés a mihamarabbi továbbmenésre. S ebben a kormány politikája sikerre volt ítélve, hiszen ugyanez volt a céljuk az embercsempészeknek és a menekülőknek is.

Ebben a helyzetben felerősödött az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága helyi megbízottjának szerepe. Ez megnyilvánult a jogi keretek nemzetközi elvárásoknak való megfelelésének kikényszerítésében, az állami feladatok ellátásának monitorozásában, a civil társadalom és az állam közötti viszonyban meglévő egyensúlytalanság csökkentésében.

Egy menekültügyi egyesület életpályája

A Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület születésénél az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) volt a bába. Az UNHCR akkori magyarországi képviselője, Philippe Labreux egy vacsora alkalmával vetette fel egy olyan ernyőszervezet megalakításának az ötletét, amely összefogja a Magyarországon menekültekkel foglalkozó kisebb szervezeteket. A vacsorán részt vevők között a menekültügyben jártas szakemberek, jogászok, emberjogi aktivisták ültek. A fehér asztal mellett már körvonalazódott az egyesület profilja. Székhelyként – mivel az egyesületnek még irodája sem volt – az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság budapesti irodájának címét tüntették fel, s 1995 januárjában megalakult a Menedék. Az alapító tagok a következő célokat tűzték maguk elé:

- a nemzetközi migránsok, különösen a menedéket keresők, menekültek, ideiglenes védelem alatt állók, befogadottak, továbbá a külföldi munkavállalók és bevándorlók társadalmi képviselete;
- a Magyarországon maradni szándékozó migránsok, menekültek jogi, társadalmi, kulturális integrációjának segítése;
- a migránsok érdekeinek és jogainak képviselete a politikai, az igazgatási, a kormányzati és az önkormányzati szervezetek előtt, valamint a tömegtájékoztatásban;
- a migráció kutatása;
- a tömegtájékoztatás informálása elsősorban az *Oltalomkeresők* című havi hírlevél megjelentetése útján;

¹⁹ 1989 és 1993 között, de mindvégig a BM keretei között, a Menekültügyi Hivatal, 1993 és 2000 között a Menekültügyi és Migrációs Hivatal, azóta a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal foglalkozik a Magyarországra tévedő külföldiek ügyeivel.

- együttműködés kialakítása és fenntartása a hasonló célokért tevékenykedő emberi jogi és egyéb társadalmi szervezetekkel, nemzetközi szervezetekkel.

Az egyesület megalakulása után egy ideig – két-három másik nem kormányzati szervezettel együtt (Magyar Helsinki Bizottság, Cordelia Alapítvány, Magyar Vöröskereszt) – elsősorban az UNHCR helyi tevékenységének szervezeti keretét jelentette. Együttesen vettek részt azokban a lobbitevékenységekben, amelyek részben az EU-konform jogi keretek kiharcolását voltak hivatva elérni, részben a menekültek társadalmi integrációját segítő szociális, információs és mentálhigiénés programok szervezésével, koordinálásával demonstrálták, hogy lehet másként is foglalkozni a menekültekkel, mint ahogy azt a biztonságorientált állami elképzelések mutatják. Az érdemi munka zömét kezdetben a lobbizás mellett a migránsok jogairól szóló információs broszúrák összeállítása, sokszorosítása és országos terjesztése jelentette. Később a menekültek és a migránsok által igénybe vehető ingyenes jogsegélyszolgálat országos ügyvédhálózatának szervezését és működtetését vállalta magára a Menedék.

A Menedék teljes tevékenysége ekkor még egy, a Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézetén belül működő kutatócsoportra épült. Ennek keretében különböző migrációs tematikájú kutatásokra került sor, amelyeket részben kerekasztal-beszélgetések formájában, részben önálló kötetekben hoztak nyilvánosságra.

Mivel ebben az időszakban nem nagyon volt hasonló szervezet a régióban – s ismét nem elhanyagolható részben a UNHCR segítsége miatt –, a Menedék nemzetközi tevékenysége teljes sebességgel megindult. A Menedék készítette az ECRE (European Council of Refugees and Exiles) számára az országjelentéseket. 1996-ban egy szakértői csoport látogatott Kelet-Szlavóniába, hogy tájékozódjék az ottani politikai, demográfiai és háborús helyzetről.

A sikerek kikényszerítették a Menedék növekedését és professzionalizálódását, ami természetesen nem ment konfliktusok nélkül. A „békés egymás mellett élés” a hatóságokkal egyszerre jelentett kooperációs kényszert és az eltérő értékrendből, szervezeti felépítésből fakadó folyamatos küzdelmeket.

A Menedéken belül megjelent minden olyan konfliktus, amely elkerülhetetlen egy sikeres NGO esetében. Egyfelől a folyamatos és gyors növekedés ellenére²⁰ a projektalapú finanszírozás folytonos pénzügyi bizonytalanságot hozott, vagyis a sikeres projekteket olyan emberekkel lehetett csak ellátni, akik nem voltak állásban, vagyis nem lehetett garantálni a jövőt a számukra. Másfelől a választott vezetés és a szakmai vezetés eltérő szempontjai miatt konfliktusok alakultak ki a finanszírozás és a prioritások terén, ami azt vonta maga után, hogy a közgyűlés mára az alkalmazottak munkáját nehezítő akadály csupán. A sokszoros szervezeti átalakulás során kicserélődött a teljes munkatársi gárda, az igazgató lassanként mindenkit elküldött, aki előtte érkezett a Menedékbe, majd végül a sokat okvetetlenkedő elnököt is leváltotta. A többi NGO-val egyszerre voltak versenytársak a nemzetközi porondon, és voltak kooperációra ítélve otthon az állammal szemben, ugyanakkor – lévén a projektalapú lét bizonytalanságának elkerülésére az egyetlen mód a normatív finanszírozás az állami menekültügy által – a Menedéknek arra is választ kellett keresnie, miképpen lehet egyszerre lobbizni az állammal szemben, s közben szociális tanácsadást végezni számára.

Mindezek a szinte elkerülhetetlen konfliktusok nem befolyásolták a Menedék tevékenységének szakmai színvonalát. Ma a Menedék gazdája egy migrációs és menekültügyi kutatásokat támogató alapítványnak, képviseli

²⁰ 1993-ban a Menedék éves bevétele ötmillió forint körül volt, 2003-ban valamivel több mint százmillió (Francia, 2004: 27).

Magyarországot a migráció legbefolyásosabb európai lobbiszervezeteiben, és gazdája több menekültügyi integrációs projektnek. 2006-ban több önkormányzat, az Állampolgári Biztos Hivatala, iskolák és NGO-k után a Menedék kapta az ENSZ Menedék-díját.

Az ártatlanság korának visszavonhatatlanul vége. Ám ebből nem következik, hogy a jövő elkerülhetetlenül romlást hozzon. Ha a lehető világok legjobbika nem jön is el hozzánk, meg kell próbálni megőrizni az ártatlanságból, amennyit meg lehet őrizni, s amit nem, azt szaktudással, toleranciával, bölcsességgel, önkorlátozással kell helyettesíteni.

Hivatkozások

- AGUILERA, MICHAEL BERNABE (2003): The Impact of the Worker: How Social Capital and Human Capital Influence the Job Tenure of Formerly Undocumented Mexican Immigrants. *Social Inquiry*, 73 (1): 52–83.
- CSEPELI, GYÖRGY and ENDRE SIK (1995): Changing Content of Political Xenophobia in Hungary – Is the Growth of Xenophobia Inevitable? In MARYELLEN FULLERTON, ENDRE SIK and JUDIT TÓTH (eds.): *Refugees and Migrants: Hungary at a Crossroads*. The Institute for Political Science of the H.A.S. [MTA Politikai Tudományok Intézete], Budapest, 121–128.
- FRANCIA GYULA (2004): *A Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület és a magyarországi menekültügy bizonytalanságai*. Szakdolgozat. ELTE PPK, Budapest.
- FORRÓ TAMÁS és HAVAS HENRIK (1988): *Arad után – Ki tudja, merre? Háttér*, Budapest.
- FULLERTON, MARYELLEN (1997): Hungary, Refugees, and the Law of Return. In ENDRE SIK and JUDIT TÓTH (eds.): *From Improvisation toward Awareness? Contemporary Migration Politics in Hungary*. The Institute for Political Science of the H.A.S. [MTA Politikai Tudományok Intézete], Budapest, 131–147.
- Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről* (1988). Budapest. /Medvetánc könyvek./
- PEREDI ÁGNES (1988) Erdélyből útlevéllal, falevéllal. *Népszava*, december 24.
- SIK ENDRE (1991): Az Érdektelenség és a Komorodás Kora. *Beszélő*, 10: 8–9.
- SIK ENDRE (1992): Transylvanian Refugees in Hungary and the Emergence of Policy Networks to Cope with Crisis. *Journal of Refugee Studies*, 5 (1): 16–28.
- SIK ENDRE and JUDIT TÓTH (1991): Loss of Innocence – The sociohistorical aspects of the Hungarian refugee policy. *Migration*, 11–12: 119–132.
- SIK ENDRE and JUDIT TÓTH (1994): Governmental and Non Governmental Refugee Policy in Hungary. In HOWARD ADELMAN, ENDRE SIK, and GEZA TESSENYI (eds.): *The Genesis of a Domestic Regime: The Case of Hungary*. York Lane Press, Toronto, 65–72.
- SINGER, AUDREY and DOUGLAS S. MASSEY (1998): The Social process of Undocumented Border Crossing Among Mexican Migrants. *International Migration Review*, 32 (3): 561–592.

MENEKÜLTÜGY MAGYARORSZÁGON¹

Menekülthullámok

„Jövevényekkel, idegenekkel kapcsolatban van két mítoszunk. Az egyik, hogy mi befogadó nép volnánk, ezer év óta bárki bebocsáttatást kér nálunk, nyitott kapukat talál. A másik, hogy lelkünk mélyén kirekesztők volnánk, ázsiai türelmetlenség lappang bennünk... mindkét mítoszban van igazság, valóságos történelmi tapasztalatokat rögzítettek. Ott kezdődik a tévút, ahol kizárólagos érvényűnek tekintik akár az egyiket, akár a másikat” – fogalmazta meg tömören a ma oly közkeletű leegyszerűsítést és az abban rejlő veszélyt Kiss Gy. Csaba. A magyar és a világtörténelem is összeállna a menekülések és befogadások, befogadtatások és a hontalanság éveinek krónikájából. A történetírók szerint a menedék intézménye hazánkban az államalapítás óta fennállott (...). I. István idejében nyertek befogadást a bősörmények. Kálmán király uralkodása alatt a kabarok, míg a kunok a 13. században kényszerből vándoroltak Magyarországra. A 16. század közepén érkeztek meg és települtek le az anabaptista hitük miatt elüldözött habánok, majd egy részük a 17. században Erdélybe költözött. E tömeges kényszervándorlás menekültjeire, befogadásukra azonban tételes normák nem alakultak ki.

A menedékjog a középkorban csak a bűnös személyek megoltalmazására szorítkozott. Az első rendelkezés szerint azonban I. István a felségsértőket kivette a menedékjog alól (Si quis in Regem aut Regnum conspiraverit, refugium nullum habeat ad Ecclesiam). Az 1723. évi CXIII. törvénycikk és az 1765. évi XXVII. törvénycikk (de Asyli Casuum Elaboratione) pedig elrendelte a menedék országos szabályozását, ám arra nem került sor. Csupán királyi rendeletekkel rendezték a kérdést. Az 1776. évi királyi rendelet (december 5.) a menedéket olyan templomokra korlátozta, amelyekben szentséget szolgáltatnak, vagy ahova egyházi szentség tartozik. A kivételek másik részét jelentették azok a bűncselekmények, amelyek elkövetőinek nem biztosították a menedékjogot. (A 23 kivétel közt találjuk például a szokásos királlysértés mellett a magzatelhajtást, a sikkasztást, a pénzhamisítást, az útonállást, a vámcsalást és a mérgezést is.) A kivételt nem jelentő esetekben a menedék helyére érkezés (per fugium ad loca asyli) következménye volt, hogy az elkövető megmenekült a büntetés alól, míg a kivételként felsorolt cselekmények menedéket kereső elkövetőit az egyház köteles volt a bíróságnak kiadni, s a kivételek fennállásának megállapítása is a bíróság hatáskörébe tartozott. A kiadandó személyek eltitolása vagy megszöktetése kártérítési és pénzbírság megfizetésének kötelezettségével járt.

A nem köztörvényes cselekmények elkövetőinek menedékére és a tömegesen menekülő befogadásának jogi, igazgatási szabályozására összefüggő rendszer csak a modernizálódó Magyarországon került sor. Ez részben azzal

¹ Rövidített tanulmány. Eredetileg megjelent: Tóth Judit: Menekültügy Magyarországon. In uő: *Menedékjog – kérdőjelekkel*. KJK, Budapest, 1994, 69–86. Az irodalmi hivatkozások az eredeti műben olvashatók.

függ össze, hogy a külföldiek mozgását kevésbé korlátozták, hiszen a külföldiek igazgatására vonatkozó törvény csak 1886-ban született meg. Ez szabályozta a községi elöljáróság és a rendőrség feladatait a külföldiek lakhatása, lakcímbeljelentése, letelepedése és a községi illetőség megszerzése terén. E törvényt az 1903. évi V. tc. szigorú szabályokkal módosította, ám a belépés erőteljesebb ellenőrzése a határrendőrség felállításával kezdődött. 1905-ben (VIII. tc.) ez az új szervezet a vámszervekkel közösen biztosította az idegenrendészeti teendők ellátását. 1930-ban a XXVIII. tc. teljesen a rendőrség hatáskörébe vonta a külföldiek ellenőrzését, igazgatását. Létrejött a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság, amely a belügyminiszter felügyelete alatt állt. A külföldiek igazgatási ügyeiben első fokon a rendőrkapitányságok, *míg* másodfokon a KEOKH² járt el. Másrészt a menedéjogi rendszer kifejlődésének késése azzal függött össze, hogy kibocsátó ország voltunk a levert összeesküvések, forradalmak, függetlenségi mozgalmak és vesztes háborúk következményeként.

A 20. században lezajlott két tömeges beáramlás és menekülés (elcsatolt területekről az első világháborút követően, majd a második világháború alatt a lengyelek befogadása) (...) ha a magas szintű jogi szabályozáshoz nem is, de a közigazgatás menekültekkel kapcsolatos teendőinek rendszerre formálásához nagy lökést adott. Az 1918–24 között, a korabeli és a mai szóhasználat szerint menekülteknek nevezett személyek száma elérte a 350 ezer főt. A trianoni szerződés után határon túlra kerültek magyar állampolgárságot választhattak, s elvileg vagyonukat, eladott javaik értékét is magukkal hozhatták. Mindez konszolidált körülmények között nem vezetett volna tömeges menekülésre, de a nemzetiségi és nemzeti sérelmek, a türelmetlen végrehajtás és a fenyegetettség érzése, valamint az itteni egzisztencia, az okmányok, a fedél hiánya menekültté tette őket a szemtanúk és az utókor szemében. Talán ezért is született parlamenti döntés, hogy ügyekkel önálló hatóság foglalkozzon (...). A határon a Beköltözőket Ellenőrző Kirendeltségtől megkapták a szükséges okiratokat, nyilvántartásba vették őket, és a megfelelő igazolások alapján biztosítottak számukra segélyeket. A menekültügyi rendszeren kívülről érkezők és igazolvány nélküliek viszont elestek e lehetőségektől, így külön szankció nélkül is betartották a kialakított játékszabályokat. Az Országos Menekültügyi Hivatal (1920–24) a települési jegyzők által vezetett naprakész nyilvántartások alapján átfogó adatokkal rendelkezett az egyes településeken élő menekültekről. Az adatok összegyűjtését és a segélyek folyósítását a budapesti székhelyű Hivatal hét területi kirendeltsége révén, a megyei alispánok igénybevétele útján biztosították. A menekültügyi szervnek fontos szerepe volt a több százezer menekült (jó ideig vagonlakó) letelepítésében, mert a lakóhely kijelölését e hatóság végezte, figyelemmel a települések befogadóképességére.

A jogi szabályozás ebben az időben alapvetően az igazgatási szervezet rendszerére összpontosított (...), nem pedig a befogadottak jogállásának pontosítására. Elsősorban kollektívumként tűnnek fel a normákban, befogadásukhoz „csoportos elbírálási” szempontokat határoztak meg a közigazgatás számára (mely területekről érkezett, mikor és hogyan lépte át a határt, milyen foglalkozási csoporthoz tartozik stb.).

Összességében e befogadási-letelepítési döntés, annak végrehajtása autonóm módon, az ország szuverenitásának megnyilvánulásaként és a trianoni döntés okozta újabb szenvedések alapján történt. Arra a nemzetközi menekültügyi rezsimnek csak annyiban volt hatása, amennyiben ott is esetenként meghatározott csoportok befogadásáról és támogatásáról rendelkeztek (...). Annyiban is sajátos volt a több hullámban az anyaországba beáramlott felvidékiek,

² Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság

erdélyiek és délvidékiek letelepítésének, ellátásának megszervezése az európai menekültügyi rendszerhez képest, hogy magyarok lévén nem voltak nyelvi nehézségek, a politikai szereplők felelősséget éreztek segítségükért.

Másféle tanulsággal szolgált a százezernél is több civil és katonai lengyel menekült befogadása a háborús időszakban. 1939 szeptemberétől megindult a lengyel menekültek áradata Magyarországra. Hazánk Népszövetségbe történt felvételét követően, 1936-ban hirdette ki az 1929-ben elfogadott (második) genfi egyezményt, amely a háborús konfliktusok katonai menekültjeinek és a hadifoglyoknak a jogállását rendezte, s ez jogi alapot is teremtett a befogadás és a támogatás megszervezéséhez.

Németországhoz fűződő kapcsolataink miatt azonban mindez kényes üggyé vált. Így a lengyel menekültekkel kapcsolatos igazgatási-szervezési feladatok ellátásával nem egy önálló, országos hatáskörű szervezetet bíztak meg, hanem a Belügyminisztérium segélyezési és szociális ügyekkel foglalkozó részlegén (IX. főosztály) dr. Antall József miniszteri tanácsost. Munkáját segítette a nyilvántartási és koordinációs teendőket ellátó Menekültügyi Iroda. A katonákkal kapcsolatos szervezési feladatokat (katonai menekültek táborainak, genfi egyezményből eredő jogainak felügyeletét) pedig a honvédelmi tárca XXI. alosztályán dolgozó Baló Zoltán ezredes irányította – meglehetősen diszkrecióval. Emellett megszervezték a Lengyel Katonák Képviselői a magyar Királyságban elnevezésű katonai irodát. A lengyel menekültügybe bekapcsolódott a menekülteket iratokkal ellátó BM KEOKH az 1939 szeptemberében kialakított eljárási rend szerint. Bár az 1940-es évekre a külföldiekkel kapcsolatos ellenőrzés, szabadságkorlátozó intézkedések (kitiltás, internálás, őrizet, a német megszállás után pedig a deportálás és a munkaszolgálat elrendelése) a rendőrség hatáskörébe kerültek, a Belügyminisztérium és a Teleki-, Kállay-kormány nem tekintette a menekültügyet rendőrségi kérdésnek. A menekültügy költségeinek fedezésére a kormány 1939 novemberében elrendelte, hogy azt a Belügyminisztérium terhére, a „közjótékonyaságok” rovatból kell biztosítani. Ebből fedezték a menekültek napi-díját, a gyermekek utáni családi pótlékot, az iskolákat és a betegellátást. A menekültek, valamint a hazai karitatív szervek azonban nagy szerepet kaptak az önszervezés (Lengyel Internált Katonák Képviselői, Lengyel Polgári Bizottság, Lengyel Lelkesi Hivatal stb.) és a segélyezés terén (például Lengyel Vöröskereszt kirendeltsége), konspiratív és külpolitikai okokból egyaránt. Ebben a rezsimben tehát kezdett szétválni a támogatási-érdek-képviselői (segélyek gyűjtése és elosztása, oktatás megszervezése, információk továbbítása, családdegysítés stb.) és a jogvédelmi-igazgatási teendők ellátása (nyilvántartás, lakóhely-kijelölés, letelepítés, okmányokkal való ellátás, társadalmi-foglalkozási osztályok differenciálása, az intézményi rendszer költségvetési forrásokból történő fenntartása). További fejlemény volt, hogy a nemzetközi jogvédelmi rendszer alapvetően a humanitárius jog tételes rendelkezései nyomán gyakorolt hatást a hazai befogadásra. Éppen a lengyelekkel kapcsolatos bánásmód bátorította fel a fogolytáborból menekülő francia, angol, holland és szovjet hadifoglyokat, hogy Magyarország felé vegyék útjukat. 1940 őszétől a német fogásból menekülő franciák alkották a legnagyobb csoportot (három-négy ezer fő), de jelentősebb volt az olasz (kétezer fő) menekülők száma is. E személyekről szintén a Honvédelmi Minisztérium XXI. alosztálya gondoskodott, míg a finanszírozás a Belügyminisztériumra hárult. A menekültügyi megbízott és segítőtársainak áldozatos működéséről fennmaradt dokumentumokból fokozatosan kirajzolódik a menekültügyi igazgatás olyan professzionális rendje, amely – tekintettel a háborús körülményekre is – a menekültek emberi, családi, nemzetiségi, vallási és szociális jogait, a kort meghazudtolva, tiszteletben tartotta.

Az 1945–87 közötti periódus menekültjei csak kisebb epizódokat jelentenek a krónikában: az ötvenes évek néhány ezer görög és a hetvenes évek pár száz chilei kommunistájának, palesztin baloldali elkötelezettjeinek befogadása inkább internacionalista és pártpolitikai esemény volt – jogi, igazgatási következmények nélkül. E néhány ezer menekült befogadása formálisan az Alkotmányon, nem pedig a menekültekre vonatkozó nemzetközi dokumentumokon alapult. Az Alkotmány értelmében „A Magyar Népköztársaságban mindenki, akit demokratikus magatartásáért, a társadalmi haladás, a népek felszabadítása, a béke védelme érdekében kifejtett tevékenységéért üldöznek, menedékjogot kaphat.” Ám a korabeli rendszer lényege szerint az államapparátus a párt döntéseinek végrehajtója volt. Így nem születtek az Alkotmányhoz kapcsolódó végrehajtási jogszabályok, hiszen a párt döntött minden esetben a befogadásról. (Ennek megfelelően 1949-ben a görög menekültek ügyét a KEOKH-ra bízták, s az idegenrendészetnek címzett belügyi, ki nem hirdetett utasításban elegendő volt néhány instrukciót kibocsátani.) Nem volt tehát nyilvánossága ezen döntéseknek, ügyeknek, s a menekültek jogi helyzete is átláthatatlan maradt. Született ugyan néhány szűk körben ismertetett minisztertanácsi határozat a görögök és a chileiek támogatásáról, amelyek végrehajtását – szervezeti háttér hiányában – a Fővárosi Tanácsra és általában a tanácsi apparátusra bízták. A jogi bűvárkodás nyomán felbukkan még néhány paragrafus és körlevél, amely összefüggött e menekültek befogadásával (például a lakásokról szóló minisztertanácsi rendelet értelmében a menekült nem lehetett főbérleti tanácsi bérlakásban, csak albérli, miközben a főbérleti jogokat az Egészségügyi Minisztérium gyakorolta, vagy a chileiek repatriálását segítő tanácsi tisztviselő tevékenységéről), de a rendszerré alakítás igénye nélkül. E töredékes intézményi és jogi háttér tehát nem állt kapcsolatban az addigra kialakult nemzetközi menekültügyi rezsimmel. A „házi használatra” szóló, nem nyilvános igazgatási intézkedések mögött a hidegháborús időszak politikai megfontolásai álltak, míg az enyhülés idején a menekültek hazatérte, illetve teljes beilleszkedése tette „szükségtelemmé” a nemzetközi kapcsolódást.

Ezt a csendességet törte meg 1988-tól az erdélyi, romániai, később – rövid időre – a keletnémetek, majd napjainkra [az 1990-es évek eleje] a volt jugoszláviai és más, távolabbi régiókból érkező menekültek új hulláma. Kisebb migrációkat okozott 1991–92-ben annak felismerése, hogy a trianoni szerződést követő beáramlással ellentétben, a mostani menekültek egyre nagyobb része nem magyar, ezáltal hazánk a migráció nemzetközi áramába került. (...) Az 1–5. táblázat nemcsak a menekülés és befogadás létszámát tartalmazza, de utal a nélkülözhetetlen jogi, igazgatási rendszer kialakítása érdekében tett lépésekre, valamint az anyagi terhek viselésére is.

A legújabb menekültügyi történet lényege szerint fordulatot hozott: a nemzetközi együttműködés érdekében olyan jogvédelmi rendszert igyekszik kialakítani, amely illeszkedik a regionális és univerzális rezsimhez. (...)

1. táblázat: A menedéket kérők száma és állampolgársága, 1988–93

Év	Menedéket kérők száma, fő		Állampolgársága
	Teljes	Ezen belül	
1988	13 173	13 173	Román
1989	17 448	17 365 50 33	román szovjet egyéb
1990	18 283	17 416 488 379	román szovjet egyéb
1991	53 359	3 728 738 48 485 408	román volt szovjet volt jugoszláv egyéb
1992	16 204	844 241 15 021 98	román volt szovjet volt jugoszláv egyéb
1993	5 366	548 168 4 593 57	román volt szovjet volt jugoszláv egyéb
Összesen	123 833		

Forrás: Migrációs és Menekültügyi Hivatal, Budapest.

2. táblázat: A menedéket kérők közül menekültként elismerést nyert, vagy ideiglenes menedékben részesült, 1988–93 (fő)

Menedéket kérők száma összesen 1988–93 között	123 833
Ebből: menekültként elismerést nyert 1989. X. 15.–1993. XII. 31. között ideiglenes menedékben részesült 1991. VI. 1.–1993. XII. 31. között	3 863 (3,12%) 67 308 (54,25%)

Forrás: Migrációs és Menekültügyi Hivatal, Budapest.

3. táblázat: A Magyarországra érkező menekültek megoszlása, 1988–93 (%)

Év	Legális érkezés	Illegális érkezés
1988	52,5	47,7
1989	20,6	79,4
1990	81,3	18,6
1991	88,4	11,6
1992	88,3	11,7
1993	98,3	1,7

Forrás: Migrációs és Menekültügyi Hivatal, Budapest.

4. táblázat: Délszláv menekültek megoszlása Magyarországon megoszlása, 1991–92 (%)

Honnan?	Az összes %-ában	Magyar	Horvát	Bosnyák	Egyéb	Összesen
Horvátországból	62	25	68	1	6	100
Bosznia-Hercegovinából	15	3	12	78	7	100
Szlovéniából	2	46	40	5	9	100
Jugoszláviából, azon belül:	21					
Vajdaságból	14,2	78	8	10	4	100
Koszovóból	0,7	36	40	8	16	100
Szerbia egyéb területeiről	5,0	5	77	9	9	100
Crna-Gorából	0,8	1	8	88	3	100
Macedóniából	0,3	28	31	11	30	100
<i>Együtt</i>	<i>100</i>	<i>28</i>	<i>52</i>	<i>15</i>	<i>5</i>	<i>100</i>

Forrás: Migrációs és Menekültügyi Hivatal, Budapest.

5. táblázat: A menekültek ellátására támogatására fordított összegek, 1988–93 (millió Ft)

Forrás	Támogatás összege
<i>Költségvetésből</i>	
Letelepedési Alap 1988–92 között, ennek 60%-a szállások, befogadóállomások működtetésére 30%-a lakhatásra 10%-a oktatási, jóléti ellátásokra, igazgatási kiadásokra	3150
Menekülteket Támogató Alap, 1993	1000
Tanácsok, 1988–90 között	n. a.
Társadalombiztosítás, 1988–93 között	n. a.
Intézmények (oktatás, egészségügy, szociális) 1988–93 között	n. a.
<i>Önkormányzatok saját forrásaiból</i>	
<i>Társadalombiztosítási forrásokból</i>	n. a.
<i>Társadalmi forrásokból</i>	
Karitatív, független szervezetek, 1992	1,3
Magánadományok, 1992	0,2
<i>Nemzetközi forrásokból</i>	
ENSZ Menekültügyi Főbiztosság, 1989–93 között	1752
Külföldi államok, 1992	0,8
Alapítványok, bankok, 1992	83
Magánadományok, 1992	0,2

Forrás: Migrációs és Menekültügyi Hivatal, Budapest.

Az igazgatási és az ellátási feladatok intézményesülése

Az erdélyi menekültek rejtőzködő, majd egyre nagyobb második nyilvánosságot, végül sajtónyilvánosságot kapó itteni léte, az egyházi és alternatív politikai szervezetek támogatása csak fokozatosan billentette ki egyensúlyából az elhallgatást, a cselekvés elodázását választó igazgatást. Ennek nemcsak általános szervezeti okai voltak a központosított, bürokratikus államigazgatásban, de az állami döntéshozatali centrum gyengülő reakcióképessége, tétovázása szintén jelentős tényező volt. A menekültek emelkedő száma, a körülöttük szerveződő társadalmi mozgalom láttán a politikai reformerek előrelátása és pragmatizmusa együttesen indokolta, hogy államigazgatási szinten is foglalkozni kell a kérdéssel. A menekültekről azonban 1988-ban meg szó sem lehetett, csak a „Magyarországon hosszabb ideig tartózkodó külföldiek”-ről. Ugyanis az év elején a parlament napirendjére tűzte néhány képviselő indítványára a menekültek támogatásának ügyét.

A merészség alapja a párt KB Külügyi Osztályán adott interjú volt, amely szalonképpé tette az azonos szövetségi rendszer országából Magyarországra menekültek befogadhatóságát, még akkor is, ha nem az Alkotmány szerinti népfelszabadítási, demokratikus mozgalmárokról, hanem kisebbségi vagy emberi jogaikban életveszélyesen sértett

személyekről volt szó. Ezt megalapozta egy olyan, pártkörökből kiadott cikk, amely viszonylag érdektelen címe („Mai politikánkról és a nemzetiségi kérdésről”) ellenére a változást hozó nyilatkozatot megelőlegezte, ám ugyanakkor máig ható politikai irányvonalat fogalmazott meg, szokatlan nyíltsággal:

„Nemzetiségi programunknak nemcsak a hazánkban élő nemzetiségekről, hanem a politikai határainkon kívül élő magyarokról, hozzánk tartozásukról, szellemi identitásuk megőrzéséről is gondoskodni kell. A politikai realitás azt is megkívánja, hogy a nemzetiségi program rögzítse részükre a magyarországi menedéknújtás elveit és céljait is, hiszen – mint erre már többször utaltunk – sajátos helyzetünkben adódóan hazánkban a menekültek nagy része gyakran magyar” (Szokai és Tabajdi, 1988).

Mivel az üzenet politikai indíttatású volt, a jogi alapok megteremtése még sokáig nem volt fontos.

A „hőskor” része volt az a másfél esztendő, amikor a parlamenti döntés nyomán létrejött a Letelepedési Alap, valamint a menekültekkel kapcsolatos koordinációs mechanizmus.

Az Alapról szóló rendelet címeiből és személyi hatályából [49/1988. (VI. 28.) MT r.] egyáltalán nem derült ki, hogy az a menekültek támogatására hivatott. Az óvatosság érthetetlen volt, hiszen nyílt titok volt a befogadás, a sajtóban is „Menekültügyi Alapként” emlegették azt a forrást, amely lehetővé tette a tanácsok, oktatási és egészségügyi intézmények, társadalombiztosítási szervek számára, hogy a menekültek (azaz „a hosszabb ideig Magyarországon tartózkodó külföldiek”) beilleszkedésével összefüggő tételes kiadásait visszaigényeljék. A rendelet háromféle viszaigénylési szempontot alakított ki:

- a magyar állampolgárokra vonatkozó, hatályos jogszabályok szerint nyújtható szociális, egészségügyi, oktatási stb. alapellátásokat e jogszabállyal közvetetten kiterjesztette a menekültekre, s ennek mint előre nem tervezett kiadásnak a visszapótlását biztosította;
- a szociális rászorultság alapján igényelhető társadalmi ellátásokat egyszerűbb követelményrendszer alapján nyitotta meg, szintén közvetett módon a menekültek előtt;
- végül új ellátásokat is bevezetett, hivatkozva a menekült létből fakadó eredendően szociális hátrányokra (lakástámogatás, letelepedési segély).

A szabályozás szemérmes volt, de nem a hazai lakosság szociális érzékenységére tekintettel, hanem a „ne irritáljuk szomszédainkat” elve alapján, valamint a kérdés ideiglenes jellegében bízva. Így ebben az időszakban nem a menekültek befogadásának és jogállásának kérdése, hanem az ügyekkel kapcsolatos feltűnésmentes ügyintézés állt a prioritási lista élén.

A menekültek okozta biztonsági, rendészeti és szociális kihívásra reagálva jött létre a központi, majd a megyei hatóságközi – és a társadalmi koordináció csíráit is tartalmazó – egyeztető mechanizmus. 1988 szeptemberében megalakult a belügyi vezetés alatt álló tárcaközi bizottság a főhatóságok (külügyi, pénzügyi, igazságügyi, szociális és egészségügyi, munkaügyi, oktatási tárca), valamint a Népfront, a Vöröskereszt képviselőiből. Ennek helyi tükörképeként pedig megszerveződtek a megyei tanács vb-titkárainak vezetésével (alapvetően a keleti megyékben, a fővaros-

ban és az agglomerációban) a megyei koordinációs bizottságok, az érintett szervek és intézmények helyi vezetőinek bevonásával.

Vélhetően a közkedvelt „bizottságosdiba” a felelősség elkenése és a kezdeményezőkézség hiánya is jócskán belejátszott, nem csak a szükséges információcseré biztosítása. A bizottságok, működésük szűk két esztendeje alatt, a jogszabályi rendelkezéseket pótolták körleveleikkel, üléseik jegyzőkönyveivel és állásfoglalásaikkal.

Az erősen hierarchizált reguláris szervezetekben (biztonsági szerv, rendőrség, határőrség) megjelentek azok a parancsnoki utasítások, intézkedések, amelyek a korábbi tiltásokat feloldva némi támpontot adtak a menekültek vissza nem fordításához, regisztrálásához, tartózkodásuk legalizálásához – minden előzetes oktatás, tárgyi feltétel és a menedéjogi háttér ismerete nélkül, amolyan hályogkovács módjára.

Nemcsak az igazgatás kezdeti és ad hoc lépései miatt nevezhetjük e hónapokat hőskornak, de a központi szerveknél, tanácsoknál, rendészeti szerveknél dolgozó néhány munkatárs személyes bátorsága, áldozatkészsége, joghözragadást kitöltő emberségessége miatt is. Az informálisnak és az egyéni mérlegelésnek nagy teret engedő időszak azonban nem tartott sokáig.

Az „ártatlanság elvesztésének kora” akkor kezdődött, amikor újabb hullámokban érkeztek a menekültek, akik között egyre kevesebb volt a magyar nemzetiségű, s a gyors hazatérés reménye fokozatosan szétfoszlott. Az ideiglenes befogadásból évekig tartó együttélés lett, megkezdődött a spontán beilleszkedés, valamint a menekültügyi rezsím kialakítása.

1989. március 14-én Magyarország csatlakozott az 1951. évi genfi egyezményhez, ám óvatosságból földrajzi korlátozással. A csatlakozáskor tett nyilatkozat értelmében hazánk az Európában történt események miatt menekült személyekkel kapcsolatosan vállalta az egyezmény alkalmazását [annak 1. cikk B (1) a./ pontja szerint]. Ez azonnal előrevetítette az Európán kívül történt események miatt menekülők jogi helyzetének, a velük kapcsolatos eljárási és védelmi feladatoknak megoldatlanságát. A csatlakozás következményeiről mit sem tudó Elnöki Tanács különösebb vita nélkül döntött – ezzel egy új korszakot nyitva meg.

Az addigra világrezsimmé növekedett menekültügyi egyezményre a hazai vezetés azért tekintett megelégedéssel, mert ezzel kívánta legalizálni a befogadott romániai menekülteket. A nemzetközi közvélemény pedig örömmel nyugtázta, hogy bomlik a szocialista egység, a táborban vannak üldözöttek és befogadók, származási és biztos országok.

A csatlakozást követően áprilisban Belügyminisztériumon belül megalakult a Menekültügyi Hivatal. Szorosan idekapcsolódik annak tisztázása, miért nem merült fel komolyan, hogy más főhatóság kebelén belül kerüljön sor a menekültekkel kapcsolatos igazgatási tevékenység központi irányítására. Elsősorban amiatt, hogy a menekülők 1988–89-ben fő szabályként illegálisan, azaz útlevelel nélkül és gyakran nem a kijelölt határátkelőhelyeken érkeztek (vö. 4. táblázat), valamint eleve nem menedéjogi szándékkal jöttek, továbbá a legálisan belépettek sem tértek haza, így részükre valamilyen jogszabályi alapon tartózkodási engedélyt kellett biztosítani. Mindez pedig megerősítette a rendészeti és biztonsági szervek szerepét a befogadás egészében. Másfelől a Letelepedési Alapot kezelő szerv, valamint a tanácsokkal kapcsolatot tartó főhatóság szintén a Belügyminisztérium volt. Összességében tehát nem akadt igazi versenytárs az igazgatási, de különösen a rendészeti rezsímben, leginkább azért, mert a kézi és operatív irányításnak, lojalitásnak a legnagyobb hagyományai is adtak voltak e szervezeti keretben. (...) Mindez együttesen

vezetett ahhoz, hogy a tárcaközi bizottság hagyományainak folytatójaként a belügyi tárca kapott összehangoló és sajátos szakigazgatási feladatokat is a menekültek ügyében. A kialakult helyzetet szentesítette ily módon a belügyminiszter feladat- és hatásköréről szóló, a választásokat követően kiadott rendelet [módosított 39/1990. (IX. 15.) Korm. r.]. Ennek értelmében három főbb pilléren nyugszik a belügyi tárca menekültügyi tevékenysége:

- irányítani a menedéket kérőkkel kapcsolatos hatósági jogalkalmazó tevékenységet;
- ellátni a menekülteket befogadó állomások működtetésével összefüggő központi feladatokat, szervezni a menekültek ellátását az erre szolgáló állami pénzalap kezelőjeként;
- összehangolni a menekültek beilleszkedését segítő állami és társadalmi erőfeszítéseket.

Ez azonban azt is jelenti, hogy a szaktárca menekültekkel kapcsolatos részfeladatai érintetlenek, míg az egyetlen tárcának sem címezhető kérdések ellátatlanok maradtak.

Például a művelődési-közoktatási kormányzat feladatai közé került be a menekült gyermekek oktatásának, magyar nyelvi képzésének és felzárkóztatásának kérdése [módosított 47/1990. (IX. 15.) Korm. r.], valamint a népjóléti miniszter feladatává vált a menekültek társadalmi beilleszkedésének elősegítésében való közreműködés [módosított 49/1990. (IX. 15.) Korm. r.]. Eközben a menekültek letelepítésével, hazatelepítésével, családi kapcsolataik fenntartásával, érdeképviseletükkel intézményesen sehol sem foglalkoznak.

1989 őszéig megszülettek a menekültként való elismerési eljárás szabályai (101/1989. (IX. 28.) MT r.), a menekülteket befogadó állomások működéséről szóló rendelkezések [64/1989. (VI. 30.) MT r.]. Ezek nyomán 1989 október közepére megteremtődött a hatósági és az ellátó intézményrendszer: a Menekültügyi Hivatal helyi szervei (Budapest, Bicskén, Szegeden, Békéscsabán, Hajdúszoboszlón, Nyíregyházán) megkezdték a kérelmek elbírálását első fokú szervként. A fellebbezési kérelmeket pedig a Hivatal bírálja el. (...)

A hazai igazgatási és jogi infrastruktúrával párhuzamosan bontakozott ki a menekültekkel kapcsolatos ügyek nemzetközivé válása – ne feledjük, az 1951. évi genfi egyezményhez csatlakozás nem pusztán egy (illetve a kiegészítő jegyzőkönyvvel két) dokumentum elfogadását jelentette, de az annak értelmezésére, alkalmazására hivatott jogesetek, jogi vélelmek és elvek, az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának jogvédelmi ténykedései nyomán kialakított jogi rezsím átvételét is.

Ennek részeként került sor 1990-ben az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságával megállapodások megkötésére. Az egyik a Főbiztosság budapesti irodájának működésére, a főbiztos képviseletének jogállára vonatkozott (...), a másik pedig az azóta „hagyományossá” vált, éves támogatási programokról szolt.

Az előbb említett megállapodás révén a Főbiztosság irodája „ellátja a fogadó országban lévő menekültek és más, hatáskörébe tartozó személyek nemzetközi védelmével és a humanitárius segítségnyújtással kapcsolatos feladatait” (II. cikk). (...)

Mire a menekültügyi igazgatás alapfokon megszerveződött, elkövetkezett az „érdektelenség kora”. Az új kormány felállása, a rohamléptű pártosodás és gyárszerű törvényalkotás megosztotta a közvélemény figyelmét, a menekültek tabu témaként már nem szerepeltek a sajtóban, az alternatív szervezetek vezetői pedig a parlamentben mással foglalkoztak.

Bár megérkeztek 1990–91-ben a romániai forradalom, a marosvásárhelyi pogrom, a bukaresti bányászakció, majd 1991 nyarán a jugoszláviai polgárháború menekültjei, sem a jogalkotás, sem az igazgatás komoly, intézményes fejleményeket nem könyvelhetett el belföldön. Történt mindez annak ellenére, hogy a korábban magyar nemzetiségű menekülteket – akiknek beilleszkedéséről és nem ideiglenes befogadásáról van szó, nemzetközi segítség igénybevitelével is – felváltják az ideiglenes védelemre szoruló horvátok, bosnyákok, szerbek, oroszok, albánok. Itt már a korábbi „kisebbségi szempontok” helyett a menekültügy igazi arca tárul fel: tömeges a beáramlás, gyors döntéseket igényel, és eltérő kultúrájú menekültekkel kell együtt élnie a befogadóknak. Az adekvát jogi és igazgatási megoldások viszont késtek, miként a világos menekültügyi politika kimunkálása is. Egyre feszítőbb lett az az ellentét, hogy míg van eljárási, támogatási és a jogállást rendező jogszabály a csekély létszámú, 1951. évi egyezmény szerinti menekültekre, addig rendezetlen az egyezmény alkalmazásán kívüli, ideiglenesen vagy kifejezetten letelepedés céljából befogadott menekültek, védelemre (is) szoruló jogi helyzete. Teljesen szokásjogi alapokon és nem tételes normán nyugodott az Európán kívüli események miatt menekültek védelme és magyarországi tartózkodása is. Az 1951. évi egyezmény alkalmazása alóli kivételek váltak fő szabállyá, és így egyre többen esnek el az egyezmény garanciáitól (például non-refoulement szabály), mérlegelési és méltányossági alapon nyújtott bizonyos támogatások biztosítása mellett. (...)

1991-ben egyre nagyobb kört érintett a menekültek elhelyezése, ellátása. Csak 1991 nyarán mintegy húsz ideiglenes szállást kellett felállítani az ország déli megyéiben, ahol a befogadóállomásoknál egyszerűbb körülmények között húszezernél is többen kaptak szállást, étkezést, egészségügyi ellátást, gondozást másfél év alatt. Az addig kettőszáz főt foglalkoztató hatósági és ellátást szervező munkatárs mellé újak kerültek, bővültek a férőhelyek. Mindez megnövelte a helyi szervekkel és az állomásokkal, szállásokkal, valamint az önkormányzatokkal, karitatív szervezetekkel való együttműködés igényét, folyamatosan működő és átláthatóbb rendszerré tételét.

Minderre azonban sem a tárcaközi bizottságot, sem egyéb szervezeti kereteket nem tettek alkalmassá (például hírlevél a szervezetek, intézmények tájékoztatására, regionális tájékoztatók, települési megbeszélések, folyóirat vagy alkalmi kiadványok, jogszabály-ismertető). (...)

Az előbbieket fényében nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar szervek egyre intenzívebb bevonása a menekültügyek nemzetközi vérkeringésébe alapvetően az ország geopolitikai helyzetének és szükségszerű áldozatvállalásának köszönhető. A romániai menekülés után az irántunk való érdeklődést elsősorban a szovjet szomszédság indokolta, ahonnan több millió menekültet jósoltak a zsunaliszták az új útlevelek bevezetésével, majd a jugoszláv menekülteknek első menedéket nyújtó és tranzittá váló Magyarországnak szólt (...), hogy 1992-től hazánk az ENSZ Menekültügyi Főbiztos Hivatala Végrehajtó Bizottságának tagjává vált, teljes jogú tagságot szerzett a Nemzetközi Migrációs Szervezetben. (...)